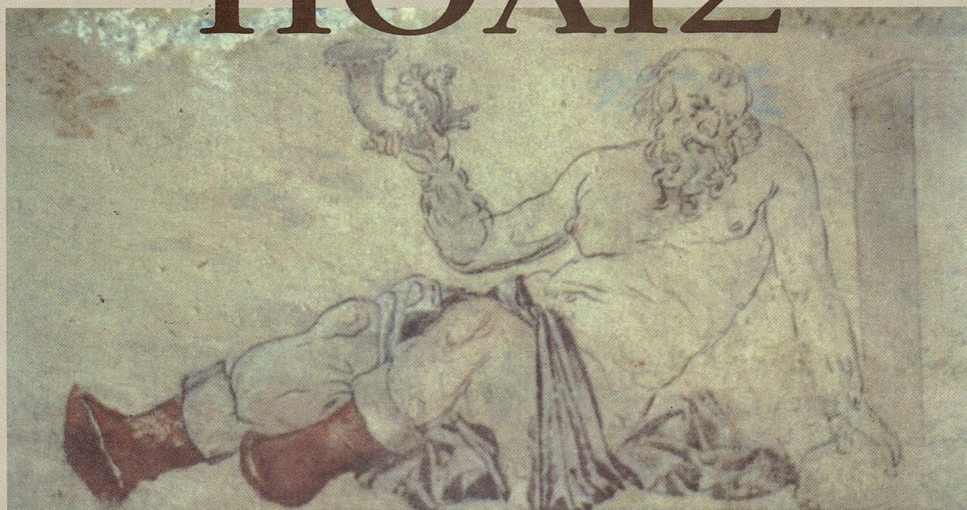
ΤΕΥΧΟΣ 1ο ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2000

ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

Η ΠΟΛΥΠΟΙΚΙΛΗ ΧΛΩΡΙΔΑ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ
ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΟΧΥΡΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
Ο ΣΑΓΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΩΝ
ΠΟΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΗΤΑΝ Η ΝΕΑ ΠΑΝΑΓΙΑ
Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΑ ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ: ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
Η ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΗΣ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΒΡΑΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΒΩΜΟΙ
ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΤΙΔΑΙΑ
ΟΙ "ΚΟΡΕΣ" ΚΑΙ ΟΙ "ΚΟΥΡΟΙ" ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ
Η ΥΔΡΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ
ΓΙΑΤΙ ΠΗΓΑΝ Ο ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΣΤΗ ΡΩΜΗ;
Η ΜΝΗΣΤΕΙΑ ΣΤΟ 19Ο ΑΙΩΝΑ
ΤΟ "ΑΓΝΩΣΤΟ" ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ
Η ΑΠΟΜΥΘΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΕΝΑ ΧΕΡΙ, ΜΙΣΟ ΠΟΔΙ: ΕΚΡΗΞΕΙΣ ΣΥΜΜΑΧΙΚΩΝ ΠΥΡΟΜΑΧΙΚΩΝ
Η ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ
ΒΙΒΛΙΑ: "ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ",
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ, Ο ΚΑΜΠΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τσιμισκή 2, 54625 Θεσσαλονίκη
Τηλέφωνο 551754, 533026
Ομοιότυπο 551748
Για επιστολές: Τ.Θ. 10756, 54110
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο
Macintosh: peebe@otenet.gr
P. C.: peebe2@otenet.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ, ΤΕΥΧΗ 1-3

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΑΙΡΟΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ • ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
Ν. ΓΛΕΟΥΔΗΣ Α.Ε. • ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΑΣΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΟ ΔΟΥΚΑ Α.Ε.
ΕΞΕΛΚΑ Α.Ε. • ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
Κ. & Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ ΑΒΕΕ • ΗΛΙΟΤΕΞ Α.Ε. • Ε. Ν. ΜΑΝΟΣ ΕΠΕ
ΜΠΑΡΜΠΑΣΤΑΘΗΣ Α.Ε. • ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ. ΜΠΟΥΤΑΡΗΣ • ΣΑΝΗ Α.Ε.
ΤΕΧΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Α.Ε. • ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΚΗΣ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-ΘΡΑΚΗΣ Α.Ε. • ΦΙΛΚΕΡΑΜ-JOHNSON Α.Ε.
ΑΔΕΛΦΟΙ ΧΑΪΤΟΓΛΟΥ Α.Β.Ε.Ε • ΑΘ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ,
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΡΕΛΛΑ, ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ISSN 1108-5452

949.5658
Θεσ
Τ-1
LIBRARY
ANATOLIA COLLEGE
Thessaloniki, Greece
12023177

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.
Αρμενοπούλου 32, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 208731, 209637, 209837 Fax 216647

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2000

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΑΧΜΕΣ 1800
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΤΗΣΙΩΣ ΔΡΑΧΜΕΣ 5000
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: $ 30

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

Νικος Κριγκας
Στελλα Κοκκινη
Ελλη Γεωργιαλ
Ευτερπη Μαρκη
Θαλεια Μαντοπουλου-Παναγιωτοπουλου
Βασιας Τσοκοπουλος
Γιωργος Αναστασιαδης
Αλεξανδρος Δαγκας
Πολυξενη Αδαμ-Βελενη
Κωνσταντινος Σισμανιδης
Κατερινα Τζαναβαρη
Αναστασια Βαλαβανιδου
Αντωνιος-Αιμιλιος Ταχιαος
Γεωργιος Γκαβαρδινας
Βασιλης Γουναρης
Αλεξανδρα Γερολυμπου
Ευαγγελος Χεκιμογλου
Σακης Σερεφας
Ευαγγελια Βαρελλα
Αικατερινη Μαυρομιχαλη
Βασιλειος Γιουλτσης

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΘΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕΙ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ 2000

Με άξονα τη Θεσσαλονίκη

Το περιοδικό "Θεσσαλονικέων Πόλις" έρχεται να καλύψει ένα σοβαρό κενό: Το κενό μιας περιοδικής έκδοσης, υψηλού επιπέδου, που να καταγράφει την πρόοδο της επιστημονικής έρευνας, στην ιστορία, την αρχαιολογία, αλλά και όλες τις ανθρωπιστικές επιστήμες, με άξονα τη Θεσσαλονίκη. Οι εξελίξεις στις επιστήμες που προαναφέρθηκαν είναι ραγδαίες. Δημοσιοποιούνται όμως με μέσα (ειδικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων), τα οποία δεν έχουν απήχηση στο ευρύτερο ενδιαφερόμενο κοινό. Από την άλλη πλευρά, τα βιβλιοπωλεία κατακλύζονται από συναφείς εκδόσεις, οι οποίες δεν διαθέτουν πάντοτε τα εχέγγυα της επιστημονικής έρευνας και ακρίβειας. Ανάμεσα στις δύο αυτές πραγματικότητες, στέκει ανικανοποίητο ένα κοινό Θεσσαλονικέων, που επιθυμεί να πληροφορηθεί τα νεότερα πορίσματα των επιστημών σχετικά με την πόλη του και την ενδοχώρα της.

Ποια είναι όμως η "πόλις" των Θεσσαλονικέων; Είναι ένα φαινόμενο σύνθετο, ολοένα και περισσότερο σύνθετο, του οποίου το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον προσπαθούμε να κατανοήσουμε, να μελετήσουμε και να πάρουμε απέναντί του μια θέση, νηφάλια και στηριγμένη στην έρευνα. Είναι η "πόλη" των αρχαιοτήτων, η "πόλη" των ιστορικών συμβάντων, η "σύγχρονη" πόλη, που με τα χαρακτηριστικά της διακρίνει τους κατοίκους της.

Κυρίως, όμως, είναι η πόλη-αντικείμενο αγάπης, η πόλη που λατρεύτηκε όχι μόνο από τους σημερινούς κατοίκους της, αλλά και από τους παλαιότερους, όπως μαρτυρούν τα πολλά "εγκώμια" που γράφτηκαν για χάρη της. Και αυτή η πόλη αξίζει το περιοδικό της.

Η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος -που στα τέσσερα χρόνια της ύπαρξής της έχει υποστηρίξει σημαντικά προγράμματα έρευνας- προσδοκά ότι -με τη βοήθεια των Θεσσαλονικέων- το περιοδικό "Θεσσαλονικέων Πόλις" θα γίνει μία αντάξια έκδοση της Θεσσαλονίκης.

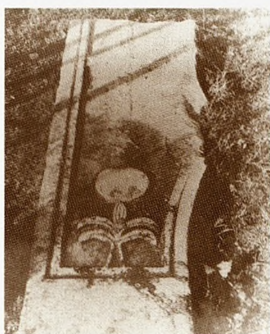
ΣΤΑΥΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τι θα βρείτε σ' αυτό το τεύχος

ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΙ ΤΟΠΟΙ:
Η Θεσσαλονίκη, πόλη των άγνωστων τόπων επιφυλάσσει καθημερινές εκπλήξεις

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ:
Εκφράζεται -ή δεν εκφράζεται- με ποικίλους τρόπους. Μουσεία, έρευνες, επιστημονικά προγράμματα.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ:
Κάθε αρχαιολογικός θησαυρός που ανασύρεται με μύριους κόπους, είναι ταυτοχρόνως και ένας καλλιτεχνικός θησαυρός. Ενίοτε και περισσότεροι.

89 **Μακεδονικοί βωμοί**

Η αρχαιολόγος δρ **Πολυξένη Αδάμ-Βελένη,** επανέρχεται στο αγαπημένο της θέμα, των μακεδονικών βωμών, και εισάγει τον αναγνώστη στα ποικίλα μυστικά τους. Σχεδόν κάθε βωμός είναι ένας ολόκληρος κόσμος, που μερικές φορές φαίνεται σύγχρονος.

101 **Διακόσμηση των τάφων**

Σύγχρονες φαίνονται και πολλές μορφές που αποκαλύπτει ο αρχαιολόγος δρ **Κώστας Σισμανίδης,** όπως η μορφή του ηλικιωμένου κυρίου με τις μπότες, στο εξώφυλλο. Οι μακεδονικοί τάφοι της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης και της Ποτίδαιας Χαλκιδικής κρύβουν πολλές εκπλήξεις.

117 **Οι "κόρες" και οι "κούροι"**

Η αρχαιολόγος δρ **Κατερίνα Τζαναβάρη** ιχνηλατεί την παραγωγή ενός "κοροπλαστικού" εργαστηρίου της Βέροιας στα ελληνιστικά χρόνια και παρουσιάζει τα δημιουργήματά του. Οι κόρες της Βέροιας, αν και αγάλματα πλασμένα από πηλό, ήταν θελκτικές.

133 **Το νερό, νεράκι**

Η αρχιτέκτων **Αναστασία Βαλαβανίδου** στοχάζεται πάνω στο φαινόμενο της υδροδότησης των πόλεων και σταματά στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Συγκεντρώνει στο άρθρο της τις βασικές πληροφορίες για το νερό που πίνουμε στην πόλη τους τελευταίους 23 αιώνες.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ:
Από τον κόσμο της εκκλησιαστικής ιστορίας έρχονται σαγηνευτικές ειδήσεις, που δίνουν την αίσθηση ενός κόσμου θεσσαλονικιώτικου, ευρύτερου και μεγαλύτερου, από ό,τι πιστεύαμε.

Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος στη Ρώμη 143

Ο καθηγητής **Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος,** αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, εξετάζει με καθαρό και φρέσκο βλέμμα τη μετάβαση των εκπολιτιστών του σλαβικού κόσμου, των Θεσσαλονικέων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου, στη Ρώμη. Ποιος ο λόγος της επίσκεψης; Πώς συνδέεται με τις άλλες γνώσεις μας για την περίοδο αυτήν της ιστορίας;

Η μνηστεία στον 19ο αιώνα 153

Ο δρ **Γεώργιος Γκαβαρδίνας,** θεολόγος, μας εισάγει στις ατραπούς της μνηστείας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Δεν ήταν απλό ούτε και εύκολο να αρραβωνιαστείς εκείνη την εποχή, όπως αποκαλύπτει μία απόφαση της επισκοπικής συνόδου Θεσσαλονίκης του έτους 1892. Πότε και με ποιες προϋποθέσεις ήταν έγκυρος ο αρραβώνας.

ΤΟΥ ΦΘΙΝΟΝΤΟΣ ΑΙΩΝΟΣ:
Ο αιώνας που φθίνει, ο εικοστός, είχε κι αυτός την ταραγμένη ιστορία του και ιδιαίτερα αυτήν των πολέμων και εκείνη μεταξύ των πολέμων. Πολέμων που άφησαν βαθιά τα σημάδια τους στη Θεσσαλονίκη.

Το "άγνωστο" μακεδονικό μέτωπο 179

Ο δρ **Βασίλης Γούναρης,** ιστορικός, επιχειρεί μία περιήγηση στην ευρύτερη Μακεδονία, στον καιρό του Μεγάλου Πολέμου (1914-1919). Προβλήματα οικονομίας, πολιτικής, εθνολογικής σύνθεσης παρουσιάζονται συνοπτικά μεν, αλλά συστηματικά, από ένα βαθύ γνώστη των αγγλικών αρχείων.

Νίκος Κρίγκας & Στέλλα Κοκκίνη

Η ΧΛΩΡΙΔΑ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μια ολοένα αυξανόμενη ερευνητική δραστηριότητα ανθεί την τελευταία δεκαετία στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις. Οι επιστήμονες βοτανικοί καταγράφουν επιμελώς και μελετούν ιδιαίτερα τα φυτά που κατορθώνουν να επιβιώσουν στις αντίξοες συνθήκες μιας πολυάνθρωπης πόλης. Εύλογη η απορία: οι βοτανικοί εγκατέλειψαν την πολύωρη πεζοπορία στις βουνοκορφές γιατί ανακάλυψαν χλωριδικούς παραδείσους στα πυκνοκατοικημένα εδώ και εκατονταετίες αστικά κέντρα της Ευρώπης; Τα μόνα φυτά που έλκουν τον σύγχρονο κάτοικο μιας μεγαλούπολης είναι τα καλλωπιστικά, που επιλεκτικά φύτευονται και επιμελώς συντηρούνται στα πάρκα, τις αυλές και τα μπαλκόνια. Μήπως τα ανεπιθύμητα "ζιζάνια" ή οι "αγριάδες", όπως περιφρονητικά αποκαλούνται τα αυτοφυή φυτά στις πόλεις, είναι φορείς κάποιων ιδιαίτερων μηνυμάτων που οι ερευνητές προσπαθούν να αποκρυπτογραφήσουν;

Τα αποτελέσματα του πρώτου μεγάλου ερευνητικού προγράμματος που μελέτησε τη χλωρίδα των πόλεων της Κεντρικής Ευρώπης (Man and Biosphere) υποδεικνύουν ένα πολλαπλό ενδιαφέρον. Αρκετά παράδοξο για να γίνει εύκολα πιστευτό, οι πολυάνθρωπες πόλεις φιλοξενούν ένα πολύ μεγάλο αριθμό φυτικών ειδών

Η σύγχρονη αισθητική του "πράσινου" στις πόλεις απαιτεί συχνό κούρεμα του χλοοτάπητα των πάρκων και παρτεριών. Μόνη διέξοδος διαφυγής για τα φυτά από τον "αποκεφαλισμό" της κουρευτικής μηχανής είναι να πλησιάσουν τα τείχη, να ανεβούν τις σκάλες και να φτάσουν στο πλάτωμα της κορυφής τους, όπου ανενόχλητα θα ολοκληρώσουν το βιολογικό τους κύκλο.

Ο αΐλανθος ή βρωμούσα (Ailanthus altissima) σκαρφαλώνει σήμερα με μεγάλη ευκολία στα τείχη και με το ισχυρό ριζικό του σύστημα προκαλεί σοβαρές ρωγμές.

Η φωτογραφία του Fred Boissonas, το 1913, φανερώνει πως εκείνη την εποχή ο αΐλανθος είχε εισαχθεί και φυτευτεί ως καλλωπιστικό στη γύρω από το ΒΑ τμήμα των τειχών της Θεσσαλονίκης περιοχή. Τα δένδρα είναι αραιά και σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους, όπως οι σημερινές τεχνητές δενδροστοιχίες στα πεζοδρόμια των μεγαλουπόλεων. Οι τότε υπεύθυνοι "πρασίνου" της πόλης, ακολουθώντας τη μόδα της εποχής, θα θεώρησαν πως αυτό το εξωτικό δένδρο θα κοσμούσε ιδιαίτερα τα κράσπεδα των χωματόδρομων. Κανείς δεν είχε τότε υποπτευθεί ότι ο αΐλανθος με την ανεξέλεγκτη εξάπλωσή του θα γινόταν ο "πράσινος" εχθρός των τειχών. (Κωνσταντινίδης Γ., 1989: Θεσσαλονίκη 1913–1919, Έκδοση Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας).

και η παρουσία του κάθε είδους φανερώνει πολύ συχνά ιστορικά γεγονότα, οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των κατοίκων των αστικών κέντρων.

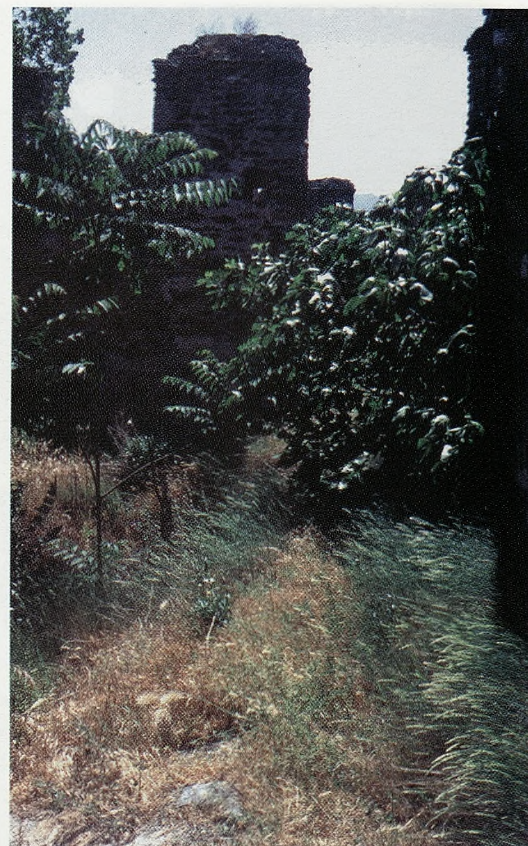
Η μελέτη των αυτοφυών φυτών της πόλης της Θεσσαλονίκης αποτελεί το αντικείμενο ενός ερευνητικού προγράμματος που εδώ και περίπου πέντε χρόνια εκπονείται στο Εργαστήριο Συστηματικής Βοτανικής και Φυτογεωγραφίας του Τμήματος Βιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Μέλη του Εργαστηρίου, μεταπτυχιακοί και προπτυχιακοί φοιτητές συλλέγουν και καταγράφουν συστηματικά κάθε μικρό χορταράκι που φυτρώνει στον ελάχιστο ελεύθερο από το τσιμέντο χώρο. Τα διαφορετικά φυτικά είδη αποξηραίνονται, προσδιορίζονται ταξινομικά και φυλάσσονται στο Herbarium του Εργαστηρίου. Ιδιαίτερη θέση στη μελέτη αυτή κατέχουν τα φυτά που αυτοφύονται στα τείχη της πόλης μας. Το φως του ήλιου, λίγες σταγόνες δροσιάς και μια ασήμαντη ποσότητα χώματος ανάμεσα στις ρωγμές αρκούν στα φυτά των τειχών, για να ολοκληρώσουν το βιολογικό τους κύκλο και να διαιωνίσουν την ύπαρξή τους. Ο πολύχρωμος φυσικός τους διάκοσμος δημιουργεί ένα πολύ ευχάριστο θέαμα σε όποιον ανασηκώσει το βλέμμα του στην κορυφή των τειχών.

Μέχρι σήμερα, έχουν καταγραφεί 263 διαφορετικά φυτά (είδη και υποείδη) που αυτοφύονται στα τείχη της Θεσσαλονίκης. Το πλουσιότερο χλωριδικά τμήμα των τειχών είναι η περιοχή του Επταπυργίου, που φιλοξενεί 207 διαφορετικά φυτά, 82 από τα οποία απαντούν μόνο εκεί. Αλλά ας δούμε από πού προέρχονται τα φυτά των τειχών της πόλης μας. Η χλωρίδα των τειχών περιλαμβάνει:

α) Τυπικά "αστικόφιλα" φυτά, που συναντώνται σε όλη την πόλη, όπως βλήτα, κολλητσίδες, αγριοκρίθαρα, ραδίκια, ζοχούς και τριβόλια. Τα φυτά αυτά εξαπλώνονται με μεγάλη ευκολία ακολουθώντας με εκπληκτική ταχύτητα τις ανθρώπινες δραστηριότητες.

β) Φυτά που διέφυγαν από καλλιέργειες σε κήπους, πάρκα και δενδροστοιχίες. Σήμερα βρίσκουμε πάνω στα τείχη τα αγαπημένα φυτά των κήπων και περιβολιών της παλιάς Θεσσαλονίκης όπως η συκιά, η μουριά, το αμπέλι, η ροδιά και η αμυ-

Συνύπαρξη δύο φυτών πάνω στα τείχη της Θεσσαλονίκης που μαρτυρούν τις δραστηριότητες των κατοίκων της πόλης στο παρελθόν: ο αΐλανθος (Ailanthus altissima), *είδος της μακρινής Κίνας, που χρησιμοποιήθηκε ως καλλωπιστικό, και η συκιά* (Ficus carica), *αγαπημένο δένδρο των κήπων και περιβολιών της πόλης.*

γδαλιά. Ακόμη συναντάμε φυτά που χρησιμοποιήθηκαν ή ακόμη φυτεύονται ως καλλωπιστικά. Τα είδη αυτά, στην πλειοψηφία τους ξενικά, στερούνται κοινού ελληνικού ονόματος, όπως η *Koerleuteria paniculata*, η *Ipomoea indica*, η *Campsis radicans* και η *Broussonetia papyrifera*. Τυπικό παράδειγμα προς αποφυγή ασκόπων εισαγωγών ξενικών ειδών αποτελεί η περίπτωση του αΐλανθου που δημιουργεί σήμερα σοβαρά προβλήματα στα τείχη.

γ) Φυτά που απέμειναν από τη φυσική βλάστηση που περιέβαλε την περιοχή προτού αυτή οικοδομηθεί, όπως το θυμάρι, ο φλόμος, η σκίλλα, το ψωμί του κούκου, το τριφύλλι, η αχιλλεία, το χαμομήλι, το μη–με–λησμόνει, η βαφόρριζα, το βαλσαμόχορτο, το άγριο καρώτο, το γεράνι και η ερωφίλη. Τα είδη αυτά βρήκαν καταφύγιο στα τείχη και κυρίως στο πλάτωμα της κορυφής τους, που αποτελεί τη μόνη εναπομείνουσα νησίδα φυσικής βλάστησης στο κέντρο σχεδόν του αστικού συγκροτήματος.

δ) Φυτά που ζούν μόνο πάνω σε βραχώδη–πετρώδη υποστρώματα, όπως η κάππαρη, η εφέδρα, τα πετρόχορτα, ο υοσκύαμος, το περδικάκι, τα αγροκρέμμυδα και το μικρό γαρύφαλλο της Θεσσαλονίκης. Η Θεσσαλονίκη είναι μία από τις ελάχιστες πόλεις που το όνομά τους δόθηκε σε ένα αυτοφυές φυτό, το *Silene thessalonica*, στενότοπο ενδημικό είδος της Βαλκανικής χερσονήσου.

Η πρώτη συκιά είχε φυτρώσει στην Αθήνα με διαταγή της Δήμητρας. Από τότε όσοι γνώριζαν τη γλύκα των καρπών της φρόντιζαν να μη λείπει ποτέ από τους κήπους τους. Οι συκιές (Ficus carica) *πάνω στα τείχη προέρχονται από τα δένδρα που συστηματικά καλλιεργούσαν στους κήπους τους οι παλιοί Θεσσαλονικείς.*

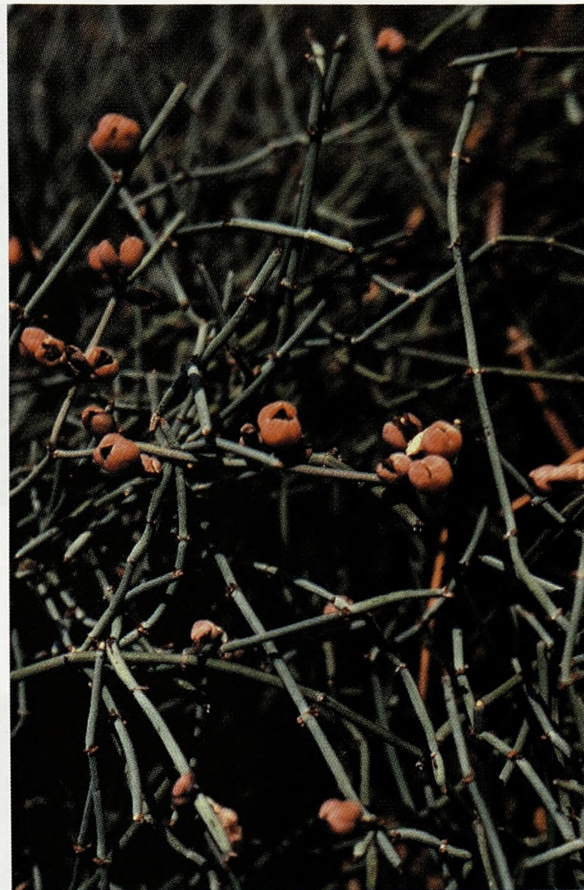

Η ροδιά (Punica granatum) *αναφέρεται ως σύμβολο σε πολυάριθμους μύθους της αρχαιότητας. Το δένδρο ήταν αφιερωμένο στην Ήρα, προστάτιδα του γάμου και της γέννησης, και οι καρποί του με τις άφθονες κόκκινες ρόγες συμβόλιζαν την ευκαρπία. Η παρουσία της ροδιάς πάνω στα τείχη φανερώνει την συνήθεια των κατοίκων της Θεσσαλονίκης να την καλλιεργούν συστηματικά στους κήπους τους.*

Το αρωματικό θυμάρι της Βαλκανικής (Thymus sibthorpii) *ανθίζει την άνοιξη στο πλάτωμα του ΒΑ τμήματος των τειχών.*

Η εφέδρα ή πολυκόμπι (Ephedra foeminea) *ανήκει στα βότανα που από την αρχαιότητα χρησίμευαν στη θεραπεία των αναπνευστικών οργάνων. Η αποτελεσματικότητα της εφέδρας στο άσθμα ήταν ήδη γνωστή στους Κινέζους εδώ και 5.000 χρόνια.*

Ο υοσκύαμος (Hyoscyamus albus). *Σπέρματα του παραισθησιογόνου αυτού φυτού ανακατεμένα με κρασί δίδονταν από τους ιπποκράτειους για τον πυρετό, τον τέτανο και σε παραλύσεις που παρουσιάζονταν μετά τον τοκετό.*

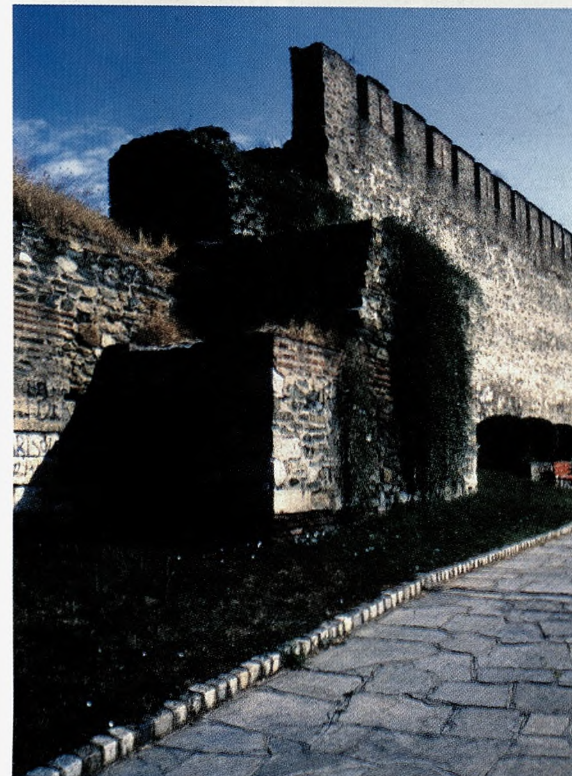

Το περδικάκι (Parietaria judaica), *φυτό των τοίχων και των χαλασμάτων, κυριαρχεί στα τείχη της Θεσσαλονίκης. Οι θεραπευτικές του χρήσεις συνδέονται με μια ιστορία του Περικλή, που μας διηγείται ο Πλίνιος: Ένας εργάτης που δούλευε στον Παρθενώνα είχε πέσει από τη στέγη του ναού και είχε τραυματιστεί σοβαρά. Εκείνη την ώρα εμφανίστηκε η Αθηνά στον Περικλή και του υπέδειξε το βότανο περδικάκι για να περιποιηθεί τον εργάτη. Πράγματι οι πληγές γιατρεύτηκαν και ο δούλος έγινε "περδικάκι".*

Τα μπουμπούκια της κάππαρης γίνονται τουρσί και τρώγονται από την αρχαιότητα μέσα σε σαλάτες και σάλτσες. Όταν τα μπουμπούκια ανοίξουν, προβάλλουν τα εντυπωσιακά ροδαλά της άνθη.

Η κάππαρη (Capparis spinosa) *είναι ένα τυπικό μεσογειακό φυτό που φύεται μόνο πάνω σε πετρώδη–βραχώδη υποστρώματα παραθαλασσίων περιοχών. Η παρουσία της στα τείχη της Θεσσαλονίκης είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή, καθώς οι έρποντες βλαστοί της πέφτουν από ψηλά και τείνουν να αγγίξουν το έδαφος.*

Το μικρό γαρύφαλλο της Θεσσαλονίκης (Silene thessalonica). *Το είδος αυτό συλλέχθηκε για πρώτη φορά το καλοκαίρι του 1851 από τον Γερμανό βοτανικό Theodor von Heldreich, τον σημαντικότερο μελετητή της ελληνικής χλωρίδας. Ο Heldreich στη διάρκεια των συλλογών του, στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και του Χορτιάτη, αναγνώρισε την ιδιαιτερότητα του είδους και το 1854 δημοσιεύει με τον Edmond Boissier την περιγραφή και το επιστημονικό του όνομα,* Silene thessalonica *Boiss. & Heldr. στο Diagnoses Plantarum Orientalium Novarum [ser. 2, 3(1):74], Genève. Το Herbarium της Γενεύης φυλάσσει από το 1851 τα αρχικά δείγματα αποξηραμένων φυτών (type specimen) στα οποία στηρίχθηκε η περιγραφή του* Silene thessalonica. *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης φυλάσσουν ζωντανά τα μικρά γαρύφαλλα προσφέροντάς τους τον μοναδικό χώρο στην πόλη όπου ανενόχλητα από τις ανθρώπινες δραστηριότητες εξακολουθούν να ανθίζουν κάθε καλοκαίρι.*

Τα τείχη της Θεσσαλονίκης αποτελούν μοναδικό βιότοπο για το φυτικό κόσμο στο κέντρο της πόλης, μια νησίδα ζωής μέσα στο απέραντο τσιμέντο. Χτισμένα εδώ και αιώνες, για να αναχαιτίζουν επιδρομείς, λειτουργούν τώρα ως καταφύγιο για τη φύση που "φωλιάζει" πάνω τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bauman E. 1982. *Die Griechische Pflanzenwelt in Mythos, Kunst und Literatur.* Hirmer Verlag, München.

Lagiou E., Krigas N., Hanlidou E. & Kokkini, S. 1998. " The vascular flora of the Walls of Thessaloniki (N. Greece)". In: Tsekos, I. & M. Moustakas (Eds) *Progress in Botanical Research.* Proc. 1st Balkan Botanical Congress, Kluwer Academic, Dordrecht, pp. 81–84.

Krigas N., Lagiou E., Hanlidou E. & Kokkini, S. 1999. " The vascular flora of the Byzantine Walls of Thessaloniki (N. Greece)". *Willdenowia*: 1–18.

Ελλη Γεωργιλα

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Το κτίριο, στο οποίο σήμερα στεγάζεται η Τράπεζα της Ελλάδος και η Εθνική Τράπεζα, στα Β.Δ της πλατείας Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης, ανεγέρθηκε στο διάστημα 1928–1933. Κατά τη διάρκεια των εργασιών της ανέγερσης, εντοπίστηκαν στο οικόπεδο ίχνη από την θαλάσσια οχύρωση της πόλης. Στην προσπάθειά τους να λύσουν τα τεχνικά προβλήματα που προέκυψαν στην κατασκευή, οι τεχνικοί που είχαν αναλάβει την εκτέλεση του έργου κατέγραψαν με αρκετές λεπτομέρειες στα σχέδια και το ημερολόγιο του εργοταξίου τα ευρήματα. Με τον τρόπο αυτό διασώθηκαν στο αρχείο του επιβλέποντος μηχανικού του έργου[1] σημαντικά στοιχεία, και έτσι μπορούμε να αντλήσουμε αρκετές πληροφορίες σχετικές με τη θαλάσσια οχύρωση στο τμήμα αυτό της πόλης, οι οποίες παρουσιάζονται εδώ.

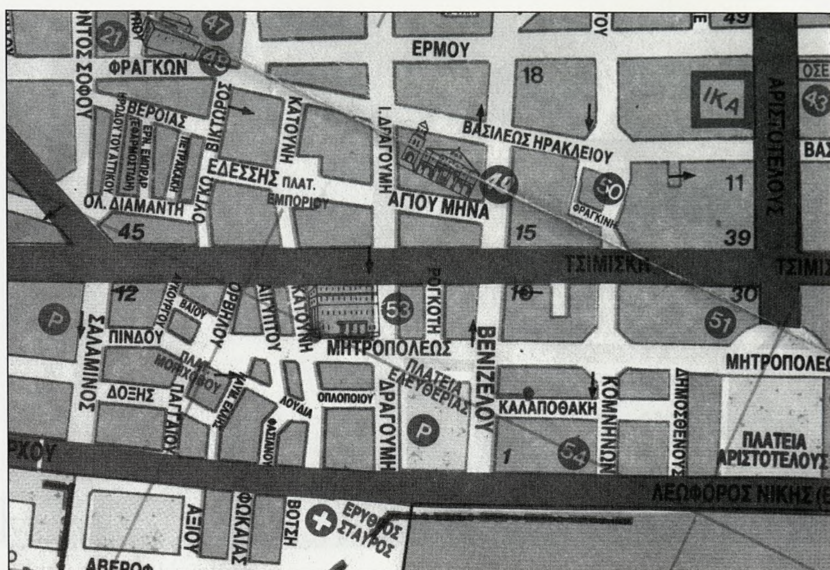
ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Το οικόπεδο στο οποίο ανεγέρθηκε το κτίριο ορίζεται από τις οδούς Τσιμισκή, Ι. Δραγούμη και Μητροπόλεως και έχει διαστάσεις 35x57 μέτρα περίπου (σχ. 1).

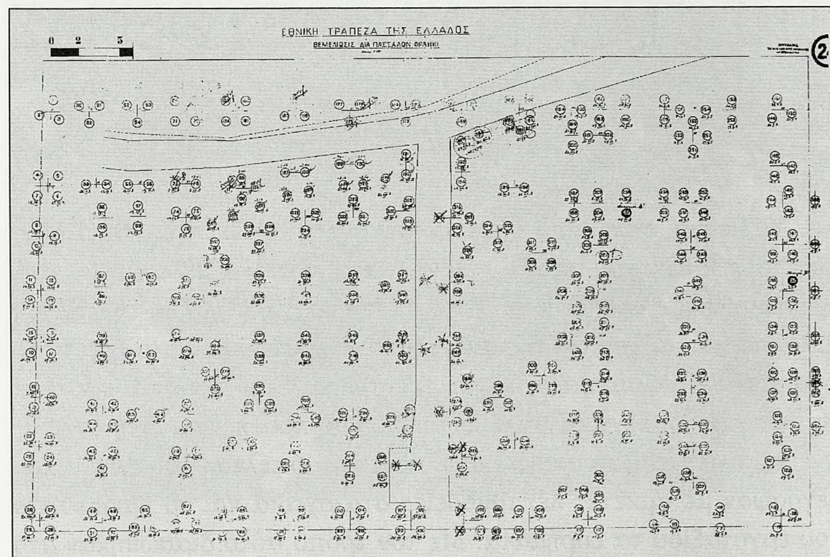
Ως υψόμετρο αναφοράς κατά την εκτέλεση του έργου λήφθηκε το υψόμετρο της γωνίας Τσιμισκή και Ι. Δραγούμη, το οποίο είναι 4,70 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας[2]. Κατά την έναρξη των εργασιών θεμελίωσης πραγματοποιήθηκε εκσκαφή σε βάθος 4,70 μ. από το φυσικό έδαφος, έφτασαν δηλαδή στο επίπεδο της θάλασσας. Το κτίριο θεμελιώθηκε πάνω σε πασσάλους, οι οποίοι

1. Το αρχείο εντοπίστηκε από το Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος της Εθνικής Τράπεζας το 1994. Περιλαμβάνει την άδεια οικοδομής, το πρωτόκολλο χαράξεως του οικοπέδου, ηλιοτυπίες σχεδίων αρχιτεκτονικών, στατικών και κατασκευαστικών λεπτομερειών. Καθώς το έργο προχωρούσε, στον αρχικό πυρήνα προστέθηκαν προμετρήσεις υλικών και εργασιών, επιμετρήσεις και πιστοποιήσεις πληρωμών για κάθε εργασία που ολοκληρωνόταν. Το υλικό του αρχείου, εμπλουτισμένο με συμπληρωματική έρευνα, παρουσιάστηκε το 1995 από το Πολιτιστικό Κέντρο σε έκθεση με τίτλο "Το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης – Το χρονικό της ανέγερσης και η ιστορία του χώρου (1928-1933)". Την έκθεση συνόδευε ταυτώνυμος κατάλογος. Στο πλαίσιο της έκθεσης διοργανώθηκε ημερίδα με τίτλο: "Η περιοχή Αγίου Μηνά – πλατείας Ελευθερίας – Λαδάδικων: Ιστορική και τοπογραφική ανασκόπηση", στην οποία έγινε ανακοίνωση του θέματος.

2. Δήμος Θεσσαλονίκης, Δ/νση Τοπογραφίας, Γραφείο Υψομέτρων.

Σχ. 1. Η περιοχή

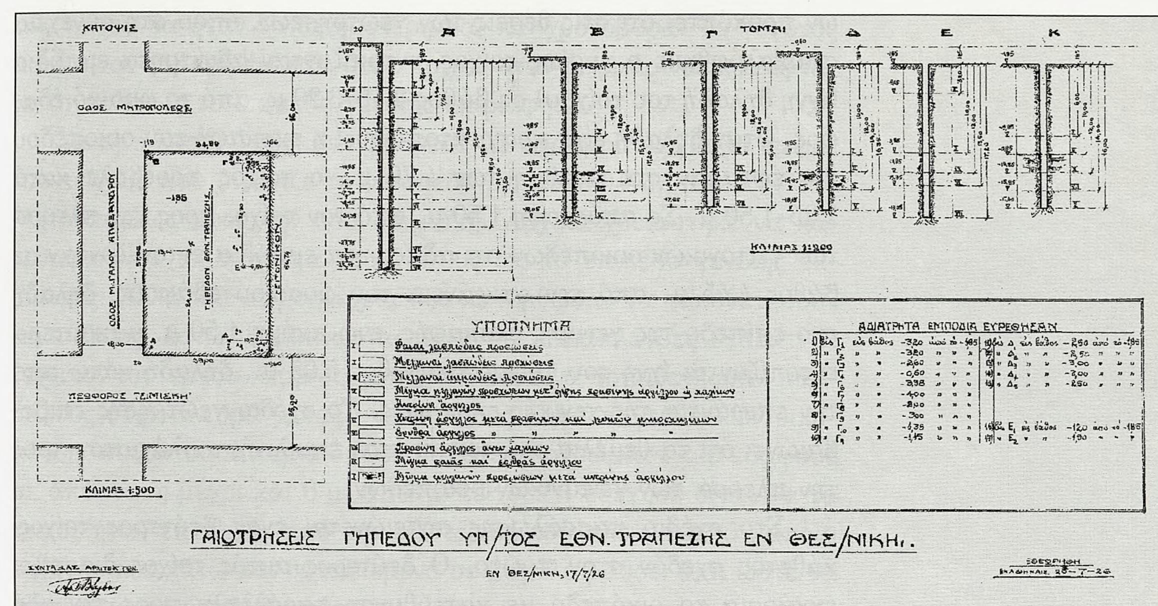

Σχ. 2. Το σχέδιο πασσάλωσης. (Αριστερά η οδός Μητροπόλεως).

έφταναν σε βάθος 15 μ., γιατί είχε διαπιστωθεί ότι το έδαφος δεν είχε επαρκή αντοχή.

Στο αρχείο του επιβλέποντος μηχανικού σώζεται το σχέδιο πασσάλωσης[3] (σχ. 2). Είναι σχεδιασμένο υπό κλίμακα 1:50, με τίτλο "ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ – ΘΕΜΕΛΙΩΣΙΣ ΔΙΑ ΠΑΣΣΑΛΩΝ ΦΡΑΝΚΙ" και αριθμό 24. Δεν έχει ημερομηνία και έχει μόνο τη σφραγίδα "ΕΡΓΟΛΑΒΙΑ ΥΠ/ΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ". Πρόκειται για το σχέδιο που χρησιμοποιήθηκε στο εργοτάξιο, γιατί στα περιθώρια και στο ίδιο το σχέδιο έχει πρόχειρες σημειώσεις και σκαριφήματα. Στο σχέδιο είναι σχεδιασμένοι οι πάσσαλοι που τοποθετήθηκαν στο οικόπεδο. Ταυτόχρονα σχεδιάζονται οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν μετά την εκσκαφή και δημι-

3. *Αρχείο ανέγερσης*, ό.π., αρ. σχεδίου 41 & Κατάλογος έκθεσης *Το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης – Το χρονικό της ανέγερσης και η ιστορία του χώρου (1928–1933)*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 42.

Σχ. 3. Το σχέδιο γεώτρησης.

ουργούσαν προβλήματα στην πασσαλέμπηξη.

Σχεδιάζεται ένας τοίχος που διασχίζει το οικόπεδο με κατεύθυνση από την οδό Μητροπόλεως προς την οδό Τσιμισκή. Ο τοίχος φαίνεται να ξεκινά μέσα στο οικόπεδο σε απόσταση 4,60 μ. από την οδό Μητροπόλεως και δεν είναι ευθύγραμμος. Έχει σχήμα τεθλασμένης γραμμής με πέντε ευθύγραμμα τμήματα και χάνεται κάτω από το γειτονικό οικόπεδο, σε απόσταση 7,50 μέτρων από την οδό Τσιμισκή. Το πάχος του τοίχου κυμαίνεται από 1,90 ~ 2,25 μ. Λεπτομερέστερα, τα πάχη κυμαίνονται ως εξής με αφετηρία την οδό Μητροπόλεως:

1ο τμήμα: Μήκος 2,0 μ. Πάχος 2,25 μ.
2ο τμήμα: Μήκος 7,50 μ. Πάχος 2,25 ~ 2,0 μ.
3ο τμήμα: Μήκος 13,5 μ. Πάχος 1,90 ~ 2,05 μ.
4ο τμήμα: Μήκος στον άξονα 2,40 μ. Πάχος 2,10 μ.
5ο τμήμα: Μήκος στον άξονα 16,10 μ. Πάχος 2,15 μ.

Στην εξωτερική πλευρά του τοίχου, προς την πλευρά των γειτονικών οικοπέδων, οι τεχνικοί του έργου σημειώνουν μια δεύτερη διακεκομμένη γραμμή, που υποδηλώνει ότι ο τοίχος ήταν κεκλιμένος προς αυτή την πλευρά.

Ο τοίχος αυτός είχε εντοπιστεί ήδη από το 1926, όταν πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές γεωτρήσεις στο οικόπεδο, για να διαπιστωθεί η σύσταση του εδάφους θεμελίωσης.

Το σχέδιο γεωτρήσεων[4] (σχ. 3) έχει τίτλο "ΓΑΙΩΤΡΗΣΕΙΣ ΓΗΠΕΔΟΥ ΥΠ/ΤΟΣ ΕΘΝ. ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΕΝ ΘΕΣ/ΝΙΚΗ", ημερομηνία 17/7/26 και υπογραφή του αρχιτέκτονα Α. Βάλβη. Στο υπόμνημα που συνοδεύει το σχέδιο καταγράφονται αδιάτρητα εμπόδια και το βάθος στο οποίο εντοπίστηκαν. Από την ανάλυση των στοιχεί-

4. *Αρχείο ανέγερσης*, ό.π., αρ. σχ. 135 & Κατάλογος έκθεσης *Το κτίριο της ΕΤΕ*, ό.π., σ. 56.

ων προκύπτει ότι στις θέσεις των γεωτρήσεων, όπου στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ο κυρίως τοίχος, εντοπίζονταν αδιάτρητα εμπόδια (ίχνη δηλαδή του τοίχου) σε βάθος 2,45–3,20 μ. από το φυσικό έδαφος. Όταν δηλαδή είχε πραγματοποιηθεί η εκσκαφή του οικοπέδου και έφτασαν στη στάθμη των 4,70 μ., ο τοίχος προέβαλε κατά 2,25–1,50 μ. Σε απόσταση 1,50 μ. από τον τοίχο, προς την πλευρά των γειτονικών οικοπέδων, τα αδιάτρητα εμπόδια εντοπίζονταν σε βάθος 4,45 μ. από την επιφάνεια του φυσικού εδάφους, δηλαδή στο επίπεδο της γενικής εκσκαφής, ενώ ακόμη 1,50 μ. μακρύτερα εντοπίζονται ίχνη του τοίχου σε βάθος 5,05 μ., δηλαδή κάτω από την επιφάνεια της γενικής εκσκαφής. Το σχέδιο γεώτρησης επιβεβαιώνει ότι τα θεμέλια του τοίχου ήταν επικλινή, τουλάχιστον προς την πλευρά των γειτονικών οικοπέδων.

Στο σχέδιο πασσάλωσης σημειώνεται ένας δεύτερος τοίχος, κάθετος σχεδόν στον πρώτο. Ο δεύτερος αυτός τοίχος διασχίζει εγκάρσια το οικόπεδο με κατεύθυνση παράλληλη προς την οδό Μητροπόλεως και σε απόσταση 27,50 μ. απ' αυτήν. Ο τοίχος εμφανίζει εντελώς κάθετες πλευρές και έχει σταθερό πάχος 2,20 μ. Σε απόσταση 2,0 μ. από την οδό Ι. Δραγούμη σχηματίζει έναν πρόβολο προς τη Μητροπόλεως. Ο πρόβολος προεξέχει κατά 2,20 μ. και έχει μήκος 4,0 μ. Στο αριστερό μέρος του προβόλου, προς το εσωτερικό του οικοπέδου, σχεδιάζεται μια διακεκομμένη γραμμή που υποδηλώνει ότι προς την πλευρά αυτήν υπήρχε ασυνέχεια του τοίχου, κατά πάσα πιθανότητα δηλαδή υπήρχε μία κατεστραμμένη κλίμακα.

Οι εργασίες πασσάλωσης άρχισαν στα τέλη Μαρτίου 1928 από την πλευρά της οδού Τσιμισκή. Ο επιβλέπων σημείωνε με μελάνι πάνω στο σχέδιο πασσάλωσης την ημερομηνία κατασκευής κάθε πασσάλου. Οι τοίχοι δημιούργησαν μεγάλο πρόβλημα στην κατασκευή. Τα τμήματά τους που προέβαλαν πάνω από το επίπεδο της γενικής εκσκαφής έπρεπε να κατεδαφιστούν, έτσι ώστε να διαμορφωθεί επίπεδη επιφάνεια και να πραγματοποιηθεί η θεμελίωση[5]. Αλλά και τα τμήματα κάτω από αυτό το επίπεδο προκαλούσαν προβλήματα στην τοποθέτηση των πασσάλων, καθώς η τεχνολογία της εποχής δεν ήταν αρκετά ανεπτυγμένη. Η λύση ήταν ή η μετακίνηση των πασσάλων ή η κατεδάφιση των τοίχων.

Όταν συνάντησαν τον τοίχο τον παράλληλο προς την οδό Μητροπόλεως, μετακίνησαν τους πασσάλους. Στο σχέδιο πασσάλωσης, με κόκκινο μολύβι, διαγράφονται οι πάσσαλοι που αρχικά είχε σχεδιαστεί να τοποθετηθούν πάνω στον τοίχο και σημειώνεται η κατασκευή τους σε παράπλευρες θέσεις, σχεδόν σε επαφή με τον τοίχο, όπου δεν υπήρχαν εμπόδια. Η αναδιάταξη των πασσάλων είχε ως αποτέλεσμα την τροποποίηση της μελέτης επιφανειακής θεμελίωσης. Ωστόσο, οι μηχανικοί προτίμησαν να τροποποιήσουν τη μελέτη, αντί να προσπαθήσουν να κατεδαφίσουν τον δεύτερο τοίχο, επειδή προφανώς έκριναν ότι η προσπάθεια για καθαίρεση του τοίχου θα ήταν δαπανηρότερη και πιο χρονοβόρα. Το γεγονός αυτό είναι σοβαρή ένδειξη ότι ο τοίχος ήταν μαρμάρινος και έφτανε το πολύ ως το επίπεδο γενικής εκσκαφής.

5. Δ. Βαλαλά, *Εφαρμογαί εις τα προβλήματα των αντιστηρίξεων και των θεμελιώσεων*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 43.

Αυτή η λύση, όμως, δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί για το τμήμα του τείχους που διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση από την οδό Μητροπόλεως προς την οδό Τσιμισκή. Αρχικά χρειάστηκε να κατεδαφιστούν τα τμήματα του τείχους ως το επίπεδο γενικής εκσκαφής. Αλλά και στη συνέχεια δεν κατόρθωσαν να τοποθετήσουν πασσάλους, έστω μετακινώντας τους σε παράπλευρες θέσεις. Οι τεχνικοί του έργου, στην προσπάθειά τους να τοποθετήσουν πασσάλους στην πλευρά μεταξύ του τείχους και των γειτονικών οικοπέδων, συναντούσαν εμπόδια σε βαθύτερα στρώματα του εδάφους σε απόσταση μέχρι και 6 μ. από το τείχος. Η εξήγηση είναι ότι το τείχος ήταν επικλινές από την εξωτερική του πλευρά από κάποιο επίπεδο και κάτω και θεμελιωμένο σε μεγάλο βάθος, έτσι ώστε να εκτείνεται σε μεγάλη απόσταση.

Η κατεδάφιση του τείχους άρχισε τον Οκτώβριο του 1928. Από το ημερολόγιο της κατεδάφισης, που τηρήθηκε από τον εργοδηγό[6], προκύπτει ότι οι εργασίες διάρκεσαν από τις 29 Οκτωβρίου 1928 ως τις 15 Μαρτίου 1929 και χωρίστηκαν σε δύο σκέλη: α) Την κατεδάφιση της τοιχοποιίας που πρόβαλλε πάνω από το επίπεδο γενικής εκσκαφής και πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα σε τρία διαφορετικά σημεία. Οι εργασίες αυτές ολοκληρώθηκαν για το τμήμα του τείχους προς την οδό Μητροπόλεως και την οδό Τσιμισκή στις 26 Νοεμβρίου, ενώ στο κέντρο του οικοπέδου στις 10 Δεκεμβρίου 1928. β) Την κατεδάφιση των θεμελίων κάτω από το επίπεδο γενικής εκσκαφής στις θέσεις έμπηξης των πασσάλων. Οι εργασίες αυτές άρχισαν στις 23 Νοεμβρίου 1928. Στις 11 Δεκεμβρίου, επειδή διαπιστώθηκε ότι το βάθος στο οποίο έφταναν οι τοίχοι ήταν πολύ σημαντικό και ήθελαν να εντοπίσουν τι ακριβώς συνέβαινε, αρχίζει μια *"δοκιμαστική γεώτρησις προς παρατήρησιν"*, η οποία διαρκεί ως τις 22 Ιανουαρίου του 1929. Στο ημερολόγιο ωστόσο δεν καταγράφονται τα συμπεράσματα των παρατηρήσεων.

Ανάμεσα στις άλλες καταγραφές του εργοδηγού, ενδεικτικές του γεγονότος ότι τα θεμέλια των τοίχων ήταν κεκλιμένα είναι οι εξής, με ημερομηνίες 22, 27 και 28 Δεκεμβρίου 1928: *"Ριζόκομμα κεκλιμένων τοίχων εις θέσιν δύο πασσάλων"*[7]. Δεν ορίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια ποια είναι αυτή η θέση.

Επικλινές εικονίζεται το τείχος στην περιοχή αυτή και σε γκραβούρες του 19ου αιώνα.[8]

Το βάθος στο οποίο έφτανε η θεμελίωση του τείχους δε σημειώνεται σε κανένα ντοκουμέντο του αρχείου και ίσως σε ορισμένα σημεία να μην εντοπίστηκε καν από τους τεχνικούς. Πάντως σε κάποιες θέσεις πασσάλων παραιτήθηκαν από την προσπάθεια να φτάσουν ως το θεμέλιο και να το καταστρέψουν και προτίμησαν να τοποθετήσουν τον πάσσαλο σε μικρότερο βάθος, που όμως

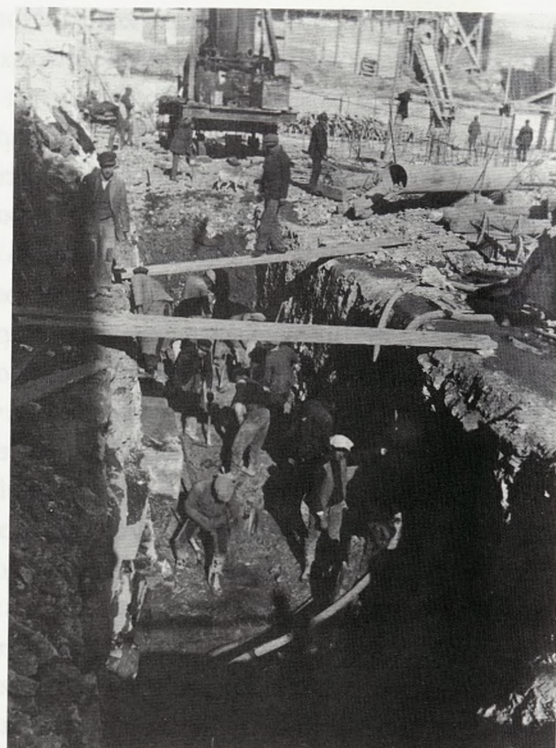
6. *Αρχείο ανέγερσης*, ό.π., φάκ. 11.

7. *Αρχείο ανέγερσης*, ό.π., φάκ. 11

8. Γ. Αναστασιάδης - Ε. Χεκίμογλου, *Η μάχη της μνήμης – Παραλία – Λιμάνια – Λευκός Πύργος*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 25.

Εικ. 1

Εικ. 2

έκριναν ότι ήταν αρκετό για να μη θίγεται η ασφάλεια της κατασκευής. Οι πάσσαλοι αυτοί σημειώνονται με μπλε μολύβι πάνω στο σχέδιο πασσάλωσης με την ένδειξη "*ανυψώθη*".

Πληροφορίες για τη δομή των τοίχων δε μας προσφέρει το αρχείο παρά μόνον έμμεσα. Για την κατεδάφισή του χρησιμοποιήθηκαν ανειδίκευτοι εργάτες και σε κάποιες περιπτώσεις μαρμαράδες. Διασώθηκαν δύο φωτογραφίες του εργοταξίου που απεικονίζουν το τείχος που διέσχιζε το οικόπεδο από την οδό Μητροπόλεως προς την οδό Τσιμισκή. Η πρώτη, του αρχείου Α. Ζάχου, που ανήκει στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δημοσιεύτηκε από τον Χ. Μπακιρτζή[9] (εικ. 1), ενώ η δεύτερη εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας για την προετοιμασία της έκθεσης "Το κτίριο της ΕΤΕ στην πλατεία Ελευθερίας", στο φωτογραφικό αρχείο του επιβλέποντος μηχανικού του έργου, Ι. Ισηγόνη (εικ. 2). Όπως επισημαίνει και ο Χ. Μπακιρτζής[10], *το κατώτερο τμήμα του τείχους είναι κτισμένο με δόμους μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση.*

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΣΥΝΗΓΟΡΟΥΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΑΠΟΨΗΣ ΟΤΙ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΥΠΗΡΧΕ ΡΕΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

Τεχνικά δεδομένα

Όταν πραγματοποιήθηκε η γενική εκσκαφή σε βάθος 4,70 μ. από το φυσικό έδαφος και έφτασε στο επίπεδο της θάλασσας, κάτω δηλαδή από τη στάθμη του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα, το οικόπεδο γέμισε νερά. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος σκάφτηκε μια τάφρος και κατασκευάστηκε ντρενάζ που παροχέτευε τα νερά στο χαμηλότερο μέρος του οικοπέδου, στη γωνία της οδού Μητροπόλεως και των γειτονικών. Εκεί εγκαταστάθηκε το αντλιοστάσιο.

Κατά το στάδιο της οριστικής κατασκευής, το δεύτερο υπόγειο διαμορφώθηκε σε σύστημα δεξαμενών. Εκτός από τις δεξαμενές, που μελετήθηκαν έτσι ώστε να εξασφαλίζουν την ύπαρξη αποθέματος νερού το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε περίπτωση πυρκαγιάς (ας μην ξεχνούμε ότι η κατασκευή του κτιρίου αρχίζει 10 μόλις χρόνια μετά την πυρκαγιά του 1917 που κατέστρεψε σχεδόν ολοσχερώς το κέντρο της πόλης), κατασκευάστηκε ένας υπόγειος διάδρομος που περιτρέχει το κτίριο. Παρά τις αντλίες που λειτουργούν συνεχώς, το νερό φτάνει ακόμη και σήμερα τουλάχιστον ως το επίπεδο του δαπέδου του περιμετρικού διαδρόμου, που έχει υψόμετρο από τη θάλασσα +0,90 μ.

Το υδραυλικό αυτό ύψος επιβεβαιώνει η γεωτεχνική μελέτη που πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία των εργασιών αποκατάστασης των κτιρίων που βρίσκονται στα γειτονικά οικόπεδα (κτίριο Χρηματιστηρίου, Μουσείο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μουσικών οργάνων κτλ.). Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή[11], η στάθμη του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα είναι σε βάθος 2,20–2,50 μ. από το επίπεδο του φυσικού εδάφους, ενώ το μέσο υψόμετρο του οικοπέδου από τη θάλασσα είναι 3,40 μ. Το σημαντικό αυτό υδραυλικό ύψος (0,90–1,20 μ.), σε απόσταση μόλις 150 μ. από τη θάλασσα, είναι ένδειξη ότι υπάρχει στη θέση αυτή κάποια σημαντική υπόγεια ροή, η οποία τροφοδοτεί συνεχώς τα αποθέματα υπόγειου νερού.

Ανάλογο φαινόμενο δεν παρατηρούμε σε γειτονικές περιοχές. Έτσι, το οικόπεδο της οδού Προξ. Κορομηλά 22, στο οποίο ανακαλύφθηκαν ίχνη του παραθαλάσσιου τείχους, έχει υψόμετρο σε σχέση με τη θάλασσα 3,30 μ. περίπου[12], ενώ η στάθμη του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα εντοπίστηκε σε βάθος 3,35 μ.[13] Έχουμε λοιπόν υδραυλικό ύψος μόλις 5 εκατοστά.

Οι ενδείξεις που προκύπτουν από τη γεώτρηση

Από το σχέδιο γεώτρησης (σχ. 3), προκύπτει ότι πραγματοποιήθηκαν 6 συνολικά γεωτρήσεις, στις τέσσερις γωνίες της περιμέτρου του οικοπέδου και σε δύο σημεία στο κέντρο του. Παρόλο που το σχέδιο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι παρέχει πλήρη στοιχεία σε σχέση με τις απαιτήσεις μιας σύγχρονης εδαφοτεχνικής μελέτης, καταγράφει ωστόσο με αρκετή λεπτομέρεια τις εδαφικές στρώσεις και τη στάθμη στην οποία βρίσκονται. Οι εδαφικές στρώσεις που εντοπίστηκαν ήταν οι ακόλουθες:

i) ***Εδαφικές στρώσεις με διάφορα μίγματα αργίλων.*** Πρόκειται για το στερεό υπέδαφος, το οποίο συναντάται σε βάθος 12–14 μ.

ii) ***Μελανές λασπώδεις προσχώσεις.*** Πρόκειται για ιλύ με οργα-

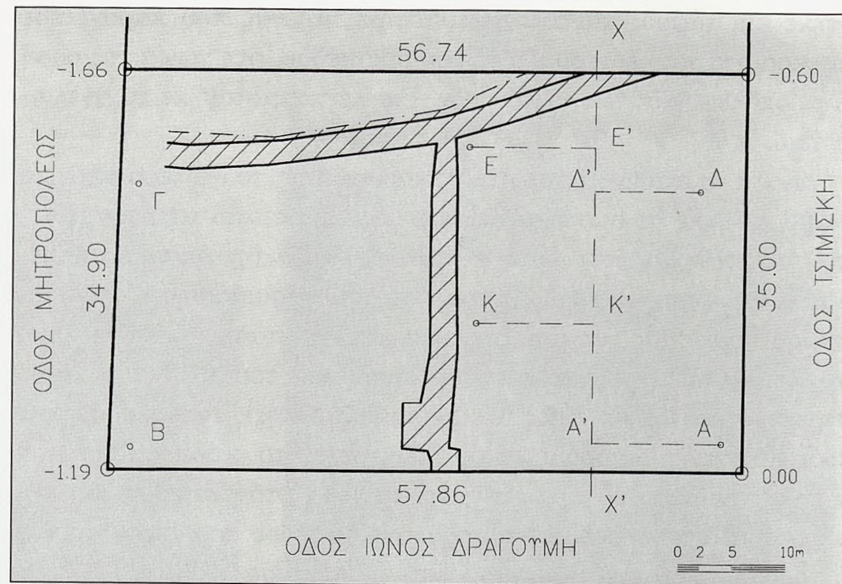
9. Χ. Μπακιρτζή, "Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης", *Βυζαντινά* 7 (1975), σ. 495, πίνακας 29.

10. Χ. Μπακιρτζή, "Η θαλάσσια οχύρωση", *ό.π.*, σ. 334.

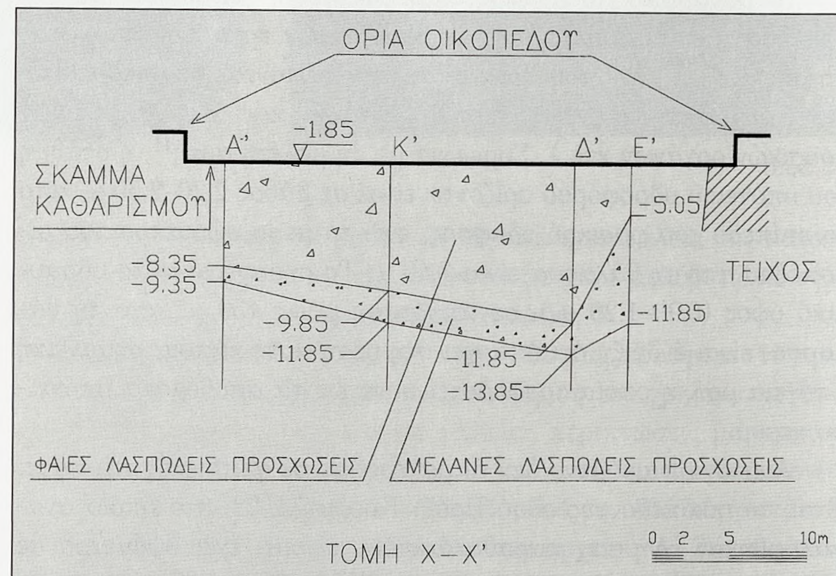
11. Μ. Κωμοδρόμος – Α. Νάσχος – Σ. Προύτσαλη, "Ενίσχυση θεμελιώσεων διατηρητέων κτιρίων με μικροπασσάλους", *Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Γεωτεχνικής Μηχανικής*, τ. 2, Πάτρα 1997, 336.

12. Δήμος Θεσσαλονίκης, Δ/νση Τοπογραφίας, Γραφείο Υψομέτρων.

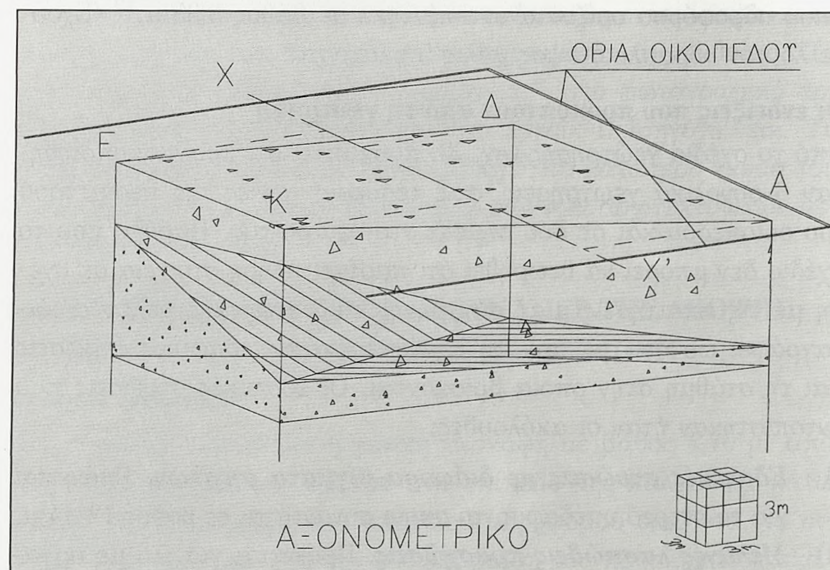
13. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 45 (1990) Μέρος Β2 Χρονικά, 341.

Σχ. 4. Κάτοψη του οικοπέδου με τα σημεία των γεωτρήσεων και τις προβολές τους σε άξονα χ–χΔ.

Σχ. 5. Τομή του οικοπέδου με απεικόνιση των εδαφικών στρώσεων.

Σχ. 6. Αξονομετρικό του οικοπέδου.

νικές προσμίξεις που ορίζει τον πυθμένα της θάλασσας.

iii) ***Φαιές λασπώδεις προσχώσεις***. Πρόκειται για ιλύ χωρίς οργανικές προσμίξεις που προέρχεται από επιχωματώσεις με ανόργανα υλικά (άμμο, κεραμίδια, χώμα κτλ.).

Η πρώτη ένδειξη που δίνει το σχέδιο των γεωτρήσεων είναι μελανές ιλυώδεις προσχώσεις από τη στάθμη των 1,85 μ. μέχρι τη στάθμη των 12 μ. στις δύο τομές που έγιναν στις δύο γωνίες του οικοπέδου προς την οδό Μητροπόλεως (σχ. 3, σημεία Β και Γ). Αντίθετα στις υπόλοιπες τομές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο τμήμα του οικοπέδου πάνω από τον τοίχο τον παράλληλο προς την οδό Μητροπόλεως, η πρώτη εδαφική στρώση, αν και κυμαινόμενου βάθους, είναι φαιές προσχώσεις, που προέρχονται δηλ. από μπαζώματα, και η δεύτερη σε μεγαλύτερο βάθος είναι μελανές προσχώσεις που ορίζουν τον πυθμένα της θάλασσας. Εντοπίζεται δηλαδή διαφοροποίηση της σύστασης του υπεδάφους στα τμήματα του οικοπέδου που βρίσκονται αντίστοιχα πάνω και κάτω από τον τοίχο που διασχίζει το οικόπεδο παράλληλα προς τη θάλασσα. Κατά συνέπεια η ένδειξη αυτή είναι ένα σοβαρό στοιχείο ότι ο τοίχος αυτός λειτουργούσε ως προκυμαία, διαχωρίζοντας την ξηρά από τη θάλασσα.

Η δεύτερη ένδειξη είναι η εξής: Η άνω επιφάνεια των μελανών αποθέσεων, που ορίζει τον πυθμένα της θάλασσας, στο τμήμα του οικοπέδου πάνω από τον τοίχο τον παράλληλο προς την οδό Μητροπόλεως, στις τομές δηλ. Α, Δ, Κ και Ε δεν είναι επίπεδη. Παρουσιάζει βύθιση στον άξονα ΔΚ κατά 3,50 μ. περίπου (βλ. σχ. 4, 5, 6). Υπάρχει δηλαδή μια σαφής διάβρωση του πυθμένα της θάλασσας, η οποία δεν μπορεί να οφείλεται σε άλλο αίτιο εκτός από την επίδραση μιας υδάτινης ροής κατά τη διεύθυνση αυτή. Η κοίτη αυτή, που διαγράφεται με σαφήνεια στις τομές, σε μεταγενέστερη φάση μπαζώθηκε με επιχωματώσεις ανόργανων υλικών[14].

Άλλες ενδείξεις

Ο Γ. Βελένης κάνοντας την παραδοχή ότι η έκταση της Θεσσαλονίκης στην ελληνιστική περίοδο πρέπει να ήταν περιορισμένη σε σχέση με τη μεταγενέστερη διαμόρφωση της πόλης[15], θεωρεί ότι είναι πιθανό το δυτικό πέρας του οχυρωματικού περιβόλου στα ελληνιστικά χρόνια να βρισκόταν πολύ ανατολικότερα από ό,τι στα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά. Συγκεκριμένα εξετάζει το ενδεχόμενο το δυτικό τείχος να ακολουθούσε την πορεία της οδού Δ. Πολιορκητού και να απέληγε στην οδό Κασσάνδρου[16].

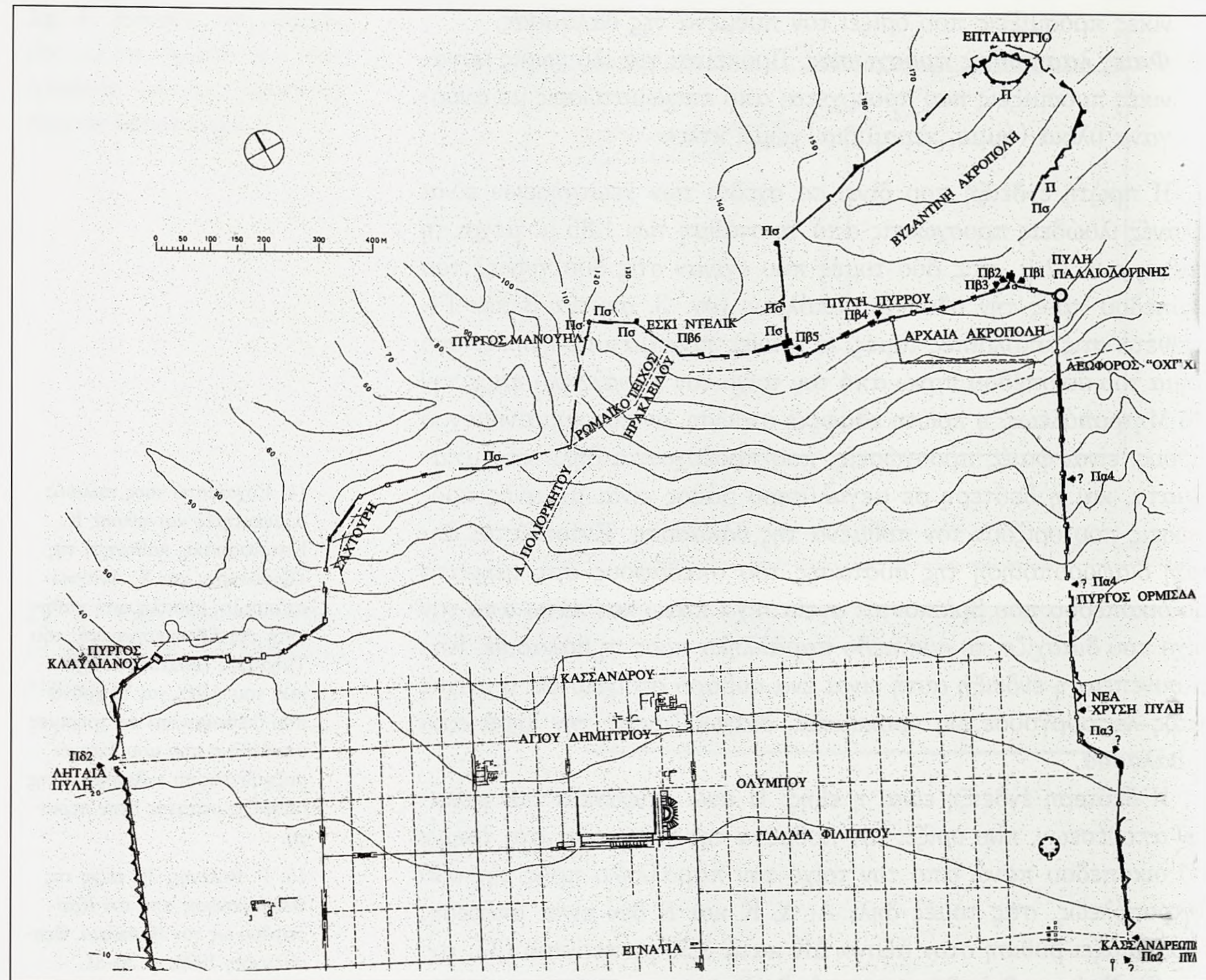
Στην περίπτωση μιας τέτοιας πορείας του δυτικού τείχους της πόλης, θα ανέμενε κανείς ένα φυσικό εμπόδιο εξωτερικά από αυτό. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στο ανατολικό τείχος. Συγκεκριμένα εξωτερικά περνούσε ένα ρέμα, το οποίο κατέληγε στη θάλασσα δίπλα στο Λευκό Πύργο σχηματίζοντας ακρωτήριο[17]. Ο Β. Δημητριάδης υποθέτει ότι ίσως να χρησίμευε και ως τάφρος του

14. Ευχαριστώ τους παλιούς συμφοιτητές και φίλους Κ. Κατσιφαράκη, καθηγητή της Υδραυλικής, και Χ. Αναγνωστόπουλο, αναπληρωτή καθηγητή της Εδαφομηχανικής του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών του ΑΠΘ, για το χρόνο που διέθεσαν και τις χρήσιμες υποδείξεις που μου έκαναν συζητώντας το ενδεχόμενο της ύπαρξης ρέματος στην περιοχή.

15. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 30–31.

16. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, ό.π*, σ. 30–31. "Η βόρεια πορεία του ελληνιστικού περιβόλου, πιστεύουμε ότι άλλαζε κατεύθυνση λίγο πριν από την πύλη Εσκί Ντελίκ, για να κατηφορίσει προς τη θάλασσα, παράλληλα με την οδό Ηρακλείδου, πάνω στο έξαρμα του λόφου που τρέχει ανατολικά του δρόμου. Το εξαιρετικά οχυρό αυτό έξαρμα συνεχίζει παράλληλα με την οδό Δημ. Πολιορκητού και καταλήγει στην οδό Κασσάνδρου. ...Αποδεχόμενοι την οριογραμμή της οδού Δ. Πολιορκητού ο πιθανός οχυρωματικός περίβολος της ελληνιστικής πόλης θα είχε πολύ μικρότερη έκταση πεδινών τμημάτων".

17. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430–1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 218–219.

Σχ. 7. Τμήμα τοπογραφικού χάρτη της Θεσσαλονίκης πάνω από την οδό Εγνατία (πηγή Γ. Βελένης).

ανατολικού τείχους[18].

Αν παρατηρήσουμε τη μορφή των ισοϋψών καμπύλων στο χάρτη που δημοσιεύει ο Γ. Βελένης[19], είναι εμφανές ότι κατά μήκος της οδού Δ. Πολιορκητού και νοτιότερα ως την οδό Ολύμπου δημιουργείται μία μισγάγκεια που είναι πιθανόν να λειτουργούσε ως κοίτη ροής για ένα ρέμα (σχ. 7).

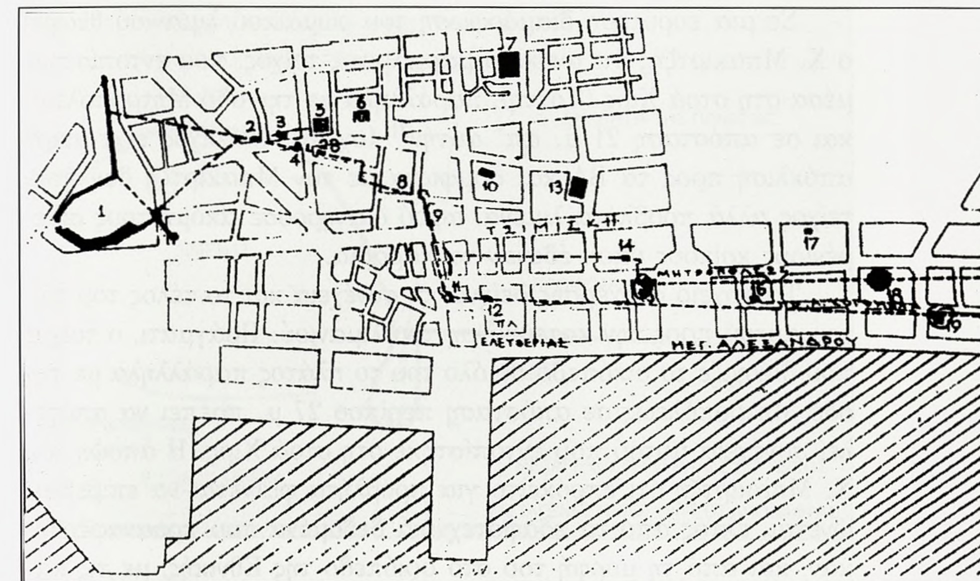
Η απόληξη της πορείας ενός ρέματος ή μιας τάφρου που θα συγκέντρωνε τα νερά από το βορειοδυτικό τμήμα της Πάνω Πόλης και θα διέσχιζε την πόλη από ΒΑ προς ΝΔ, περνώντας παράλληλα με την οριογραμμή της οδού Δ. Πολιορκητού και στη συνέχεια δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς, θα αναμενόταν περίπου στο ανατολικό τμήμα του λιμανιού του Μ. Κωνσταντίνου.

Σε ένα εκκλησιαστικό γράμμα με ημερομηνία 1 Σεπτεμβρίου 1806, το οποίο φυλάσσεται στο αρχείο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και εντόπισε η Θάλεια Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου[20],

18. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 218– 219.

19. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, ό.π, σ.18.

20. Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, "The Monastery of Aghios Menas in Thessaloniki", *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996).

Σχ. 8. Τμήμα τοπογραφικού διαγράμματος της Θεσσαλονίκης προς το μέρος της θάλασσας με τα ευρήματα της θαλάσσιας οχύρωσης (πηγή Χ. Μπακιρτζής). Στο σχέδιο συμπληρώνεται η μορφή της θαλάσσιας οχύρωσης, όπως προκύπτει από τα σχέδια του αρχείου.

ορίζονται τα σύνορα της εκκλησίας του Αγίου Μηνά και ενός μετοχίου της Μονής Παντοκράτορος, το οποίο βρισκόταν στα βορειοδυτικά της. Σύμφωνα με το έγγραφο, το μετόχι απείχε από τον ναό 6,50 πήχεις (=4,875 μ.) προς δυσμάς και 6 πήχεις (=4,50 μ.) προς βορράν και κάτω από τα άκρα του υπήρχαν τα θεμέλια της προγενέστερης εκκλησίας. Επίσης, γίνεται μνεία για κάποιους "νεροχύτες", οι οποίοι διέρχονταν από το κενό διάστημα ανάμεσα στο ναό και το μετόχι, δίπλα στα παλαιά θεμέλια της εκκλησίας, και ορίζεται να παραμείνουν άθικτοι και να συνεχίσουν να διοχετεύουν τα νερά όπως παλιά. Αναφέρεται δηλαδή μια ροή ύδατος που περνούσε έξω από τα δυτικά όρια της τότε εκκλησίας του Αγίου Μηνά και ήταν αρκετά σημαντική, ώστε να χρειάζεται να γίνει ειδική αναφορά σ' αυτήν και διακανονισμός. Φυσική απόληξη αυτής της υδάτινης ροής θα ήταν η θέση που μας ενδιαφέρει.

Τα παραπάνω στοιχεία φαίνονται να επιβεβαιώνουν με αρκετή πιθανότητα την ύπαρξη μιας υδάτινης ροής στο ανατολικό όριο του λιμανιού του Μ. Κων/νου. Οι προσχώσεις του ρέματος είναι φυσικό να δημιούργησαν μία χερσόνησο. Κάτι ανάλογο παρατηρείται σε όλες τις εκβολές χειμάρρων. Πάνω στη χερσόνησο αυτή θεμελιώθηκε στη συνέχεια το ανατολικό τείχος του λιμανιού.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΚΑΛΑ

Κατασκευασμένο από τον Μ. Κωνσταντίνο, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης βρισκόταν σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές στο ΝΔ άκρο της πόλης.

Σε μια ευρύτερη διαμόρφωση του ρωμαϊκού λιμανιού θεωρεί ο Χ. Μπακιρτζής ότι ανήκε ο μαρμάρινος τοίχος, που εντοπίστηκε μέσα στη στοά Χιρς (Τόττη), παράλληλα με την οδό Μητροπόλεως και σε απόσταση 21 μ. απ' αυτήν[21] (σχ. 8). Ο τοίχος είχε μικρή απόκλιση προς τα ΒΔ και σύμφωνα με τον Μπακιρτζή δεν ήταν τείχος αλλά προβλήτα λιμένα, αφού διατηρούσε ακόμη τους σιδερένιους κρίκους όπου έδεναν τα καράβια.

Το αρχείο ανέγερσης δείχνει τη συνέχεια και το τέλος του τοίχου αυτού προς την κατεύθυνση του λιμανιού. Πράγματι, ο τοίχος που διέσχιζε το οικόπεδο σε όλο του το πλάτος παράλληλα με την οδό Μητροπόλεως σε απόσταση περίπου 27 μ. πρέπει να αποτελεί συνέχεια αυτού που εντοπίστηκε στη στοά Χιρς. Η άποψη του Χ. Μπακιρτζή ότι επρόκειτο για προβλήτα φαίνεται να επιβεβαιώνεται, εκτός από τα εδαφοτεχνικά δεδομένα που προαναφέρθηκαν, και από τη μορφή του στο οικόπεδο της Εθνικής, με τις κατακόρυφες παρειές και τη διαμόρφωση ενός προβόλου με κλίμακα προς το μέρος όπου κάποτε ήταν η θάλασσα. Έχουμε έτσι την εικόνα μιας προκυμαίας, προφανώς προγενέστερης από τα παραθαλάσσια τείχη της οδού Προξ. Κορομηλά, από την περιοχή της πλατείας Αριστοτέλους ως την οδό Κατούνη περίπου.

Σύμφωνα με τον Χ. Μπακιρτζή, το παλαιοχριστιανικό παραθαλάσσιο τείχος της πόλης ήταν χτισμένο κατά μήκος της οδού Μητροπόλεως[22], ενώ το τμήμα της παραλίας ανατολικά του λιμανιού του Μ. Κων/νου από την σημερινή οδό Κατούνη ως τη στοά Χιρς ήταν στις αρχές του 7ου αι. ατείχιστο[23]. Θεωρεί δηλαδή ότι το παραθαλάσσιο τείχος της οδού Μητροπόλεως δε συνέχιζε ως την οδό Κατούνη, εκεί που θα ήταν η φυσική απόληξή του.

Τα μέχρι σήμερα δεδομένα δε φαίνονται να διαψεύδουν την άποψή του. Πράγματι, στο οικόπεδο που βρίσκεται στη γωνία των οδών Μητροπόλεως και Κατούνη 8, απέναντι από το οικόπεδο της Εθνικής Τράπεζας, αναφέρονται μόνο τοίχοι με κατεύθυνση προς ΒΑ, κάθετα δηλαδή προς την Μητροπόλεως, ενώ δεν γίνεται καμιά μνεία για τείχος παράλληλο προς την οδό Μητροπόλεως που θα έπρεπε κανονικά να απέληγε εκεί[24]. Ούτε στο οικόπεδο της ΕΤΕ βρέθηκαν ίχνη τοίχων κοντά στην οδό Μητροπόλεως.

Είναι λοιπόν πιθανό, και ενώ είχε ήδη σχηματισθεί η χερσόνησος από το ρέμα, ως την εποχή που κατασκευάστηκε το παραθαλάσσιο τείχος της οδού Προξ. Κορομηλά να διασωζόταν και να λειτουργούσε η προκυμαία που αναφέρθηκε προηγουμένως (σχ. 9). Η προκυμαία αυτή βρισκόταν στα ανατολικά του κυρίως λιμανιού και χωριζόταν απ' αυτό από τη χερσόνησο που σχημάτιζε το ρέμα το οποίο εξέβαλλε στα ανατολικά όρια του. Επρόκειτο λοιπόν για μία *Σκάλα*, σύμφωνα με τον ορισμό της Η. Ahrweiler, η οποία δέχεται ότι ο όρος *Σκάλα* στα βυζαντινά κείμενα σημαίνει προκυμαία, αποβάθρα που βρίσκεται κοντά στο κυρίως λιμάνι, αλλά χωρίζεται απ' αυτό με έναν τοίχο[25].

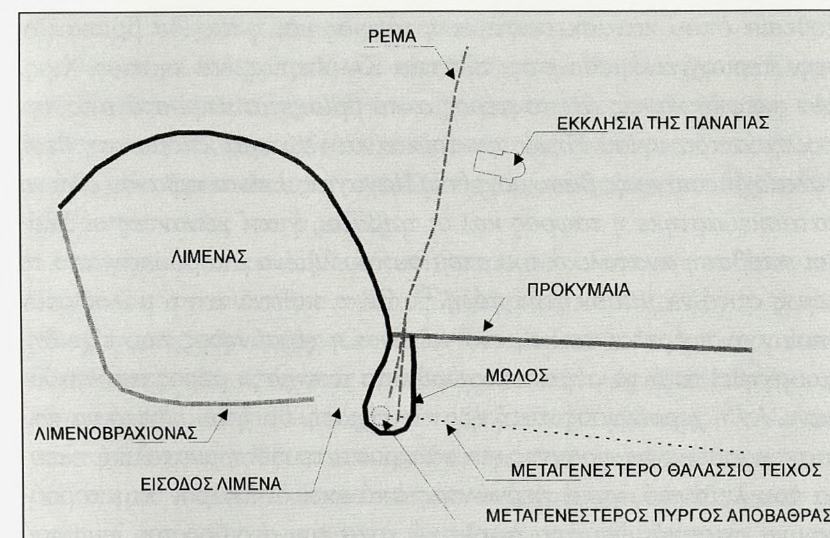
21. Χ. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση, ό.π. σ. 319–320.*

22. Χ. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση, ό.π. σ. 297.*

23. Χ. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση, ό.π. σ. 331, σχ. 15.*

24. *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τ. 33 (1978), 239 και M. Vitti, *Το Πολεοδομικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης και η εξέλιξή του*, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, Ρώμη–Θεσσαλονίκη 1990, σ. 130.

25. H. Ahrweiler, " Byzance et la mer", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 32, p. 161–178. *..."escales, proprement dites, c'–est à–dire un ensemble de jetèes, de débarcadères, séparés du reste du port par un mur...'.*

Σχ. 9. Σκαρίφημα με την προτεινόμενη μορφή της παραλίας στην περιοχή της πλατείας Ελευθερίας τον 7ο αιώνα

Στη Θεσσαλονίκη αναφέρεται μια *Εκκλησιαστική Σκάλα*, η θέση της οποίας προκάλεσε πολλές συζητήσεις στους ερευνητές. Σύμφωνα με τον Μ. Χατζή Ιωάννου "*Ἦτο λοιπόν ἡ (ἐκκλησιαστική σκάλα) ἐκκλησιαστικός τις λιμήν δι' οὗ ἐπεβιβάζοντο τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα καὶ ὁ κλῆρος... Ὑπῆρχε ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἄλλος τις λιμήν μικρότερος βεβαίως καὶ ἰδιαίτερον ἀποτελῶν μέρος ἢ παράρτημα τοῦ μεγάλου λιμένος*[26]*...*"

Η μόνη μνεία για την Εκκλησιαστική Σκάλα στις βυζαντινές πηγές γίνεται στο πρώτο κεφάλαιο του Β' Βιβλίου των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου που αφηγείται την τρίτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους στην δεύτερη δεκαετία του 7ου αιώνα. Οι Θεσσαλονικείς, θέλοντας να αποκρούσουν την επίθεση των Σλάβων από τη θάλασσα, ενίσχυσαν τα αδύνατα σημεία της θαλάσσιας οχύρωσης. Παράλληλα με το λιμάνι, το οποίο φρόντισαν να προστατεύσουν με διπλή σειρά άμυνας, ασχολήθηκαν με δύο άλλα ατείχιστα σημεία της παραλίας, που σύμφωνα με τη διήγηση βρίσκονταν επίσης στην περιοχή του λιμανιού[27]:... *Τάφρον δε τότε πρὸς τῷ πανυμνήτῳ τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι ἐποιήσαντο, ἀτειχίστου τοῦ τοιούτου καθεστῶτος τόπου, ὡς ἅπαντες ἐπίστανται... καὶ ἐν τῷ ἐκεῖσε δὲ μώλῳ, καὶ αὐτῷ ἀτειχίστῳ τότε, διά σανίδων καὶ ξύλων τινῶν ὡς μέχρι στήθους τειχίσαι...*

Δηλαδή πρώτα έσκαψαν τάφρο στον τόπο μπροστά από το ναό της Θεοτόκου, που βρισκόταν κοντά στο λιμάνι και ο οποίος ήταν ατείχιστος, όπως όλοι γνωρίζουν, και κατασκεύασαν μια παγίδα. Επίσης στον μόλο που βρισκόταν εκεί κοντά και ήταν και εκείνος ατείχιστος, όπως αναφέρει ο αφηγητής, κατασκεύασαν φράχτη με σανίδες και ξύλα. Ο Χ. Μπακιρτζής δέχεται ότι η το-

26. Μ. Χατζή Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, 1880, εκδ. Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 46.

27. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα – Οι Συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου & Ανωνύμου*, Θεσσαλονίκη 1997, Εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Χ. Μπακιρτζή, Συλλογή Β, 1, [184], σ. 240.

ποθεσία όπου κατασκευάστηκε η τάφρος και η παγίδα βρισκόταν στην περιοχή ανάμεσα στην πλατεία Ελευθερίας και τη στοά Χιρς. "*Αν σκεφθή κανείς ότι το μέρος αυτό βρίσκεται μπροστά από την εκκλησία του αγίου Μηνά, η οποία είναι νεώτερο κτίσμα στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής (της Παναγίας;) είναι πιθανόν εδώ να κατασκευάστηκε η τάφρος και οι τρίβολοι, γιατί κάνοντας οι Σλάβοι απόβαση ανατολικά του στομίου του λιμένα μπορούσαν από το μέρος αυτό να μπουν στην πόλη*"[28]. Είναι πιθανό και ο μόλος στον οποίον αναφέρεται το κείμενο να είναι η χερσόνησος που είχε δημιουργηθεί από το ρέμα και χώριζε το ατείχιστο μέρος από το λιμάνι. Αν η χερσόνησος αυτή ήταν ατείχιστη, θα ήταν λογικό να κατασκευασθεί ένας φράχτης για να προστατευθεί η ανατολική πλευρά του λιμανιού, γιατί περνώντας από εκεί οι Σλάβοι θα μπορούσαν να παρακάμψουν τα αμυντικά έργα του στομίου του λιμανιού και να το καταλάβουν.

Η συνέχεια της αφήγησης των Θαυμάτων περιγράφει την επίθεση των Σλάβων. Οι Σλάβοι επιτίθενται σε δύο θέσεις που είχαν εντοπίσει από πριν: Οι μεν στον πύργο που βρισκόταν δυτικά της εκκλησιαστικής σκάλας, οι δε στο ατείχιστο μέρος όπου ήταν η παγίδα: "...*οἱ ἐν τῷ πλωίμῳ τῶν βαρβάρων εὔτολμοι, καὶ πρὸς παράταξιν ἀνδρειότεροι, δρόμῳ σὺν ταῖς ναυσί πρὸς τοὺς παρ' αὐτῶν συνεωραθέντας προσήγγισαν τόπους, οἱ μὲν εἰς τὸν πρὸς δύσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργον, ἔνθα καὶ παραπύλιον ὑπάρχει, οἱ δὲ πρὸς τὸ ἀτείχιστον μέρος ἔνθα ἡ σούδα καὶ ἡ τῶν κρυπτῶν τῶν τύλων λεγομένων ἥλωτῶν ἐτύγχανε μηχανή...*"[29].

Στο κείμενο δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια αν οι δύο αυτές θέσεις ήταν γειτονικές.

Η θέση του πύργου, που βρισκόταν δυτικά της εκκλησιαστικής Σκάλας, έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις μεταξύ των ερευνητών. Όπως παρατηρεί ο J. – M. Spieser, μάλλον θα πρέπει να απορριφθεί ο ανατολικός Πύργος της θαλάσσιας οχύρωσης, αυτός δηλαδή που υπήρχε στη θέση του σημερινού Λ. Πύργου, γιατί θα ήταν περίεργο ένας τόσο σημαντικός πύργος να αναφέρεται σε σχέση με ένα τοπωνύμιο στα δυτικά του οποίου βρισκόταν[30]. Όσο για τον Πύργο στην απόληξη του δυτικού τείχους της πόλης προς τη θάλασσα, θα πρέπει επίσης να απορριφθεί γιατί βρισκόταν στα δυτικά του λιμανιού, το οποίο ήταν πολύ καλά οχυρωμένο, και στο κείμενο δε γίνεται μνεία για επίθεση στο ίδιο το λιμάνι.

Αν δεχτούμε ότι το ατείχιστο μέρος μπροστά στην εκκλησία του Αγίου Μηνά ήταν η εκκλησιαστική Σκάλα, τότε το πρόβλημα φαίνεται απλούστερο. Είναι πιθανόν να υπήρχε ένας πύργος στα δυτικά της, ο οποίος έλεγχε αφενός μεν το λιμάνι, αφετέρου δε τη Σκάλα. Στην περιοχή αυτή, αν και ίσως όχι στο ίδιο ακριβώς σημείο, υπήρχε πύργος τα μεταγενέστερα χρόνια, αυτός που στα τελευταία χρόνια της ζωής του ήταν γνωστός ως Πύργος της Αποβάθρας και κατεδαφίστηκε μαζί με την υπόλοιπη θαλάσσια οχύρωση στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα.

28 Χ. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση*, ό.π., σ. 331.

29. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π., Συλλογή Β, 1, [186], σ. 242.

30. J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siecle – Contribution à l' étude d' une ville paléochrétiene*, Παρίσι 1984, σ. 33.
"Il paraît quand même étonnant de voir caracterisée la tour Est du rempart maritime par un toponyme à l'Ouest duquel elle est située".

Εξάλλου, όπως τονίζει ο αφηγητής των Θαυμάτων, οι Σλάβοι επιτέθηκαν σε δύο σημεία που είχαν εντοπίσει από πριν ως ευάλωτα και είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι ήταν αυτοί ακριβώς οι τόποι που φρόντισαν να οχυρώσουν οι πολιορκημένοι, δηλαδή ο *ατείχιστος τόπος* και ο *μώλος*.

Σύμφωνα με το κείμενο των Θαυμάτων, κατά την επίθεση των Σλάβων, παρουσιάστηκε ο Άγιος Δημήτριος και "...*Τῆς γὰρ ὁμοιοτόνου φορᾶς τῶν λεχθεισῶν νηῶν ἀκανονίστου διὰ τοῦ μάρτυρος ἐπελθούσης, καὶ εἰς ἑαυτάς προσπιπτουσῶν, τινάς ἐξ αὐτῶν ἀνακυλίσαι συνέβη καὶ τοῦ ἐν αὐταῖς ἀποβαλέσθαι Σλάβους...*"[31]. Αν φανταστούμε μια επίθεση των Σλάβων σε δύο γειτονικά μέρη, μπορεί να ερμηνευθεί καλύτερα κάποιο ατύχημα που συνέβη κατά την επίθεση, αποδόθηκε σε θαύμα του Αγίου και έγινε η αιτία της συντριβής τους.

ΤΟ ΤΖΕΡΕΜΠΟΥΛΟ

Το τείχος που διέσχιζε το οικόπεδο της ΕΤΕ κατά μήκος, ήταν σύμφωνα με τον Χ. Μπακιρτζή τμήμα του ανατολικού τείχους του λιμανιού του Μ. Κωνσταντίνου[32] και απέληγε νότια στον Πύργο της Αποβάθρας. Ο Γερμανός μηχανικός Struck, σε σχεδιάγραμμά του που δημοσιεύτηκε το 1909[33], σχεδίασε το τείχος με τη μορφή που πραγματικά αποκαλύφτηκε αργότερα μέσα στο οικόπεδο της Τράπεζας και τοποθέτησε τον Πύργο της Αποβάθρας ένα τετράγωνο νοτιότερα. Ο Χ. Μπακιρτζής δέχεται την άποψη του Struck και τοποθετεί τον πύργο στο τετράγωνο που σχηματίζουν οι οδοί Κατούνη – Μητροπόλεως – Ι. Δραγούμη και Η. Οπλοποιού.

Το ρέμα που εντοπίστηκε στο οικόπεδο θα πρέπει να περνούσε από την ανατολική πλευρά του τείχους. Τα έγγραφα και τα σχέδια του αρχείου δε δίνουν ενδείξεις για κάποιο τεχνικό έργο στο οικόπεδο σε σχέση με το ρέμα. Το ίδιο το τείχος όμως, με το βάθος στο οποίο ήταν θεμελιωμένο, δημιουργούσε ένα διάφραγμα που περιόριζε τη ροή και κατηύθυνε τα νερά να χύνονται έξω από το λιμάνι, εμποδίζοντας τις προσχώσεις μέσα σ' αυτό.

Ο Ι. Καμενιάτης, στο χρονικό του στο οποίο περιγράφει την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από Σαρακηνούς τον 10ο αιώνα, κάνει αναφορά στο λιμάνι και αναφέρεται σε ένα τείχος που υπήρχε εκεί και το οποίο εξυπηρετούσε διπλή λειτουργία: *Ὅν (τον λιμένα) ἐκ τῆς λοιπῆς θαλάσσης ὁ τεχνίτης ἀπέτεμε· μέσον γάρ ἀπείρξας διά τινος τείχους τὴν τῶν ὑδάτων ἐπίρροιαν, συναπεῖρξεν ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν καὶ τῶν πνευμάτων τὸν κλύδωνα*[34]. Με την κατασκευή του, δηλαδή, το τείχος προστάτευε το λιμάνι από την επίδραση των νερών και ταυτόχρονα από τη θαλασσοταραχή.

Η θέση του βυζαντινού λιμανιού ήταν τέτοια, που κίνδυνος από θαλασσοταραχή υπήρχε όταν φυσούσαν νότιοι και νοτιοανατολικοί άνεμοι. Τότε δημιουργούνται κύματα στο Θερμαϊκό και όχι

31. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π., Συλλογή Β.1, [189], σ. 242.

32. Χ. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση*, ό.π., σ. 334.

33. Struck, B. Z. τ. 16 (1905), σ. 545.

34. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, έκδ. Bohling, Berlin 1973, 95,3,σ. 6.

όταν φυσούν βόρειοι ή δυτικοί άνεμοι. Όπως συνεχίζει στο κείμενό του ο Καμενιάτης "*ἡ θάλασσα γὰρ τῷ βυθῷ φυσωμένη καὶ τήν ἐκδρομήν πρὸς τὸ χέρσον ἐρευγομένη, τῷ διαφράγματι τοῦ τῆδε τείχους κωλυομένη, μὴ ἔχουσα τίνι τὴν ἀπειλὴν ἐπαφήσει, χωρεῖ τοῖς ἐφ' ἑκάτερα τοῦ τείχους μέρεσι*". Η περιγραφή μάς οδηγεί να φαντασθούμε ένα τείχος που όχι απλώς εμποδίζει τα κύματα, αλλά προβάλλει προς το νότο, και η θάλασσα προχωρεί από τις δύο πλευρές του. Επίσης, όταν ο Καμενιάτης αναφέρεται σε επήρεια νερών, μάλλον εννοεί τον κίνδυνο δημιουργίας προσχώσεων. Ο κίνδυνος αυτός θα ήταν πιθανότερο να προέρχεται από ένα ρέμα που εξέβαλε κοντά στο λιμάνι, παρά σε κίνδυνο προσχώσεων από τους μεγάλους ποταμούς της πεδιάδας του Αξιού, που εξέβαλαν πολύ δυτικότερα. Η περιγραφή της λειτουργίας του τείχους, όπως δίνεται από τον Καμενιάτη, θα μπορούσε να ανταποκρίνεται στη λειτουργία του ανατολικού τείχους του λιμανιού, αν αυτό πρόβαλλε κατά κάποιο τρόπο προς τα νότια και μετά τον πύργο της Αποβάθρας.

Βέβαια, κίνδυνος προσχώσεων θα υπήρχε και στη δυτική πλευρά του λιμανιού, αφού και εκεί υπήρχε χείμαρρος, που σωζόταν ως τις αρχές του αιώνα μας[35]. Η δεύτερη όμως αναφορά του κειμένου σε ροή υδάτων στην περιοχή του λιμανιού μάς προσανατολίζει διαφορετικά. Ο Καμενιάτης και οι σύντροφοί του έχουν συλληφθεί από τους Σαρακηνούς και έχουν οδηγηθεί σε έναν τόπο στο λιμάνι, "*τὸν ῥηθέντα λιμένα τῆς πόλεως κατελάβομεν...*"[36] που η περιγραφή του θυμίζει χερσόνησο "*Τόπῳ δὲ τινί τῇ θαλάσσῃ περικλυζομένῳ καθεσθέντας ἀσφαλῶς ἡμᾶς τηρεῖσθαι προσέταξεν*"[37]. Οι αιχμάλωτοι είναι εκτεθειμένοι στον ήλιο και βασανίζονται από τη δίψα. Από το μέρος αυτό διέρχονται νερά που προέρχονται από την πόλη και είναι γεμάτα λύματα "*ὡς ἡ διὰ τῆς δίψης πάντας ἀνήλισκεν, ἢ καὶ σφοδρῶς πιεζόμενοι, ἐδεόμεθα τοῖς συνοῦσι κἂν τῶν διερχομένων ὑδάτων τῷ τόπῳ μεταλαβεῖν καὶ τινός βραχείας μετασχεῖν ανοχῆς ... ὅτι τὸ ὕδωρ ἐκεῖνο τῆς πόλεως ὂν ἁπάσης τῶν ἀφέδρων ἀπόρροια ἱκανόν ἦν ...*"[38].

Η πιθανότητα να αναφέρεται στο χείμαρρο που περνούσε έξω από το δυτικό τείχος πρέπει να απορριφθεί για τους παρακάτω λόγους:

i) Η επικοινωνία του λιμανιού με την περιοχή έξω από το δυτικό τείχος ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Πράγματι, περιγράφοντας τη φυγή των Θεσσαλονικέων μετά την κατάληψη της πόλης από τους Σαρακηνούς, ο Καμενιάτης αναφέρεται σε κάποιους πολιορκημένους συμπατριώτες του, οι οποίοι, προκειμένου να αποφύγουν τους Σαρακηνούς, πήδηξαν από τα τείχη στο σημείο αυτό και έτσι γλύτωσαν την καταδίωξη. Το εγχείρημα όμως πρέπει να ήταν πολύ δύσκολο γιατί, όπως με έμφαση τονίζει ο Καμενιάτης, ελάχιστοι ήταν αυτοί που το επιχείρησαν.

35. Δ. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., χάρτης σ. 237.

36. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 46.

37. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 48.

38. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 50.

"*...Σχεδόν γὰρ ὀλίγοι, καὶ λίαν ὡς εἰκός εὐαρίθμητοι, κατά τὸ δυτικόν μέρος τοῦ λιμένος ἑαυτούς τῶν τειχῶν ἀκοντίσαντες τόν κίνδυνον ὑπεξέφυγον...*"[39].

ii) Εξάλλου, σε άλλο σημείο του κειμένου, αναφέρονται μόνο δύο πύλες στη δυτική πλευρά της πόλης[40], η Χρυσή και η Ληταία.

iii) Ο Καμενιάτης αναφέρει ότι τα νερά που περνούσαν από το σημείο που κρατούνταν αιχμάλωτοι προέρχονταν από την πόλη. Ο δυτικός χείμαρρος περνούσε έξω από τα τείχη χωρίς να διασχίζει την πόλη. Αντίθετα, αν υπήρχε ροή υδάτων που απέληγε στην περιοχή κοντά στο ανατολικό τείχος του λιμανιού, θα πρέπει πράγματι να διέσχιζε μεγάλο μέρος της πόλης.

Είναι βέβαια πιθανόν ο Καμενιάτης να αναφέρεται σε έναν λιμενοβραχίονα κατασκευασμένο παράλληλα με την ακτή και σε έναν ανοιχτό αποχετευτικό αγωγό που υπήρχε κατά μήκος του. Αλλά ποια σκοπιμότητα θα εξυπηρετούσε ένας αγωγός που διασχίζοντας μεγάλη απόσταση, τελικά θα οδηγούσε τα απόβλητα στην είσοδο του λιμανιού;

Πολλοί ερευνητές δέχονται ότι η κατασκευή που περιγράφει ο Καμενιάτης στο κείμενό του αναφέρεται και από άλλους βυζαντινούς συγγραφείς, αν και όχι μ' αυτό το όνομα.

Ήδη στο βιβλίο των Θαυμάτων αναφέρεται ο ατείχιστος τότε μώλος, τον οποίο ο J. – M. Spieser, ταυτίζει με το τζερέμπουλο και επισημαίνει: "*Δεν υπάρχει λόγος να μην αναγνωρίσουμε εδώ (στο μώλο) μια προκυμαία που προστατεύει το λιμάνι τόσο από τις προσχώσεις όσο και από τη θάλασσα, ίσως αυτή την ίδια που έγινε αργότερα γνωστή ως τζερέμπουλο*"[41].

Το τζερέμπουλο αναγνωρίζει ο Spieser[42] και στην περιγραφή που δίνει ο Καμενιάτης για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, όταν αναφέρεται στο τείχος που υπήρχε εκεί και το οποίο εξυπηρετούσε διπλή λειτουργία.

Η λέξη τζερέμπουλο συναντάται μόνο στο χρονικό του Ι. Αναγνώστη του 15ου αιώνα.

Ο Ιωάννης Αναγνώστης, στην αφήγησή του για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1430, περιγράφει ως εξής τη δραπέτευση των Βενετών από την πόλη: "*...τοῦτο καὶ κατά τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρείαν εἶδον πάντες συμβάν. Πάντων γάρ προσδοκώντων ὡς, ὅταν ἡ πόλις ἁλῷ, μὴ ἂν τοῦτον εὐθύς προδεδόσθαι ἢ τήν ταχίστην διά πολέμου ληφθῆναι, πρός τὴν τῆς θαλάσσης αὐτήν κείμενον ἠϊόνα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὅπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατωχυρωμένον...*". Οι Βενετοί έτρεξαν στην περιοχή του λιμανιού[43] και κατέφυγαν στον ισχυρό πύργο Σαμαρεία "*...Οἳ καὶ διά τοῦ κατά θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος, (Τζερέμπουλον τοῦτο καλεῖν ἅπαντες εἰώθαμεν) εἰς τάς τριήρεις εἰσίασι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν μετά προεισιόντων ἄλλων ἐκ τοῦ λιμένος καθορμισθείσας*".[44]

39. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 37–38.

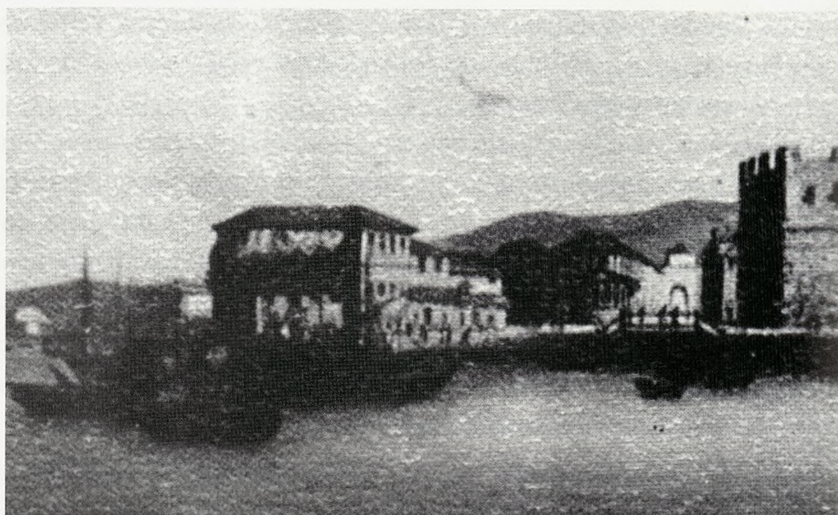
40. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 37.

41. J.–M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siecle, ό.π.*, σ. 33,(32).
"... Il n' y a pas de raison pour ne pas voir déjà là une jetée qui protege le port, contre les alluvions autant que contre la mer, peut-être celle-là même qui sera connue plus tard sous le nom de Tzeremboulon".

42. J.–M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siecle, ό.π.*, σ. 37, (17a).
"...Il s' agit certainement du même môle qui, entre temps, a été fortifié, comme le dit deja implicitement, l' auteur du second livre des Miracula – και αυτῷ ἀτειχίστῳ τότε".

43. Χ. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση*, ό.π., σ. 314.

44. Ιωάννου Αναγνώστου, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, Έκδ. Γ. Τσάρα, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 38.

Εικ. 3. Το θαλάσσιο τείχος και ο Πύργος της Αποβάθρας, όπως απεικονίζονται σε ακουαρέλα του 1825. (Πηγή Μ. Χαραλάμπους).

Το τζερέμπουλο λοιπόν περιγράφεται από τον Αναγνώστη ως ένα *διατείχισμα* που πρόβαλλε μέσα στη θάλασσα μπροστά από έναν ισχυρό πύργο. Στο λεξικό Liddel – Scott δίνεται μεταξύ των άλλων και η ερμηνεία για τη λέξη διατείχισμα ως: *τείχος διαιρών, διάφραγμα.*[45]

Όλοι σχεδόν οι ερευνητές δέχονται ότι το τζερέμπουλο ήταν ένας λιμενοβραχίονας που ξεκινούσε από άκρο του δυτικού τείχους της πόλης. Όμως, όπως παρατηρεί ο Γ. Θεοχαρίδης[46]: "Εάν ο εις το νότιον άκρον του δυτικού τείχους ευρισκόμενος πύργος του Αναγλύφου είναι ο πύργος Σαμαρεία και εξ αυτού ήρχιζε το Τζερέμπουλον, τότε νομίζομεν ότι α) δεν θα ημπορούσε αυτός να παραλάβη τον αριθμόν των καταφυγόντων εις αυτόν λόγω των μικρών του διαστάσεων, και β) δεν θα εχρειάζοντο να εξέλθουν του λιμένος αι τριήρεις προς παραλαβήν των, αφού ούτος ευρίσκετο πλησίον των... Ο πρόβολος Δρουγούτη είναι πολύ πλησίον διά να δεχθώμεν διαφοροποίησιν των συνθηκών...πρέπει να υποθέσωμεν ότι ο ευμεγέθης πύργος Σαμαρεία ευρίσκετο εις πολύ νοτιώτερον σημείον, διά να αναγκασθή αριθμός τριήρεων να εγκαταλείψει τα αγκυροβόλιά του και να πλεύση διά να παραλάβη σημαντικόν αριθμόν προσώπων". Σ' αυτή την περίπτωση γιατί θα έπρεπε να αποκλείσουμε τον πύργο της Αποβάθρας που βρισκόταν στην έξοδο του λιμανιού και σε όλες σχεδόν τις γκραβούρες και τις περιγραφές περιηγητών της περιόδου της Τουρκοκρατίας απεικονίζεται ευμεγέθης (εικ. 3);

Με βάση τις παραπάνω ενδείξεις, ίσως θα έπρεπε να αναζητήσουμε την τοποθεσία, που αρχικά αναφέρεται ως *μώλος* και στη συνέχεια ως *τζερέμπουλο – διατείχισμα* στα βυζαντινά κείμενα, στην περιοχή της πλατείας Ελευθερίας.

45. Liddel – Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 1, σ. 608.

46. Γ. Θεοχαρίδη, Βιβλιοκρισία στη "Θαλάσσια οχύρωση" του Χ. Μπακιρτζή, *Μακεδονικά*, τ. 15 1975, σ. 385,386.

Ευτέρπη Μαρκή

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Διά τούτο και αυτός ο τόπος κοιμητήριον ωνόμασται, ίνα μάθης ότι οι τετελευτηκότες και ενταύθα κείμενοι ου τεθνήκασι, αλλά κοιμώνται και καθεύδουσι.

Οι παράγοντες που επέβαλαν τη δημιουργία αμιγώς χριστιανικών κοιμητηρίων από την Εκκλησία είναι η μεγάλη ανάπτυξη της λατρείας των μαρτύρων, η ανάγκη απόδοσης τιμής σε αυτούς και η επιθυμία ενταφιασμού των πιστών ad sanctos[1].

Οι μάρτυρες, με τους ηρωικούς υπέρ της πίστεως άθλους τους, διαδέχθηκαν στη συνείδηση των πολιτών τους οικιστές ήρωες[2] της αρχαιότητας και αποτέλεσαν με το φωτεινό τους παράδειγμα το στήριγμα της Εκκλησίας. Για το λόγο αυτό, ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου, άρχισε στην Κωνσταντινούπολη η ανέγερση μαρτυρίων, δηλαδή ειδικών ευκτηρίων κατά τα πρότυπα των ρωμαϊκών μαυσωλείων, *δι' ων και τας των μαρτύρων μνήμας ετίμα και την αυτού πόλιν τω των μαρτύρων καθιέρου θεώ*[3].

Αν και είναι γνωστό από τις πηγές ότι οι Θεσσαλονικείς, *εχεμύθως και μυστηριωδώς τα τίμια σώματα των μαρτυρούντων αγίων εν γη κατετίθεσαν*[4], φαίνεται πως μετά την ειρήνευση της Εκκλησίας, η τελευταία προχώρησε στη συγκέντρωση των στοιχείων για τη συγγραφή του τοπικού μαρτυρολογίου και αργότερα στην έμπρακτη απόδοση τιμής στους μάρτυρες, η οποία εκδηλώθηκε με την ανέγερση μαρτυρίων στους τόπους αθλήσεως ή ταφής τους.

Από τα αρχαιολογικά στοιχεία προκύπτει ότι τα αρχαιότερα ευκτήρια της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκαν από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου[5]. Σε αυτά προστέθηκαν συν τω χρόνω και άλλα, γύρω

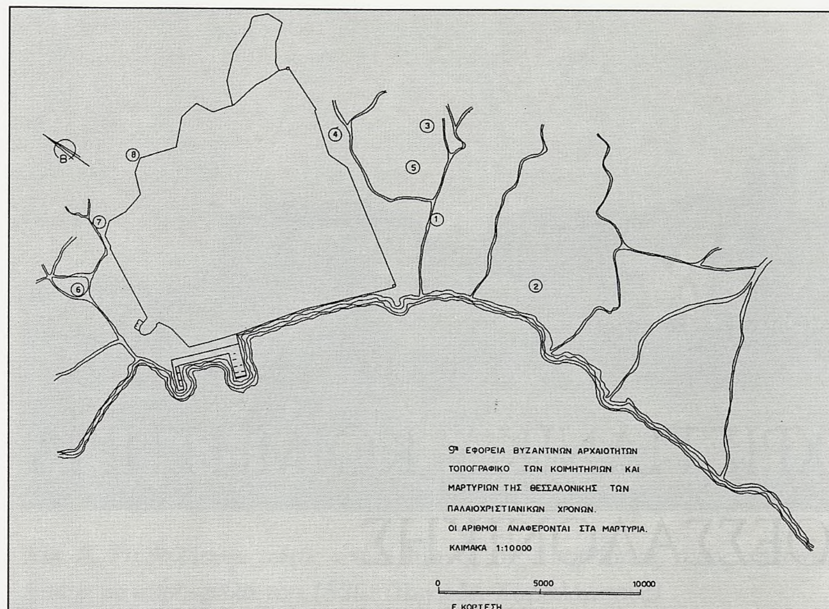
1. A. Grabar, *Martyrium* (London 1972), τ. I, 42.

2. A. Grabar, ό.π. τ. I, 31.

3. Ευσέβειος Καισαρείας, "Εις τον βίον Κωνσταντίνου βασιλέως", *Βιβλιοθήκη Ελλήνων πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων*, Αθήναι 1960, XLVIII.

4. T. Tafel, "De Thessalonica ejusque agro. Dissertatio geographica", 1839, (1972) *Prolegomena XLV*.

5. A. Grabar, *Le premier art chretien*, Paris 1966,181.

Σχ. 1. Τοπογραφικό των κοιμητηρίων και μαρτυρίων της Θεσσαλονίκης κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Οι αριθμοί αναφέρονται στα μαρτύρια. Κλ. 1: 10.000.

από τα οποία οργανώθηκαν από την Εκκλησία τα χριστιανικά κοιμητήρια, που ιδρύθηκαν κατά την αρχαία συνήθεια έξω από τα τείχη της πόλης και όχι πάντοτε μέσα στα όρια των αρχαίων νεκροταφείων[6].

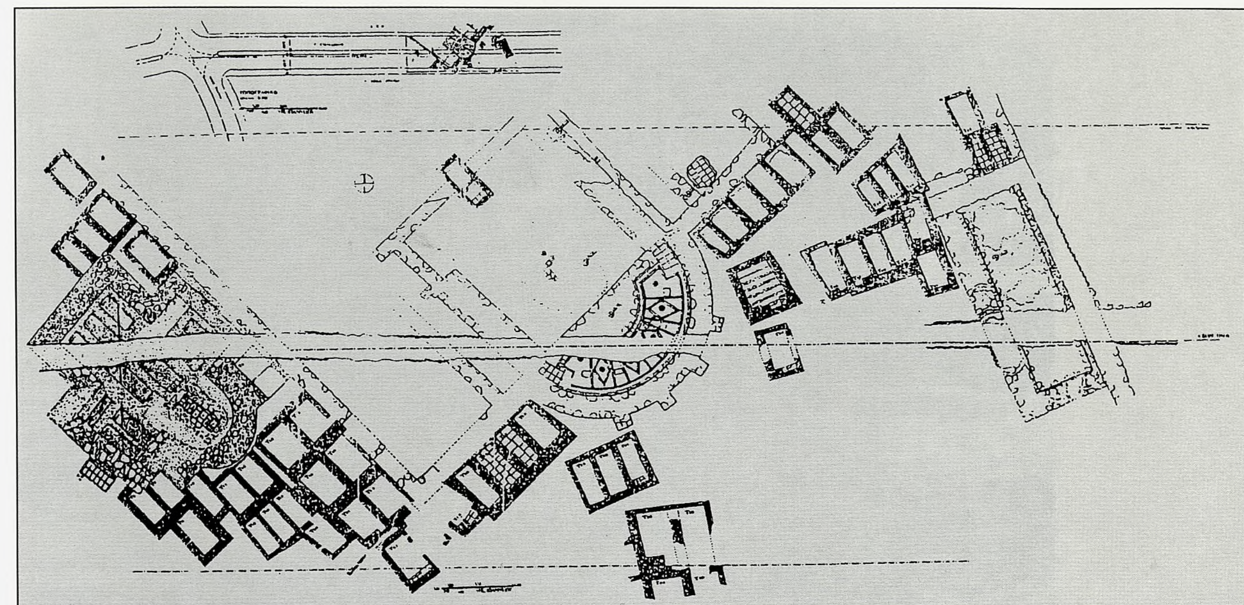
Έτσι από το τέλος του 4ου αιώνα και εξής στη νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης απαντούν δύο είδη νεκροταφείων. Τα πολιτικά, που αποτελούν συνέχεια των αρχαίων, και τα χριστιανικά κοιμητήρια, που ιδρύθηκαν γύρω από τον κατά παράδοση τόπο μαρτυρίου ή ενταφιασμού των τοπικών μαρτύρων, αφού προηγήθηκε η κάθαρση του χώρου από τις εθνικές ταφές. Τα ευκτήρια αυτά άλλοτε καθαγιάζουν το προϋπάρχον πολιτικό νεκροταφείο, όπως συνέβη στην περίπτωση της νεκρόπολης που ανασκάφηκε στην περιοχή του Νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος και του Κολυμβητηρίου, και άλλοτε ιδρύονται σε περιοχές, όπου δεν έχουν εντοπισθεί αρχαιότερες ταφές (Κοιμητήρια περιοχής Αγίας Τριάδος, 3ης Σεπτεμβρίου).

Έχω υποστηρίξει παλιότερα πως για όσους από τους Θεσσαλονικείς μάρτυρες αναφέρονται στους βίους ή τα συναξάρια τοπογραφικές ενδείξεις του τόπου ταφής τους, θα πρέπει να υπήρχαν και αντίστοιχα μαρτύρια[7].

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, το μηνολόγιο Βασιλείου και τις συγκεντρώσεις των χριστιανικών τάφων που έχουν μέχρι σήμερα ερευνηθεί, μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα η ύπαρξη πέντε μαρτυρίων και ισάριθμων κοιμητηρίων έξω από το ανατολικό τείχος και δύο αντίστοιχων έξω από το δυτικό.

6. Δεν υπάρχουν ενδείξεις αρχαιότερων τάφων στην περιοχή Αγίας Τριάδος, Σπάρτης, Βελισσαρίου, ούτε και στο νεκροταφείο της οδού 3ης Σεπτεμβρίου.

7. Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, "Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη", *Αρχ. Εφημ.* 1981, *Αρχ. Χρονικά* 59.

Σχ. 2. Η κάτοψη της ανασκαφής της οδού 3ης Σεπτεμβρίου. Διακρίνεται στο κέντρο το Ιερό Βήμα της Κοιμητηριακής Βασιλικής και αριστερά το σταυρικό μαρτύριο.

Από αυτά διατηρούνται μόνον δύο (από ένα στη δυτική και ανατολική νεκρόπολη), άλλα δύο έχουν εντοπισθεί ανασκαφικά, αλλά σε κατάσταση που δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής τους μορφής και τρία είναι γνωστά από τις βυζαντινές πηγές.

Τα μαρτύρια διακρίνονται σε κοιμητηριακά (όταν περιέχουν τάφο ή λείψανο μάρτυρος)[8] και αναμνηστικά (όταν συνδέονται με γεγονότα του βίου των μαρτύρων)[9]. Διακρίνονται επίσης σε αυτόνομα μαρτύρια ή προσκολλημένα σε κοιμητηριακές βασιλικές.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Μαρτύρια εντοπισμένα ανασκαφικά

Από τα μαρτύρια του ανατολικού νεκροταφείου μόνον ένα, εκείνο της οδού 3ης Σεπτεμβρίου (σχ. 1,1 και σχ. 2) έχει ανασκαφεί και διατηρηθεί[10]. Πρόκειται για ένα μικρό κοιμητηριακό σταυρικό κτίσμα διαστάσεων 10,50 × 8,70 μ., προσαρτημένο στο νότιο τοίχο της κοιμητηριακής βασιλικής της οδού 3ης Σεπτεμβρίου, κάτω από το δάπεδο του οποίου ανασκάφηκαν ένδεκα τάφοι (εικ. 1). Σημαντικότερος είναι εκείνος της αψίδας, οι πολλές φάσεις μετασκευών του οποίου δηλώνουν ότι ήταν τάφος μάρτυρος με λατρευτικό χαρακτήρα, ενώ οι υπόλοιποι θα πρέπει να ανήκαν σε εκλεκτά μέλη της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης, πιθανότατα επισκόπους, που είχαν το προνόμιο της ad sanctos ταφής.

Το μαρτύριο αυτό, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι.,

8. A. Grabar, *Martyrium*, ό.π. 321.

9. A. Grabar, *Martyrium*, ό.π. 322–335.

10. Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, ό.π. 54–64.

Εικ. 1. Άποψη του Σταυρικού Μαρτυρίου της οδού 3ης Σεπτεμβρίου.

έφερε ψηφιδωτή διακόσμηση στην ανωδομή και στεγαζόταν με τέσσερις καμάρες στις κεραίες του σταυρού και με ελαφρά υπερυψωμένο, τετράγωνο εξωτερικά, θόλο στο κέντρο, που καλυπτόταν με τετρακλινή στέγη, όπως και το μαυσωλείο της Galla Placidia. Ήταν πιθανότατα αφιερωμένο στο μάρτυρα Αλέξανδρο Πύδνης[11], ο οποίος, αν και μαρτύρησε στην Πύδνα, σύμφωνα με το βίο του τάφηκε στη Θεσσαλονίκη, *εις άξιον της εδραίας και ευσεβούς ομολογίας του τόπον καλούμενον θεωργίαι*[12]. Ο Αλέξανδρος Πύδνης ταυτίσθηκε από τον Halkin[13] με τον ομώνυμο μάρτυρα της Θεσσαλονίκης, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 9 Νοεμβρίου.

Ένα δεύτερο μαρτύριο της ανατολικής νεκρόπολης, πολύ κατεστραμμένο και για το λόγο αυτό άγνωστου αρχιτεκτονικού τύπου εντοπίσθηκε από τον καθηγητή Πελεκανίδη στην περιοχή του ναού της Αγίας Τριάδος (σχ. 1,2) και συγκεκριμένα στης συμβολή των οδών Βελισσαρίου και Τρικούπη[14]. Το μαρτύριο αυτό θα μπορούσε να συσχετισθεί ενδεχομένως με το μάρτυρα Φλωρέντιο[15], που κάηκε στην πυρά και αναφέρεται στο συναξάριο των Θεσσαλονικέων μαρτύρων[16]. Η μνήμη του γιορτάζεται στις 13 Οκτωβρίου. Κατά τον Μ. Χατζή Ιωάννου[17] στη θέση αυτή υπήρχε μοναστήρι, τα ερείπια του οποίου φάνηκαν κατά καιρούς κοντά στο αγίασμα της Αγίας Σολομονής, που κατά τη γνώμη του περιλαμβανόταν στον περίβολο της μονής. Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν κιονόκρανα, στυλοβάτες καθώς και ο τάφος κάποιου ηγουμένου της μονής.

Με το παραπάνω μαρτύριο συνδέονται οι τάφοι της περιοχής

11. Τ. Tafel, ό.π. 145–146.

12. Φ. Δημητρακόπουλος, "Άγιος Αλέξανδρος Πύδνης ή Θεσσαλονίκης", *Ελληνικά 29*, 1976,267 κ.ε.

13. F. Halkin, "La pretendue Passion inedite de S. Alexandre de Thessalonique", *Recherches et documents d' hagiographie byzantine*, Bruxelles 1971 *(Subsidia Hagiographica, 51)* 92–94.

14. Ευχαριστώ τη συνάδελφο κ. Ε. Πελεκανίδου γιατί έθεσε στη διάθεσή μου κείμενο διάλεξης του αειμνήστου πατέρα της, καθηγητού Σ. Πελεκανίδου, με σχετικές πληροφορίες.

15. Τ. Tafel, ό.π. 149–150.

16. F. Halkin, "Bibliotheca hagiographica graeca", *Supplement, v. III*, 171.

17. Μ. Χατζή Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880 (1976), 102.

Εικ. 2. Συστάδες καμαρωτών τάφων στα θεμέλια του Κολυμβητηρίου.

Αγίας Τριάδος–Σπάρτης[18]–Βασιλέως Γεωργίου[19].

Το δάπεδο ενός τρίτου πολύ κατεστραμμένου μαρτυρίου[20], του οποίου επίσης δε μπορεί να αποκατασταθεί η κάτοψη, (σχ. 1,3) ανασκάφηκε στην περιοχή του Κολυμβητηρίου, όπου εκτός από ένα μεγάλο νεκροταφείο των υστερορωμαϊκών χρόνων[21] ερευνήθηκαν ογδόντα καμαρωτοί τάφοι σε συστάδες[22], με ενδείξεις χρήσης τόσο κατά την παλαιοχριστιανική όσο και τη μεσοβυζαντινή περίοδο (εικ. 2). Το δάπεδο του κτίσματος αυτού καλύπτεται με χονδρό ψηφιδωτό, που διακοσμείται με τετράγωνα, στα οποία εγγράφονται άλλα τετράγωνα που περιέχουν κύκλο στο κέντρο. Χρονολογήθηκε από την κα Ατζακά στον 5ο αι.[23], ενώ σε έναν άλλο χώρο του ίδιου κτιρίου αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο της ίδιας περιόδου. Το ψηφιδωτό (εικ. 3), του οποίου σώζεται μικρό τμήμα, διακοσμείται με κύκλους δύο μεγεθών, οι περιφέρειες των οποίων κοσμούνται με αλυσσοειδή πλοχμό. Ανάμεσα στους κύκλους παριστάνεται πτηνό και κλαδιά. Το μαρτύριο αυτό μπορεί να συσχετισθεί ενδεχομένως με το μάρτυρα Δομνίνο, η μνήμη του οποίου εορτάζεται την 1η Οκτωβρίου. Για τον παραπάνω μάρτυρα το μηνολόγιο του Βασιλείου αναφέρει: *όν ο τύραννος εν διαφόροις μάστιξιν αικησάμενος, εκέλευσεν εν υψηλώ τόπω κατ' ανατολάς συντριβήναι τα σκέλη*[24]. Με το παραπάνω μαρτύριο συνδέονται οι τάφοι της περιοχής Φοιτητικής Εστίας–Κολυμβητηρίου.

Το τέταρτο μαρτύριο (σχ. 1,4) του ανατολικού νεκροταφείου και το κοιμητήριο που αναπτύχθηκε γύρω από αυτό βρισκόταν

18. Α. Ξυγγόπουλος, "Χριστιανικοί τάφοι στην οδό Σπάρτης", *ΑΔ* 8 (1924–25) (Παράρτημα), 66–67.

19. Δ. Ναλμπάντης, "Σωστικές ανασκαφές Θεσσαλονίκης", *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 275–276.

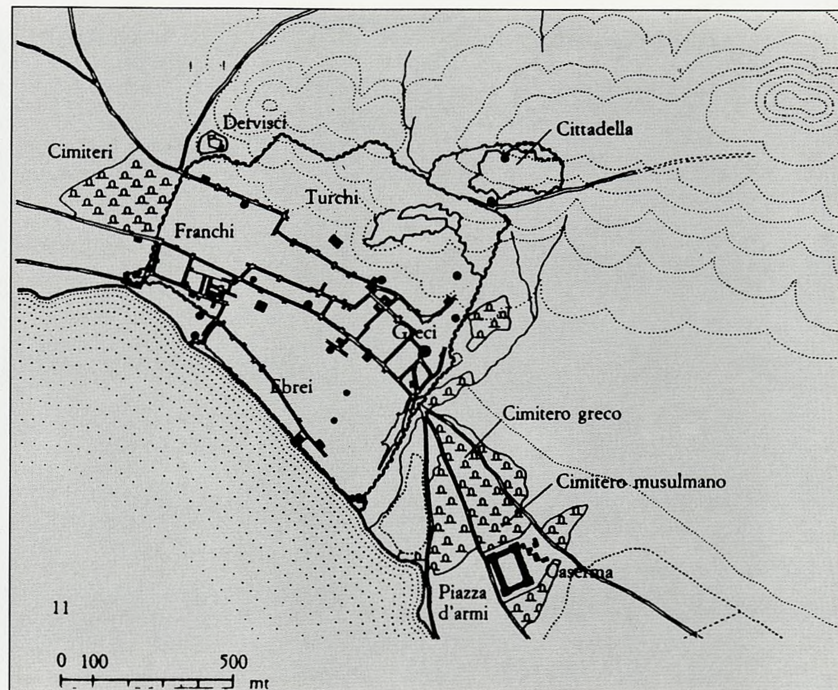
20. Μ. Μιχαηλίδης "Μεσαιωνικά Μακεδονίας", *ΑΔ* 22, 1967. Βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι διαστ. 2,25 Χ 0,75 μ., κατασκευασμένοι επάνω σε ψηφιδωτό δάπεδο.

21. Χ. Μαυροπούλου–Τσιούμη, "Παράσταση της Σωσάννας σε παλαιοχριστιανικό τάφο της Θεσσαλονίκης", *Αφιέρωμα στη μνήμη Σ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 247.

22. Ε. Τσιγαρίδας, "Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας και Θράκης", *ΑΔ* 27 (1972), 559–565.

23. Ευχαριστώ την κα Ατζακά για τις πληροφορίες της σχετικά με το θέμα και τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού.

24. Τ. Tafel, ό.π., 148–149.

Σχ. 3. Χάρτης του 1832, όπου διακρίνεται αριστερά η θέση της Μονής των Δερβίσηδων.

στον Κεδρηνό λόφο και σύμφωνα με τις πληροφορίες του Perdrizet[25] πρέπει να αναζητηθεί μπροστά στην είσοδο του Νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος. Το μαρτύριο αυτό στο οποίο οδηγούσε μνημειώδης κλίμακα με στοά, την οποία ανέσκαψε η συνάδελφος κα Πελεκανίδου[26], ήταν πιθανότατα αφιερωμένο σε κάποιο μάρτυρα Ιωάννη, όπως επιτρέπει να συμπεράνουμε μια λατινική επιτύμβια επιγραφή, *Domesticus positus ad domnum Ioannem*.

Στον κατάλογο των Θεσσαλονικέων μαρτύρων αναφέρονται στα AS Ιουνίου δύο άγιοι με το όνομα αυτό, χωρίς να δίδονται όμως τοπογραφικές πληροφορίες για τον τόπο ταφής τους.

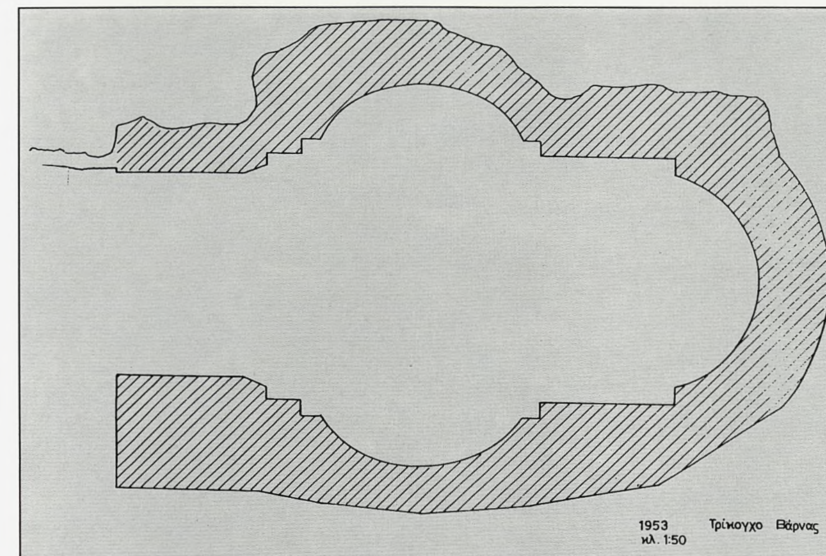
Μαρτύρια γνωστά από τις πηγές

Το πέμπτο μαρτύριο της ανατολικής νεκρόπολης, η περιγραφή του οποίου μας είναι γνωστή από πολύ μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές, είχε επίσης σταυρικό σχήμα και ήταν αφιερωμένο στην Αγία Ανυσία, η μνήμη της οποίας εορτάζεται στις 30 Δεκεμβρίου. Σώζονται δύο βίοι της αγίας[27], ο μεταγενέστερος από τους οποίους, δίνει σημαντικές τοπογραφικές πληροφορίες: ***Το σεμνόν δε και άγιον της αγίας λείψανον οι περί ταύτα σπουδαίοι άνδρες ευλαβείς χριστιανοί και ζηλωταί των αγίων άραντες και αξίως κηδεύσαντες μύροις και οθόνοις ειλήσαντες, απέθεντο έξω της Κασσανδρεωτικής Πύλης, ως από σταδίων δύο, εξ αριστερών της λεωφόρου, ευκτήριον οίκον επιδομησάμενοι.*** Το παραπάνω μαρτύριο, που απείχε σύμφωνα με το χρυσόβουλο του Ιω. Καντακουζηνού δύο στάδια (περίπου 370 μ.) από την Πύλη των Ασωμάτων[28], έγινε αργότερα μοναστήρι και παραχωρήθηκε ως μετόχι στη Μ. Ιβήρων. Η θέση του πρέπει να αναζητηθεί στην Πανεπιστημιούπολη, (σχ. 1,5) ανάμεσα στο Μετεωροσκοπείο και το Αστεροσκοπείο, όπου σώζονται κίονες παλαιοχριστιανικών χρόνων, τμήμα σαρκοφάγου, κιονίσκοι και τμήμα μαρμάρινου κιβωρίου[29] (εικ. 4), που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με κείνο του Αγίου Δημητρίου του 12ου αι.

25. P. Perdrizet, "Inscriptions de Salonique", *Melanges d' Archeologie et d' Histoire*, XXV (1905), 88–89.

26. Ε. Πελεκανίδου, "Νέα ευρήματα στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης", *ΑΕΜΘ* 7 (1993), 379–380

27. J. Viteau, *Passions des Saints Ecaterine et Pierre d' Alexandie, Barbara et Anysia,* (Paris 1897), 107–111.

Σχ. 4. Το τρίκογχο της Βάρνας σε σχέδιο του 1953.

ΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Μαρτύρια εντοπισμένα ανασκαφικά

Το μοναδικό εντοπισμένο ανασκαφικά μαρτύριο του δυτικού νεκροταφείου ανασκάφηκε το 1971 στη συμβολή των οδών Αμπελώνων–Καλλιθέας του Δήμου Αμπελοκήπων[30] (σχ. 1,6). Πρόκειται για ένα μικρό πεντάκογχο κτίσμα με πρόπυλο, (εικ. 5), το οποίο διατηρείται σήμερα στο υπόγειο της οικοδομής της οδού Καλλιθέας 25. Έχει διαστάσεις 13,50 × 11,50 μ. και είναι κατασκευασμένο με εναλλασσόμενη τοιχοδομία από αργολιθοδομή και ζώνες πλίνθων. Εσωτερικά επενδυόταν με πλάκες ορθομαρμάρωσης και στεγαζόταν με αψίδες στις κόγχες και ξύλινη εξαγωνική στέγη στο κέντρο, που στηριζόταν σε ελκυστήρες.

Η χρονολόγησή του γύρω στα 520–530 βασίζεται στα κορινθιακά κιονόκρανα (εικ. 6) των κιόνων του προπύλου[31], αλλά και την τυπολογική σχέση του με το μαρτύριο της Αγίας Ευφημίας[32] στην Κωνσταντινούπολη. Από μία πληροφορία του βίου του Οσίου Δαυίδ[33], *το πλοίον πλησιάσαν τη πόλει ώρμησεν προς δυσμάς της πόλεως, εν ω τόπω ερρίφθησαν τα σώματα των αγίων Θεοδούλου και Αγαθόποδος*, συμπεραίνεται ότι στο δυτικό τμήμα της πόλης

28. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικαί Εφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας Εκκλησιαστικής ιστορίας*, (1500–1912), Αθήναι 1936–45.

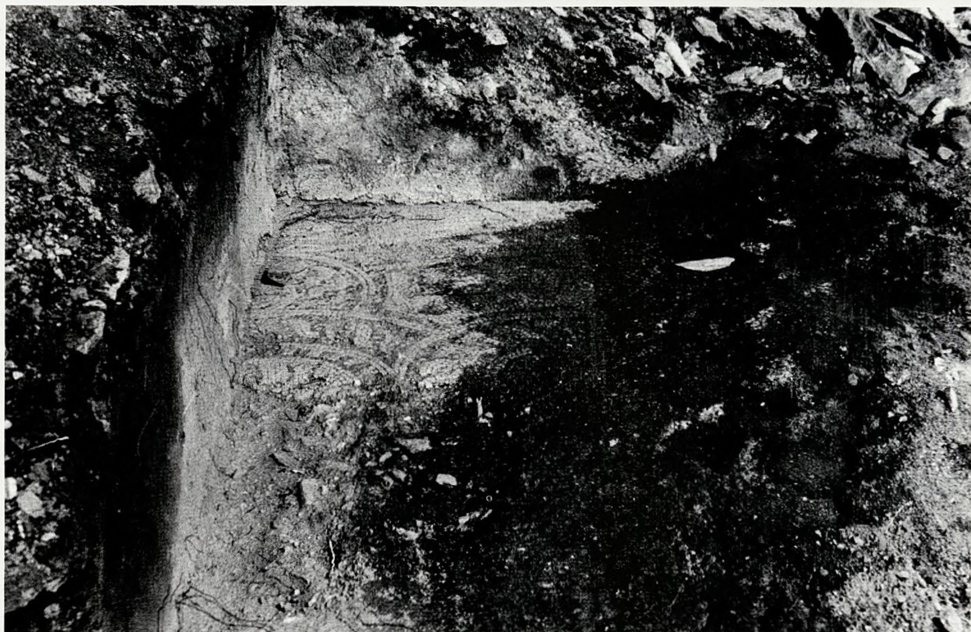
29. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Α. Μέντζο για την παραχώρηση της φωτογραφίας του κιβωρίου της Αγίας Ανυσίας.

30. Κ. Ρωμιοπούλου, "Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας" *ΑΔ* 26 (1973–74) 691.

31. Η χρονολόγηση των κιονοκράνων του μαρτυρίου έγινε από τον καθηγητή κ. Μέντζο.

32. R. Naumann–H. Belting, *Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966.

33. V. Rose, "Leben des heiligen David von Thessalonike", (Berlin 1887) 3–15.

Εικ. 3. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από το μαρτύριο της περιοχής Κολυμβητηρίου.

πρέπει να υπήρχε ευκτήριο που σχετιζόταν με τους παραπάνω μάρτυρες, η μνήμη των οποίων εορτάζεται στις 4 Απριλίου. Με τους μάρτυρες συνδέεται πιθανότατα το πεντάκογχο μαρτύριο της οδού Καλλιθέας και οι τάφοι που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Αμπελοκήπων.

Μαρτύρια γνωστά από τις πηγές

Στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου αναφέρεται πολύ κοντά στο δυτικό τείχος το τέμενος των τριών μαρτύρων Ειρήνης, Αγάπης και Χιονίας[34], η μνήμη των οποίων εορτάζεται στις 16 Απριλίου. Στα πρακτικά της δίκης τους που έχουν διασωθεί[35], αναφέρεται ότι η Ειρήνη χτυπήθηκε με βέλος, ενώ οι άλλες δύο κάηκαν σε πυρά σε υψηλό τόπο, στο δυτικό μέρος της πόλης. Πρόκειται πιθανότατα για αναμνηστικό κοιμητηριακό ναό, που ιδρύθηκε στον κατά παράδοση τόπο μαρτυρίου των τριών μαρτύρων. Ο ναός αυτός αργότερα έγινε Μονή, η οποία μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης κατελήφθη από τους Τούρκους και μετατράπηκε σε τεκέ των Μεβλεβήδων. Η θέση του παραπάνω τεκέ που δηλώνεται στους χάρτες (σχ. 1,7, σχ. 3) συνηγορεί στον εντοπισμό του στα θεμέλια του Δημοτικού Σχολείου απέναντι περίπου από το σημερινό ναό της Παναγίας Φανερωμένης, όπου ανασκάφηκαν οθωμανικοί τάφοι.

Με το αναμνηστικό αυτό μαρτύριο συνδέονται οι τάφοι που βρέθηκαν στην περιοχή της συνοικίας Παναγίας Φανερωμένης.

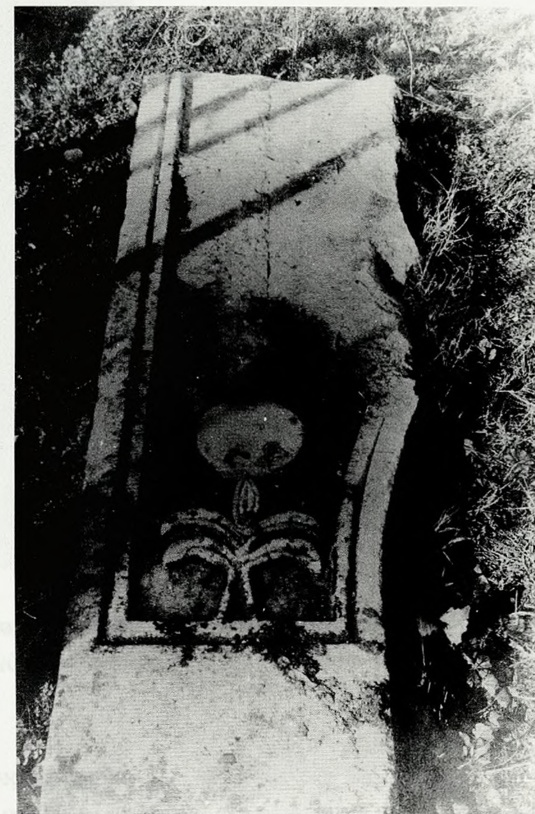
Ένα ακόμη αναμνηστικό μαρτύριο, που βρισκόταν πιθανότατα στο δυτικό νεκροταφείο συνδέεται με τη λατρεία της μάρτυρος Ματρώνης[36], η μνήμη της οποίας εορτάζεται στις 27 Μαρτίου. Ο ναός αυτός που αναφέρεται στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου ως φρούριο[37], **το φρούριον της καλλινίκου μάρτυρος Ματρώνης**, αποτελούσε πιθανότατα οχυρωμένο μοναστήρι που επόπτευε την πεδιάδα.

Σύμφωνα με το βίο της αγίας, η οποία ρίφθηκε από το ύψος των επάλξεων του τείχους, υπήρχε ναός προς τιμήν της μέσα στην πόλη, όπου σωζόταν και το λείψανό της. Από αυτό συμπεραίνεται ότι ο εκτός των τειχών ναός συνδεόταν με τον τόπο πτώσεως του λειψάνου της.

34. P. Lemerle, "Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demetrius", Paris 1979, 107.

35. Π. Χρήστου, "Κινήσεις χριστιανών νέων της Θεσσαλονίκης κατά τους χρόνους των διωγμών", *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Β' Επιστημονικό Συμπόσιο, Από του Αποστόλου Παύλου μέχρι και της Κωνσταντινείου εποχής*, Ιερά Μονή Βλατάδων, 31 Οκτωβρίου–2 Νοεμβρίου 1988, Θεσσαλονίκη 1990, 84.
Μηναίο Απριλίου: Είτα μαθών ο Διοκλητιανός εκράτησεν αυτάς και παρέδωκε τω της χώρας άρχοντι και ετιμωρήθησαν παρ' αυτού. Και πάλιν παρεδόθησαν Σισινίω ετέρω άρχοντι. Ούτος ουν την μεν Αγάπην και Χιονίαν πυρί παρέδωκε, την δε αγίαν Ειρήνη εις των στρατιωτών, το τόξον αυτού τείνας και βέλος πέμψας και αυτής τω τέλει παρέδωκε. F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, Bruxelles 1957, 10.

36. T. Tafel, ό.π., 151.

Εικ. 4. Μετεωροσκοπείο. Τμήμα κιβωρίου του ναού της Αγίας Ανυσίας.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Κατά πληροφορία του καθηγητού κ. Πελεκανίδη στα θεμέλια του ναού των Αγίων Θεοδώρων στη Βάρνα (σχ. 1,8), αποκαλύφθηκε το καθολικό της Μονής των Αγίων Θεοδώρων των Κουκουλεώτων, όπου εμόνασε ο Όσιος Δαυίδ. Πρόκειται για έναν τρίκογχο ναό μήκους 10,30μ. και πλάτους 6,30μ., το σχήμα του οποίου δηλώνει τον αναμφισβήτητα μαρτυριακό του χαρακτήρα και για το λόγο αυτό πιστεύω ότι είχε καθαγιασθεί με λείψανο των παραπάνω μαρτύρων και αποτελούσε αναμνηστικό μαρτύριο.

Μία μεγάλη τέλος βασιλική, που πιθανότατα αποτελούσε καθολικό οχυρής μονής, εντόπισε ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος[38] από αεροφωτογραφία στα προς βορράν του Επταπυργίου υψώματα, κοντά στο ξενοδοχείο Φιλίππειον και την ταύτισε με το φρούριον της Αγίας Ματρώνας.

ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑΚΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Στη Θεσσαλονίκη ανασκάφηκε μία μόνον κοιμητηριακή βασιλική[39], εκείνη της οδού 3ης Σεπτεμβρίου, της οποίας έχει αποκαλυφθεί μόνον το Ιερό Βήμα με ενδιαφέρουσα διαμόρφωση υπογείου διαδρόμου κάτω από την αψίδα (είδος ευρύχωρου κυκλίου στο κέντρο του οποίου μικροί πλίνθινοι πεσσίσκοι χρησίμευαν για τη στερέωση και προσκήνυση λατρευτικών αντικειμένων) και τμήμα του νοτίου τοίχου της, στην εξωτερική πλευρά του οποίου ήταν προσκολλημένο το σταυρικό μαρτύριο μαζί με κάποιους τάφους σε συστάδες.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΩΝ

Γύρω από τα παραπάνω αναμνηστικά ή κοιμητηριακά ευκτήρια οργανώθηκαν από την Εκκλησία τα χριστιανικά κοιμητήρια. Η ανάπτυξή τους ξεκίνησε από κάποιους αρχικούς πυρήνες, που κατα-

37. P. Lemerle, ό.π., 117.

38. Ν. Μουτσόπουλος, "Η θέση της άγνωστης Μονής της Αγίας Ματρώνας στη Θεσσαλονίκη", *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1985, 58–59.

39. Δ. Μακροπούλου, "Ο παλαιοχριστιανικός ναός έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά ΚΓ'*, 1983, 25–46.

Εικ. 5. Άποψη του πεντακόγχου μαρτυρίου που ανασκάφηκε στη συμβολή των οδών Αμπελώνων και Καλλιθέας.

σκευάσθηκαν σε επαφή με τα μαρτύρια και τις κοιμητηριακές βασιλικές και επεκτάθηκε στη συνέχεια προς όλες τις κατευθύνσεις. Τα κοιμητήρια αυτά σχηματίζονται κυρίως από συστάδες τεσσάρων ως έξι καμαρωτών ή κιβωτιόσχημων τάφων, κατασκευασμένες η μία δίπλα στην άλλη με κοινούς μεσότοιχους, που δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη πολυτέλεια. Εξαίρεση αποτελούν οι τάφοι κάποιων αρχιερέων, που φέρουν ορθομαρμάρωση στο κάτω τμήμα και εικονογράφηση στο άνω.

Η γρήγορη ανάπτυξη των κοιμητηρίων και η συνεχής επέκτασή τους επέβαλε κάποιες φορές την ανάγκη ταφής σε λόφους και για το λόγο αυτό παρατηρήθηκε προσπάθεια εξομάλυνσης των υψομετρικών διαφορών με την κατασκευή τάφων σε άνδηρα, δηλαδή σε κλιμακωτά επίπεδα. Μεταξύ των τάφων διέρχονταν συχνά αγωγοί που κατέληγαν σε φρεάτια, για να διοχετευθούν στη συνέχεια σε άλλα τμήματα του κοιμητηρίου που βρίσκονταν χαμηλότερα. Οι αγωγοί τροφοδοτούσαν μεγάλες κινστέρνες, οι οποίες επέτρεπαν την υδροδότηση των κήπων του κοιμητηρίου και την άντληση νερού για την πρακτική της νεκρικής λατρείας (πλύσιμο τραπεζών αγαπών).

Μέχρι σήμερα ανασκάφηκαν τρεις κινστέρνες στο ανατολικό νεκροταφείο (Οδός 3ης Σεπτεμβρίου, Κολυμβητήριο, Νοσοκομείο Άγιος Δημήτριος) και μία τέταρτη στο δυτικό, κοντά στο πεντάκογχο της οδού Καλλιθέας.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΩΝ

Οι τάφοι των χριστιανικών κοιμητηρίων ανήκουν στον τύπο του καμαρωτού ή κιβωτιόσχημου τάφου και είναι όλοι προσανατολισμένοι. Η είσοδός τους ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο και είναι οριζόντια με κάλυψη από μαρμάρινη πλάκα ή σχιστόπλακα. Σπανιότερα απαντούν τάφοι που έχουν περίβολο, ενώ για τη διευκόλυνση της καθόδου υπάρχει προεξέχουσα πέτρα στην ανατολική και κάποια από τις μακριές πλευρές ή κλίμακα καθόδου από τρία ή τέσσερα σκαλοπάτια στον ανατολικό τοίχο.

Εικ. 6 Κορινθιακό κιονόκρανο από την περιοχή του μαρτυρίου της οδού Καλλιθέας.

Έχουν δάπεδο στρωμένο με πλίνθους ή χώμα πατητό και πολύ σπάνια από μαρμάρινες πλάκες. Τον 4ο και 5ο αι. διαμορφώνουν στο δυτικό τμήμα προσκέφαλο από πλίνθους, κονίαμα ή μαρμάρινες πλάκες, η παρουσία του οποίου μειώνεται και παύει τον 6ο αι.

Παρουσιάζουν συνήθως επίπεδη εξωτερικά διαμόρφωση της καμάρας, που επιτυγχάνεται με πλευρική επένδυση των τοιχωμάτων με τοιχοποιία και στη συνέχεια καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα. Έτσι δημιουργείται στην επιφάνεια του τάφου χώρος κατάλληλος για τα νεκρόδειπνα ή τη νεκρική λατρεία[40], ενώ επάνω από την είσοδο της καμάρας τοποθετείται σε μορφή στήλης, η επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα με το όνομα του νεκρού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μελέτη των παραπάνω στοιχείων προκύπτουν τα εξής:

1. Τη Θεσσαλονίκη περιέβαλαν κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους μαρτύρια και βασιλικές που συνδέονταν με τον τόπο ταφής των τοπικών μαρτύρων (περιπτώσεις μαρτυρίων οδού 3ης Σεπτεμβρίου, και Αγίας Ανυσίας) και τους τόπους αθλήσεως (περιπτώσεις μαρτυρίων Αγίας Τριάδος, Κολυμβητηρίου,

40. Ε. Μαρκή, "Ανίχνευση παλαιότερων επιδράσεων στην παλαιοχριστιανική ταφική αρχιτεκτονική και ταφική λατρεία", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 15–17 Σεπτεμβρίου 1988, 89–104.

Ειρήνης, Αγάπης και Χιονίας, Ματρώνας και ενδεχομένως Νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος και πεντακόγχου οδού Καλλιθέας), γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν τα χριστιανικά κοιμητήρια. Επίσης ναοί που καθαγιάσθηκαν με λείψανα μαρτύρων άλλων περιοχών όπως συμβαίνει με το καθολικό της Μονής των Αγίων Θεοδώρων, που για το λόγο αυτό παίρνει τρίκογχο σχήμα.

2. Πολλά από τα μαρτύρια αυτά εξελίχθηκαν τον 6ο αι. σε μοναστήρια, αλλά καταστράφηκαν ολοσχερώς στο πρώτο τέταρτο του 7ου αι. (618)[41] από το χαγάνο των Αβάρων, ο οποίος σύμφωνα με τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου ύστερα από μία αποτυχημένη πολιορκία της πόλης, *διέταξε πάντας του έξω ναούς πυρί παραδοθήναι, ομοίως δε καύσαι πάσας τας των προαστείων οικήσεις*[42].
3. Τα χριστιανικά κοιμητήρια ερημώθηκαν κι εγκαταλείφθηκαν κατά τον 7ο αι. λόγω της ανασφάλειας που προκάλεσαν οι σλαβικές επιδρομές και μεταφέρθηκαν έκτοτε μέσα στην πόλη. Οι ενάστειες ταφές που είχαν ήδη επιτραπεί στην Κωνσταντινούπολη λόγω της πολεοδομικής εξέλιξης, εφόσον είναι υπόγειες και δεν εξέχουν του εδάφους, απαντούν αρχικά σε ελεύθερους χώρους, όπως η Αρχαία Αγορά, έπειτα στον περιβάλλοντα χώρο[43] ή τις αυλές εκκλησιών και μονών και τέλος στο εσωτερικό των ναών και κυρίως στους νάρθηκες και τα πλάγια κλίτη.

Αποτέλεσμα της εισόδου των νεκρών στην πόλη υπήρξε η καθιέρωση του φαινομένου της ανακομιδής και η δημιουργία οστεοφυλακίων.

Ωστόσο κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους παρατηρείται και πάλι η επαναχρησιμοποίηση τμημάτων των εκτός των τειχών χριστιανικών κοιμητηρίων, όπως δηλώνουν ταφές σε δεύτερο επίπεδο, που βρέθηκαν σε τάφους του κοιμητηρίου της περιοχής του Κολυμβητηρίου.

41. P. Lemerle, "Les plus anciens recueils des Miracles de Saint-Demetrius II", Commentaire (Paris 1981), 103.

42. P. Lemerle, ό.π., 189.

43. Ε. Μαρκή, "Το τέλος της αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στη πόλη", *Συμπόσιο ΧΑΕ* 1985, 52–53.

Θαλεια Σ. Μαντοπουλου-Παναγιωτοπουλου

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ*

Το Ιπποδρόμιο ήταν κατά την τουρκοκρατία μια από τις πιο πολυάνθρωπες χριστιανικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης[1]. Κτισμένη πάνω και γύρω από τα ερείπια του ρωμαϊκού Ιππόδρομου[2] είχε διαφυλάξει μέσα στους αιώνες το σχήμα του μνημείου, που έδωσε την προγενέστερη αλλά και τη σημερινή πλατεία, η οποία γοήτευε τους κατά καιρούς περιηγητές της πόλης[3]. Πιθανότατα κατά τον 17ο αιώνα, όταν ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής αυξήθηκε, η συνοικία διασπάστηκε σε τρεις μικρότερες: της Υπαπαντής, του Αγίου Κωνσταντίνου και της Μεγάλης Παναγίας. Στη βορειοδυτική πλευρά της συνοικίας του Ιπποδρομίου και πάνω στις στοές του χαμένου μνημείου υπήρχαν τα εργαστήρια των βαφέων[4], ενώ στην ανατολική και βόρεια πλευρά υπήρχαν μοναστηριακά συγκροτήματα και ιδιοκτησίες.

Γύρω από την πλατεία, σχεδόν πάνω στα ερείπια του ίδιου του Ιπποδρόμου, υπάρχουν σήμερα τέσσερις ναοί, που ανήκαν στην αλλοτινή συνοικία: Η Νέα Παναγία, ο Άγιος Κωνσταντίνος, ο Άγιος Αντώνιος και η Υπαπαντή. Η παρούσα μελέτη σκοπεύει να φέρει στο φως καινούργια ιστορικά στοιχεία που συνδέονται με τη Νέα Παναγία και τη συνοικία της και με βάση αυτά να επιχειρήσει μια ανασύσταση της ιστορίας της.

ΤΑ ΓΝΩΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η Νέα Παναγία (εικ. 1) ονομαζόταν από τους Έλληνες και Μεγάλη Παναγία, ενώ από τους Τούρκους αποκαλούνταν Kebir Manastir. Αποτελούσε το κέντρο μιας σημαντικής συνοικίας (εικ. 2) με ελληνικό κατά πλειοψηφία πληθυσμό[5]. Τα γνωστά ιστορικά στοιχεία για το ναό είναι φτωχά.

Ο φιλόλογος Πέτρος Παπαγεωργίου και, ακολουθώντας τον,

* Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί ελεύθερη απόδοση, με την προσθήκη καινούργιων στοιχείων και βιβλιογραφίας, της μελέτης της γράφουσας με τίτλο "On the Identification of the Church of Nea (Megali) Panaghia in Thessaloniki", που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 46 (1996) 423–435. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα στον αιδεσιμότατο πρωτοπρεσβύτερο Δ. Βακάρο, που επέτρεψαν και διευκόλυναν τις έρευνες στο αρχείο της Μητρόπολης.

1. Περιγραφή της συνοικίας δίδει ο Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430–1912*, Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 34–35 και 49. Πρβλ. H. W. Lowry, "Portait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478", in: *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Istanbul 1992, 74.

2. Βλ. M.Vickers, " The Hippodrome at Thessaloniki", *JRS* 62 (1972) 25–32 και J.–M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*. Paris 1984, 104–110.

3. Abbé Belley, "Observations sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique", *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres* XXXVIII (1777) 134; F. De Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*. Paris 1800, 37.

4. Βλ. Β. Χεκίμογλου, "Ένα βιοτεχνικό κέντρο στην περιοχή του Ιπποδρομίου", *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία & μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 86–118.

5. Για τα πληθυσμιακά στοιχεία της συνοικίας επίσης βλ. M. Anastasiadou, "Yanni, Nikola, Lidfer et les autres... Le profil demographique et socio–professionel de la population orthodoxe de Salonique à la veille des Tanzimat", *Südost–Forschungen* 53 (1994) 73–129.

Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Άποψη από τα νοτιοδυτικά.

και άλλοι έγκριτοι βυζαντινολόγοι θεωρούν ότι η Νέα Παναγία έχει κτιστεί στη θέση πιθανότατα του καθολικού της ανδρικής μονής της Θεοτόκου, που είχε ιδρυθεί τον 12ο αιώνα από τον μοναχό Ιλαρίωνα Μαστούνη[6]. Ο Παπαγεωργίου στήριξε την άποψή του αυτή σε σημείωση γραμμένη σε χαμένο σήμερα χειρόγραφο Ευαγγελίου του 1185, που εντοπίστηκε από τον ίδιο στη Νέα Παναγία. Η σημείωση αναφέρεται στην ίδρυση της μονής, στον κτήτορα και ηγούμενό της Ιλαρίωνα Μαστούνη, καθώς και στο γιο του, Γρηγόριο. Η ανεύρεση του Ευαγγελίου στη Νέα Παναγία δεν αποτελεί, όμως, απόδειξη της ταύτισης της τελευταίας με τη μονή του Μαστούνη, αλλά μόνο ισχυρή ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση[7]. Όπως και πολλά άλλα μοναστήρια την ίδια περίοδο, η μονή του Μαστούνη φαίνεται ότι είχε χαρακτήρα οικογενειακό, μια και διάδοχος του Ιλαρίωνα ήταν ο γιός του Γρηγόριος (κατά κόσμον Γεράσιμος)[8].

Όμοια στη μονή της Θεοτόκου του Μαστούνη και, κατ' επέκταση, στη Νέα Παναγία αποδίδει ο Παπαγεωργίου μαρμάρινο τοξωτό επιστύλιο ή υπέρθυρο, το οποίο ανευρέθηκε οικοδομημένο στο γειτονικό με τη Νέα Παναγία τμήμα του ανατολικού τείχους, όταν αυτό κατεδαφίστηκε στα 1873. Το επιστύλιο, που σήμερα φυλάσσεται στο μουσείο της Κωνσταντινούπολης (Νο 1230) φέρει επιγραφή, η οποία αναφέρει[9]:

"Εἴ τις θελήσῃ ἢ πειραθῇ δοῦναι τὴν μονὴν ταύτ[ην] τῆς Ὑπεραγίας Θ(εοτό)κου μετὰ κ(αὶ) τ(ῶν) μετοχί(ων) αὐτῆς εἰς μετόχιον ἑτέρᾳ μονῇ μεγάλῃ ἢ μικρᾷ [.......] τοῦτο ἐχέτωσαν τὰς ἀρὰς τῶν ἁγ(ίων) τιη θεοφόρ(ων) π(ατέ)ρων κ(αὶ) ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτολοῦ Ἰω(άννου) μοναχοῦ ὡσαύτως κ(αὶ) τ(ὴν) Ὑπ(ερ)αγ(ίαν) Θ(εοτό)κον ἀντίδικον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως | [2]μηνὶ Ἰουνίῳ ἰν(δικτι)ῶ(νο)ς η´ ἔτ[ου]ς ςωλγ´ "

6. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, "Περί χειρογράφου Ευαγγελίου Θεσσαλονίκης" *BZ* 6 (1897) 538 και 542. Τον Παπαγεωργίου ακολούθησαν οι Γ. Ι. Θεοχαρίδης, "Η Νέα Μονή Θεσσαλονίκης" *Μακεδονικά* 3 (1953–1955) 345 και Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 268. Η Νέα Παναγία αναφέρεται μόνο από τον O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ, 186, ο οποίος την κατατάσσει στις "μοντέρνες" εκκλησίες της πόλης.

7. Την αμφιβολία αυτή εκφράζει ο Raymond Janin, ο οποίος δεν προχωρεί στην ταύτισή τους. Βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantines*, Paris, 1975, σ. 385 (Νο 26) και 396.

8. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 542.

9. *Αυτόθι*, 538. Η επιγραφή δημοσιεύεται ολόκληρη από τον J. M. Spieser, "Inventaire en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique" *Travaux et mémoires* 5 (1973) 174, No 26.

Η συνοικία της Νέας Παναγίας μετά την πυρκαϊά του 1917. E. Petropoulos, Salonique, L' incendie.

Το έτος 6833 των βυζαντινών ισοδυναμεί με το 1325 μ.Χ. Στηριζόμενος στο απόσπασμα της επιγραφής που δημοσίευσε ο Παπαγεωργίου και χωρίς να την έχει διαβάσει ολόκληρη, ο ιστορικός Γεώργιος Θεοχαρίδης θεώρησε ότι η επιγραφή αναφέρεται σε ανακαίνιση της μονής του Μαστούνη[10], άποψη που, όπως θα δούμε, δεν είναι βάσιμη. Η συσχέτιση της επιγραφής με τη Νέα Παναγία χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση. Η γειτνίαση του τόπου ανεύρεσης του επιστυλίου με τη Νέα Παναγία δεν αποτελεί απόδειξη, αλλά μόνο ένδειξη για την προέλευσή του, γιατί δεν μπορεί να αποκλεισθεί η μεταφορά του από άλλο μέρος της πόλης.

ΤΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Καινούργια ιστορικά στοιχεία για τη Νέα Παναγία μπορούν να αντληθούν από μια πολύτιμη πηγή, ένα κώδικα, που φυλάσσεται στο Αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης[11] και έχει τίτλο *"Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης"*[12]. Το Κτηματολόγιο, που συντάχθηκε από τον Μενέλαο Κομποθέκρα[13] στα 1918, περιγράφει την ακίνητη περιουσία των εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, καθώς και των ναών της Κοινότητας. Γραμμένο αμέσως μετά την καταστροφική πυρ-

10. Η άποψη υποστηρίχθηκε και από το Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 268.

11. Βλ. Αθ. Α. Αγγελοπούλου, "Το ιστορικόν αρχείον της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης" *Μακεδονικά* 15 (1975) 361–365, και Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, *Το κτιριακό συγκρότημα της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 111–112.

12. Το Κτηματολόγιο επισημάνθηκε από τη γράφουσα. Βλ. Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, Ε. Α. Χεκίμογλου, Τα κτηματολόγια της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης ως πηγές Ιστορίας και Τοπογραφίας της πόλης. Το παράδειγμα των σχολείων". *Πρακτικά 15ου Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1995, 379–406· και Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, "Ναοί και μονές της Θεσσαλονίκης μέσα από το κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας του 1918 και την κτηματογράφηση της πόλης". Ανακοίνωση στο 17ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997. Τεύχος περιλήψεων εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 1997, σ. 40–41.

13. Ο Μενέλαος Κομποθέκρας καταγόταν από το Λιτόχωρο, ήταν γραμματικός, επιφανές μέλος της Κοινότητας Θεσσαλονίκης, μέλος της "Οργάνωσης Θεσσαλονίκης" και συγγενής του Α. Σουλιώτη–Νικολαΐδη. Α. Σουλιώτη–Νικολαΐδη, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η "οργάνωσις Θεσσαλονίκης" 1906–1908*. εκδ. ΙΜΧΑ, γ' έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 34–36.

καϊά του 1917, σκοπός του ήταν η κατοχύρωση της κοινοτικής περιουσίας πριν από τον επικείμενο επανασχεδιασμό της πόλης[14]. Η σπουδαιότητα του Κτηματολογίου έγκειται στο γεγονός ότι, αν και αποσπασματικά, μας δίδει μια εικόνα της Θεσσαλονίκης πριν από την ανοικοδόμηση που άλλαξε ολοκληρωτικά το πρόσωπό της. Καθώς το αρχικό πολεοδομικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης επέζησε σε μεγάλο βαθμό ώς την πυρκαϊά του 1917, μπορούμε να συνάγουμε πληροφορίες σχετικές με τη βυζαντινή τοπογραφία της πόλης.

Σχετικά με τη Νέα Παναγία το Κτηματολόγιο αναφέρει τα εξής:

...Β΄. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Νέας Παναγίας)

Κεῖται ἐντὸς περιοχῆς ὀνομαζομένης "Αὐλὴ Νέας Παναγίας" καὶ εὑρισκομένης μεταξὺ ὁδῶν Πραντούνα, Βασ. Ἡρακλείου καὶ Φραγκοπούλου. Ἡ αὐλὴ Νέας Παναγίας ἔχει 2 εἰσόδους: Νότιον καὶ Ἀνατολικὴν ἄνευ ἀριθμοῦ. Ἡ Νότιος εἴσοδος κεῖται μεταξὺ Ἀριθ. 5 καὶ 3 τῆς ὁδοῦ Πραντούνα. Ὁ ἐν λόγῳ ἱερὸς Ναὸς πρὸ τοῦ 1727 ἦτο Μοναστηριακὸν ναΐδριον, ἡ δὲ περιοχὴ αὐτοῦ Νεκροταφεῖον. Παρὰ τὴν ἐν ὁδῷ Πραντούνα ἀνατολικὴν εἴσοδον τῆς Αὐλῆς Νέας Παναγίας ὑπῆρχον τὰ κελλία τῶν Μοναχῶν ὅπου σώζονται μέχρι σήμερον ἴχνη τοιχογραφιῶν. Ἀνεκαινίσθη κατὰ τὸ 1727 δαπάναις τοῦ τότε Σουλτάνου καὶ ὠνομάσθη τουρκιστὶ "Κιμπίρ Μαναστήρ" Μεγάλη Παναγία. Ἐμβαδὸν μετὰ τοῦ προαυλίου 800 περίπου (τετραγωνικῶν) πήχεων[15].

Το Κτηματολόγιο αναφέρεται επίσης στην περιουσία της Νέας Παναγίας. Ανάμεσα στα άλλα στη Νέα Παναγία ανήκουν τα εξής:

*2. **Οἰκία**. Ὁδὸς Αὐλὴ Νέας Παναγίας Ἀριθμ. 13. ξυλίνη, ἠρειπωμένη, μονόροφος. Δωμάτια 3 ὑπόγεια 2 μετ' αὐλῆς (τετραγωνικῶν) πήχεων μετὰ τῆς αὐλῆς 250 περίπου... Κατοικεῖται δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Νεωκόρου Ἰωάννου καὶ ἑνὸς κορασίου: Θεανοῦς. Ἀξία σημερινὴ κατὰ προσέγγισιν Δρχ. 5.000*

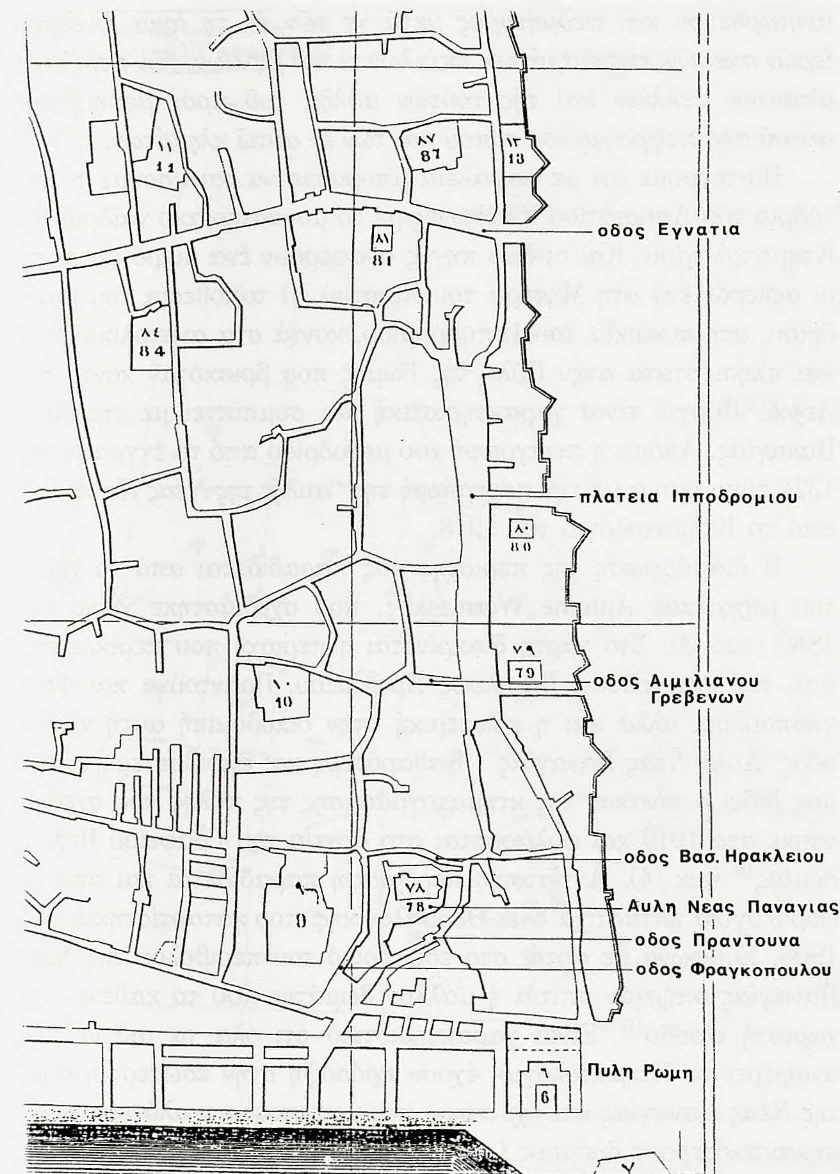
*3. **Οἰκία**. Ὁδὸς "Αὐλὴ Νέας Παναγίας" Ἀριθ. 20 Μονόροφη, ξυλίνη, ἠρειπωμένη, πήχεων (τετραγωνικῶν) 110 περίπου... Κατοικεῖται ὑπὸ Εὐαγγελῆς Καστανούδη ἀντὶ ἐνοικίου λ. ὀθ. 8 ἐτησίως. Ἔχει δωμάτια 3 καὶ ὑπόγεια 2. Σημερινὴ ἀξία κατὰ προσέγγισιν Δρχ. 2000.*

*4. **Οἰκία**. Ὁδὸς "Αὐλὴ Νέας Παναγίας" Ἀριθ. 18. Μονόροφος, ξυλίνη, ἠρειπωμένη. Δωμάτια 3 ὑπόγειον 1. πήχεων περίπου 100. Κατοικεῖται ὑπὸ Ἀθαν. Κουλκομάση ἀντὶ ἐτησίου ἐνοικίου Δρχ. 185. Σημερινὴ ἀξία κατὰ προσέγγισιν. Δρχ. 2.000.*

*5. **Οἰκία**. Ὁδὸς "Αὐλὴ Νέας Παναγίας" Ἀριθ. 6. Διώροφος μετ' ἰσογείου, ξυλίνη, ἠρειπωμένη. Δωμάτια ἄνω πατώματος 2 μετ' αἰθούσης. Δωμάτια ἰσογείου 1, ὑπόγειον ἓν καὶ ἓν πλυντήριον... Ἐμβαδὸν (τετραγωνικῶν) πήχεων περίπου 160. Κατοικεῖται ὑπὸ Ἀστερίου Λαμπαδαρίου ἀντὶ ἐτησίου ἐνοικίου Δρχ. 400. Ἀξία σημερινὴ κατὰ προσέγγισιν Δρχ. 5.000.*

14. Για τον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης βλ. Α. Καραδήμου–Γερολύμπου, *Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και την ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας Θεσσαλονίκη*, 1985.

15. *Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης*, σ. 25.

Απόσπασμα του χάρτη της Θεσσαλονίκης που εκπονήθηκε από τον μηχανικό Antoine Wernieski γύρω στα 1880. A. Yerolympos, Urban Transformations in the Balkans (1820-1920), *Thessaloniki, 1996, p. 89. Τα ονόματα των οδών συμπληρώθηκαν σύμφωνα με το βιβλίο του Β. Δημητριάδη,* Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, *Θεσσαλονίκη, 1983.*

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Η πρόοδος της έρευνας στο μεταξύ έφερε στο φως και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία θα προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε με τα παραπάνω.

Σε ενυπόγραφο έγγραφο αφιέρωσης του 1324[16] ο μοναχός Λαυρέντιος Κλάδων από τη Θεσσαλονίκη μεταβιβάζει στη μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους:

"…..τὸ οἰκείοις κόποις, ἀναλώμασί τε καὶ ἐξόδοις ἀνεγερθὲν παρ' ἐμοῦ ἐντὸς τῆς θεοσώστου ταύτης πόλεως Θεσσαλονίκης κἀν τῇ γειτονίᾳ τοῦ Ἱπποδρόμου, πλησίον τε τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς τοιαύτης πόλεως ἄγχιστα τῆς πόρτης τῆς ὀνομαζομένης Ῥώμης, ἱερὸν μονύδριον ἐπ' ὀνόματι τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν

16. Το έγγραφο αφιέρωσης δημοσιεύεται και σχολιάζεται από την D. Papachryssanthou, *Actes de Xénophon, Archives de l' Athos XV*, Paris, 1986, σ. 30–31 και 162–166 No 20. Βλ. επίσης R. Janin, *ό.π.*, σ. 385 και No 23.

ἀειπαρθένου καὶ Θεομήτορος μετὰ γε τῶν ἐν τη ἁγία ἐκκλησία ἱερῶν σκευῶν, εἰκονισμάτων, ἐπίπλων τὲ καὶ βιβλίων, τῶν περὶ αὐτὸ ἁπάντων κελλίων καὶ τῆς τούτων αὐλῆς, τοῦ πρὸς μεσημβρίαν αὐτοῦ περιπεφραγμένου τόπου και τῶν ἐν αὐτῶ κλημάτων. ...."

Πιστεύουμε ότι με ασφάλεια μπορούμε να ταυτίσουμε το μονύδριο του Λαυρεντίου Κλάδωνος με το μοναστηριακό ναΐδριο του Κτηματολογίου. Και οι δύο πηγές αναφέρουν ένα μικρό μοναστήρι αφιερωμένο στη Μητέρα του Χριστού. Η τοποθεσία του μονυδρίου, στη συνοικία του Ιπποδρομίου, κοντά στα ανατολικά τείχη και πλησιέστατα στην Πύλη της Ρώμης που βρισκόταν κοντά στο Λευκό Πύργο, είναι χαρακτηριστική και συμπίπτει με της Νέας Παναγίας. Ακόμα η περιγραφή του μονυδρίου από το έγγραφο του 1324 είναι όμοια με την περιγραφή της *"αυλής της Νέας Παναγίας"* από το Κτηματολόγιο του 1918.

Η διαμόρφωση της περιοχής μας παραδίδεται από το χάρτη του μηχανικού Antoine Wernieski[17], που σχεδιάστηκε γύρω στα 1880 (εικ. 3). Στο χάρτη διακρίνεται η περιοχή που περικλείεται από τις τρεις οδούς, Βασιλέως Ηρακλείου, Πραντούνα και Φραγκοπούλου, αλλά και η εσωτερική στην οικοδομική αυτή νησίδα οδός "Αυλή Νέας Παναγίας". Καθαρότερη και ακριβέστερη εικόνα μας δίδει ο πίνακας της κτηματογράφησης της πόλης που σχεδιάστηκε στα 1919 και φυλάσσεται στο αρχείο του Γραφείου Πολεοδομίας[18] (εικ. 4). Αντίστοιχη περιγραφή παραδίδεται και από τα φορολογικά κατάστιχα Esas Θεσσαλονίκης, που καταρτίστηκαν στα 1906. Σύμφωνα με αυτά, στο εσωτερικό του περιβόλου της Νέας Παναγίας υπήρχαν σπίτια ή μάλλον δωμάτια που το καθένα είχε χωριστή είσοδο[19]. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα σπίτια που αναφέρει το Κτηματολόγιο, έχουν πρόσοψη στην εσωτερική αυλή της Νέας Παναγίας και όχι στους περιμετρικούς μεγαλύτερους και σημαντικότερους δρόμους (εικ. 5).

Η διάταξη αυτή πιστεύουμε ότι μαρτυρεί τη διαμόρφωση των κελλιών του μονυδρίου, μερικά από τα οποία επιζούσαν ακόμη ώς το 1918, αφού διακρίνονταν ακόμα τοιχογραφίες. Γίνεται έτσι φανερό ότι η χωρική οργάνωση του μονυδρίου διασώθηκε μέσα στο χρόνο ώς την εφαρμογή του νέου σχεδίου πόλεως, οπότε και τα ερειπωμένα πιά κελλιά, κατεδαφίστηκαν ως ασήμαντα και ανάξια λόγου κτίσματα. Η νησίδα της Νέας Παναγίας είχε εμβαδόν 3.692,93μ^2, σύμφωνα με τον πίνακα της κτηματογράφησης, εμβαδόν που μπορεί να ανταποκρίνεται στην έκταση ενός μονυδρίου, όχι όμως μιας μεγάλης μονής.

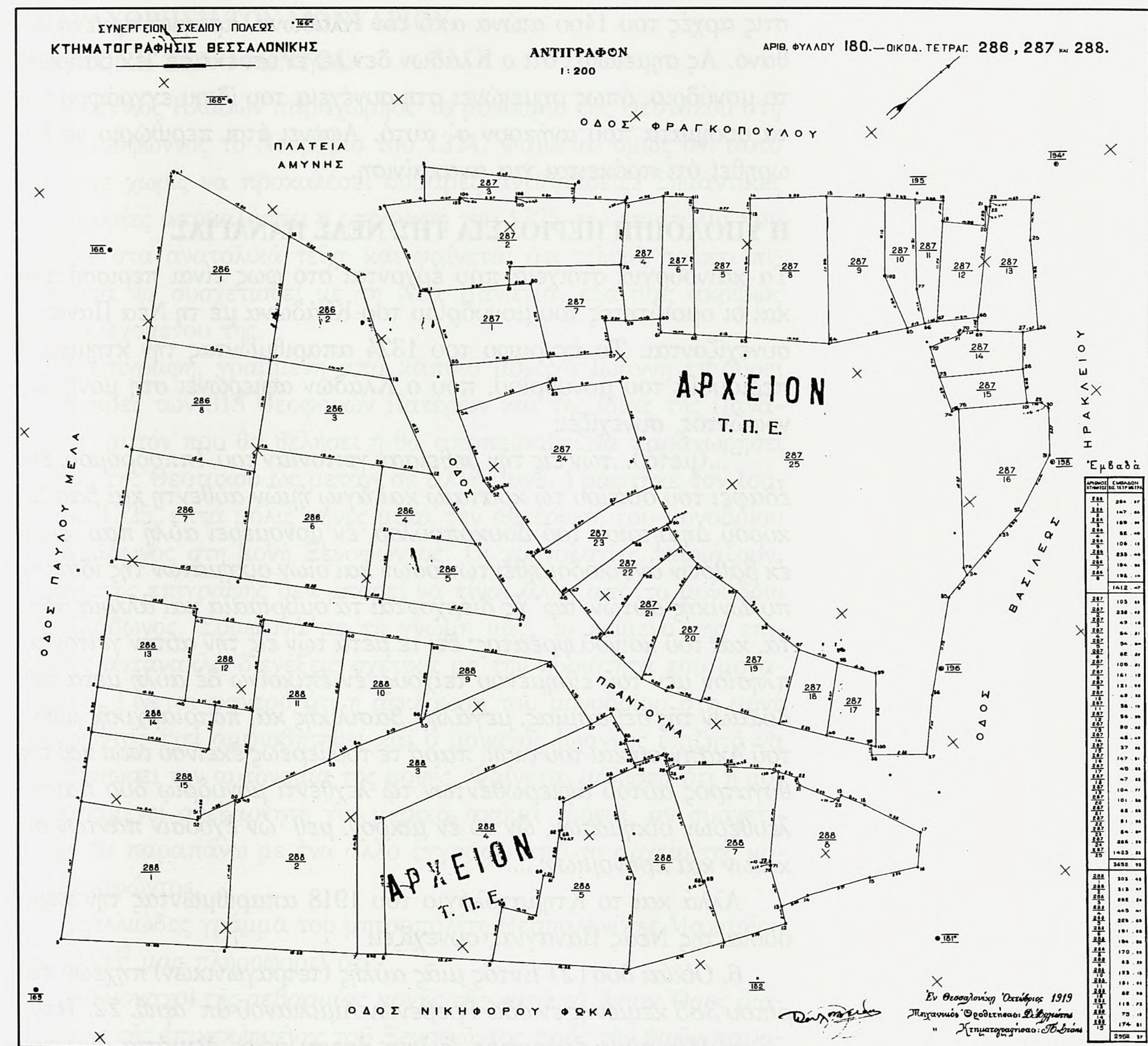
Η θέση του μονυδρίου της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη ήταν στρατηγική, γεγονός που το έκανε ελκυστικό στους μοναχούς της μονής Ξενοφώντος. Βρισκόταν πολύ κοντά σε μια κύρια πύλη της πόλης, την πύλη της Ρώμης, την οποία ουσιαστικά μπορούσε να ελέγχει.

Η ταύτιση της μονής του Κλάδωνος με τη Νέα Παναγία δημι-

17. Α. Καραδήμου–Γερολύμπου: "Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες της δημοτικής αρχής και το πρώτο 'Σχέδιο Πόλεως' στη Θεσσαλονίκη (1870–1880)," *Θεσσαλονίκη* 4 (1994), 159–168 και A. Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820–1920)*, Thessaloniki, 1996, p. 89.Ο χάρτης περιλαμβάνεται στον κατάλογο που συνέταξε ο J. – M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, (Paris, 1984), σ. 216.

18. Ο πίνακας εντοπίστηκε από τη γράφουσα. Βλ. Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, "Ναοί και μονές της Θεσσαλονίκης...", *ό.π.*, σ. 40–41.

19. Βλ., Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 64.

Η περιοχή της Νέας Παναγίας. Πίνακας της κτηματογράφησης της Θεσσαλονίκης (Αρχείο Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης).

ουργεί ορισμένα ερωτηματικά. Ταυτίζεται η μονή της Θεοτόκου που ίδρυσε ο Μαστούνης τον 12ο αιώνα με το μονύδριο το οποίο ανέγειρε ο Κλάδων τον 14ο και στη συνέχεια με τη Νέα Παναγία; Αν και τα στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας προς το παρόν μάς αφήνουν αβοήθητους, μπορούμε να κάνουμε ορισμένες σκέψεις. Σύμφωνα με το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ευστάθιο[20], ο Ιππόδρομος έμενε χώρος ανοικτός μέχρι την επιδρομή των Νορμανδών στα 1185. Η καταστροφή της πόλης και η αναταραχή μπορεί να έδωσε την ευκαιρία στο Μαστούνη να καταλάβει ένα μέρος του και να ιδρύσει τη μονή του την ίδια αυτή χρονιά στον άδειο χώρο. Αν πραγματικά συμβαίνει αυτό, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι η μονή του Μαστούνη κάποια στιγμή ερειπώθηκε και ανακαινίστηκε

20. Γ. Θεοχαρίδης, "Ο ναός των Ασωμάτων και η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης" *Ελληνικά* 13 (1954) 29.

στις αρχές του 14ου αιώνα από τον Κλάδωνα, πράγμα αρκετά πιθανό. Ας σημειωθεί ότι ο Κλάδων δεν λέγει ότι έκτισε "εκ βάθρων" το μονύδριο, όπως σημειώνει στη συνέχεια του ίδιου εγγράφου για τα οικήματα που ανήκουν σ' αυτό. Αφήνει έτσι περιθώριο να θεωρηθεί ότι πρόκειται για ανακαίνιση.

Η ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Τα καινούργια στοιχεία που έρχονται στο φως είναι περισσότερα και οι ομοιότητες του μονυδρίου του Κλάδωνα με τη Νέα Παναγία συνεχίζονται. Το έγγραφο του 1324 απαριθμώντας την κτηματική περιουσία του μονυδρίου, που ο Κλάδων αφιερώνει στη μονή Ξενοφώντος, συνεχίζει:

"...(μετά)...*τῶν εἰς τὴν ῥηθεῖσαν γειτονίαν τοῦ Ἱπποδρόμου, ἐπ' ἐδάφει τοῦ οἰκείου τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ κυροῦ Δημητρίου τοῦ Δουκοπούλου, ἐν μονομερεῖ αὐλῇ παρ' ἐμοῦ ἐκ βάθρων ἀνοικοδομηθέντων ὅσων καὶ οἵων οἰκημάτων τῆς ἰδίας τε πυλωνικῆς αὐτῶν, ἀφ' ἧς διέρχονται τὰ ὀμβριμαῖα καὶ ἀλλοῖα ὕδατα, καὶ τοῦ κοινοῦ φρέατος· ἔτι τε μετὰ τῶν εἰς τὴν αὐτὴν γειτονίαν πλησίον μὲν τοῦ εἰρημένου τείχους, ἐν ἐπικοίνῳ δὲ αὐλῇ μετὰ τῶν δικαίων τῆς σεβασμίας, μεγάλης, βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου καὶ τοῦ vacat, παρά τε τοῦ ἱερέως ἐκείνου vacat καὶ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ ἀφιερωθέντων τῷ λεχθέντι μονυδρίῳ δύο παντελευθέρων οἰκημάτων, ὧν τὸ ἓν μικρόν, μεθ' ὧν ἔχουσιν πάντων δικαίων καὶ προνομίων·.....*"

Αλλά και το Κτηματολόγιο του 1918 απαριθμώντας την περιουσία της Νέας Παναγίας συνεχίζει:

6. Οἰκίαι δύο (2) Ἐντὸς μιᾶς αὐλῆς (τετραγωνικῶν) *πήχεων περίπου 385 κειμένης ἐν ὁδῷ Γρεβενῶν Αἰμιλιανοῦ ὑπ' ἀριθ. 22. Ἤτοι:*

α΄ Μία οἰκία διώροφος, ξυλίνη, ἠρειπωμένη. Δωμάτια ἄνω πατώματος ἓν καὶ ἓν καμαράκι μετ' αἰθούσης. Κατοικεῖται δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Διακόνου Παναγιώτη. Δωμάτια μεσαίου πατώματος ἓν καὶ ἓν καμαράκι μετ' αἰθούσης. Ὑπόγεια δύο. Κατοικεῖται ὑπὸ Α. Καλαμπάκα ἀντὶ ἐνοικίου Δρχ. 100 ἐτησίως.

β΄ Μία οἰκία μονόροφος, ξυλίνη ἠρειπωμένη. Δωμάτιον ἓν μετ' αἰθούσης καὶ ὑπόγειον ἕν. Κατοικεῖται ὑπό Κωνσταντίνου Μαυρομάτη ἀντὶ ἐτησίου ἐνοικίου Δρχ. 100.

Ἀξία σημερινὴ ἀμφοτέρων τῶν οικιῶν Δρχ. περίπου 9.000.

Η οδός Αιμιλιανού Γρεβενών βρισκόταν στη συνοικία του Ιπποδρομίου, απέναντι από το ναό του Αγίου Κωνσταντίνου[21], πολύ κοντά στα ερείπια των τειχών, και επιζεί μέχρι σήμερα. Βέβαια δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο "αυλές" του 1324 έμεινε τελικά στην κυριότητα της Νέας Παναγίας. Γίνεται όμως φανερό ότι όχι μόνο το μονύδριο, αλλά και η περιουσία του διασώθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα στο χρόνο.

21. Βλ., Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 63.

Η ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΥΔΡΙΟΥ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

Ο Λαυρέντιος Κλάδων παραχώρησε το μονύδριο της Θεοτόκου στη μονή Ξενοφώντος το Νοέμβριο του 1324. Φαίνεται όμως ότι αυτό δεν έγινε χωρίς να προκαλέσει σοβαρές αντιδράσεις. Σημαντικές πληροφορίες αποκαλύπτει η επιγραφή του 1325 στο επιστύλιο που βρέθηκε στα ανατολικά τείχη και φαίνεται ότι τελικά πρέπει πιθανότατα να συσχετισθεί με τη Νέα Παναγία, εξαιτίας ακριβώς του περιεχομένου της.

Η επιγραφή, γραμμένη από κάποιο μοναχό Ιωάννη επισύρει τις κατάρες των 318 Θεοφόρων Πατέρων και της ίδιας της Παναγίας γι' αυτόν που θα θελήσει ή θα αποπειραθεί να παραχωρήσει τη μονή της Θεοτόκου ως μετόχι σε άλλη μονή. Γράφτηκε τον Ιούνιο του 1325, επτά μόλις μήνες μετά την αφιέρωση του μονυδρίου του Κλάδωνος στη μονή Ξενοφώντος. Οι χρονολογίες ταιριάζουν. Η μονή της επιγραφής δεν μπορεί να είναι άλλη από το μονύδριο του Κλάδωνος. Σύμφωνα με τη γνώμη μας, το κείμενο της επιγραφής αντανακλά διενέξεις σχετικά με την κυριότητα του μοναστηριού. Γίνεται φανερό ότι η αφιέρωση του μονυδρίου στη μονή Ξενοφώντος έχει αμφισβητηθεί και ο μοναχός Ιωάννης επιζητά να επιβεβαιώσει την αυτονομία της μονής. Φαίνεται μάλιστα ότι η μονή παραμένει ανεξάρτητη για μερικά ακόμα χρόνια, αν συσχετίσουμε τα παραπάνω με ένα άλλο έγγραφο από το αρχείο της μονής Ξενοφώντος.

Σιγιλλιώδες γράμμα του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μακαρίου του 1343[22] μας πληροφορεί ότι:

"*Οἱ μοναχοὶ τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος διακειμένης τῆς ἐπικεκλημένης τοῦ Ξενοφῶντος πρὸς τὴν ἡμῶν παραγενόμενοι μετριότητα παρεκάλεσαν ἐπιχορηγηθῆναι αὐτοῖς παρ' αὐτῆς γράμμα σιγιλλιῶδες, ἀνατιθέμενον πρὸς αὐτοὺς τὴν ἐφορείαν καὶ ἐπικράτησιν τοῦ κατὰ τὴν γειτονίαν τοῦ Ἱπποδρόμου κὰν τῇ κεκλεισμένῃ πύλῃ τῇ ἐπονομαζομένῃ Ῥώμῃ διακειμένου κελλυδρίου τοῦ εἰς ὄνομα τιμωμένου τῆς Ὑπεράγνου μου Θεομήτορος, ὃ δὴ καὶ προκατεῖχεν, ὡς ἔλεγόν τις ἱερομόναχος, ἐν τῇ κατ' αὐτοὺς πρότερον εὑρισκόμενος μονῇ...*"

Το γράμμα συνεχίζει λέγοντας ότι ο μητροπολίτης πολύ δυσαρεστήθηκε με το αίτημα των μοναχών και ήθελε στην αρχή να αρνηθεί. Στη συνέχεια όμως δέχτηκε τις σφοδρές πιέσεις εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχόντων καί άλλων μοναχών, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ένας ευλαβής και τίμιος γέροντας ιερομόναχος, ο Μακάριος. Έτσι ο μητροπολίτης κατέφυγε σε μια ενδιάμεση λύση. Παραχώρησε το συγκεκριμένο κελλύδριο όχι κατευθείαν στη μονή Ξενοφώντος, αλλά στο Μακάριο, ο οποίος όφειλε να το φροντίζει και να το βελτιώνει, καθώς και να αντικαταστήσει τα κτίρια που του έλειπαν. Όφειλε να εκτελεί τα κανονικά δίκαια

22. D. Papachryssanthou. *ό.π.*, σ. 197–200, no 26.

στην εκκλησία της Θεσσαλονίκης, να μνημονεύει τους βασιλείς και τους αρχιερείς της Θεσσαλονίκης και να αποδίδει τις απαρχές κατά τη γιορτή της Θεοτόκου στον αρχιερέα και στους εκκλησιαστικούς άρχοντες. Αν οι όροι αυτοί πληρούνταν, τότε ο Μακάριος μπορούσε να κατέχει το κελλύδριο όσο θα ζούσε. Μετά το θάνατό του, αν η μονή Ξενοφώντος έβρισκε ένα μοναχό του ίδιου ηθικού αναστήματος με το Μακάριο να εγκαταστήσει στο κελλύδριο, μπορούσε να το κρατήσει με τον όρο να φροντίζει ώστε μόνο ενάρετοι άνδρες θα διαμένουν εκεί.

Όπως είναι προφανές, πρόκειται ουσιαστικά για παραχώρηση του κελλυδρίου στη μονή Ξενοφώντος. Το πρόβλημα αν το μονύδριο του Κλάδωνος και το κελλύδριο του Μακαρίου ταυτίζονται έχει ήδη τεθεί από τη D. Papachryssanthou[23] που δημοσίευσε τα έγγραφα της μονής Ξενοφώντος. Πιστεύω ότι πρέπει να δεχτούμε την ταύτισή τους, γιατί στη συγκεκριμένη χαρακτηριστική θέση δεν ήταν δυνατόν να υπάρχουν δύο μονύδρια της μονής Ξενοφώντος αφιερωμένα στη Θεοτόκο την ίδια εποχή. Σύμφωνα με τα ίδια έγγραφα γεννιέται το ερώτημα αν ο ιερομόναχος της μονής Ξενοφώντος σχετίζεται με τον Λαυρέντιο Κλάδωνα. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να δεχτούμε ότι ο Κλάδων έγινε μοναχός της μονής Ξενοφώντος, ότι η αφιέρωση του Κλάδωνος ακυρώθηκε και ότι το μονύδριο πέρασε στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, γεγονότα πολύ πιθανά, όπως δείξαμε.

Τα δύο έγγραφα της μονής Ξενοφώντος και η επιγραφή αντανακλούν τις διενέξεις για την παραχώρηση της μονής της Θεοτόκου στη μονή Ξενοφώντος και ταυτόχρονα προσφέρουν μια ενδιαφέρουσα εικόνα του κόσμου της Θεσσαλονίκης κατά τον 14ο αιώνα.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Ανακεφαλαιώνοντας δεχόμαστε ότι η Νέα Παναγία καταλαμβάνει τη θέση της μονής που ιδρύθηκε στα 1185 ή και λίγο πρωτύτερα από τον Ιλαρίωνα Μαστούνη πάνω στα ερείπια του ρωμαϊκού Ιπποδρόμου. Στις αρχές του 14ου αιώνα η μονή είχε ερειπωθεί και ο μοναχός Λαυρέντιος Κλάδων την ανακαίνισε. Στα 1324 ο Κλάδων παραχώρησε το μονύδριο της Θεοτόκου (δηλαδή τη Νέα Παναγία) στη μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους. Η παραχώρηση αμφισβητήθηκε από τους μοναχούς του μονυδρίου, που διακήρυξαν την ανεξαρτησία του. Ο Κλάδων κατέφυγε στο Όρος. Στα 1343 οι μοναχοί της μονής Ξενοφώντος επανήλθαν με αίτημα προς το μητροπολίτη Μακάριο για την παραχώρηση του μονυδρίου. Ο μητροπολίτης υποχώρησε και το μονύδριο πέρασε οριστικά στην κυριότητα της μονής Ξενοφώντος.

Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΙΝΟΥ ΝΑΟΥ

Για τη μεταγενέστερη τύχη του μονυδρίου δεν υπάρχουν προς το παρόν περισσότερα ιστορικά στοιχεία. Σύμφωνα με τον Π. Παπα-

23. Αυτόθι, σ. 30 και 198.

γεωργίου η Νέα Παναγία διετέλεσε και σιναϊτικό μετόχι[24], δεν αναφέρει όμως πότε. Η πληροφορία αυτή δεν στάθηκε δυνατόν να ελεγχθεί.

Η Νέα Παναγία ταυτίζεται από τους ερευνητές[25], χωρίς μέχρι σήμερα να έχει υπάρξει αντίρρηση, με την εκκλησία της Bienhereuse Vierge, που αναφέρεται από τον ιεραπόστολο Jean Baptiste Souciet[26]. Σύμφωνα με το Γάλλο ιεραπόστολο η τελευταία αυτή εκκλησία είχε καεί σαράντα περίπου χρόνια πριν από την παραμονή του στη Θεσσαλονίκη (1726–1733), δηλαδή γύρω στα 1690, και είχε ξαναχτιστεί. Οι χριστιανοί πλήρωσαν 1.500 πιάστρα για να πάρουν την άδεια ανοικοδόμησής της. Ο Souciet θαύμαζε τους χριστιανούς για το ζήλο που έδειξαν κατά την ανοικοδόμησή της. Άλλοι πρόσφεραν χρήματα, άλλοι υλικά και άλλοι την προσωπική τους εργασία και φροντίδα, με αποτέλεσμα η εκκλησία να τελειώσει γρήγορα και να γίνει πολύ στερεή.

Φαίνεται λοιπόν ότι η εκκλησία, αλλά όχι και το σύνολο των κελλιών του μονυδρίου κάηκαν στα τέλη του 17ου αιώνα. Ακολούθησε ανοικοδόμηση του σημερινού ναού. όπως μαρτυρείται από κτητορική επιγραφή πάνω από τη νότια είσοδο.

> [1] ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΜΗΤΟΡΟΣ /[2] ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΙ ΤΕΤΕΛΕΙΩΤΕ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ (Δ)ΕΙΚΑΔΙ ΤΡΙΤΗ /[3] ΕΓΚΙΝΙΑΣΤΑΙ ΔΕ ΙΜΕΡΑ ΤΕΤΑΡΤΙ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΑΨΚΖ 1727 ΙΟΥΝΙΟΥ 6

Κατά τη γνώμη μας η επιγραφή υποκρύπτει άλλες καινούργιες διενέξεις. Πρώτα–πρώτα ο ναός δεν οικοδομήθηκε στα 1727, όπως πιστευόταν μέχρι τώρα, αλλά στα 1726, γιατί τελείωσε το Σεπτέμβριο. Φαίνεται ότι έμεινε κλειστός για εννιά μήνες, αφού εγκαινιάστηκε τον επόμενο Ιούνιο. Το γεγονός αυτό σε μιά εποχή που οι θρησκευτικές ανάγκες των χριστιανών της Θεσσαλονίκης αυξάνονταν προκαλεί απορία. Η εκκλησία ανοικοδομήθηκε από τους ενορίτες, οι οποίοι ίσως με αυτή την ευκαιρία την μετέτρεψαν σε ενοριακή. Σ' αυτό φαίνεται ότι αντέδρασε η κυρίαρχη μονή και μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα πέρασαν εννιά μήνες. Παρόμοιες εξάλλου διενέξεις μαρτυρούνται για τη μετατροπή τόσο του Αγίου Αθανασίου[27], όσο και της Υπαπαντής[28] σε ενοριακούς ναούς.

Η εποχή της ανοικοδόμησης της Νέας Παναγίας είναι μια εποχή αυξανόμενης ευμάρειας για τους Χριστιανούς της Θεσσαλονίκης. Το βιοτικό τους επίπεδο ανεβαίνει βασισμένο στο εμπόριο, που ευνοείται από τις συνθήκες του Κάρλοβιτς και του Πασσάροβιτς[29]. Έτσι οι Χριστιανοί αρχίζουν να ενδιαφέρονται ζωηρά για εκπαιδευτικά και θρησκευτικά ζητήματα και εκδηλώνεται μεγάλη κινητικότητα στην ανοικοδόμηση ναών. Στον κύκλο αυτό της ναοδομίας στη Θεσσαλονίκη εντάσσονται ακόμη η ανακαίνιση του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου (στη θέση του σημερινού ναού του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά) στα 1699, η ανοικοδόμη-

24. Βλ. Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 538.

25. Α. Ξανθοπούλου–Κυριακού, "Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean Baptiste Souciet" *Μακεδονικά* 8 (1968) 198.

26. Η έκθεση του Souciet δημοσιεύτηκε στο τετράτομο έργο του M. Aimé–Martin, *Lettres édifiantes et curieuses concernant l' Asie, l' Afrique et l' Amerique avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques*, Paris, 1938, τ. 1, σ. 70–80. Πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1988, 3η εκδ., τ. ΙΙ, σ. 177.

27. Ήδη από τον 16ο αιώνα ο Άγιος Αθανάσιος ήταν μετόχι της μονής Βλατάδων, γεγονός που προκάλεσε μακροχρόνιες διενέξεις με τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, η οποία επιζητούσε επίσης την κυριότητά του. Στα 1833 ο πατριάρχης Κωνστάντιος τον παραχώρησε στους ενορίτες, οι οποίοι αναλάμβαναν την υποχρέωση να καταβάλλουν στη μονή εμβατίκιο, που καταργήθηκε τελειωτικά στα 1875. Βλ. Γ. Α. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη πετριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 187–183 και 301–328.

28. Η μετατροπή του ναού της Υπαπαντής σε ενοριακό και η υπαγωγή του στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης ήταν αφορμή σφοδρών διενέξεων. Όταν στα 1863 οι πατέρες της μονής αρνήθηκαν να καταβάλλουν ετήσιο φόρο στην Κοινότητα Θεσσαλονίκης υπέρ των εκπαιδευτηρίων της, οι ενορίτες κατέλαβαν για δέκα χρόνια το ναό. Οι διενέξεις συνεχίστηκαν και μετά τη λήξη της κατοχής και τότε πρέπει να μετατράπηκε σε ενοριακό. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, "Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις για τα εκπαιδευτήρια και τους οικονομικούς πόρους της Ελληνορθόδοξης Κοινότητος Θεσσαλονίκης (1850–1912)", *Θεσσαλονίκη* τ. 4, 134–135.

29. Βλ. Ν. Σβορώνου, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον*

ση του Αγίου Νικολάου Τρανού (που κατεδαφίστηκε στα 1863) στην πλατεία Δικαστηρίων στα 1722 και ίσως της Αγίας Θεοδώρας στα 1706[30]. Η ανοικοδόμηση των ναών προκαλεί και μια νέα άνθηση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη[31].

Η είδηση του Κτηματολογίου ότι η ανακαίνιση έγινε με δαπάνη του τότε Σουλτάνου έρχεται σε αντίθεση από τη μια μεριά με τις ειδήσεις του ιεραποστόλου Jean-Baptiste Souciet, που βρίσκεται πιό κοντά στα πράγματα, και από την άλλη με ιστορικές ειδήσεις της εποχής, οι οποίες μιλούν για τις ανυπέρβλητες δυσκολίες που συναντούσαν οι Χριστιανοί για την ανακαίνιση των εκκλησιών τους και τους συνεχείς ελέγχους που διενεργούνταν από τις οθωμανικές αρχές για να μην παραβιάζονται οι κανόνες[32]. Επειδή λοιπόν φαίνεται παράλογο ο ίδιος ο Σουλτάνος να χρηματοδοτήσει ανακαίνιση χριστιανικής εκκλησίας, γεννιέται το ερώτημα μήπως η είδηση αυτή αφορά κάποιο άλλο μνημείο, ίσως τζαμί, στην ίδια περιοχή.

Σύμφωνα με το Κτηματολόγιο του 1918 ο χώρος που περιέβαλλε το μοναστηριακό ναΐδριο ήταν νεκροταφείο. Εκεί ίσως θάβονταν οι μοναχοί. Ωστόσο η είδηση αυτή φανερώνει μια επάρκεια χώρων στη συγκεκριμένη περιοχή της πόλης πριν από τον 18ο αιώνα. Στη συνέχεια η κατάσταση αυτή ανατράπηκε, όταν αυξήθηκε ο χριστιανικός πληθυσμός της συνοικίας και πάνω στο νεκροταφείο κτίστηκαν σπίτια.

ΟΙ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Με τη Νέα Παναγία συνδέονται δύο ακόμη προβλήματα, δυσεπίλυτα προς το παρόν εξαιτίας της έλλειψης περισσότερων ιστορικών στοιχείων:

α. Η αντίφαση που δημιουργείται ανάμεσα στο γεγονός ότι, όπως δείξαμε, η Νέα Παναγία αποτελούσε το καθολικό ενός μονυδρίου, ενός ίσως κελλυδρίου ή ακόμα μιας οικογενειακής μονής (του Μαστούνη), ιδιότητα που κράτησε (του μοναστηριακού ναΐδρίου ή μετοχίου) πιθανότατα μέχρι την καταστροφή της στα τέλη του 17ου αιώνα, και στην ονομασία Kebir Manastir, η οποία της αποδιδόταν στα τέλη της Τουρκοκρατίας και έχει εξηγηθεί μέχρι τώρα από τους ερευνητές ως "μεγάλο μοναστήρι"[33]. Οι ερευνητές δεν διευκρινίζουν όμως αν εννοείται μεγάλο σε διαστάσεις ή σε ηλικία. Πραγματικά ο όρος Kebir έχει την έννοια του μεγάλος, σπουδαίος, έξοχος, σημαίνων[34]. Με την ερμηνεία αυτή συμπίπτει και η επωνυμία που είχε η εκκλησία "Μεγάλη ή Τρανή Παναγία", και στα τουρκικά "Büyük Panaya"[35], την ίδια περίοδο, η οποία λέγεται ότι της προσδόθηκε για να ξεχωρίζει από την μικρή Παναγία ή Παναγούδα στην οδό Εγνατία[36]. Ας σημειωθεί ότι ο Π. Παπαγεωργίου προσπάθησε να ξεπεράσει το πρόβλημα δεχόμενος ως ερμηνεία του Kebir Manastir το "ιερό μοναστήρι". Έτσι είτε πρέπει να δεχτούμε ότι το επίθετο Kebir έχει την έννοια του "μεγάλος στην ηλικία", "παλιός", ερμηνεία η οποία μόνο κατ' επέκταση μπο-

18ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 228–239.

30. Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας*. 1839–1912. (Διδακτορική διατριβή) *ΕΕΠΣΑΠΘ* τ. ΙΑ' (παράρτημα 31) Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 426–427.

31. Βλ. S. Kissas, " Thessalonian painters in the eighteenth century. A preliminary study ", *Balkan Studies* 24 (1983) 465–478.

32. Η διαδικασία για τις επισκευές των εκκλησιών είναι γνωστή από φιρμάνια που σώζονται στα αρχεία Θεσσαλονίκης και Βέροιας. Η σχετική άδεια αποσπώνταν με δυσκολία από τις οθωμανικές αρχές. Οι όροι που κατά κανόνα ετίθεντο ήταν η διατήρηση του παλιού ρυθμού και η απαγόρευση διεύρυνσης και ύψωσης της προς επισκευήν εκκλησίας. Πολλές φορές οριζόταν και το χρονικό όριο των 40 ημερών για την ολοκλήρωση των εργασιών. Βλ. A. Orlandos, "L' architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque", *L' Hellènisme contemporain* 1953, σ. 180. Χ. Χατζηαντωνίου–Δεληβογιατζή, "Η αντιμετώπιση των χριστιανικών ναών κατά την τουρκοκρατία (ειδικότερα στη Βόρεια Ελλάδα)" *Μνημείο και περιβάλλον* 1(1993) 13–15. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, "Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης" (1695–1912). *Thessaloniki* 1952, 36–7, 88–9 and 103. Ως παράδειγμα αναφέρουμε την ανακαίνιση του παραθαλάσσιου Αγίου Δημητρίου στη θέση του σημερινού Αγίου Γρηγορίου Παλαμά στα 1699, Θ. Μαντοπούλου, "Ο παραθαλάσσιος ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη", *Μακεδονικά* 20 (1980) 175–192.

33. Βλ. Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 62 και 260, και Γ. Α. Στογιόγλου, "Βυζαντινοί ναοί Θεσσαλονίκης αφιερωμένοι στην Παναγία", *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου αφιερωμένου*

Η αυλή της Νέας Παναγίας μετά τον πόλεμο. Φωτογραφία Σ. Ιορδανίδη.

ρεί να δοθεί[37], ή να διαχωρίσουμε τη Νέα Παναγία από το Kebir Manastir (δηλαδή το Μεγάλο Μοναστήρι) και να αναζητήσουμε αλλού αυτό το τελευταίο.

Αν δεχτούμε ότι Kebir Manastir σημαίνει "παλιό μοναστήρι", τότε δημιουργείται μια δεύτερη αντίφαση με την επωνυμία της εκκλησίας "Νέα". Η επωνυμία αυτή, την οποία φέρει ακόμα και σήμερα η εκκλησία, θεωρήθηκε ότι της δόθηκε μετά το 1912 για να ξεχωρίζει από την Παναγία Αχειροποίητο ή οποία εκείνη την εποχή είχε αποδοθεί ξανά στην χριστιανική λατρεία. Όμως η επωνυμία αυτή είναι προγενέστερη του 1912, γιατί τη συναντούμε ήδη σε εφημερίδες και κώδικες της Μητρόπολης της Θεσσαλονίκης από τα μέσα του περασμένου αιώνα[38]. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί βάσιμα ότι αντανακλά την ανακαίνιση της εκκλησίας στα 1726 και τη μετατροπή της σε ενοριακό ναό. Στη περίπτωση αυτή με ποιά εκκλησία αντιδιαστέλλεται ο χαρακτηρισμός Νέα;

β. Προκύπτει ακόμη το ερώτημα με ποιο κριτήριο αποδόθηκαν οι δύο επωνυμίες στη Μεγάλη (Νέα Παναγία) και στη Μικρή Πα-

εις τιμήν Υπεραγίας Θεοτόκου, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 546–547.

34. Βλ. Ι. Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο–Ελληνικόν*, εν Κωνσταντινουπόλει, 1899, τ. 2., s.v. κεπίρ· Θεοφυλακτίδου Α. Β., *Λεξικόν Τουρκο–Ελληνικόν*, 1960, s.v. kebir, K. Steuerwald, *Türkisch–Deutsches Wörterbuch*, Wiebaden, 1972, s.v. kebir· H. C. Hony, *Turkish–English Dictionary*, Oxford, 1957, s.v. kebir· *New Redhouse Turkish–English Dictionary*, 1976, s.v. kebir.

35. Για την ερμηνεία της λέξης büyük βλ.Βλ. Ι. Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο–Ελληνικόν*, εν Κωνσταντινουπόλει, 1899, τ. 1., s.v. μπουγιούκ· Θεοφυλακτίδου Α. Β., *Λεξικόν Τουρκο–Ελληνικόν*, 1960, s.v. büyük, K. Steuerwald, *Türkisch–Deutsches Wörterbuch*, Wiebaden, 1972, s.v. büyük· H. C. Hony, *Turkish–English Dictionary*, Oxford, 1957, s.v. büyük· *New Redhouse Turkish–English Dictionary*, 1976. s.v. büyük.

36. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 538 και Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 64.

37. Η ερμηνεία της λέξης kebir ως μεγάλος, δηλαδή "προβεβηκώς την ηλικίαν" αναφέρεται κυρίως σε ανθρώπους και όχι σε αντικείμενα. λ. Ι. Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο–Ελληνικόν*, εν Κωνσταντινουπόλει, 1899, τ. 1., s.v. κεπίρ· Θεοφυλακτίδου Α. Β., *Λεξικόν Τουρκο–Ελληνικόν*, 1960, s.v. kebir, K. Steuerwald, *Türkisch–Deutsches Wörterbuch*, Wiebaden, 1972, s.v. kebir· H. C. Hony, *Turkish–English Dictionary*, Oxford, 1957, s.v. kebir· *New Redhouse Turkish–English Dictionary*, 1976, s.v. kebir.

38. Εφημερίδα *Φάρος της Μακεδονίας*, 1454, 25 Αυγούστου 1890. Στο αρχείο της μητρόπολης Θεσσαλονίκης φυλάσσεται κώδικας του ναού χρονολογημένος από τα μέσα του 19ου αιώνα που διασώζει την επωνυμία "Νέα". Ο κώδικας εντοπίστηκε από τη γράφουσα.

ναγία (Παναγούδα), εφόσον οι σημερινές εκκλησίες δεν διαφέρουν ουσιαστικά σε διαστάσεις και χαρακτηριστικά και αρχιτεκτονικό τύπο. Ας σημειωθεί ότι η ανακαίνιση της Παναγούδας έγινε στα 1818[39], είναι δηλαδή νεώτερη της Νέας Παναγίας.

Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα άλλη η Νέα Παναγία και άλλο το Kebir Manastir και η Μεγάλη Παναγία. Στην άποψη αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι η μεταπήδηση ονομάτων και η σύγχυση ανάμεσα σε ναούς ήταν συνηθισμένο φαινόμενο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Η αναζήτηση του Kebir Manastir ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσης μελέτης.

Η Νέα Παναγία είναι μια τυπική ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική των χρόνων της τουρκοκρατίας. Σημαντικές επεμβάσεις δέχτηκε στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν διευρύνθηκε προς τα δυτικά με την προσθήκη στοάς και υπερκείμενου γυναικωνίτη[40]. Στις αρχές του 20ού αιώνα κτίστηκε το εκλεκτικιστικό καμπαναριό μπροστά από τη νότια είσοδο. Όταν κατεδαφίστηκαν τα εναπομείνοντα κελλιά των μοναχών και τα σπίτια της αυλής για την εφαρμογή του νέου πολεοδομικού σχεδίου, ο βυζαντινός χαρακτήρας του μνημείου χάθηκε οριστικά.

39. Γ. Α. Στογιόγλου, ό.π., σ. 566–567. Για το ναό της Παναγούδας βλ. του ιδίου, "Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ ανεκδότων πηγών", *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ* 19 (1974) 347–426.

40. Για το σημερινό ναό και τις φάσεις του βλ. Θ. Μαντοπούλου–Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική*, ό.π., σ. 311–335 και της ιδίας, "Τυπολογικές και Μορφολογικές επεμβάσεις σε μεταβυζαντινούς ναούς κατά τον 19ο αιώνα", *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 5, εκδ. Σπουδαστηρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1998, σ. 133–135.

Βασιας Τσοκοπουλος

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Το μουσείο της πόλης θα μπορούσε να θεωρηθεί μια μορφή συνείδησης της πόλης. Και μιλώντας για σύγχρονες πόλεις, στις οποίες το ιστορικό παρελθόν βρίσκεται σε ισορροπία με το ιστορικό παρόν, ο μουσειακός θεσμός που θέλει να μην είναι απλώς μνημειακός, αλλά συμμετοχικός, οφείλει να περιλάβει στο υλικό του και τη συνείδηση της πόλης. Οι διαδικασίες που ακολουθεί το κλασικό μουσείο για τα αντικείμενά του (συλλογή, διαφύλαξη, παρουσίαση) έχουν ισχύ και για το πολύμορφο, ρευστό και εν πολλοίς απροσδιόριστο αυτό υλικό που είναι η συνείδηση.

Από την άλλη, το μουσείο είναι τμήμα της πόλης, οριοθετημένο στον χώρο και στις λειτουργίες του και, κατά συνέπεια, είναι διακύβευμα μιας αμοιβαιότητας. Υπάρχουν πόλεις που είναι ζωντανά μουσεία, γιατί στον ίδιο τους τον ιστό έχουν διατηρηθεί οι αρχιτεκτονικές τουλάχιστον φόρμες (αλλά και πολλές λειτουργίες)

Μουσειολόγοι επισκέπτονται το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο στην Κωνσταντινούπολη, όπου δημιουργείται το μουσείο της πόλης.

του παρελθόντος, και πόλεις —όπως είναι κατεξοχήν οι περισσότερες νεοελληνικές— που υφίστανται μαζικής κλίμακας καταστροφή ("ανοικοδόμηση", όπως λέγεται ευσχήμως). Και στις δύο περιπτώσεις το μουσείο της πόλης είναι ένας βασικός τρόπος να τη "διαβάσουμε". Πώς θα γίνει αυτή η ανάγνωση; Ως νοσταλγία — κάτι που στις μέρες μας έχει γίνει βιομηχανία με την κυριολεκτική σημασία του όρου; Ή ως "ερμηνεία"; Στις πόλεις της δεύτερης κατηγορίας (με κατεστραμμένο το παρελθόν) ο κίνδυνος της νοσταλγίας είναι πολύ μεγαλύτερος, γιατί πηγάζει αυθόρμητα και στον αφηγητή της ιστορίας που διηγείται το μουσείο.

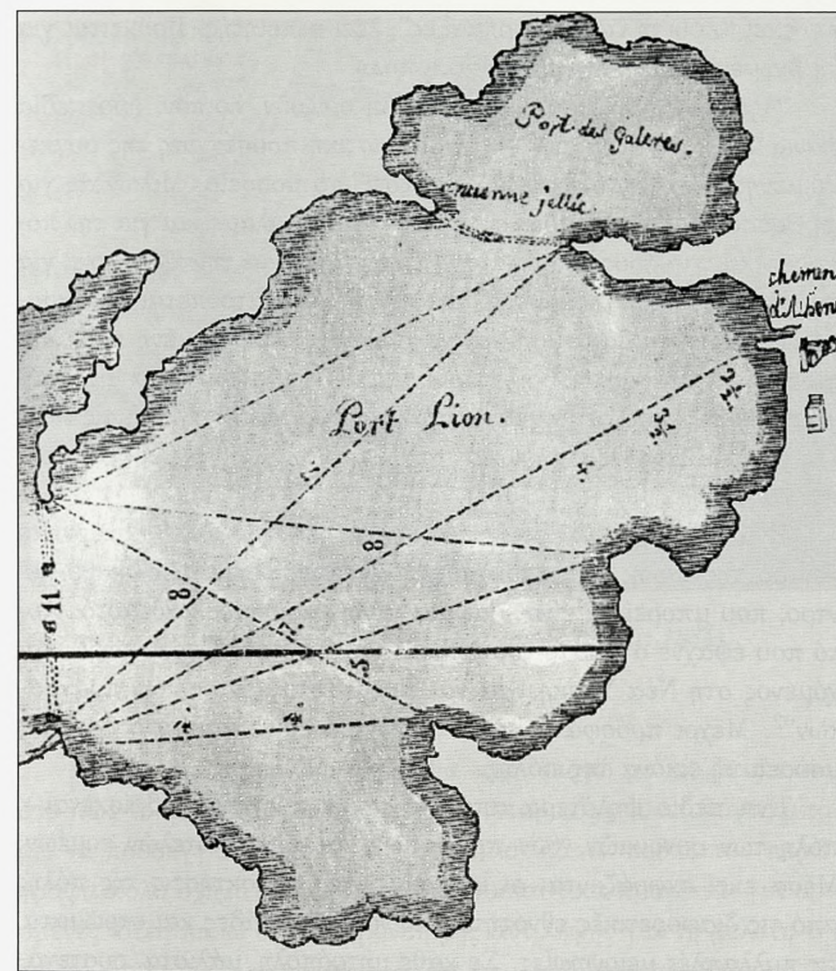
Νοσταλγία και ερμηνεία είναι το ζευγάρι μιας αντίθεσης που δεν είναι κατ' ανάγκην αγεφύρωτη. Μπορεί να γίνει η σύνθεση στη βάση της "ερμηνείας", αφού άλλωστε το αίσθημα της "νοσταλγίας" είναι η πραγματικότητα σημαντικής μερίδας κατοίκων της πόλης και άρα μια πλευρά της υποκειμενοποιημένης πόλης, που αποτελεί αντικείμενο της μελέτης της συνείδησής της. Αυτή η μορφή συνείδησης δεν συνδέεται βέβαια αποκλειστικά με την πόλη· προέρχεται από ευρύτερες συνειδησιακές κατηγορίες, επί παραδείγματι από την εξιδανίκευση από μέρους πολλών ηλικιωμένων ανθρώπων της περιόδου της νιότης τους.

Όμως οι ισορροπίες ανάμεσα στην "ερμηνεία" και τη "νοσταλγία" αποτελούν μεθοδολογικές συμπληγάδες, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπως η ελληνική. Το μουσείο της πόλης μπορεί, ακολουθώντας τη μέθοδο του Μαρσέλ Προυστ, να αναζητήσει τον χαμένο χρόνο αναβιώνοντας τόσο τα γεγονότα και τις καταστάσεις όσο και τις αισθήσεις η τα αισθήματα που αποτελούν τμήμα της ιστορίας της πόλης.

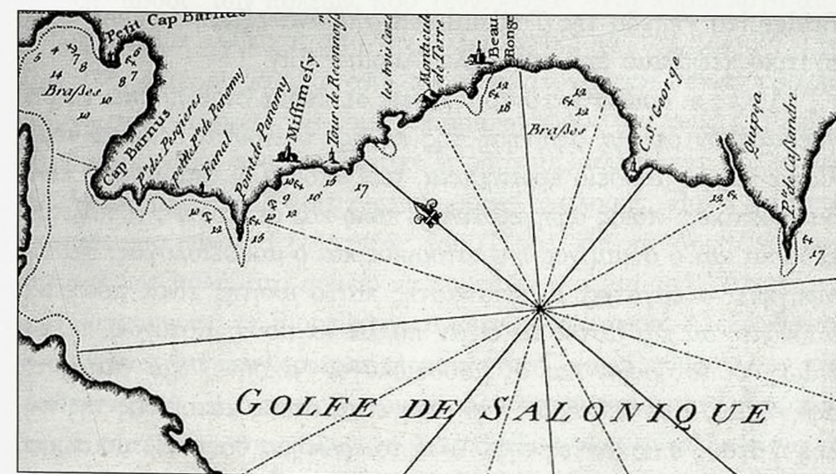
Γενικότερα η μελέτη της συνείδησης της πόλης περνά από μεθοδολογικές συμπληγάδες. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, ο δυισμός της συνείδησης σε αντικειμενική και υποκειμενική, δηλαδή, στην περίπτωσή μας, σε αντικειμενική και υποκειμενική πόλη. Ο Μπρεχτ αφηγείται ότι ο κ. Κόυνερ στην ερώτηση αν αγαπούσε τη φύση απάντησε ότι ήθελε να βλέπει δέντρα βγαίνοντας από το σπίτι του, γιατί έτσι θα καταλάβαινε τις αλλαγές των εποχών και θα τα απολάμβανε ως καθαρή αισθητική αξία. Όταν τον ρώτησαν γιατί, αφού αγαπάει τόσο τη φύση, δεν πηγαίνει πού και πού στην ύπαιθρο, ο κ. Κόυνερ απάντησε: "Μα εγώ είπα ότι θέλω να βλέπω τα δέντρα, όταν βγαίνω από το σπίτι μου"[1]. Υπάρχει εδώ μια διαυγής διατύπωση της γενικής, αντικειμενικής συνείδησης της πόλης: ο σύγχρονος άνθρωπος είναι (τουλάχιστον ακόμα) άνθρωπος της πόλης γενικά, ανεξάρτητα αν αυτή λέγεται Αθήνα, Παρίσι, Λονδίνο ή Κάιρο. Υπάρχει μια κουλτούρα της πόλης που μας περιβάλλει και μας καθορίζει.

Ταυτόχρονα με αυτή την πραγματικότητα υπάρχει η προσέγγιση του Καβάφη στο περίφημο ποίημά του "Η πόλη". Η πόλη θα σε ακολουθεί — όχι όμως η πόλη γενικά, αλλά η συγκεκριμένη πό-

1. Μπ. Μπρεχτ, *Ιστορίες του κ. Κόυνερ*, έκδ. Κείμενα.

Χάρτης του λιμένα Πειραιώς, όπως τον σχεδίασαν οι αδελφοί Des Combes, το 1686. (Όλες οι απεικονίσεις του Πειραιά προέρχονται από το βιβλίο του Β. Τσοκόπουλου, Πειραιάς, 1835-1870).

Πορτολάνος του κόλπου της Θεσσαλονίκης (δημοσιεύτηκε στην έκδοση Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας, 15ος-19ος αιώνας. Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης). Η ομοιότητα των δύο κόλπων είναι εμφανής.

λη, εκεί "που τη ζωή σου ρήμαξες", λέει ο ποιητής. Πρόκειται για τη βιωμένη πόλη, την προσωπική πόλη.

"Αφηρημένη" και "βιωμένη" πόλη ορίζουν, λοιπόν, δύο πεδία πάνω και κάτω από τη στεγνή θετικιστική προσέγγιση της συγκεκριμένης πόλης που έχει να "διηγηθεί" το μουσείο. Μιλώντας για τη Θεσσαλονίκη, το Παρίσι ή τη Νέα Υόρκη, μιλάμε και για την πόλη γενικά, για τους τρόπους ανάπτυξής της, για την κρίση της, για τα αδιέξοδά της. Το μουσείο της πόλης δεν επιτρέπεται να παρακάμψει αυτή τη διάσταση και να σβήσει την αφηρημένη πόλη μέσα στη συγκεκριμένη που παρουσιάζει. Καί μιλάμε για τις υπόγειες πόλεις, που ρέουν κάτω από την εικόνα της πόλης, τις πολλές προσωπικές Θεσσαλονίκες, για παράδειγμα. Το μουσείο πρέπει να σκάψει για να τις βρει και να τις παρουσιάσει.

Ένα πεδίο χαμηλότερα από την αφηρημένη πόλη βρίσκεται το κέντρο της πόλης, το οικονομικό, οργανωτικό και ιδεολογικό κέντρο, που μπορεί να είναι και μια πόλη — κόσμος καθεαυτό. Αυτό που έψαχνε ο ήρωας του Ντος Πάσος (Μπαντ Κόρπενινγκ), ερχόμενος στη Νέα Υόρκη, για να "βρεθεί στο κέντρο των πραγμάτων"[2]. Μέχρι πρόσφατα αυτό το κέντρο έδινε και το στίγμα, τη μουσειακή εικόνα της πόλης.

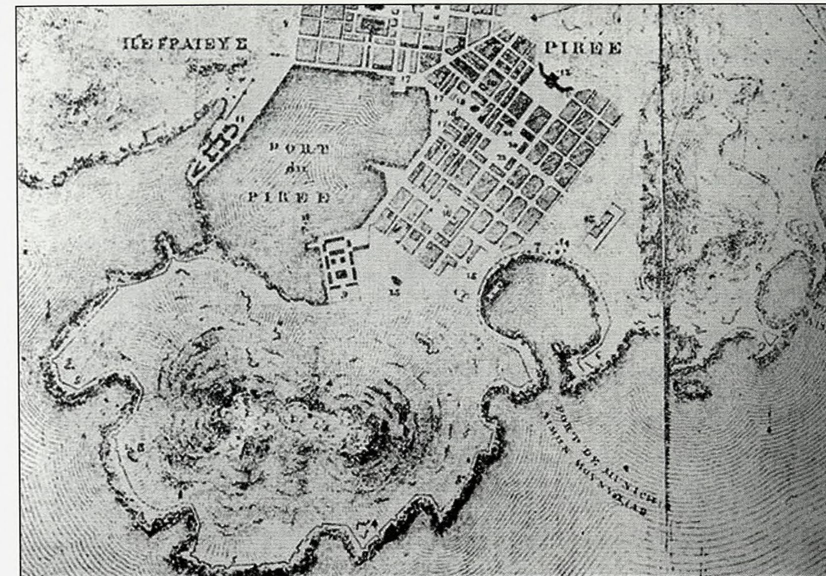
Ένα πεδίο ψηλότερα από την προσωπική πόλη, βρίσκεται η πόλη των συνοικιών, των προαστίων και των υποτελών τομέων. Μέσα εκεί εκφράζονται οι υποκειμενικές προσκτήσεις της πόλης από τις διαφορετικές εθνότητες, κοινωνικές ομάδες και στρώματα, τις πολλαπλές μειοψηφίες. Σε κάθε μητρόπολη, μάλιστα, συστεγάζονται πολλές μικρές πόλεις και χωριά με τη δική τους αυτονομία. Ο Ν. Horby, περιγράφοντας την επίσκεψή του —αυτού, οπαδού της Άρσεναλ και έφηβου του Highbury— στο Τσέλσυ, μιλά για τους "ηθοποιούς, τα μοντέλα, τους νεαρούς επιχειρηματίες που επευφημούσαν τους Μπλε [την ομάδα του Τσέλσι] και έκαναν το Bridge [το γήπεδο της Τσέλσυ] ένα απίθανα *εξωτικό* μέρος"[3]. Το σχετικό κεφάλαιο έχει τον τίτλο "Another City"!

Αυτές οι οριζόντιες διαβαθμίσεις σε πεδία (που πρέπει να συγκεραστούν σε μια αφήγηση της πόλης) τέμνονται από τα θεμελιακά για το μουσείο ερωτήματα, των οποίων οι απαντήσεις είναι διαζευκτικές: ποιος αφηγείται την πόλη και σε ποιον[4]; Η πολιτική εξουσία και ο δήμαρχος ή ο ιστορικός και ο μουσειολόγος; Να την αφηγηθεί ο εργάτης, ο μετανάστης και ο αλήτης είναι πρακτικά αδύνατο, αν και αυτοί θα είχαν πολλά να πουν. Ευτυχώς, τελευταίως, οι ιστορικοί και οι μουσειολόγοι "ακούνε" και αυτές τις αφηγήσεις. Και δεύτερον: την αφηγείται στους κατοίκους της πόλης ή στους επισκέπτες της; Αυτό το ερώτημα θα ήταν πιο σωστό να διατυπωθεί και διαφορετικά: η αφήγηση αρθρώνεται σε μια τουριστική λογική (ανεξάρτητα αν απευθύνεται σε κατοίκους ή σε επισκέπτες) ή σε κριτική βάση; Δηλαδή, το μουσείο είναι μια καρτποστάλ ή ένας καθρέφτης;

2. J. Dos Passos, *Manhatan Transfer*, ελλ. έκδ. Δελφίνι 1995.

3. Nick Horby, *Fever Pitch*, Gollancz 1992 [ελλ. έκδοση: *Ο πυρετός της μπάλας*, Ελληνικά Γράμματα, 1998. Οι πρωτεύουσες παρουσιάζουν ένα πρόσθετο πρόβλημα: επειδή είναι συμβολικά ταυτισμένες με το έθνος, συχνά μένει στο σκοτάδι ο τρόπος που εντάσσονται στο αστικό δίκτυο ως μέρη του. Η πρωτεύουσα, ως κέντρο των επικοινωνιών, έχει καίριο ρόλο στη λειτουργία του αστικού δικτύου της χώρας, αλλά βρίσκεται και σε ανταγωνιστική σχέση με τις άλλες πόλεις. Η παράμετρος αυτή —η "εικόνα" της πρωτεύουσας στην επαρχία— συχνά απουσιάζει από τα μουσεία και τις σχετικές μελέτες. Ο ανταγωνισμός έχει ορισμένες φορές και μια ενεργητική πλευρά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Λονδίνο της δεκαετίας του '60 (με την κυρίαρχη εικόνα τού μαυροντυμένου υπάλληλου του City με το melon καπέλλο) και η "εισβολή" της ροκ κουλτούρας από το Λίβερπουλ.

4. Βλ. *Musées d'Histoire et Histoire dans les Musées*. Actes du Séminire du 17 Juin 1992.

Το πολεοδομικό σχέδιο του Πειραιά (Κλεάνθης-Schaoubert 1834).

Επειδή δεν είμαι δήμαρχος, θα περιοριστώ σε σκέψεις πάνω στο πώς το μουσείο που αφηγείται ο ιστορικός/μουσειολόγος μπορεί να προσεγγίσει κριτικά και συνδυαστικά τα πεδία που περιέγραψα πολύ σχηματικά παραπάνω. Ουσιαστικά πρόκειται για ορισμένες ιδέες πάνω στη διεύρυνση της αντίληψης για τη μελέτη της πόλης, που μπορούν, κατά τη γνώμη μου, να ενσωματωθούν σε μια μουσειολογική σύλληψη της συλλογής, συντήρησης και έκθεσης της συνείδησης της πόλης. Πρόκειται για σκέψεις πάνω σε τρία πεδία, στα οποία αποτυπώνεται η συνείδηση: τον "μύθο", την "ακρότητα" και τον "μέσο όρο".

Οι "μύθοι" των πόλεων, που γεννιούνται κατά κύριο λόγο από τη λογοτεχνία αλλά και από την καλλιτεχνική και πνευματική τους ζωή —στις μέρες μας και από τον κινηματογράφο— είναι πρόχειρο σημείο αναφοράς για τους δημοσιογράφους και τους πιο εκλεπτυσμένους από τους τουριστικούς οδηγούς, αλλά λένε πολλά και ως αντικείμενο μιας κριτικής ιστορικής ανάλυσης. Πολύ χτυπητό παράδειγμα είναι ο *Οδυσσέας* του Τζόυς και το Δουβλίνο που έφτασε, ως πόλη, στο σημείο να εορτάζει μια καθαρά "λογοτεχνική" ημερομηνία, τη Bloomsday. Ακόμα, η καβαφική Αλεξάνδρεια, η συζήτηση για την "ερωτική Θεσσαλονίκη" και πλήθος άλλων παραδειγμάτων. Η αποφυγή των στερεοτύπων και η αντιμετώπιση της λογοτεχνίας της πόλης ως μιας διαδικασίας ανταλλαγής ανάμεσα στον συγγραφέα και τον περίγυρό του, δηλαδή ως μια συγχώνευση του προσωπικού, του υποκειμενικού και του αντικειμενικού επιπέδου της συνείδησής του, προσφέρει σημαντικά κλειδιά για την "ανάγνωση" της πόλης, ιδιαίτερα γόνιμα και για μια μου-

Σχέδιο της Θεσσαλονίκης που εκπόνησε ο Lapie το 1822. (Δημοσιεύτηκε από την Αλέκα Γερόλυμπου, "Changing Uses of City Walls in Late Ottoman Balkans", Μνημείο και Περιβάλλον, 2, 1994).

σειολογική προβληματική. Πέρα από το πλήθος των περιγραφών που γεμίζουν τα έργα των μεγάλων συγγραφέων —και πολλές από αυτές δεν υπάρχουν σε άλλες, ιστορικές πηγές— η λογοτεχνία έχει τη δυνατότητα —με τη δύναμη της αφαίρεσης και την ελευθερία της ποιητικής— να αποτυπώνει σχέσεις ανθρώπων και χώρων με συμπύκνωση την οποία δεν μπορεί να φτάσει η ιστορική επιστήμη. Αυτή η ιδιότητα αναδεικνύει τις μεταφορικές και τις μυθοποιητικές λειτουργίες της λογοτεχνίας της πόλης.

Είναι γνωστή, για παράδειγμα, από τις πηγές, η εντύπωση που έκανε η βιομηχανική επανάσταση στους σύγχρονούς της με τη γένεση και τη διόγκωση βιομηχανικών ζωνών μέσα στις πόλεις. Αυτή όμως η εντύπωση αγνοείται σήμερα, οπότε ο σύγχρονος άνθρωπος έχει εξοικειωθεί με τη μεγάλη βιομηχανία. Η τότε βιομηχανία έχει γίνει αντικείμενο της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της διαφύλαξης της βιομηχανικής κληρονομιάς, γεγονός που σημαίνει πρακτικά ότι όλο και περισσότερο τα ιστορικά βιομηχανικά κτίρια παρουσιάζονται "αναπαλαιωμένα", έξω από την παραγωγική τους λειτουργία, ως τόποι πολιτιστικής επικοινωνίας ή κοσμικής ζωής. Για να ξαναμπούμε στην ιστορική λειτουργία αυτού του εξοπλισμού, που ευθύνεται σε μέγιστο βαθμό για ό,τι είμαστε σήμερα, πρέπει να κατανοήσουμε ότι το αξιοθαύμαστο αισθητικά κτίριο, που φιλοξενεί σήμερα εκθέσεις ζωγραφικής, διαλέξεις ή στεγάζει ακριβά εστιατόρια, μπορεί *τότε* να στέγαζε ανθρώπινη αθλιότητα, να βίαζε το αστικό τοπίο και να προκαλούσε στους σύγχρονούς του τρόμο. Αυτή την αλήθεια μπορούμε να τη βρούμε στις μελέτες των ιστορικών της βιομηχανικής επανάστασης, πνιγμένη μέσα σε πολλά άλλα θέματα και αναλύσεις, αλλά μπορούμε με μεγάλη

εικονοποιητική δύναμη να την αντιληφθούμε βαθύτερα και καθαρότερα στον Ντίκενς ή στην παρομοίωση του Σέλλεϋ: Hell is a city much like London/ A populus and smoky city. Η παρομοίωση έχει έντονη ρομαντική απόχρωση, αν και τη βρίσκουμε επίσης σε μοντέρνους συγγραφείς, αλλά δίνει γλαφυρά μια μορφή συνείδησης της βιομηχανικής πόλης, που δεν απηχεί μόνο τους καλλιτέχνες ή τους οπαδούς του Λουντ...

Η δεύτερη λειτουργία της λογοτεχνίας που ενδιαφέρει τη μελέτη της συνείδησης της πόλης είναι τα ενδιάμεσα στοιχεία, τα οποία μετασχηματίζουν την πραγματική πόλη–περίγυρο του συγγραφέα σε μυθολογική πόλη, δηλαδή τα μεταφορικά στοιχεία του λογοτεχνικού έργου. Αυτά προσφέρουν πολύτιμο υλικό για την κατανόηση, αλλά και την παρουσίαση, των σχέσεων και της λειτουργίας της πόλης. Ένα ωραίο παράδειγμα είναι το διήγημα του Τζόυς (στους *Δουβλινέζους*), όπου ο "μικρός Τσάντλερ" διασχίζει το Δουβλίνο, για να συναντήσει έπειτα από οκτώ χρόνια τον παλιό του φίλο, Ιγνάτιο Γκάλλαχερ, που έχει γίνει στο μεταξύ "σημαντικός παράγων του λονδρέζικου Τύπου". Ο ήρωάς μας ονειρεύεται στο δρόμο ότι ο φίλος του μπορεί να τον καλέσει στο Λονδίνο και εκεί να σταδιοδρομήσει στη λογοτεχνία. Το ραντεβού είναι στου Κόρλετς, ονομαστό μπαρ, στο οποίο ο μικρός Τσάντλερ δεν έχει πατήσει ποτέ. Διασχίζοντας το Δουβλίνο, από το Κίνγκς Ινν, όπου ήταν το γραφείο του, μέχρι το Κόρλετς, "κάθε βήμα τον έφερνε πιο κοντά στο Λονδίνο, κάθε βήμα τον απομάκρυνε από τη δική του σκυθρωπή, χωρίς καλλιτεχνικά σκιρτήματα ζωή"[5]. Και αυτά σε μια πόλη "τόση δα ... που ο καθένας ξέρει τις δουλειές του γείτονα", όπως σημειώνεται σε άλλο διήγημα της ίδιας συλλογής. Η πυκνά διατυπωμένη αυτή αναφορά προσφέρει υλικό για στοχασμό πάνω στις σχέσεις και στη συνείδηση της πόλης, τις προσδοκίες κοινωνικής ανόδου που σηματοδοτεί το πέρασμα (ακόμα και συμβολικό) από μια συνοικία στην άλλη και για τις σχέσεις μιας περιφερειακής πόλης απέναντι στη μητρόπολη. Η διαδρομή, που είναι μια λειτουργία ενδοαστικής επικοινωνίας, επενδύεται με κοινωνικές, βιωματικές και φαντασιακές αναφορές, που καθρεφτίζουν πραγματικότητες της πόλης, των συνοικιών και των ανθρώπων της. Δεν είναι όλα αυτά υλικό για ένα μουσείο πόλης;

Η τρίτη λειτουργία της λογοτεχνίας που ενδιαφέρει αφορά τη "βιωμένη", την προσωπική πόλη, ευρύ πεδίο για συλλογή και για μεθοδολογική συζήτηση. Ένα μικρό βιβλιαράκι, για παράδειγμα, του Ν. Γ. Πεντζίκη με τίτλο *Μητέρα Θεσσαλονίκη* δίνει υλικό για σημαντικούς ποιοτικούς προσδιορισμούς της πόλης. Μόνο που εδώ είναι πιθανή μια σύγχυση: τα κείμενα του Πεντζίκη, που είναι γεμάτα με παραπομπές στην ορθόδοξη παράδοση, δεν αποτελούν μια προσέγγιση της πνευματικής Θεσσαλονίκης, όπως φαίνεται να είναι, αλλά μια *πνευματική* (και κατ' επέκταση προσωπική) προ-

5. "A Little Cloud" στο *Dubliners* του James Joyce [ελλ. έκδοση σε μετάφραση Μ. Αραβαντινού].

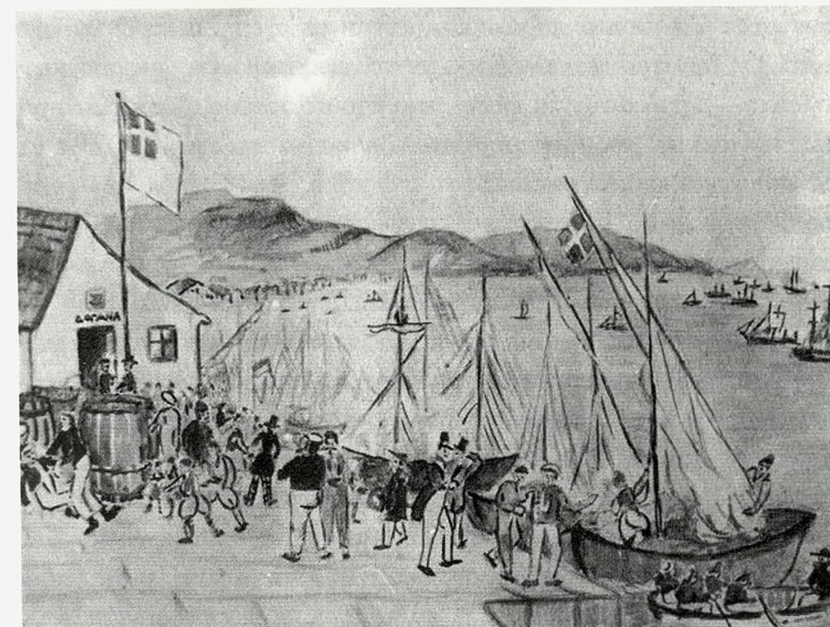
σέγγιση της Θεσσαλονίκης. Αυτό το γεγονός, το προσωπικό στοιχείο δηλαδή, "παράγει" τον μύθο της Θεσσαλονίκης, κάτι που δεν μπορεί να πετύχει καμία μελέτη της πνευματικής παράδοσης της πόλης. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ερωτική (που είναι αποκλειστικά προσωπική) προσέγγιση του Χριστιανόπουλου παράγει τον μύθο της ερωτικής πόλης. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με τις προσωπικές πόλεις, οι οποίες ως μεταφορές υψηλής λογοτεχνικής πυκνότητας δημιουργούν τον μύθο. Ο ίδιος ο Χριστιανόπουλος έχει αρνηθεί κατ' επανάληψη τον ερωτισμό της πόλης του.

Με βάση αυτή τη διευκρίνιση, μπορούμε ίσως να σκεφτούμε κριτικά τη λειτουργία και τη σημασία του μύθου: ανθρωπολογικά μιλώντας, ο μύθος της πόλης είναι ένας τρόπος που "διαβάζουν" την πόλη οι απ' έξω, οι επισκέπτες της, τουλάχιστον οι ενημερωμένοι — και σήμερα όλο και περισσότεροι είναι ενημερωμένοι. Ο Αιγύπτιος κάτοικος της Αλεξάνδρειας αγνοεί την καβαφική πόλη, αλλά κι αν τη γνωρίσει και "παραμυθιαστεί" μ' αυτήν, αυτό θα γίνει γιατί θα έχει περάσει από τη διαδικασία να τη "δει" απ' έξω, να μπει στη μεταφορική σημασιολόγηση που του δίνει η "ανάγνωση" της πόλης του. Το ίδιο ισχύει για τον καθένα, είτε είναι υπάλληλος στο Δουβλίνο, δάσκαλος στο Παρίσι ή τσινάρι στη Θεσσαλονίκη.

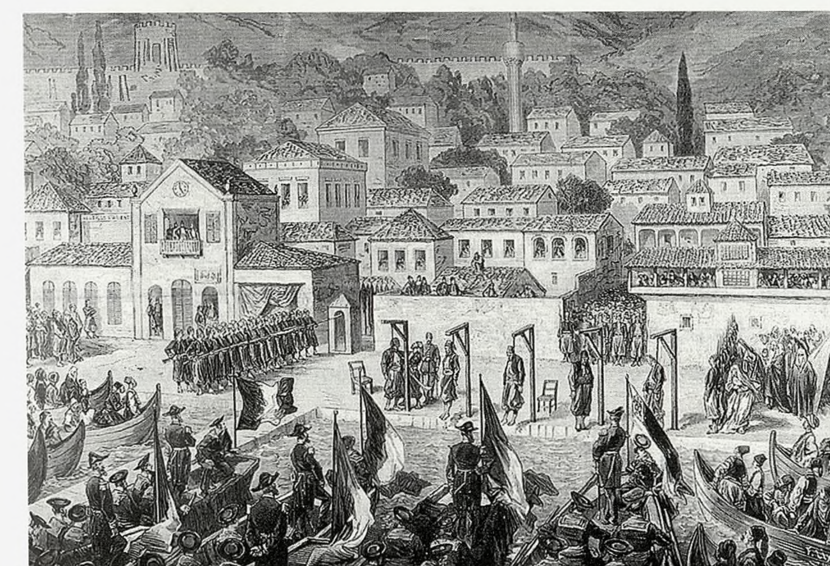
Να λοιπόν ένας ρόλος για το μουσείο της πόλης, αν αυτό θέλει να είναι ένα "reformatory of manners"[6], όπως το διατυπώνει ο Tonny Bennet. Πρώτον, να ανοιχθεί σε πεδία συλλογής υλικού έξω από τα παραδοσιακά και να στοχασθεί πάνω στην κριτική σύνθεση ιστορίας, ανθρωπολογίας και "μυθολογίας". Δεύτερον, να προσπαθήσει να "διαβάσει" μέσα από αυτή τη σύνθεση την πόλη που παρουσιάζει και της οποίας αποτελεί τμήμα. Τέλος, να εκπέμψει μια εικόνα που δεν θα είναι γραφική ή εγκυκλοπαιδική, αλλά "μυητική" και διαμεσολαβητική ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν.

Μετά τη λογοτεχνία, για τη μελέτη και τη συλλογή υλικού γύρω από τη συνείδηση της πόλης και σε ό,τι αφορά τις ακραίες της διατυπώσεις, ιδανικός χώρος είναι το ποδοσφαιρικό γήπεδο. Η "ακρότητα" είναι ιδιαίτερα χρήσιμη "στιγμή" στην έκφραση της συνείδησης, γιατί εκεί με ιδιαίτερη καθαρότητα —την καθαρότητα που έχει η απλοϊκότητα— εκδηλώνονται οι κρυμμένες και οι απωθημένες πλευρές των συναισθημάτων, των αντιλήψεων και της σκέψης των ανθρώπινων ομάδων. Το ποδόσφαιρο, αν και παίζεται ή παρακολουθείται παντού, είναι ταυτόχρονα ένα κατεξοχήν αστικό φαινόμενο. Το γήπεδο είναι ένα εργαστήριο συνείδησης. Οι ποδοσφαιρικές ομάδες είναι όργανα έκφρασης εθνικών, τοπικών, κοινωνικών και σεξουαλικών προτύπων. Σε ό,τι αφορά το τοπικό επίπεδο που ενδιαφέρει τη μελέτη της πόλης, η ποδοσφαιρική ομάδα πολύ συχνά γίνεται φορέας της τοπικής τιμής, και σημείο αναφοράς στην έκφραση αντιπαλοτήτων και ανταγωνισμών μεταξύ διαφορετικών πόλεων, τόσο στις περιπτώσεις μικρών και μεσαίων πόλεων, όπου υπάρχει το μονοπώλιο της μίας τοπικής ομάδας, όσο και σε περιπτώσεις μεγάλων πόλεων, που σε κάθε μία τους υπάρχουν δύο ή και περισσότερες ομάδες. Στη Μασσαλία, στη Νάπολη[7] και στον Πειραιά, οι τοπικές ομάδες εκφράζουν ηγεμονικά τη συνείδηση της πόλης σε βάρος άλλων μορφών έκφρασης και μέσα σ' αυτό προβάλλονται και τα γενικότερα αισθήματα παραγκωνισμού που νιώθουν οι κάτοικοί τους. Για τις τρεις αυτές πόλεις η νίκη της ομάδας στο γήπεδο μεταγράφεται σε συμβολική νίκη της πόλης απέναντι σε ανταγωνιστικές πόλεις ή στην πρωτεύουσα και τα ιδεολογικά μοτίβα των φανατικών οπαδών των ποδοσφαιρικών ομά-

6. Tony Bennett, *The Birth of the Museum: History, Theory, Poltics*, Routledge, 1995.

Το παλαιό τελωνείο του Πειραιά και η προκυμαία το 1834 (σχέδιο του Koellenberger).

Εκτέλεση στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης (1876). Το κτίριο στα αριστερά αναπαριστά (με σχετική ακρίβεια) το παλαιό τελωνείο της πόλης. Συλλογή Σ. Πατιερίδη.

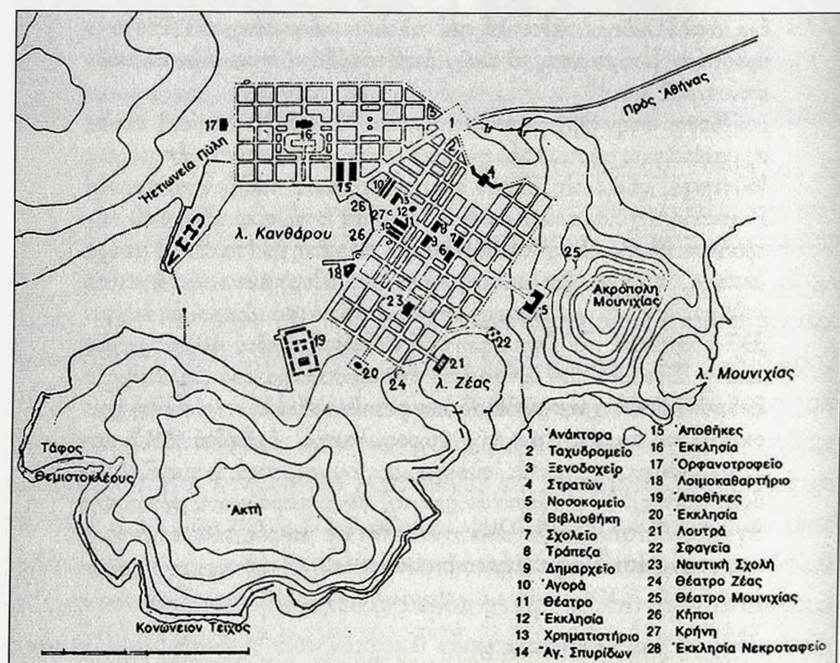
7. C. Bomberger (coll. A. Hayot et J.-Mariottini), *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*, éd. de la Maison des Sciences de l'homme, Paris 1995.

δων κάθε άλλο παρά περιθωριακά είναι σε σχέση με τη συλλογική αντίληψη των πραγμάτων. Έτσι, με την επικουρία της ιστορικής ερμηνείας —αφού αυτά τα φαινόμενα έχουν ιστορική διαμόρφωση— μελετώντας την ποδοσφαιρική συνείδηση είναι σαν να βλέπουμε με μεγενθυντικό φακό τη συνείδηση της πόλης.

Εξίσου ενδιαφέρον φαινόμενο —και ενδεικτικό της οξύτητας που παίρνει η συνείδηση της πόλης μέσα στον ποδοσφαιρικό χώρο— είναι και η αντιπαλότητα ομάδων της ίδιας πόλης. Εδώ, σε επίπεδο μητροπόλεων, μπορεί να απηχείται η αντιπαλότητα συνοικιών· σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να είναι μια άγρια μορφή διεκδίκησης της πόλης, όπως στην περίπτωση του Τορίνο ή και της Θεσαλονίκης. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οπαδοί της Τορίνο και της Γιουβέντους υποστηρίζουν στους διεθνείς αγώνες τους αντίπαλους της αντίπαλης τοπικής ομάδας. Το ίδιο συμβαίνει με τον Άρη και τον ΠΑΟΚ στη Θεσσαλονίκη, με τον Ολυμπιακό, τον Παναθηναϊκό και την ΑΕΚ γενικότερα στην Ελλάδα, κάτι που εξοργίζει τους υπέρμαχους της εθνικής συνοχής, πρέπει όμως να χαροποιεί τους συντηρητές ενός μουσείου πόλης.

Φυσικά το ποδόσφαιρο δεν είναι το μοναδικό πεδίο που εκφράζεται η "ακρότητα" στην τοπική συνείδηση, αλλά είναι το πιο καθολικό και προσφέρει μια τυπολογία για την πλειονότητα των πόλεων. Υπάρχουν και πολλές άλλες περιπτώσεις — για να περιοριστώ στην Ελλάδα, θυμίζω τις διαμάχες των θεσσαλικών πόλεων για το Πανεπιστήμιο, την αντιπαράθεση Αγρινίου και Μεσολογγίου, Πύργου-Αμαλιάδας, τον ανταγωνισμό Πάτρας–Ερμούπολης και Πειραιά κατά τον 19ο αιώνα κλπ.

Ο "μύθος" και η "ακρότητα" είναι δύο πλούσια πεδία, που δεν

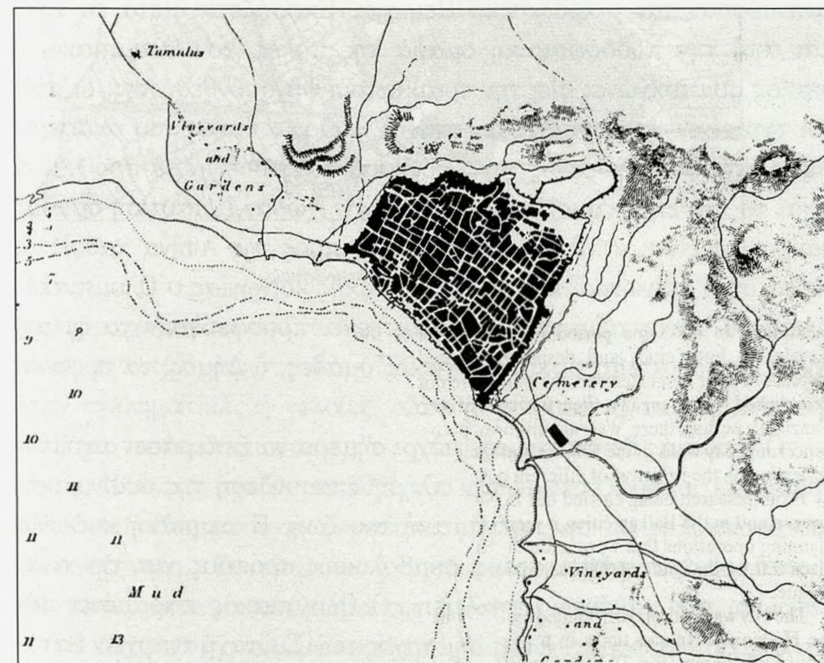

Το ρυμοτομικό σχέδιο των Κλεάνθη και Schaoubert για τον Πειραιά (1834).

εξαντλούνται με τις λίγες αυτές νύξεις. Μια μουσειολογική πρακτική με φαντασία μπορεί να αντλήσει πολλά από τα εδάφη τους, που είναι ακόμα παρθένα.

Θα τελειώσω με κάποιες σκέψεις πάνω στην έννοια του "μέσου όρου", δηλαδή της ιδέας και της εικόνας που έχει για την πόλη του ο λεγόμενος μέσος άνθρωπος. Βέβαια ο "μέσος άνθρωπος" στην πραγματικότητα δεν υπάρχει — είναι μια κατασκευή χρήσιμη στους πολιτικούς και στους διαφημιστές, αλλά εξαιρετικά προβληματική για τους επιστήμονες. Αλλά και η "κοινή γνώμη", είναι μια κατηγορία συνείδησης συζητήσιμη, επιφανειακή και ευμετάβλητη. Εδώ πρόκειται για τη "μέση συνείδηση", με την έννοια μιας κατασταλαγμένης ιστορικά και κατά συνέπεια σχετικά σταθερής κοινής αίσθησης των πραγμάτων, που βρίσκεται στο υπόστρωμα της συνείδησης και εκφράζεται με τρόπους χαμηλότονους, οι οποίοι συχνά απαιτούν αποκρυπτογράφηση. Επειδή το θέμα έχει μεγάλο βαθμό απροσδιοριστίας θα αναφερθώ σε ένα παράδειγμα που γνωρίζω καλά, αυτό του Πειραιά.

Ο Πειραιάς γνώρισε στη σύντομη νεότερη ιστορία του μια μετάλλαξη, που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί "δραματική". Η πόλη-πρότυπο του 19ου αιώνα έγινε στον αιώνα μας μια περιθωριακή, υποβαθμισμένη πόλη. Ως κατεξοχήν τόπος της εκβιομηχάνισης, αποκλήθηκε "Ελληνικό Μάντσεστερ" και "Μάντσεστερ της Ανατολής". Πόλη με μεγάλο λιμάνι και κόμβος της Ανατολικής Μεσογείου, με υποδειγματική δημοτική διοίκηση, βρέθηκε σε αντίθεση με τις υπόλοιπες πόλεις της Ελλάδας, που μαστίζονταν από έλλειψη σύγχρονου διοικητικού πνεύματος. Χάρη στην ανάπτυξή του έγινε κατά την τελευταία εικοσαετία του προηγούμενου αιώνα πόλος έλ-

Σχέδιο του αγγλικού ναυαρχείου για τη Θεσσαλονίκη του 1950 (Δημοσιεύτηκε από την Αλέκα Γερόλυμπου, "Changing Uses of City Walls in Late Ottoman Balkans", Μνημείο και Περιβάλλον, 2, 1994).

ξης σημαντικών καλλιτεχνών, θεμελιώνοντας και σημαντική πνευματική ζωή. Στο πεδίο της συνείδησης, ο Πειραιάς θεωρούνταν ένα παραγωγικό υπόδειγμα μοντέρνας πόλης, προκαλούσε τον θαυμασμό Ελλήνων και ξένων επισκεπτών. Μέσα στην ίδια την πόλη αναπτύχθηκε μια τοπική συνείδηση τιμής, που παρομοίαζε την πόλη με "μελίσσι", σε αντιδιαστολή με την Αθήνα, που παρομοιαζόταν με "κηφήνα" — παρασιτική πόλη. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της διάχυτης αίσθησης είναι η αδιαφορία έως αποστροφή των Πειραιωτών για την πολιτική, την οποία θεωρούσαν "αθηναϊκή" απασχόληση, ανάξια για Πειραιώτες.

Με την αλλαγή του αιώνα, η συσσώρευση του κεφαλαίου έστρεψε την πειραϊκή μεγαλοαστική τάξη προς την Αθήνα, αφού η πολιτική εξουσία και τα κέντρα λήψης των αποφάσεων ήταν οργανική ανάγκη για τα εθνικά πλέον και όχι μόνο τα τοπικά συγκροτημένα συμφέροντά της. Η εγκατάλειψη του Πειραιά από την ηγέτιδα κοινωνική ομάδα και μαζί από τους διανοούμενούς του, οδήγησε την πόλη ταχύτατα σε πολιτιστική παρακμή. Στην κορυφή του Δήμου εναλλάσσονται ανίκανες ηγεσίες, με αποτέλεσμα τον εκφυλισμό τη δημοτικής διοίκησης, η καλλιτεχνική και πνευματική κίνηση εξαφανίζεται, τα έργα σταματούν και το κενό που ανοίγεται το γεμίζουν η κουλτούρα των περιθωριακών εργατικών στρωμάτων, η διάδοση της χρήσης των ναρκωτικών και η εγκληματικότητα, φαινόμενα στα οποία ο Πειραιάς του μεσοπολέμου κρατά τα σκήπτρα σε όλη την Ελλάδα. Η αλλαγή είναι δραματική και δημιουργεί στους κατοίκους της πόλης το αίσθημα της μειονεξίας. Επειδή η αλλαγή είναι και απότομη, το αίσθημα αυτό γίνεται ιδιαίτερα τραυματικό. Η τοπική τιμή εκφράζεται πλέον από τους ρεμπέτες, αλλά οι ρεμπέτες είναι μια μειοψηφία και δεν μπορούν να εμπνεύσουν τον μικροαστικό Πειραιά. Εκφράζεται μετά το 1925 και από την ποδοσφαιρική ομάδα της πόλης, τον Ολυμπιακό, ο οποίος συμπυκνώνει όλη την τραυματική ψυχοσύνθεσή της: οι στόχοι του είναι να κυριαρχήσει στην Ελλάδα, ο ύμνος του αναφέρει τις αντίπαλες ομάδες ως "εχθρούς" και το ποδόσφαιρο που παίζει είναι το πιο εκρηκτικό και φανατικό στη χώρα. Η ταύτιση ομάδας και πόλης είναι απόλυτη και το μίσος προς της Αθήνα καθολικό. Μέσα στην κοινωνική κρίση της πειραϊκής κοινωνίας ο Ολυμπιακός γίνεται ο μόνος αξιόπιστος θεσμός: εκεί προσφεύγουν τα φιλανθρωπικά σωματεία, οι καλλιτεχνικές ομάδες, ο Δήμος, τα ορφανοτροφεία, για να ζητήσουν βοήθεια.

Ο Πειραιάς δεν κατάφερε μέχρι σήμερα να ξεπεράσει αυτή την κρίση, που εκφράζεται με την πλήρη αποσύνδεση της οικονομικής του ανάπτυξης με την πολιτιστική του ζωή. Η πειραϊκή κοινωνία εξακολουθεί να ρέπει στους συμβολικούς τρόπους για την αναπλήρωση των χαμένων μεγαλείων. Ο Ολυμπιακός παραμένει πάντα σημείο αναφοράς. Ένας δήμαρχος των Συνταγματαρχών κατά-

Η ύπαρξη οργανωμένων μουσείων πόλεων οδηγεί σε ειδικευμένες έρευνες και εκθέσεις. "Ο θεατρικός εξωτισμός καταλαμβάνει την πόλη". Παρίσι, 1998.

φερε να γοητεύσει την τοπική κοινωνία, υποσχόμενος ότι θα ξανακάνει την πόλη πρώτη στην Ελλάδα. Οι παρεμβάσεις που έκανε ήταν εγκληματικές ή γελοίες, αλλά συμβολικά εύστοχες, με αποτέλεσμα να κερδίσει στις πρώτες ελεύθερες εκλογές μετά την πτώση της Χούντας σχεδόν το 50% του εκλογικού σώματος, παρά την πανεθνική κινητοποίηση εναντίον του. Το φαινόμενο αυτό φαντάζει ανεξήγητο, εξηγείται όμως πολύ καλά με βάση όσα εκτέθηκαν πιο πάνω. Είναι αποτέλεσμα της "μέσης συνείδησης" της πόλης.

Ο Πειραιώτης του μεσοπολέμου είδε με τα μάτια του την πό-

λη να πέφτει από την κορυφή στον πάτο· για τον σημερινό μεσήλικο Πειραιώτη αυτή η μεταλλαγή έχει την ηλικία του παππού του. Υπάρχει δηλαδή μια ζωντανή, άμεση μνήμη, που τροφοδοτεί ακόμα την τραυματισμένη τοπική τιμή. Όταν πριν από μερικά χρόνια ο Ολυμπιακός αγόρασε ένα διάσημο Ευρωπαίο ποδοσφαιριστή, έγινε στον Πειραιά η μεγαλύτερη συγκέντρωση της μεταπολεμικής περιόδου, με επικεφαλής τον δήμαρχο της πόλης. Το ανάλογο είχε γίνει στη Νάπολη με τη μεταγραφή του Μαραντόνα...

Ένα φανταστικό μουσείο της πόλης του Πειραιά θα μπορούσε να εικονοποιήσει αυτή την πραγματικότητα φτιάχνοντας φωτεινή την αίθουσα του 19ου αιώνα με ηχητικό μπακράουντ την 9η Συμφωνία του Μπετόβεν και σκοτεινή την αίθουσα του μεσοπολέμου να ακούγονται τα Lieder για τα νεκρά παιδιά του Μάλερ. Εκθέτοντας μακέτες των εργοστασίων, των μεγάρων και του Δημαρχείου στην πρώτη περίπτωση και την αναπαράσταση ενός τεκέ ή ενός βαγονιού από το οποίο μάζευαν τα πτώματα των ηρωινομανών για τη δεύτερη. Αναρτώντας τα πορτραίτα των δημάρχων, των εργοστασιαρχών και των καλλιτεχνών στην πρώτη αίθουσα και τα πορτραίτα των "αγαπητικών" και των εγκληματιών· το επιβλητικό Δημοτικό Θέατρο στην πρώτη και τον Ολυμπιακό στη δεύτερη...

Ή να σιωπήσει για πολλά και να παρουσιάσει μόνο τις θετικές πλευρές.

Αλλά ένα μουσείο που θέλει να είναι συνείδηση της πόλης του πρέπει να βρει τρόπους να είναι θετικό για την πόλη, χωρίς να φοβάται να μιλήσει για την πραγματικότητα, όσο και αν αυτό μπορεί να ενοχλεί ή και να σοκάρει. Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν έγραφε ότι η κοινωνία μπορεί να αφομοιώσει τις γνώσεις μόνο με ένα μικρό σοκ, που "ξύνει" στον καθένα τα βιώματά του.

Ένα μουσείο της πόλης του Πειραιά, εκτός από την ακαδημαϊκού τύπου ύλη του, θα όφειλε να δείξει, με τεκμήρια, με εικόνες και με δραματουργικές προσεγγίσεις και να ερμηνεύσει αυτή την πτώση της πόλης· ταυτόχρονα να φέρει στην επιφάνεια τον ιδιαίτερο Πειραιά της ρεμπέτικης κουλτούρας, τον προσωπικό Πειραιά του Λάμπρου Πορφύρα και του Δημοσθένη Βουτυρά. Ταυτόχρονα να "δει" τον Πειραιά ως μεγαλούπολη, με τα δομικά προβλήματα όλων των μεγαλουπόλεων και να στοχαστεί πάνω στους δρόμους για την οικολογική και πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης.

Αν μπορεί να συνθέσει όλα αυτά τα επίπεδα, θα μπορεί να στείλει πίσω στην πόλη την πραγματική εικόνα της και να γίνει η καλή συνείδησή της...

Γιωργος Αναστασιαδης

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ

Η *Τοπική Ιστορία* και ιδίως το προνομιακό πεδίο της, η λεγόμενη Ιστορία της μικρής ανθρώπινης κλίμακας (*Μικροϊστορία)*, η Σύγχρονη Ιστορία της Θεσσαλονίκης, ως "επιστημονικό παράδειγμα" διερεύνησης όχι μόνο μιας πολυ–πολιτισμικής πολιτείας, αλλά και μιας χαρακτηριστικής πόλης–μήτρας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, *δεν* διδάσκεται στα Σχολεία και στο Πανεπιστήμιο, *δεν* υποστηρίζεται από ένα σύγχρονο ευρείας κυκλοφορίας επιστημονικό περιοδικό και *δεν* διαθέτει ένα βιογραφικό λεξικό, όπου ο ερευνητής να μπορεί να βρει στοιχειώδεις έστω πληροφορίες για τους ανθρώπους που διαμόρφωσαν την ιστορική φυσιογνωμία της πόλης στον 20ο αιώνα. (Και αν, επί παραδείγματι, για τον Δημήτριο Γ. Δίγκα, τον πρώτο Μακεδόνα υπουργό με τη σημαντική προσφορά στον

Θέμα εξωφύλλου του τριακοστού πρώτου τεύχους του ιστορικού περιοδικού Toplumsal Tarih, *που εκδίδεται στην Κωνταντινούπολη. Η Ελλάδα είναι η μοναδική βαλκανική χώρα που δεν έχει αναπτύξει την έρευνα στην τοπική ιστορία.*

τόπο πρόκειται να εκδοθεί σύντομα μια εκτενής βιογραφία, που θα καλύψει επαρκώς το σχετικό έλλειμμα πληροφόρησης, αναρωτιέμαι πού άραγε θα πρέπει να ψάξει ο μελετητής, για να βρει τα βασικά στοιχεία για προσωπικότητες που σφράγισαν τη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη όπως π.χ. ο Αχιλλέας Καλεύρας και άλλοι;)

Βέβαια, μετά το 1985 και ιδίως στην τελευταία δεκαετία, αυξήθηκαν εντυπωσιακά οι σχετικοί με τη Θεσσαλονίκη τίτλοι, που αξιώνουν σήμερα την πλήρη καταγραφή, κατάταξη, αξιολόγηση και αξιοποίησή τους.

Πρόκειται για όλο αυτό το πληθωρικό, πολυσχιδές και άνισο σε "ειδικό βάρος" corpus πληροφοριών, τεκμηρίων, επισημάνσεων και εικόνων που μπορούμε να αντλήσουμε από τους τόμους, τα επιστημονικά άρθρα, τα πεζογραφήματα, τα λευκώματα, τα πρακτικά των συνεδρίων, τους καταλόγους των ιστορικών εκθέσεων. (Παρένθεση: ενώ οργανώθηκαν στην πόλη τα τελευταία χρόνια αρκετές ενδιαφέρουσες ιστορικές εκθέσεις, το "σωτήριον" έτος της "Πολιτιστικής" —1997— δεν υπήρξε ούτε μία (!) έκθεση για τη σύγχρονη ιστορία της πόλης: Στο αρχείο μας υπάρχουν οι φάκελοι επτά τουλάχιστον ολοκληρωμένων προτάσεων που αγνοήθηκαν, όχι πάντως για λόγους... οικονομικούς, από τους εκάστοτε ανευθυνοϋπεύθυνους...), τις αναμνησιογραφίες και τα αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα, τα χρονογραφήματα, τα αφιερώματα των περιοδικών και τα δημοσιεύματα και ιστορικά αναγνώσματα του τύπου, και τα έντυπα που εκδόθηκαν για την "παλιά" Θεσσαλονίκη ("Θ '97" και "Χίλια Δέντρα" από την εφημερίδα "Θεσσαλονίκη", "Ενενήντα επτά" και "Τάμαριξ" από την Πολιτιστική) και τέλος το περιοδικό "Θεσσαλονικέων Πόλις" (κυκλοφόρησαν "ινκόγνιτο" τρία αρκετά αξιόλογα σε εμφάνιση και περιεχόμενο τεύχη...).

Προκάλεσε άραγε όλη αυτή η "πλημμυρίδα" μια "τομή" στην πορεία της επιστημονικής ιστοριογραφίας της πόλης;

Είναι ίσως νωρίς για να δοθούν έγκυρες απαντήσεις, πόσο μάλλον που δεν διαθέτουμε ακόμη μία έστω και συνοπτική επισκόπηση για την *Ιστορία της Ιστορίας της πόλης* (από τους πρώτους ιστοριογράφους του αιώνα ως τις μέρες μας...).

Η αίσθηση μου, πάντως, είναι ότι έγιναν πολλά θετικά βήματα, χαράχθηκαν νέοι δρόμοι, δημιουργήθηκε μια άλλη ατμόσφαιρα, σαφώς πιο ευνοϊκή για την έκφραση και αναζήτηση, ακόμη και σε γνωστικές περιοχές που ήταν άλλοτε "απαγορευμένες", άγνωστες ή υποτιμημένες. Προέκυψε όμως και ένα έδαφος πρόσφορο για διάφορες παρεξηγήσεις καθώς φάνηκε να διαταράσσονται "ιεραρχίες", "στεγανά" και αδράνειες, να ενεργοποιείται ο οίστρος παραδοσιακών και σύγχρονων (στενόκαρδων και μίζερων) "τιμητών", χωρίς να υπάρξει εποικοδομητικός διάλογος, και να γίνεται ορατό ότι ορισμένοι, παρά την πολύχρονη κατατριβή τους με την πόλη, δεν μπόρεσαν να έχουν μια αντίστοιχη συγγραφική παραγωγή, ίσως γιατί δεν κατάφεραν να αγαπήσουν το αντικείμενό τους.

Παλλαϊκή διαδήλωση για το Κυπριακό στη Θεσσαλονίκη (10 Μαρτίου 1958). Ο ιερέας απευθύνεται στους διαδηλωτές και τους εμψυχώνει να προχωρήσουν. Ποιος θα διασώσει αυτές τις μαρτυρίες;

Ωστόσο ο κύκλος του αναγνωστικού κοινού και η όρεξή του άνοιξαν, στα όρια που επιτρέπει η Θεσσαλονίκη ως κλίμακα και ως "κλίμα". Ένα μέρος του όμως φαίνεται να έχει "κουραστεί" από την υπερεκχείλιση των εκδόσεων.

Μοιάζει έτσι να καταλήγουμε τώρα στο "άλλο άκρο": ενώ μέχρι το 1985 είχαμε ελάχιστες πηγές για τη σύγχρονη ιστορία της πόλης και βρίσκαμε πληροφορίες, για τα όσα συνέβησαν π.χ. στη Θεσσαλονίκη των κατοχικών και μεταπολεμικών χρόνων, στις σελίδες των πεζογραφημάτων του Β. Βασιλικού, του Γ. Ιωάννου, του Τ. Καζαντζή κ.ά., τώρα αρχίζουμε να δυσφορούμε (!) για την πληθώρα των στοιχείων και των μαρτυριών που μας κατακλύζουν.

Ορισμένοι μάλιστα ισχυρίζονται —όχι ακόμη δημοσίως— ότι θα πρέπει πια να μπει ένα "φρένο" στην υπερβολική ενασχόληση με το ιστορικό-πολιτιστικό παρελθόν της πόλης, προφανώς εν όψει του μέλλοντός της (που "δεν μπορεί να περιμένει") και ότι συνεπώς δεν πρέπει πλέον να αφήσουμε σ' αυτό το ξέφραγο "περιβόλι" όλα τα "λουλούδια να ανθίσουν...".

Η γνώση όμως του ιστορικού παρελθόντος είναι αναγκαία όχι μόνο για λόγους αυτογνωσίας ή γενικότερης πνευματικής καλλιέργειας αλλά επειδή συνιστά τελικά ένα τεράστιο απόθεμα ιδεών και ερεθισμάτων με άμεση χρησιμότητα: Ο σχεδιασμός του μέλλοντος είναι καταγεγραμμένος στο "σώμα" της Ιστορίας, αρκεί να μπορούμε να ανακαλύπτουμε τα κρίσιμα "ίχνη" και τα σημεία-"κλειδιά" και να τα ερμηνεύσουμε με επιστημονικά εργαλεία, μεθοδολογική συνέπεια, ολόπλευρη τεκμηρίωση και αίσθηση της Ιστορίας.

Πάντως, μετά απ' αυτήν την ποσοτική και ως ένα σημείο και ποιοτική μεταλλαγή της τελευταίας δεκαετίας, η ιστοριογραφία της πόλης στο κατώφλι του $21^{ου}$ αιώνα θέτει τουλάχιστον δύο βασικά *αιτήματα*:

1. Να γραφεί πλέον μια συλλογική διεπιστημονική μελέτη, μια σφαιρική και τεκμηριωμένη σύγχρονη πολιτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική ιστορία της Θεσσαλονίκης, που θα αντιμετωπίζει ενιαία και όχι με επιμέρους προσεγγίσεις την πορεία **όλων των κοινοτήτων** και των κοινωνικών και θεσμικών μετασχηματισμών που δημιούργησαν τον ιστορικό χαρακτήρα αυτής της πόλης, για να μπορέσει έτσι να εξηγήσει τις αντιφάσεις της και το σπάνιο πληθυσμιακό αμάλγαμά της από αυτόχθονες, πρόσφυγες, μεταπολεμικούς μετανάστες, Εβραίους, Αρμένιους κλπ., που συνδυάζει τον κοσμοπολιτισμό και τον επαρχιωτισμό, τη συντήρηση και τη ριζοσπαστικότητα.
   Ένα έργο που θα πρέπει επιπλέον —κι αυτό δεν είναι και τόσο αυτονόητο— να *διαβάζεται*.
2. Να δημιουργηθεί σ' ένα χώρο αντάξιο της σημασίας του το *Μουσείο-Ινστιτούτο τεκμηρίωσης και μελέτης της Σύγχρονης Τοπικής Ιστορίας.*
   Σ' αυτό το "εντευκτήριο" της συλλογικής μνήμης, ειδήμονες και ρέκτες, που νοιάζονται για τη διάσωση της *ιστορικής ταυτότητας της πόλης* (υπάρχει ήδη ένας πυρήνας στην Συμβουλευτική Επιτροπή του Κ.Ι.Θ., που θα πρέπει όμως να διευρυνθεί και με τους άξιους νέους ερευνητές), μπορούν να συμβάλλουν στην οργάνωση εκδηλώσεων με εκθέσεις, εκδόσεις, ομιλίες, συζητήσεις, προβολές και ξεναγήσεις. (Δεν υπάρχει μόνο ο "αρχαιολογικός περίπατος" της πόλης, υπάρχει και η διαδρομή-περιδιάβαση που πρέπει να σκαρώσουμε στις πλατείες και στα σταυροδρόμια, στα μνημεία και στα κτίρια, που έχουν πολλά να "μαρτυρήσουν" για τα πρόσωπα και τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης του 20ου αιώνα (π.χ. δολοφονίες του Γεωργίου Α', του Πολκ και του Γρ. Λαμπράκη, την εξέγερση του Μάη του '36, τον διωγμό των Εβραίων, την έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων, τις βιομηχανικές επιχειρήσεις και τους τόπους της αγοράς, των συναθροίσεων και της λαϊκής καταφυγής κλπ.).
   Στο Μουσείο-Εντευκτήριο της πόλης θα βρουν στέγη και θα γίνουν προσιτά σε ευρύ κοινό όλα τα διάσπαρτα σήμερα *ιστορικά και πολιτιστικά κοιτάσματα–τεκμήρια της*: Αρχεία δημόσια, δημοτικά και ιδιωτικά. Βιβλία και αποδελτιωμένα επιστημονικά άρθρα. Εικαστικές δημιουργίες, ταχυδρομικές κάρτες και φωτογραφίες. "Εικόνες λόγου", δηλαδή μαρτυρίες, ανθολογημένες από λογοτεχνικά κείμενα, χρονογραφήματα και ημερολόγια. Κινηματογραφικές και τηλεοπτικές ταινίες, παλιές εφημερίδες και περιοδικά. "Οδηγοί της πόλης" και λευκώματα, φυλλάδια, προκηρύξεις, ημερολόγια, καταστατικά σωματείων, αφίσες, χάρτες, διαφημιστικά έντυπα, προγράμματα, εισιτήρια και ταυτότητες. Ηχητικά και δισκογραφικά ντοκουμέντα.

Η περιοχή Καλλιδοπούλου–Σχολή Τυφλών, πριν από την επιχωμάτωση της παραλίας. Ποιος θα συλλέξει τα οπτικά τεκμήρια και τις προφορικές μαρτυρίες, προτού χαθούν ολότελα;

Και τέλος, "ψηφίδες" προφορικής ιστορίας, αντλημένες από ειδικές συνεντεύξεις που πρέπει εγκαίρως να γίνουν, γιατί ένας ολόκληρος κόσμος που είχε ή έχει πολλά να μας πει έχει ήδη χαθεί και χάνεται κάθε μέρα.

Και μόνη η συγκέντρωση —και η διάσωση— όλου αυτού του *ιστορικού αποθέματος* συνιστά *εγχείρημα* που επιβεβαιώνει τον *ανεπτυγμένο πολιτισμό μιας πόλης*, μιας τοπικής κοινωνίας, που όχι μόνο δεν θέλει να αποκρύψει, αλλά και επιζητεί να αναδείξει τη *συλλογική της περιπέτεια* και να ανάψει όλους τους προβολείς που θα φωτίσουν και θα αποκαλύψουν μηχανισμούς και διαδικασίες που οδήγησαν στη *γνωστή μας άγνωστη σημερινή Θεσσαλονίκη*.

Τα *ιστορικά αποθησαυρίσματα* του Μουσείου–Ινστιτούτου, καταλλήλως προβεβλημένα και αξιοποιημένα, θα σφυρηλατήσουν την αίσθηση της Ιστορίας και τις καθημερινές ευαισθησίες και αντιστάσεις, θα μας επιτρέψουν να αντιληφθούμε πιο *ουσιαστικά* τα όσα συμβαίνουν σήμερα γύρω μας και εντός μας και θα μας βοηθήσουν να κρατήσουμε αλώβητη αυτή την κοινή μοίρα και προοπτική που μας συνδέει και μας εμπνέει σ' αυτήν την *"Θεσσαλονικέων Πόλη"*, όπου ανέκαθεν πολλές και μεγάλες υπήρξαν οι κατακτήσεις, οι δυνατότητες και οι προσδοκίες.

Σε ένα μουσείο της Θεσσαλονίκης θα διεκδικήσουν τη θέση τους και τα διάσπαρτα τεκμήρια, τα οποία αφορούν τον Ελληνισμό της Ανατολής. Στη φωτογραφία: Μικρασιατικό συσκευαστήριο σύκων. Συλλογή Β. Α. Μαυρομμάτη.

Αλεξανδρος Δαγκας

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΒΡΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1912: ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Ο σκοπός αυτής της εργασίας είναι να θέσει προς συζήτηση μία σειρά μεθοδολογικών ζητημάτων, που συνδέονται με τη μελέτη της ιστορίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Με αυτές τις μεθοδολογικές βάσεις, θα επιχειρηθεί η παράθεση στοιχείων, για μία κριτική αντιμετώπιση *αναφορών* στην ιστορία της Θεσσαλονίκης, μετά το 1912 (όταν η πόλη είχε περάσει από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία), οι οποίες παραβλέπουν τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, κατά τη διερεύνηση πολιτικών θεμάτων σχετικών με το ισραηλιτικό κοινωνικό κίνημα.

Κάποιες εννοιολογικές διασαφηνίσεις θεωρούνται απαραίτητες. Η χρήση του όρου "κοινωνικό κίνημα" γίνεται θεωρώντας ως μετόχους εκείνα τα στρώματα και τις τάξεις, τα οποία, από την ίδια τη θέση τους στην κοινωνική οργάνωση, είναι ικανά να συμμετέχουν στην επίλυση των προβλημάτων που έχουν σχέση με την κοινωνική πρόοδο. Δεν περιλαμβάνονται οι οικονομικά κυρίαρχες ομάδες, που εφαρμόζουν συντηρητική πολιτική για δικό τους όφελος. Ως κοινωνικό κίνημα χαρακτηρίζεται η κοινωνική πρακτική των λαϊκών μαζών (κοινωνική δραστηριότητα —συγκροτημένη ή αυθόρμητη— ενάντια στην εκμετάλλευσή τους από τις κυρίαρχες

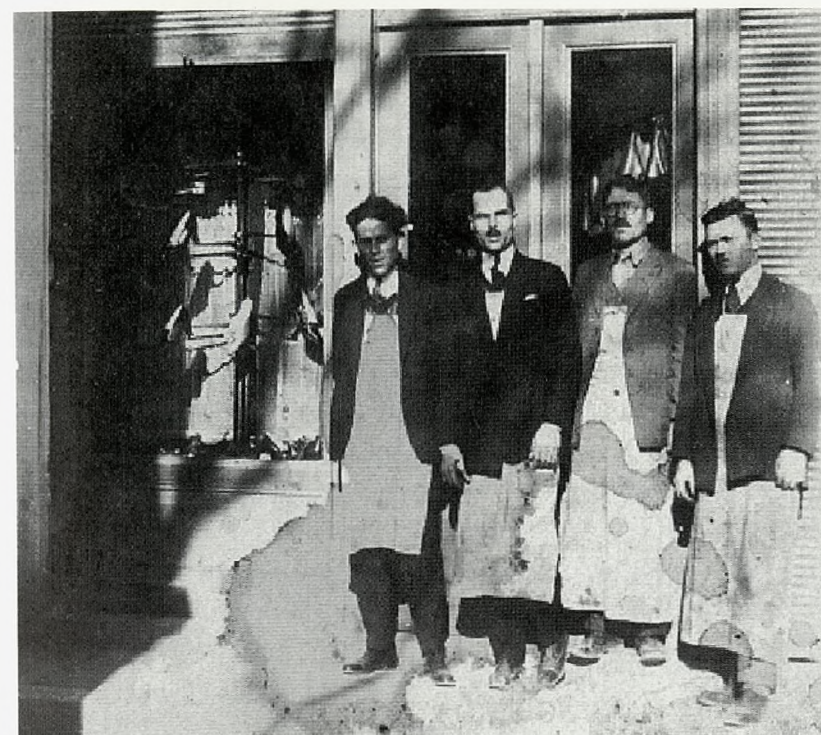
ομάδες, οργάνωση). Το κοινωνικό κίνημα χαρακτηρίζεται, δηλαδή, με κριτήριο όχι μόνο την προέλευση (κίνηση στρωμάτων και ομάδων συνήθως χαμηλών εισοδημάτων) αλλά, επίσης, τους στόχους (κοινωνική και οικονομική αναβάθμιση) και την τακτική επίτευξής τους (δημιουργία οργανωτικών φορέων, αντιπαράθεση κατά τη σύγκρουση συμφερόντων —και όχι "εταιρική" σχέση— με την εξουσία). Αποτελεί ευρύτερη έννοια από το εργατικό κίνημα, το οποίο είναι μία από τις εκδηλώσεις του — προϋπήρχε, άλλωστε, της εργατικής τάξης και του κινήματός της[1]. Με τις εννοιολογικές διευκρινίσεις που εξετέθησαν, δεν θεωρούμε φυσικά ότι εξαντλούνται τα προς συζήτηση ζητήματα. Απαιτείται, επιπλέον, ένας ειδικός προσδιορισμός του τι αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένα, σε εθνικό επίπεδο, τα κοινωνικά στρώματα, μία εσωτερική δηλαδή διάκριση των συνιστωσών της λαϊκής μάζας και, τελικά, ο προσδιορισμός της θέσης και του ρόλου του κάθε τμήματος στο κοινωνικό κίνημα.

Κάτω από το ίδιο πρίσμα εννοιολογικών διακρίσεων, το κράτος είναι, ως ιστορικό φαινόμενο, ο θεσμός εκείνος που, μεταξύ άλλων, επιτρέπει στην τάξη την κυρίαρχη από εθνική άποψη, από οικονομική άποψη κ.λπ., να παραμένει και πολιτικά κυρίαρχη, χρησιμοποιώντας το κράτος ως κατασταλτικό μηχανισμό[2]. Η σύλληψη αυτή μας αναγκάζει να δεχθούμε ότι η πολιτική καταστολής, που εφαρμόζει ενάντια στις οικονομικά αδύναμες τάξεις, στις εθνικές μειονότητες, κ.λπ., αποτελεί φυσιολογικό περιεχόμενό του. Δεχόμαστε, επίσης, ότι η τακτική συνειδητής παραβίασης των αστικών αξιών, για την κοινωνική κατάκτηση των οποίων η ίδια αυτή τάξη πάλεψε στο παρελθόν, εξακολουθεί να είναι λογική και φυσιολογική, εφόσον το κράτος αποσκοπεί όχι μόνο στην τήρηση της αστικής κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά -πρώτιστα- στη διατήρηση των όρων που εγγυώνται το απαραβίαστο του κοινωνικού status quo σε οικονομικό και εθνικό επίπεδο. Παρόμοια, το κοινωνικό κίνημα αντιμετωπίζεται ως ένα φυσιολογικό, επίσης, κοινωνικό φαινόμενο. Αποτελεί τη θεμιτή επιδίωξη των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων και στρωμάτων να διεκδικήσουν την κοινωνική τους αναβάθμιση και την ανατροπή του status quo. Κατά την έρευνα, λοιπόν, της ιστορίας του εβραϊκού κοινωνικού κινήματος, οι χαρακτηρισμοί οφείλουν να μην αντικατοπτρίζουν κάποια υποκειμενική φόρτιση, ούτε να παραπέμπουν σε αφορισμούς της κατηγορίας "καλό" ή "κακό", αλλά να αποδίδουν μόνο την τήρηση ή όχι των αστικοφιλελεύθερων κοινωνικών κανόνων.

Το επόμενο θέμα που χρειάζεται διευκρίνιση είναι η έννοια του έθνους. Μιλάμε για ελληνικό έθνος με την αντίληψη του σύγχρονου έθνους. Το πρόβλημα δεν είναι βιολογικό, όπως επιδιώκει να το θέσει η συντηρητική σύλληψη της έννοιας του ελληνικού έθνους, που το συγχέει με τη φυλή και το δέχεται στερεότυπα, ως ιερό και απαραβίαστο, ως σημείο αναφοράς των πάντων – από τον πολιτισμό μέχρι τα ιδανικά. Η χεγκελιανή θεώρηση του έθνους ως

1. Για τις αποσαφηνίσεις των εννοιών βλ. σχετικά λήμματα στο Georges Labica, Gerard Bensussan, *Dictionnaire critique du marxisme*, Presses Universitaires de France, Paris 1985.

2. Στο ίδιο.

Ο κουρέας και οι καλφάδες. Οι φωτογραφίες προέρχονται από το βιβλίο του Αλ. Δάγκα Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912–1940, *Θεσσαλονίκη 1999.*

φυσικής δύναμης και η εθνικιστική άποψη της εξωιστορικής και υπερταξικής φυλετικής σχέσης αντικρούστηκαν από την πρόταση για την ιστορικότητα των εθνικών σχέσεων, τον καθορισμό τους από το κοινωνικό και κρατικό καθεστώς, την επικράτηση των εθνικών χαρακτήρων και αντιλήψεων που προωθεί ο ταξικά και εθνικά κυρίαρχος φορέας. Η ανωτέρω εκδοχή μεταφέρει το ζήτημα στο πεδίο της οικονομίας. Οι ιδεολογικές αυτές επεξεργασίες έδωσαν προσοχή στο νέο τρόπο παραγωγής, ο οποίος, με την εδραίωση μίας συγκεκριμένης κοινωνικής ανάπτυξης, είχε αποτέλεσμα τη συγχώνευση εθνοτήτων, κατά τη διαδικασία δημιουργίας κοινής οικονομίας, κουλτούρας κ.λπ., σε ένα νέο ισχυρό έθνος.

Έτσι, ελληνικό, με τη σύγχρονη έννοια, θα θεωρηθεί ό,τι συγχωνεύθηκε στην ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης του έθνους, όλοι όσοι έζησαν εδώ και συνέπηξαν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, είτε αυτοί διέθεταν εθνική αυτοσυνείδηση είτε υπέκυψαν στο νέο οικονομικό καταναγκασμό, που δεν ήταν πια εξωγενής, όπως κατά τις προηγούμενες κοινωνικές φάσεις, επί τουρκοκρατίας και επί πρώιμης ελληνικής κυριαρχίας, αλλά παράγωγο του νέου περιεχομένου που διέθετε ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Όλοι

αυτοί είναι τμήμα του ελληνικού λαού — του ελληνικού λαού όχι ως απογόνου των αρχαίων Ελλήνων, αλλά ως προϊόντος της αστικής επανάστασης, με τη λογική της διαμόρφωσης του αστικού έθνους και του αστικού κράτους. Αυτή είναι η μορφή εμφάνισης του έθνους και όχι, από διαφορετική αφετηρία, ο διαχωρισμός του βιολογικού στοιχείου από το ιστορικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτισμικό στοιχείο, με την παραδοχή του "καθαρού" έθνους. Θα παρουσιάζεται με τον όποιο τρόπο διαμορφώθηκε στην επέκταση για αγορές, στην προσπάθεια να σχηματίσει μια πανεθνική αγορά υπό καθεστώς μη καθορισμένων εθνικών συνόρων. Με τη λογική του οικονομικού καταναγκασμού στο πλαίσιο του νέου τρόπου παραγωγής, που αναμείγνυε τα εθνικά κομμάτια και, ισοπεδώνοντάς τα, τα εξίσωνε. Με τον όποιο τρόπο διαμορφώθηκε μέσα από τις ιστορικές καταστάσεις, σε μία φυσιολογική διαδικασία αφομοίωσης άλλων εθνοτήτων με την εξουδετέρωση γλωσσών, εθίμων, ηθών, ιδεωδών.

Εγείρονται, βέβαια, σχετικά με το εθνικό ζήτημα, διάφορα ερωτηματικά: Σε ποιο ιστορικό σημείο, στη Θεσσαλονίκη, κατά την εκπνοή του πολιτικού καθώς και του εξωγενούς οικονομικού καταναγκασμού, άρχισε ο εθελοντικός οικονομικός καταναγκασμός; Ποια η μορφή και η ποιότητά του κατά τη διαδικασία ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και τη δημιουργία εθνικής αγοράς στο πλαίσιο του εθνικού κράτους;

Σύμφωνα με τις ανωτέρω εννοιολογικές διασαφηνίσεις, τα θέματα τα σχετικά με το εβραϊκό κοινωνικό κίνημα, που μπορούν να θιγούν, περιλαμβάνουν το εθνικό πρόβλημα στη Θεσσαλονίκη και απορρέοντα ζητήματα, όπως η άσκηση εξουσίας εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας και ο εξελληνισμός.

Μία θεματική ενότητα περιστρέφεται στις μεθοδολογικές αφετηρίες του κύριου ρεύματος της ελληνικής ιστοριογραφίας για το εθνικό ζήτημα στη Θεσσαλονίκη, το οποίο αναφέρεται σε μία φυλετική–εθνική απελευθέρωση της πόλης[3]. Αυτός ο τρόπος σκέψης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όσες νότες αντισημιτισμού εκδηλώθηκαν μεταξύ των Ελλήνων κατοίκων οφείλονταν στην άρνηση των Εβραίων να αφομοιωθούν στο νέο καθεστώς[4]. Από την άλλη πλευρά, ορισμένες ιστορικές ερευνητικές τάσεις παρουσιάζουν την ελληνική εθνότητα της οθωμανικής Θεσσαλονίκης να έχει μηδαμινή σπουδαιότητα[5]. Άλλες, τέλος, εργασίες θεωρούν την προσάρτηση της περιοχής Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος ως μία κατάκτηση[6].

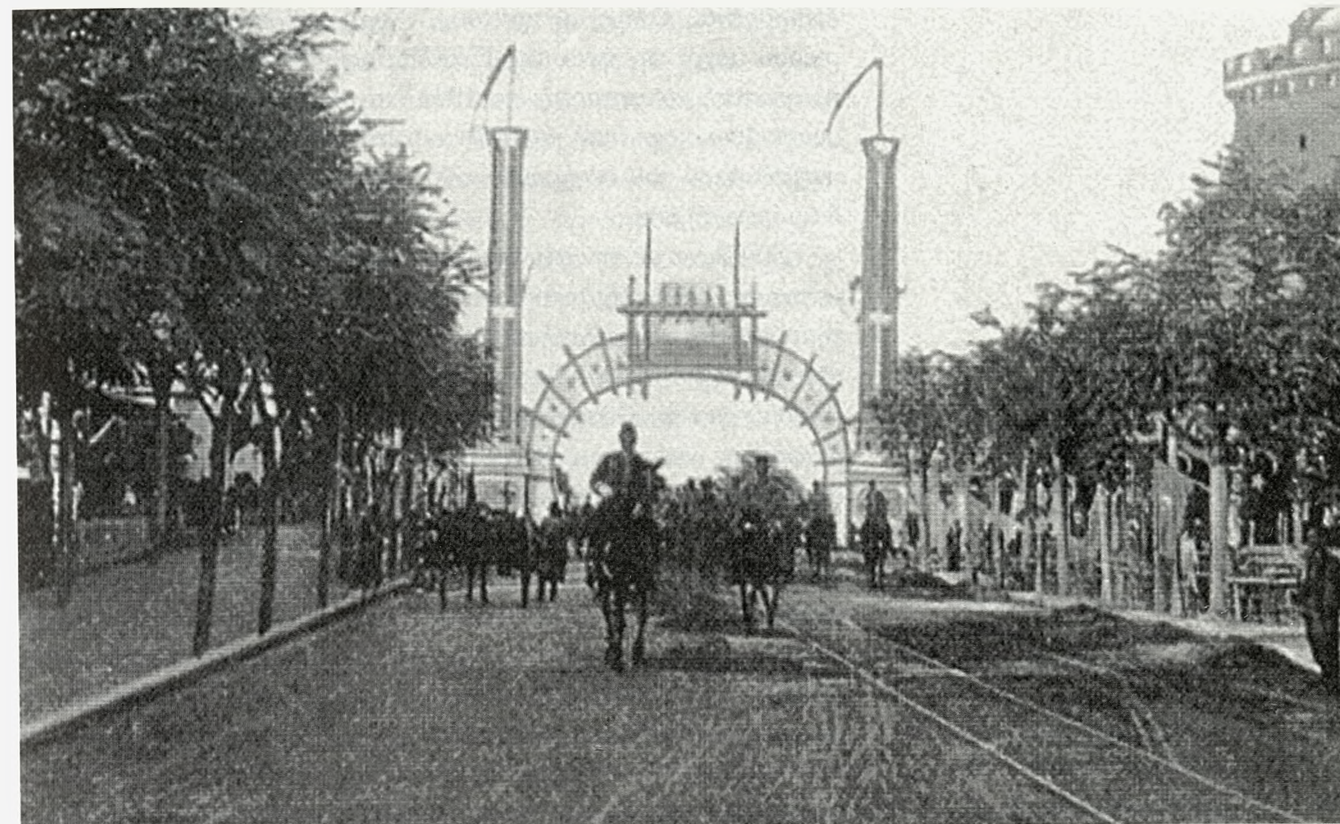
Αυτά τα ιστορικά συμπεράσματα έχουν, κατά την προσωπική μας γνώμη, φτωχή σχέση με την εβραϊκή κοινωνία και με το κίνημά της. Πιστεύουμε ότι τέτοιας υφής ζητήματα μπορούν να λυθούν μόνο με τη μεθοδολογική αντίληψη της κοινωνικής απελευθέρωσης των Ισραηλιτών, συνυπολογίζοντας το εθνικό και κοινωνικό στοιχείο, δηλαδή τη χειραφέτηση διαφορετικών εθνικών πληθυσμών —του εβραϊκού στοιχείου συμπεριλαμβανομένου— από τον οθωμανικό ζυγό, αλλά και από τα φεουδαρχικά κατάλοιπα στην κοινωνική–οικονομική οργάνωση. Η επίπτωση αυτής της αλλαγής ήταν εξίσου φανερή στο εβραϊκό κοινωνικό κίνημα.

3. Ανάμεσα στα άφθονα δείγματα, αναφέρουμε το: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Ρέκος [1984], σελ. 191.

4. Βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, "Ο βενιζελισμός και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης", στο συνέδριο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Θεσσαλονίκη, 23–24 Νοεμβρίου 1991 [πρακτικά υπό έκδοση].

5. Βλ. *Salonique 1850–1918. La "ville des Juifs" et le rıveil des Balkans*, Autrement, Paris 1992, ιδιαίτερα Gilles Veinstein, *Un paradoxe séculaire*, στο ίδιο, σελ. 42–62.

6. Βλ. Aron Rodrigue, *De l'instruction à l'émancipation. Les enseignants de l'Alliance Israélite Universelle et les Juifs de l'Orient, 1860–1939*, Calmann–Lévy, Paris 1989, σελ. 175–178. Id., *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860–1925*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 1990, σελ. 161. Παρουσιάζει πιθανόν κάποιο ενδιαφέρον η παρατήρησή μας ότι η επιλογή λέξεων εκ μέρους του συγγραφέα είναι εξίσου ατυχής στην περιγραφή του ολοκαυτώματος της Σμύρνης ως "...της μεγάλης πυρκαϊάς του 1922 η οποία ακολούθησε την υποχώρηση των Ελλήνων και τη νικηφόρα είσοδο των τουρκικών δυνάμεων στην πόλη" (στο ίδιο, σελ. 161). Ο ίδιος ερευνητής υιοθετεί το ρεβανσισμό αναφορών στην περιοχή τη γειτονική προς τη Θεσσαλονίκη (Θράκη–Διδυμότειχο) και στην ελληνική εξουσία "υπό την οποία παραμένει μέχρι σήμερα." (id., "Jewish Society and Schooling in a Thracian Town: The Alliance Israelite Universelle in Demotica, 1897–1924"; *Jewish Social Studies*, XLV, Nº 3–4, New York 1983, σελ. 279 [πηγή του συγγραφέα η εγκυκλοπαίδεια Türk Anskilopedisi, λήμμα "Dimetoka"]).

Η αψίδα που έστησαν οι επιχειρήσεις Αλλατίνι προς τιμήν του σουλτάνου, όταν αυτός ήρθε στη Θεσσαλονίκη το 1911. Η αψίδα, που αναπαριστούσε τις υψικαμίνους της εταιρείας, στήθηκε στην οδό Εθνικής Αμύνης.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν, από τη μεθοδολογική αφετηρία που προτείνουμε, οι ιστορικές υποθέσεις για την εξέλιξη του εθνικού ζητήματος της περιοχής. Το κοινό πρόβλημα των βαλκανικών λαών, η αποτίναξη των δεσμών της φεουδαρχίας, οδήγησε σε σύσφιγξη των μεταξύ τους σχέσεων, ανάπτυξη κοινών χαρακτηριστικών καλλιέργειας, που αποτέλεσαν στοιχείο του εθνικού πολιτισμού τους και εγγενές χαρακτηριστικό της εθνικής τους ταυτότητας. Στην εθνική απελευθέρωση, ανάμεσα σε άλλους σοβαρούς λόγους, το ελληνικό έθνος λειτούργησε, λόγω προϊστορίας —εμπορικό δαιμόνιο, οικονομική δύναμη— ως καταλύτης στην οικονομική και πολιτιστική εξέλιξη των άλλων εθνών, καθώς και στην ανάπτυξη ενός βαλκανικού διαφωτισμού, που συγκρότησε το προστάδιο της εθνικής συνειδητοποίησης στο χώρο των Βαλκανίων[7]. Η ίδια περιγραφή σε μικρογραφία ισχύει, κατά τη γνώμη μας, μετά το 1912, και για την εθνική διαμόρφωση των βόρειων περιοχών του

7. Αυτό είναι το απαύγασμα της εργασίας της Μαρίας Νυσταζοπούλου–Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος–19ος αι.)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1987.

διευρυμένου ελληνικού κράτους. Ο χαρακτήρας της ιστορικής περιόδου μέχρι την ήττα της Ελλάδας από την Τουρκία και την μικρασιατική καταστροφή, το 1922, και ο εθνικός συσχετισμός στο οικονομικό–κοινωνικό και πολιτικό πεδίο επιδρούν στη διαδικασία σχηματισμού του σύγχρονου ελληνικού έθνους και καθορίζουν την διαμόρφωσή του.

Σύμφωνα με την ανωτέρω αντίληψη, μία επισκόπηση του ρεύματος της ελληνικής ιστοριογραφίας που παραβλέπει το εθνικό ζήτημα σε μία πολυεθνική πόλη, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα, μας υποχρεώνει να συμφωνήσουμε ότι "οι ιστορίες για τη Θεσσαλονίκη όπως αυτές κατασκευάσθηκαν από διάφορους νεώτερους Έλληνες ιστορικούς ... είναι ιστορίες που διαπνέονται από αδιάλλακτο εθνικισμό.[8]" Δεν επισημαίνουν ότι οι παράγοντες που αποτελούσαν για τη μία εθνότητα την εθνική της απελευθέρωση συνιστούσαν για την άλλη μία ξένη κατοχή. Ακραία συμπεράσματα για την αντίσταση των Εβραίων απέναντι στην αφομοίωσή τους και τις επακόλουθες εκφράσεις αντισημιτισμού εγκαλούν, στην πράξη, τα μέλη της ισραηλιτικής κοινότητας για το γεγονός ότι γεννήθηκαν Εβραίοι και για την ανάπτυξη του δικού τους κοινωνικού κινήματος. Από την αντίθετη πλευρά, η ιστορική διαδικασία, της οποίας η Θεσσαλονίκη –και όλη γενικώς η εγγύς περιφέρεια– ήταν αντικείμενο, αγνοείται σε όσες ιστορικές έρευνες υποτιμούν το ρόλο της ελληνικής εθνότητας στην οθωμανική Θεσσαλονίκη. Περαιτέρω, μολονότι οι Εβραίοι είχαν κάθε δικαίωμα να θρηνούν για την κατάληψη της πόλης και για τη χαμένη οθωμανική πατρίδα[9], ουδείς ερευνητής εξασφαλίζει την επιστημονική του κάλυψη όταν θεωρεί αυτό το γεγονός ως πραγματολογικό υλικό για την τεκμηρίωση της άποψης περί κατάκτησης της Θεσσαλονίκης από τους Έλληνες. Ο χαρακτηρισμός "κατάκτηση" (όπως και η "[εθνική] απελευθέρωση") είναι, κατά τη γνώμη μας, ατυχής και δείχνει άγνοια της ιστορίας της Μακεδονίας, του γεγονότος ότι η περιοχή ήταν ελληνική και διατήρησε την πολιτιστική της ταυτότητα μέχρι το 1912. Μπορεί λογικά να στηριχθεί η υπόθεση ότι αυτός ο χαρακτηρισμός παραβλέπει την ιστορική διαδικασία εθνικής και οικονομικής–κοινωνικής εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής μέσα από τη χριστιανική θρησκεία και από την ελληνική οικονομική παρουσία μέχρι το σημερινό status quo.

Φυσικά, με την αποδοχή των ανωτέρω μεθοδολογικών επιλογών, δεν δίδεται απάντηση αυτόματα σε όλα τα ζητήματα τα σχετικά με την πολυπλοκότητα του εθνικού ζητήματος. Οι εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη αναφορικά με τους Εβραίους δεν ήταν ευθύγραμμες. Η ελληνική διοίκηση στράφηκε στην αποκατάσταση της "τάξης"[10] —η λέξη χρησιμοποιείται ευρέως για να προσφέρει νομική κάλυψη στην κοινωνική, εθνική κ.λπ. καταπίεση—[11]. Ο στόχος του ελληνικού κράτους ήταν η προώθηση ενός γρήγορου εξελληνισμού της πόλης[12]. Απέναντι σε αυτή την απόφαση εγέρθηκε αντίσταση από τους Εβραίους. Μία μερίδα τους φανερά προτιμούσε τη διατήρηση του οθωμανικού status quo στη Μακεδονία και Θράκη. Είναι αλήθεια ότι "ενώ οι Έλληνες, Βούλγαροι, Τούρκοι αναζητούσαν την πατρίδα τους σε ένα εθνικό κράτος, οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι, από τη δική τους πλευρά, προσπαθούσαν να γλιτώσουν από το εθνικό κράτος. Αυτό το ίδιο εθνικό κράτος στην πραγματικότητα διαμέλισε τη μικρή τους πατρίδα..."[13]. Η σοσιαλιστική τάση του εβραϊκού κοινωνικού κινήματος υποστήριζε, για ένα μικρό χρονικό διάστημα, τη θέση για αυτονομία της περιοχής στο πλαίσιο μίας Βαλκανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, στόχο που προωθούνταν, από παλαιότερα, ως απάντηση στο σωβινισμό και τον πόλεμο[14]. Πολλοί Εβραίοι επέλεξαν τη λύση της μετανάστευσης. Οι αιτίες του μεταναστευτικού ρεύματος ήταν η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και η αδιαφορία των αρχών, το κύμα Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922, ο μη σεβασμός κεκτημένων (επιβολή της Κυριακής αργίας), το χωριστό εκλογικό σώμα στις κοινοβουλευτικές εκλογές, οι δυσκολίες (στρατιωτική θητεία, εκπαίδευση), η ανασφάλεια (αντισημιτικές ενέργειες των φασιστών[15]).

Το επιχείρημα των Εβραίων για τον οικονομικό υποβιβασμό της περιοχής μετά την προσάρτησή της από την Ελλάδα[16] παραπέμπει, κατά τη γνώμη μας, σε μία προσωρινή κατάσταση που δεν μπορούσε να παραμείνει στατική. Το ζήτημα οφείλουμε να το αντιμετωπίσουμε από μία άλλη μεθοδολογική σκοπιά. Υπάρχει, ίσως, κάποιο δίκιο στην άποψη για αλλαγή των οικονομικών όρων με τις εποικιστικές προσπάθειες του ελληνικού κράτους —μετά το 1922, με την έλευση των προσφύγων— για εξελληνισμό της Μακεδονίας. Άλλωστε ήταν θεμιτή ενέργεια, μέσα στη λογική της αστικής πολιτικής εξουσίας και της διαδικασίας της ελληνικής αστικής επανάστασης, στις συγκεκριμένες συνθήκες της εθνικής καταστροφής του 1922. Αθέμιτη ήταν η άσκηση βίας, πολιτικού καταναγκασμού. Όμως, το σημαντικότερο στοιχείο είναι η αντικειμενικότητα της διαδικασίας του οικονομικού καταναγκασμού. Αυτή ακριβώς η διαδικασία συμβάλλει, κατά κύριο λόγο, στην εθνική αφομοίωση των όποιων εθνικών μειονοτήτων της εποχής εκείνης. Δεν πρέπει, φυσικά, να υποτιμηθούν και άλλες παράμετροι, όπως, επί παραδείγματι, η σχέση της πολιτιστικής υπόστασης ενός λαού και της δημιουργίας εθνικής συνείδησης. Οι Ισραηλίτες αμύνονταν και δεν ήθελαν να απωθήσουν την εβραϊκή τους ταυτότητα –κουλτούρα, παράδοση. Πάντως, δεν υπήρξε διαμόρφωση άλλης ιδιαίτερης εθνικής συνείδησης, εκτός από την ελληνική, στο βόρειο τμήμα της Ελλάδας. Οι λόγοι είναι ιστορικοί. Η περίοδος μετά τις αστικές επαναστάσεις του 1909 και του 1922, ιδιαίτερα δε κατά την διάρκεια της Ελληνικής Δημοκρατίας, μετά το 1924, λειτούργησε αφομοιω-

8. Βλ. Elias Petropoulos, *Old Salonica*, Kedros, Salonica 1980, σελ. 7.

9. Βλ. Archives de l'Alliance Israelite Universelle, Grèce, I, C, 49, J. Cohen προς Alliance Israelite Universelle, Salonica 12–11–1912.

10. Βλ. Κωνσταντίνος Βαχαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908–1912)*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 414.

11. Είναι ένα θέμα προς συζήτηση η εναλλακτική άποψη ότι, το 1912, η ελληνική αρχή έδειξε τη δέουσα κατανόηση προς τους Εβραίους —αυτό σημαίνει ότι η ελληνική κυβέρνηση ακολουθούσε ανάλογη πολιτική— αλλά το ελληνικό λαϊκό στοιχείο εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία να αντλήσει κέρδη από τη νέα κατάσταση, ενεργώντας εις βάρος τους. Αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για μία αντιδιαστολή ανάμεσα στις επίσημες ελληνικές καλές προθέσεις και στην αντίδραση του πληθυσμού (βλ. David Farhi, "The Jews of Salonica and the Young Turk revolution", *Sefunot*, vol. 15 [The Book of Greek Jewry – V], Jerusalem: Ben-Zvi Institute, 1981, σελ. 151).

12. Βλ. Panagiotis Kouparanis, *Les Juifs, l'école et la raison d'Etat. Salonique dans les deux premières décennies du XXe siècle*, στο συνέδριο *Mémoires Juives d'Espagne et du Portugal*, Paris, 14 à 16 décembre 1992.

13. Βλ. Edgar Morin, *Vidal et les siens*, Seuil, Paris 1989, σελ. 36.

14. Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας (με τη συνεργασία του Άκη Αποστολίδη), *Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1909–1918. Ζητήματα γύρω από τη δράση της*, ΚΜΕ – Σύγχρονη Εποχή, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 109–114, 127–128, 131–133.

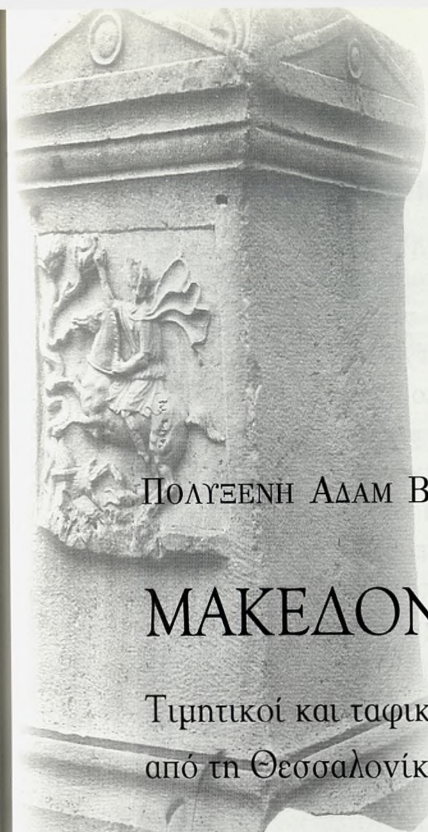
15. Η εβραϊκή εμπειρία είναι ότι, ιστορικά, δεν υπάρχει αντισημιτισμός στην Ελλάδα. Πρόκειται μάλλον για μία εθνική προκατάληψη απέναντι στους Εβραίους (βλ. Ariella Asser, *La Communauté Juive de Salonique – une communauté de survivants*, DEA, EHESS, Paris 1983, σελ. 152). Άλλες απόψεις επιμένουν ότι, υπό την ελληνική κυριαρχία, η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης έπεσε θύμα κάποιου βαθμού αντισημιτισμού, που έλαβε έως και βίαιη έκφραση (βλ. Rodrigue, *De l'instruction...*, ό.π., σελ. 178, [χωρίς παραπομπή, προσωπική βεβαιότητα του συγγραφέα]).

16. Βλ. Rodrigue, *French Jews...*, ό.π., σελ. 161, id., "Jewish Society..", ό.π., σελ. 279.

τικά μέσα στον πληθυσμό, με ελεύθερη έκφραση των Ελλήνων πολιτών, με μεγάλη πρόοδο στην εθνική συγχώνευση, χωρίς βία, αλλά κυρίως μέσω των λειτουργιών της οικονομίας, με τον οικονομικό καταναγκασμό —εθελοντικά— στα πλαίσια της καπιταλιστικής ανανέωσης της εθνικής οικονομίας κατά τον μεσοπόλεμο.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο πρέπει να διερευνηθεί ο ιστορικός ρόλος που έχει διαδραματίσει το εβραϊκό κοινωνικό κίνημα, καθώς και η πολιτική προσφορά του, να πλησιάσει αυτό τον κόσμο και να τον εισαγάγει στον αγώνα για τα ατομικά του προβλήματα, για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του, να τον συνδέσει με το εργατικό κίνημα και, μέσω των λαϊκών διεκδικήσεων, να τον ωθήσει να νοιώθει ότι αποτελεί τμήμα του ελληνικού έθνους[17]. Πρέπει επίσης να τεθεί υπό εξέταση το αποτέλεσμα της σύνδεσης του κοινωνικού κινήματος με αυτό το λαό, διότι μέσω του κινήματος αυτός αναγνώριζε τα προβλήματά του, πάλευε για τις ελευθερίες του.

17. Η ριζοσπαστική εβραϊκή απάντηση, δια στόματος Rosa Luxemburg, στην κατηγορία ότι δεν είχαν πατρίδα, ήταν: "Ποια άλλη πατρίδα υπάρχει παρά η μεγάλη μάζα των εργαζόμενων ανδρών και γυναικών; Ποια άλλη πατρίδα υπάρχει, παρά η βελτίωση της ζωής, της ηθικής υπόστασης, της πνευματικής ισχύος των μεγάλων μαζών που αποτελούν ένα λαό;" (βλ. Robert Wistrich, *Revolutionary Jews*, Harrap, London 1976, σελ. 18–19).

Πολυξενη Αδαμ Βελενη

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΒΩΜΟΙ

Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί των αυτοκρατορικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια

Στις αυλές των Μουσείων της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας φιλοξενείται μια μεγάλη κατηγορία μνημείων της εποχής της ρωμαιοκρατίας[1]. Πρόκειται για τους τιμητικούς και τους ταφικούς μονόλιθους βωμούς, που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές οικοπέδων σε δεύτερη χρήση συνήθως σε μεταγενέστερα οικοδομήματα ή ήταν τυχαία ευρήματα διάσπαρτα στη πόλη και αποτελούν ένα πολύ χαρακτηριστικό δείγμα για τη μελέτη του είδους στη Μακεδονία[2] (Εικ. 1–4). Από τους 374 βωμούς που προσγράφονται, ως προέλευση, στις δύο πόλεις δε βρίσκονται όλοι στα Μουσεία που προαναφέρθηκαν. Ορισμένοι από αυτούς είναι ακόμη και σήμερα εντοιχισμένοι στα τείχη των δύο πόλεων, ενώ σημαντικός αριθμός τους έχει χαθεί. Για τους τελευταίους υπάρχουν πληροφορίες από περιηγητές του περασμένου αιώνα ή επιστήμονες των αρχών του αιώνα μας.

Ο μονόλιθος βωμός, με καταγωγή από τον ελλαδικό χώρο[3], έχει συχνή χρήση στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας Ρώμη[4] ήδη από τον 1ο αι. π.Χ., γνωρίζει όμως μεγάλη εξάπλωση στις ρωμαϊκές επαρχίες στους μέσους αυτοκρατορικούς χρόνους, στον 2ο και 3ο μ.Χ. αιώνα[5]. Τα κύρια χαρακτηριστικά τους παραμένουν σταθερά σε όλες τις περιοχές. Διαφορές διαπιστώνονται μόνο ως προς τον τρόπο απόδοσης των επιμέρους τμημάτων τους. Στη Μακεδονία, όπως και αλλού, οι βωμοί διαμορφώνονται από τρία βασικά μέρη, συχνά όμως έχουν στο επίθημα της επίστεψης εγγεγραμμένα αετώματα και ακρωτήρια. Η ιδιαιτερότητά τους εντοπίστηκε νωρίς από τους ερευνητές, οι οποίοι για το λόγο αυτό τους ονόμασαν μακεδονικούς[6]. Ωστόσο θα πρέπει να τονιστεί ότι αποτελούν μια ειδική μόνο κατηγορία στο σύνολο των βωμών από τη Μακεδονία.

1. Το κείμενο αποτελεί περίληψη της, υπό δημοσίευση από το Τ.Α.Π, διδακτορικής διατριβής της υπογράφουσας, που υποστηρίχτηκε στο Α.Π.Θ. το 1996.

2. Σημαντικός αριθμός βωμών έχει επίσης βρεθεί στο Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων. Το σύνολο δεν έχει δημοσιευθεί. Μια παρουσίαση ορισμένων βωμών βλ. Θ. Στεφανίδου Τιβερίου, *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία*, 1985, 28–30. Μικρότερα σύνολα έχουν βρεθεί και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, την Έδεσσα, την Πέλλα, τους Φιλίππους, την Αμφίπολη καθώς και σε περιοχές της ΠΓΔΜ και της νότιας Βουλγαρίας που στην εποχή της ρωμαιοκρατίας περιλαμβάνονταν στην επαρχία της Μακεδονίας.

3. Con. Yavis, *Greek Altars, Origin and Typology*, S.Louis 1949.

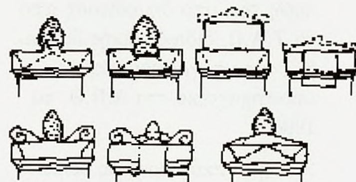
4. D. Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, Acta Bernensia 10, Bern 1984.

5. Από τα μεγάλα σύνολα των δυτικών ρωμαϊκών επαρχιών δημοσιεύτηκαν διεξοδικά μόνο οι βωμοί της Ιβηρικής Χερσονήσου, βλ. G.Gamer, *Formen römischen Altären auf der Hispanischen Halbinsel*, Mainz 1989.

6. Απαντούν με αυτό τον χαρακτηρισμό πρώτα στον J.M.R. Cormack, "Inscriptions from Beroia", *Hesperia XIII*, 1944, 24–25, 1.

Σχ. 1. Τυπολογία τιμητικών και ταφικών βωμών από τη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια.

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΒΩΜΩΝ

Όλοι οι βωμοί αποτελούνται από βάση, κυρίως κορμό και επίστεψη. Ο βωμός είχε και μια κορύφωση, η οποία διέφερε ανάλογα με τη χρήση του, αν δηλαδή ήταν τιμητικός ή ταφικός (Σχ. 1).

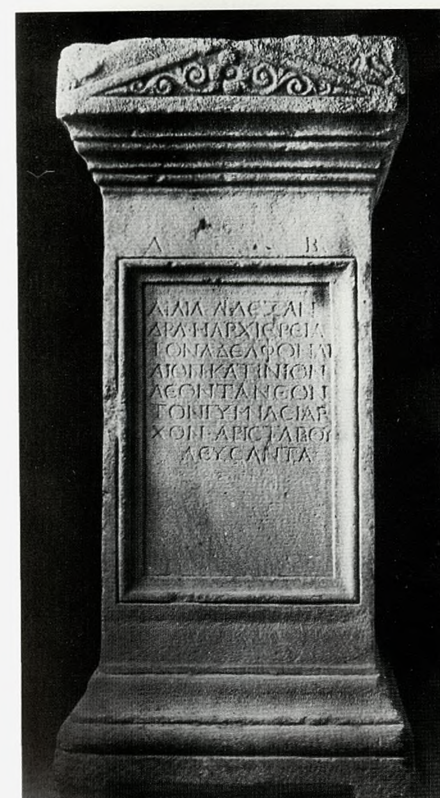
Οι τιμητικοί βωμοί στο σύνολό τους έχουν περισσότερο μνημειακό χαρακτήρα, είναι πιο ψηλοί και πιο λεπτόσωμοι από τους ταφικούς. Οι ταφικοί έχουν γενικότερα μικρότερες διαστάσεις. Από την εξέταση των αναλογιών των τιμητικών βωμών των δύο πόλεων διαπιστώνεται ότι γενικά κυριαρχεί ο καθ' ύψος άξονας. Στη Θεσσαλονίκη όμως διαπιστώνεται μεγαλύτερη ελευθερία στις αναλογίες, ενώ στη Βέροια η σχέση ύψους προς πλάτος κυμαίνεται σχεδόν πάντα γύρω στο 1:2. Η συγκριτική μελέτη των ταφικών βωμών των δύο πόλεων δείχνει επίσης ότι στη Βέροια επικρατούν μεγαλύτερα μεγέθη από τη Θεσσαλονίκη και σχεδόν πάντοτε η σχέση ύψους–πλάτους ξεπερνά το 1:2.

Η βάση σε όλους τους βωμούς, τιμητικούς και ταφικούς και των δύο πόλεων, απαντά σε δύο τύπους με απλή πλίνθο και με πλίνθο που σχηματίζει χαμηλά ποδαράκια στις δύο ή στις τέσσερις γωνίες της. Ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε διαμόρφωση της πλίνθου ακολουθεί πάντοτε ένα κοιλόκυρτο κυμάτιο, η κύρια λειτουργία του οποίου είναι η ομαλή μετάβαση από τη βάση στον κυρίως κορμό, τον ορθοστάτη. Το ύψος του κυματίου είναι συνήθως μεγαλύτερο από αυτό της πλίνθου.

Ο ορθοστάτης είναι ορθογώνιας ή τετράγωνης διατομής και συχνά παρουσιάζει μείωση. Ένα βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τους βωμούς μεταξύ τους είναι ο τρόπος που διαμορφώνονται οι όψεις του ορθοστάτη. Άλλοτε πάνω στην επιφάνεια των όψεων χαράσσονται επιγραφές. Άλλοτε υπάρχει ανάγλυφη παράσταση ελεύθερα λαξευμένη πάνω στο λίθο. Σημαντικός αριθμός ορθοστατών φέρει ένα βαθύτερο πεδίο όπου χαράσσεται η επιγραφή ή η παράσταση ή και τα δύο.

Η κύρια όψη στους τιμητικούς βωμούς καθορίζεται από την θέση της επιγραφής. Αντίθετα στους ταφικούς παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία. Ορισμένοι βωμοί έχουν επιγραφές στην κύρια όψη ή και σ' άλλες όψεις. Άλλοι έχουν ανάγλυφη παράσταση σε μία ή περισσότερες όψεις. Μια τρίτη κατηγορία έχει και επιγραφή και ανάγλυφη παράσταση σε μια ή περισσότερες όψεις.

Η επίστεψη αποτελείται, όπως και η βάση, από δύο τμήματα, ένα σύστημα κυματίων και ένα επίθημα, μέλος αντίστοιχο σε σχήμα με την πλίνθο. Τα κυμάτια της επίστεψης είναι γενικά πιο σύνθετα από αυτά της βάσης. Η μετάβαση στον ορθοστάτη γίνεται με διαφορετικό τρόπο στους βωμούς της μιας πόλης από την άλλη. Στη Βέροια η ένωση των κυματίων με τον ορθοστάτη διαμορφώνεται με μια κοίλη μετάβαση, στη Θεσσαλονίκη στην ίδια θέση υπάρχει ένας αργός αστράγαλος που ξεχωρίζει με μεγαλύτερη σαφήνεια τα δύο μέλη.

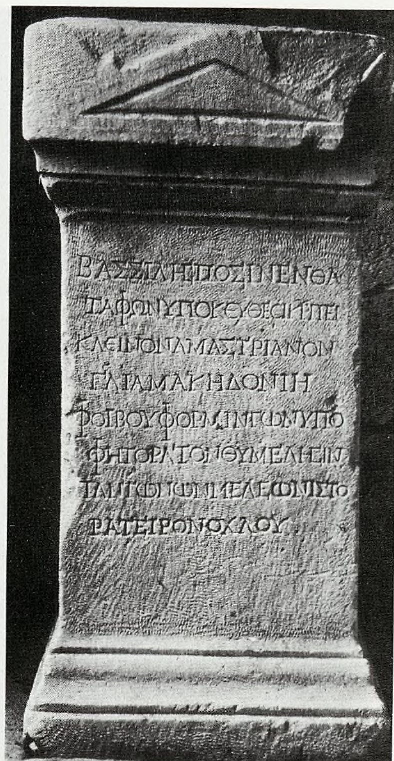
***Εικ. 1.** (αριστερά) Τιμητικός βωμός από τη Θεσσαλονίκη με αέτωμα στο επίθημα.*

***Εικ. 2.** (δεξιά) Τιμητικός βωμός από τη Θεσσαλονίκη με ακρωτήρια στο επίθημα.*

Το επίθημα έχει συνήθως μεγαλύτερο ύψος από την πλίνθο. Τόσο στους ταφικούς όσο και στους τιμητικούς μπορεί να διακοσμείται είτε με εγγεγραμμένα γωνιακά ακρωτήρια και αέτωμα, είτε μόνο με εγγεγραμμένα ακρωτήρια στις γωνίες. Στο κέντρο του τυμπάνου του αετώματος ή ανάμεσα στα ακρωτήρια υπάρχει συνήθως κάποιο κόσμημα. Ορισμένες φορές στη θέση των ακρωτηρίων υπάρχουν ανάγλυφες παλάμες. Άλλοτε στο κέντρο του τυμπάνου εικονίζεται ιππέας.

Στην πάνω επιφάνεια της επίστεψης των τιμητικών βωμών διακρίνονται τόρμοι και αποτυπώματα πελμάτων, που δείχνουν ότι εκεί στερεωνόταν ένας ανδριάντας, χάλκινος, όπως φανερώνουν οι βαθύνσεις που έχουν απομείνει. Στην πάνω επιφάνεια των ταφικών βωμών υπάρχει ως κορύφωση είτε ένας συμφυής ή ένθετος κώνος πεύκης, στην περίπτωση που πρόκειται για ενταφιασμό, είτε μια κάλπη συμφυής ή ένθετη, όταν πρόκειται για καύση.

Οι βωμοί της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας ελάχιστα κοινά στοιχεία έχουν με τους βωμούς της πρωτεύουσας Ρώμης και με τους υπόλοιπους που έχουν βρεθεί σε άλλες δυτικές ρωμαϊκές επαρχίες, όπως είναι η Ιβηρική χερσόνησος, η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλατία, η Πανονία. Εντοπίζονται όμως αρκετές ομοιότητες με

Εικ. 3. (αριστερά) Ταφικός βωμός από τη Θεσσαλονίκη.

Εικ. 4. (δεξιά) Ταφικός βωμός από τη Βέροια.

τους αντίστοιχους από την Βόρεια Ιταλία[7] και ακόμη περισσότερες με αυτούς από τα μεγάλα μικρασιατικά κέντρα. Ταυτόχρονα και μεταξύ τους οι βωμοί της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν αρκετές διαφορές, που οφείλονται κυρίως σε διαφοροποιήσεις των τοπικών εργαστηρίων των δύο πόλεων.

Όσον αφορά στη χρήση των βωμών, οι τιμητικοί αποτελούν ουσιαστικά βάσεις για την τοποθέτηση τιμητικών ανδριάντων. Παρόλο που κανένας δε βρέθηκε στην αρχική θέση του στις δύο πόλεις, γνωρίζουμε από άλλες περιπτώσεις του ρωμαϊκού κόσμου ότι τοποθετούνταν κυρίως σε δημόσιους χώρους[8], σε αγορές, πομπικές οδούς, θέρμες, στοές, και άλλα δημόσια κτήρια, προκειμένου να τιμήσουν εξέχοντες πολίτες για ευεργεσίες τους προς την πόλη ή τον αυτοκράτορα, ή προς τιμήν του ίδιου του ηγεμόνα ή για να εξασφαλίσουν την εύνοιά του.

Οι ταφικοί βωμοί χρησιμεύουν βασικά ως σήμα του τάφου, ο οποίος μπορεί να είναι υπόσκαφος[9] ή ο ίδιος ο βωμός να περιέχει την τέφρα του νεκρού[10]. Όλοι οι ταφικοί βωμοί και των δύο πόλεων βρέθηκαν επίσης μετακινημένοι από την αρχική τους θέση. Γνωρίζουμε, ωστόσο, από περιπτώσεις άλλων σύγχρονων τους νεκροταφείων ότι τοποθετούνταν συνήθως στα νεκροταφεία που αναπτύσσονταν έξω από τα τείχη της πόλης, τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στη Βέροια και μάλιστα σε κεντρικές πύλες της, όπως συμβαίνει στα νεκροταφεία της Άσσου[11] (Εικ. 5) στη Μικρά Ασία ή στη Ρώμη. Ορισμένες φορές εντάσσονταν σε ταφικούς περιβόλους μαζί με άλλα μνημεία, όπως γνωρίζουμε από τα Σάλονα ή την Σαρσίνα και τις νεκροπόλεις των προαστίων της Ρώμης[12].

7. G. Alföldi, *Römische Statuen in Venetia et Histria*, Heidelberg 1984

8. G. Zimmer, "Statuenaufstellung auf Forumsanlagendes 2. Jahrhunderts n. Chr"., *Die Romische Stadt im 2. Jahrhunderts n. Chr., Kolloquium in Xanten, Mai 1990*, Köln 1992, 301–313. Επίσης στον ίδιο τόμο H. J. Schalles, "Forum und zentraler Tempel im 2. Jahrhunderts n. Chr", 202–208 και J. Eingartner, "Fora, Capitolia und Heiligtumer im westlichen Nordafrika", 235.

9. Στην περίπτωση αυτή ο βωμός λειτουργεί απλώς ως ταφικό σήμα.

10. Δεν υπάρχουν στοιχεία πότε για ποιούς λόγους επιλέγεται ο ενταφιασμός ή η καύση για τους νεκρούς. Για τα ρωμαϊκά έθιμα ταφής βλ. γενικά R. Reece, *Burial in the Roman World*, London 1977 και J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, 1982.

Εικ. 5. Νεκροταφείο στην Άσσο της Μικράς Ασίας.

Η προέλευση του τύπου των μονόλιθων βωμών των αυτοκρατορικών χρόνων αποτελεί ένα μεγάλο θέμα, το οποίο μπορεί από μόνο του να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας. Οπωσδήποτε ο τύπος αυτός του βωμού δεν είναι καθόλου άγνωστος στον ελλαδικό χώρο από πολύ πρώιμους χρόνους, παίρνει όμως την οριστική του μορφή στην Ρώμη του 1ου αιώνα μ.Χ. και από εκεί εξαπλώνεται σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Ο δρόμος που έφθασε στη Μακεδονία δύσκολα ιχνηλατείται. Έτσι, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, πέρασε στο μακεδονικό χώρο από την Β. Ιταλία ή κατ' άλλους έφθασε εδώ μέσω των μεγάλων καλλιτεχνικών κέντρων της Μ. Ασίας που ακμάζουν στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας.

Όσον αφορά στη διαφοροποίηση των βωμών της Μακεδονίας

11. J. Clarke, F. H. Bacon, R. Koldwey, *Investigations at Assos*, Berlin 1902.

12. N. Cambi, "Salona und seine Nekropolen", *Römischen Gräberstrassen, Kolloquium in München, Oktober 1985, 1987*, 276–279.

Εικ. 6. Βωμός με πορτραίτα από τη Θεσσαλονίκη.

με το εγγεγραμμένο αέτωμα αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί σε τοπική διαμόρφωση εξαιτίας της παράδοσης που υπήρχε στη χρήση του αετώματος σε ταφικά μνημεία μικρής και μεγάλης κλίμακας από τα κλασικά ήδη χρόνια[13].

ΒΩΜΟΙ ΜΕ ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Σημαντικός αριθμός βωμών από τις δύο πόλεις φέρει ανάγλυφη παράσταση στην κύρια όψη ή και σε άλλες. Η παρουσία αναγλύφου και επιγραφών σε μια ή περισσότερες όψεις δημιουργεί ποικιλία συνδυασμών.

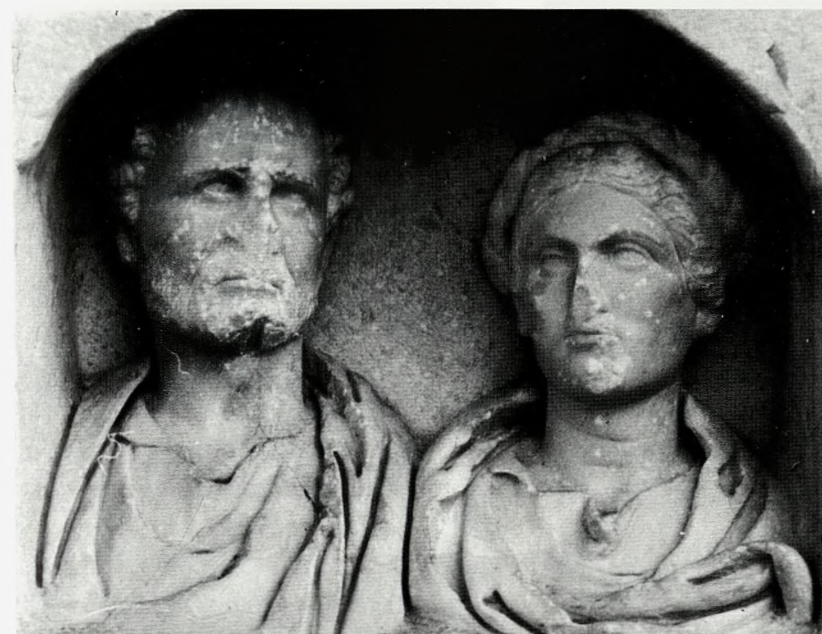
Τα εικονογραφικά θέματα είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικά της ταφικής τέχνης της εποχής, τόσο από ταφικά μνημεία της περιοχής της Ρώμης όπως αυτά διαμορφώθηκαν στα αυτοκρατορικά χρόνια, όσο και από την ταφική τέχνη του ιωνικού και αττικού χώρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταυτόχρονη και σχεδόν ισόποση συνύπαρξη θεμάτων με επιρροές τόσο από τη δυτική, όσο και από την ανατολική ταφική τέχνη. Συχνότερες είναι οι παραστάσεις πορτραίτων ενός ή περισσότερων ατόμων. Ακολουθούν οι απεικονίσεις θνητών σε εικονογραφικό τύπο θεού, οι ιππείς, τα νεκρόδειπνα, οι όρθιες μορφές, ενώ υπάρχει μια ομάδα αναγλύφων που το κάθε θέμα απαντά μια μόνο φορά.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ανάγλυφων παραστάσεων είναι πορτραίτα[14]. Απεικονίζονται μορφές μεμονωμένες, ζεύγη μορφών, ζευγάρια με ένα ή περισσότερα παιδιά ή ακόμα και ολόκληρες οικογένειες. Ως πορτραίτα θεωρούμε τις ανάγλυφες μορφές μέχρι το ύψος του στήθους, όπου γίνεται προσπάθεια απόδοσης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του εικονιζόμενου μέσα από ορισμένους κώδικες (Εικ. 6, 7). Πρότυπο των τεχνιτών αποτελούν οι τύποι των αυτοκρατορικών πορτραίτων, τα οποία είναι ολόγλυφα ή ολόσωμα έργα που αποστέλλονται από την κεντρική διοίκηση σε όλη την αυτοκρατορία, για γίνει γνωστή η αυτοκρατορική οικογένεια προκειμένου να τιμηθεί αρκούντως ή συχνά να λατρευτεί από τους κατοίκους των επαρχιών. Με αυτά ως πρότυπα οι τεχνίτες αναλίσκονται στο να βρουν κάθε φορά τυποποιημένους φυσιογνωμικούς χαρακτήρες που αφορούν το μέγεθος, την ηλικία, την κόμμωση ή κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μορφής, πάντοτε όμως με στόχο να μιμηθούν βασικά χαρακτηριστικά των μελών της εκάστοτε οικογένειας του αυτοκράτορα.

Ωστόσο τα πορτραίτα στα ανάγλυφα των βωμών της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας δύσκολα μπορούν να ταυτιστούν με τους εικονογραφικούς τύπους των αυτοκρατορικών προτομών. Ελάχιστα από αυτά έχουν άμεσες επιρροές από αυτοκρατορικές προτομές, κάποια πιο έμμεσες, ενώ στο μεγαλύτερο ποσοστό τους πρόκειται για πορτραίτα με απλοποιημένη κόμμωση και σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά αυτοκρατορικών πορτραίτων που πέρασαν στην επαρχιακή τέχνη μέσα από πολλαπλές και αλλεπάλληλες

13. Χρ. Σαατσόγλου Παλιαδέλη, *Επιτάφια μνημεία από τη μεγάλη τούμπα της Βεργίνας*, ΕΕΦΣ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1984.

14. Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας, κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983.

Εικ. 7. Βωμός με πορτραίτα από τη Βέροια.

επαναλήψεις έργων της πρωτεύουσας.

Σημαντική ομάδα αποτελούν οι ιππείς, οι οποίοι διακρίνονται σε δύο κύριους εικονογραφικούς τύπους, στους έφιππους και σε όρθιους άνδρες πλάι στο άλογό τους. Στους έφιππους το άλογο βρίσκεται άλλοτε σε στάση και άλλοτε σε έντονη κίνηση (Εικ. 8). Οι ιππείς εικονίζονται μόνοι τους ή μαζί με άλλες μορφές δίπλα τους. Σε ορισμένες από αυτές τις παραστάσεις, κυρίως τις υστερότερες, διακρίνονται κάποιες ομοιότητες με τα αντίστοιχα ανάγλυφα από τον γειτονικό θρακικό χώρο[15]. Το θέμα όμως του ιππέα αυτό καθ' αυτό είναι γνωστό στη Μακεδονία από τα πρώιμα κλασικά χρόνια. Οι παραστάσεις των ανδρών πλάι στο άλογό τους βρίσκονται πιο κοντά σε εικονογραφικά πρότυπα των Διοσκούρων[16] και δεν υπάρχουν αντίστοιχες στον θρακικό χώρο. Παρόλο που και αυτή η παράσταση είναι γνωστή στη Μακεδονία από τα κλασικά ήδη χρόνια δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν οι παράγοντες που καθόριζαν κάθε φορά την επιλογή του ενός ή του άλλου τύπου.

Η τρίτη μεγάλη ομάδα ανάγλυφων παραστάσεων περιλαμβάνει θεοποιήσεις θνητών[17] (Εικ.9–10). Πιο συνηθισμένοι είναι τύποι της Αφροδίτης, του Ερμή, του Ηρακλή, του Έρωτα, ενώ σε ορισμένες ύστερες απεικονίσεις ιππέων μπορούν να γίνουν συσχετισμοί με τον Θράκα Ήρωα. Μεμονωμένα απαντά η παράσταση μιας μορφής σε τύπο της Ίσιδας, της ιδιαίτερα αγαπητής στη Μακεδονία από τα ελληνιστικά χρόνια αιγύπτιας θεάς. Το φαινόμενο της θεοποίησης στον ελλαδικό χώρο απαντά κατεξοχήν στην Μακεδονία προς τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Στις συγκεκριμένες θεοποιήσεις

15. Βλέπε και Π. Αδάμ Βελένη, "Ιππείς σε ανάγλυφους βωμούς από τη Βέροια", *Μακεδονικά* 23, 167–183, όπου η σχετική βιβλιογραφία για θρακικά ανάγλυφα.

16. F. Chapountier, *Les Dioscures au service d'une Deésse*, Paris 1938.

17. H. Wrede, *Consecratio im Formam Deorum, Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1981.

Εικ. 8. Βωμός με παράσταση ιππέα από τη Βέροια.

των βωμών παρατηρείται χαλαρή απόδοση των αγαλματικών τύπων, τάση διαφοροποίησής τους και ανάμειξη τυπολογικών στοιχείων. Οι θεότητες που προτιμούνται σχετίζονται άμεσα με τους τιμώμενους νεκρούς άλλοτε με το θεοφόρο όνομά τους, άλλοτε με την ηλικία τους και άλλοτε με τα φυσικά τους χαρίσματα ή τα σωματικά τους προσόντα.

Ανάγλυφα με παραστάσεις νεκροδείπνων απαντούν μόνο στη Βέροια (Εικ. 11). Σε όλα, εκτός από δύο, εικονίζονται μονομάχοι[18]. Οι μορφές απεικονίζονται μόνες τους ή με άτομα του οικογενειακού ή φιλικού τους περιβάλλοντος. Οι παραστάσεις των νεκροδείπνων στους ανάγλυφους βωμούς της Βέροιας αποκτούν ενδιαφέρον για τον λόγο αυτό χωρίς να βρίσκει κανείς ικανοποιητική απάντηση για τα κίνητρα της επιλογής του. Πάντως είναι αρκετά πιθανόν να σχετίζεται με την αυτοκρατολατρεία και την παρουσία του Κόμοδου στην πόλη ως μονομάχου αυτοκράτορα, αφού όλα τα ανάγλυφα έχουν μια ύστερη χρονολόγηση.

Σε αρκετά ανάγλυφα βωμών εικονίζονται όρθιες μορφές μετωπικά. Πρόκειται για οικογενειακές σκηνές, με ενήλικες και παιδιά, στις οποίες οι μορφές παρατάσσονται η μια πλάι στην άλλη, ενώ όταν πρόκειται για περισσότερες δημιουργούνται ζεύγη (Εικ. 12).

Σε μια τελευταία ενότητα ανήκουν οι βωμοί με διάφορα θέματα που απαντούν μόνο μια φορά, όπως είναι ένας ηθοποιός (Εικ. 13), μια μορφή που παίζει λύρα, ένα παιδί με τα παιχνίδια του, μια σκηνή σπονδής, μια σκηνή αποχαιρετισμού, μια μορφή αθλητού με κλαδί φοίνικα, ένας οπλίτης, μια κυρία με τη δούλη της (Εικ.14).

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΒΩΜΩΝ

Από το σύνολο των 374 βωμών μόνο εξήντα τρεις δεν έχουν επιγραφή. Οι επιγραφές είναι όλες ελληνικές εκτός από δύο στα λατινικά. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι από τις επιγραφές τους χρονολογημένοι βωμοί, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι από τη Θεσσαλονίκη[19]. Το κείμενο των επιγραφών είναι συνήθως σε πεζό λόγο, εκτός από δώδεκα έμμετρες που όλες, πλην μίας, είναι ταφικές[20].

Χαράσσονται συνήθως στην κύρια όψη των βωμών. Ο τύπος των γραμμάτων στις επιγραφές είναι ο γωνιώδης και ο καμπυλόγραμμος και εμφανίζεται άλλοτε ξεχωριστά και άλλοτε μαζί. Αυτό καθιστά το κριτήριο της μορφής των γραμμάτων επισφαλές για την χρονολόγηση των επιγραφών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ονόματα των επιγραφών τα οποία, παρόλο που δεν προέρχονται από το σύνολο των ενεπίγρα-

18. Β. Αλλαμανή–Σουρή, "Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο της Βέροιας", *Αμητός, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 33–56.

19. Για τις επιγραφές της Θεσσαλονίκης βλ. Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae* X, II, 1, Berlin 1972.

20. Οι περισσότερες έμμετρες απαντούν στη Βέροια. Σχετικά με τις επιγραφές της τελευταίας βλ. Λ. Γουναροπούλου, Μ. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998.

Εικ. 9. (αριστερά) Βωμός από τη Βέροια με παράσταση θεοποιημένου θνητού ως Ερμή.

Εικ. 10. (δεξιά) Βωμός από τη Θεσσαλονίκη με παράσταση θεοποιημένου θνητού ως Ηρακλή και Έρωτα–Θάνατο.

φων μνημείων των δύο πόλεων, αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της κοινωνικής προσωπογραφίας της πόλης. Με περισσότερο επίσημο χαρακτήρα οι επιγραφές των τιμητικών βωμών μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τον δημόσιο βίο και την τοπική ανώτερη τάξη. Γραμμένες με περισσότερο καθημερινό και άμεσο τρόπο, που συχνά εκφράζει δραματικά τον πόνο της απώλειας αγαπημένων προσώπων, οι ταφικές επιγραφές δίνουν σημαντικά στοιχεία για την ιδιωτική ζωή της μεσαίων κυρίως κοινωνικών στρωμάτων. Οι κατηγορίες των ονομάτων είναι πολλές, με προεξάρχουσα αυτή που φανερώνει κάποια φυσική ή ηθική ιδιότητα του ατόμου που το φέρει ή εκφράζει μιαν ευχή.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΒΩΜΩΝ

Η χρονολόγηση των βωμών παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες με δεδομένο ότι από το σύνολο των μνημείων μόνο σαράντα τέσσερα είναι ακριβώς χρονολογημένα. Ταυτόχρονα η εξέλιξη της τυπολογίας τους είναι πολύ αργή στο διάστημα των περίπου 150 χρόνων που

Εικ. 14. Βωμός από τη Βέροια με παράσταση κυρίας με τη δούλη της.

Μέσα από τα σύνολα αυτά διαφαίνεται επίσης μια έντονη και διαρκής ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των δύο πόλεων, καθώς η κάθε μια με τη σειρά της, η Θεσσαλονίκη ως πρωτεύουσα μιας μεγάλης ρωμαϊκής επαρχίας και η Βέροια ως έδρα του Κοινού των Μακεδόνων, διεκδικούσε την εύνοια των εκάστοτε αυτοκρατόρων. Η σχέση αυτή, παρά τις συνεχείς οξύνσεις της φαίνεται ότι λειτούργησε εποικοδομητικά, τουλάχιστον, για την τέχνη των δύο πόλεων, που στα χρόνια αυτά έχει να επιδείξει πολλά και πολύ αντιπροσωπευτικά δείγματα επαρχιακών ρωμαϊκών έργων.

Κωστας Σισμανιδης

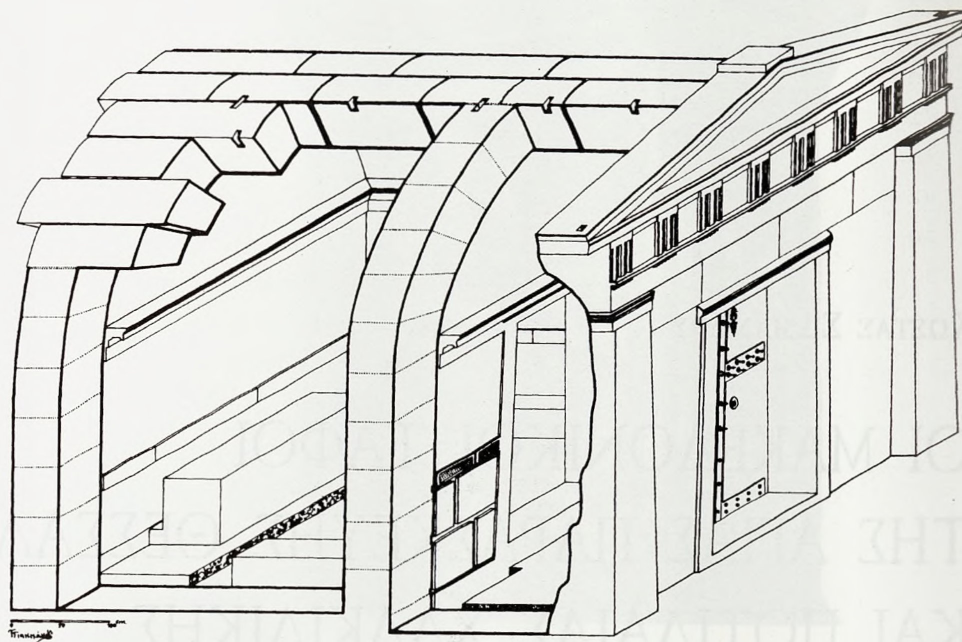
ΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ο μακεδονικός τάφος της Αγίας Παρασκευής νομού Θεσσαλονίκης[1] αποκαλύφθηκε το 1983, με ανασκαφική έρευνα που ανέλαβε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, ύστερα μάλιστα από πολλαπλές, αλλά αποτυχημένες επεμβάσεις σύγχρονων τυμβωρύχων. Ο τάφος βρίσκεται στην αγροτική περιοχή μεταξύ των κοινοτήτων Αγίας Παρασκευής και Σουρωτής, περί τα 25χλμ. ΝΑ της Θεσσαλονίκης. Η "Μικρή Τούμπα", όπως αποκαλούσαν οι ντόπιοι κάτοικοι τον τύμβο που κάλυπτε τον τάφο, είχε ύψος κορυφής 6,50 και διάμετρο 33μ. Η κατασκευή της έγινε με φερτό αμμώδες χώμα, χωρίς ιδιαίτερες στρωματογραφικές διακρίσεις. Το μνημείο εντοπίσθηκε λίγο βορειότερα από το κέντρο του τύμβου και σε βάθος 4μ. από το γύρω επίπεδο ή 10,50μ. από την κορυφή του τύμβου (Εικ. 1).

Ο τάφος έχει σπάνιο βόρειο προσανατολισμό, χτίστηκε με μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους, είναι διθάλαμος κι έχει επιχρισμένα με διπλή στρώση κονιάματος όλα τα ορατά του κατά την ταφή μέρη, την πρόσοψή του δηλαδή κι όλες τις επιφάνειες του εσωτερικού του. Συνολικό εξωτερικό μήκος έχει 6,35μ., πλάτος 4μ. και ύψος στην πρόσοψή του 4,77μ. Κατά μία εξαιρετικά σπάνια περίπτωση, οι θολίτες της καμάρας συνδέονται μεταξύ τους (στην πάνω τους πλευρά) με μεγάλους πιόσχημους και μολυβδοχοημένους σιδερένιους συνδέσμους.

Σημειώσαμε πιο πάνω ότι ολόκληρη η πρόσοψη του μνημείου είναι επιχρισμένη με λευκή μαρμαροκονία (Εικ. 2). Δύο παραστάδες στα άκρα φέρουν το επιστύλιο και ακολουθούν παραπάνω ο δωρικός θριγκός και το αέτωμα. Οι παραστάδες, που κορυφώνονται σε επίκρανο με ταινίες και κυμάτια, έχουν ύψος 3,23μ. και

1. Για την πρώτη παρουσίαση του μνημείου βλ. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 38 (1983), Χρονικά 269-270, Πίν. 114γ και Κ. Σισμανίδης, "Νέος μακεδονικός τάφος στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης", *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 15 (1982), 267-284. Για την οριστική δημοσίευση του τάφου βλ. Κ. Σισμανίδης, "Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης. Ένας νέος μακεδονικός τάφος", *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1986, 60-98, Εικ. 1-24 και Πίν. 15-26.

Εικ. 1. Τάφος Αγ. Παρασκευής: Αξονομετρικό σχέδιο.

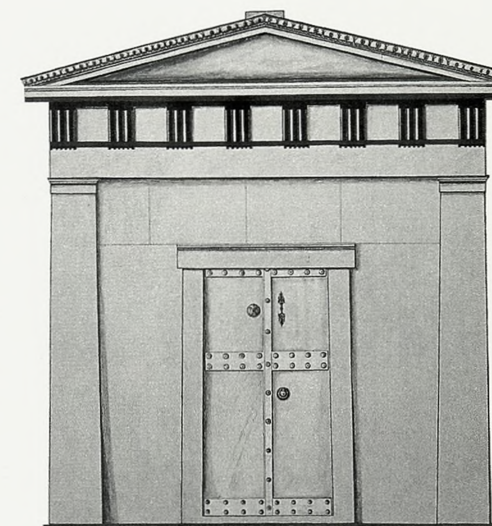
πλάτος κάτω 0,50μ., που στην κορυφή τους μειώνεται κατά 9εκ. Ανάμεσα στις παραστάδες και αμέσως κάτω από το επιστύλιο, γίνεται, με τον τρόπο της χάραξης πάνω στο κονίαμα, μίμηση λιθοδομής με τέσσερις γωνιόλιθους σε μία σειρά.

Η είσοδος φρασσόταν εξωτερικά με πέντε μεγάλους και επάλληλους πωρολίθους (Εικ. 3), ενώ εσωτερικά υπήρχε δίφυλλη μαρμάρινη πόρτα. Το θυραίο άνοιγμα έχει ύψος 2,35μ. και πλάτος στη βάση του 1,25μ., που στο πάνω μέρος μειώνεται κατά 7εκ. Εξωτερικά πλαισιώνεται με "δωρικό" περιθύρωμα σχήματος Π. Το ύψος του επιστυλίου είναι 28,5εκ. και μεταξύ αυτού και του διαζώματος παραπάνω παρεμβάλλεται στενή ταινία σε έντονο κόκκινο χρώμα. Στην κάτω πλευρά αυτής της ταινίας προσκολλώνται οι κανόνες με τις σταγόνες, που αντιστοιχούν στα υπερκείμενα τρίγλυφα του διαζώματος. Σ' αυτό υπάρχουν επτά λευκές μετόπες μεταξύ οκτώ τριγλύφων, τα οποία διατήρησαν το μπλε τους χρώμα σε εξαιρετική κατάσταση (Εικ. 4). Οι μετόπες είναι τετράγωνες με μήκος πλευράς 32,5εκ., ενώ τα τρίγλυφα, που παρουσιάζουν ευθείες τις απολήξεις των αυλάκων στην κορυφή τους, έχουν πλάτος 21εκ. Μεταξύ διαζώματος και οριζόντιου γείσου του αετώματος, παρεμβάλλεται μια δεύτερη στενή και κόκκινη επίσης ταινία. Το τύμπανο του αετώματος έχει μήκος 3,10μ. κι επιστέφεται από το επαέτιο γείσο, που, μαζί με τη συμφυή σίμη, μετρούν σε ύψος 17εκ. (Εικ. 5). Το γείσο αυτό αποτελείται από πέντε μεγάλες πωρόπλακες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με σιδερένιους και μολυβδοχοημένους πιόσχημους συνδέσμους, όπως είδαμε

και για τους θολίτες της καμάρας. Η μετάβαση από το λευκό, εξέχον και κυματιοφόρο σώμα του επαέτιου γείσου στη συμφυή σίμη, γίνεται με γραπτό ιωνικό κυμάτιο, σε κόκκινο, λευκό και μπλε χρώμα. Ακολουθεί η κύρια ζώνη της σίμης (που κορυφώνεται με στενή κόκκινη ταινία), στην επιφάνεια της οποίας εναλλάσσονται στη σειρά όμορφα κόκκινα ανθέμια με μαύρα άνθη λωτού.

Ο προθάλαμος του τάφου έχει διαστάσεις 1,43x3μ. ενώ ο θάλαμος είναι τετράγωνος, με μήκος πλευράς 3μ. ακριβώς. Μπαίνοντας στο μνημείο διαπιστώνουμε μία κλιμακωτή διάταξη στα δάπεδα των χώρων του: μετά το σκαλοπάτι της εξωτερικής πόρτας, από τον προθάλαμο για το θάλαμο ανεβαίνουμε ένα άλλο σκαλοπάτι, ενώ μια τρίτη κλιμάκωση ίδιου ύψους (17εκ.) έχουμε και σ' ολόκληρο το πίσω μέρος του θαλάμου, όπου σχηματίζεται ένα είδος βάθρου, πλάτους 95εκ., πάνω στο οποίο είναι χτισμένη μια μεγάλη παραλληλεπίπεδη κατασκευή. Το δάπεδο και των δύο χώρων του τάφου, στρωμένο με χοντρό κονίαμα, αποτελείται από μεγάλες παραλληλεπίπεδες πωρόπλακες. Η είσοδος του θαλάμου φέρει τα ίδια στοιχεία περιθυρώματος μ' εκείνα του εξωτερικού θυραίου ανοίγματος, ενώ δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για να υποθέσουμε ότι κλεινόταν με κάποιο τρόπο. Η λίθινη παραλληλεπίπεδη κατασκευή στο βάθος του θαλάμου αποτελούσε τη βάση της ξύλινης κλίνης, πάνω στην οποία εναποτέθηκε προφανώς ο νεκρός[2]. Τοποθετημένη έκκεντρα στον πίσω τοίχο, έχει μήκος 1,64μ., πλάτος 0,68μ. και ύψος 0,62μ. είναι δε επιχρισμένη σ' όλες της τις επιφάνειες. Στο νεκρικό θάλαμο υπάρχουν και δύο χτιστά και παραλληλεπίπεδα "θρανία", κολλημένα στις μακριές πλευρές του τάφου κι επιχρισμένα με γκριζωπό κονίαμα. Πάνω ακριβώς από το "θρανίο" του αριστερού, όπως μπαίνουμε, πλευρικού τοίχου του θαλάμου, βρίσκεται η οπή της αρχαίας τυμβωρυχίας, φραγμένη και πάλι με πέτρες από τους ίδιους τους τυμβωρύχους. Τους τοίχους και των δύο θαλάμων και στο ύψος ακριβώς της γένεσης της καμάρας, τους περιτρέχουν μία πλατιά εξέχουσα ταινία κάτω κι ένα κυματιοφόρο γείσο πιο πάνω, συνολικού ύψους 33εκ. Η επιφάνεια της καμάρας εσωτερικά φέρει κονίαμα χρώματος γκρίζου στον προθάλαμο και λευκού στο θάλαμο. Η καμάρα, που αποτελεί τέλειο ημικύλινδρο, ακτίνας 1,50μ., είναι χτισμένη με 13 σειρές θολιτών, τομής τραπεζίου.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε και στην πολύ προσεγμένη, κατά αρχιτεκτονικές ζώνες, γραπτή διακόσμηση των εσωτερικών τοίχων του τάφου. Πράγματι, τους τοίχους και των δύο θαλάμων τους περιτρέχουν χρωματικές ζώνες, ενώ πρέπει να σημειώσουμε ότι περισσότερο φροντισμένη παρουσιάζεται η διακόσμηση του προθαλάμου. Σ' αυτόν έχουμε τις εξής ζώνες: Στη βάση του προθαλάμου υπάρχει ταινία ύψους 25εκ., που, σε μίμηση μαρμάρινου τοιχοβάτη, αποτελείται εναλλάξ από μαύρες και γκρίζες λιθοπλίνθους. Ακολουθεί πιο πάνω λευκή ζώνη, ύψους 52εκ., που μι-

Εικ. 2. Σχεδιαστική απόδοση της πρόσοψης.

2. Βλ. σχετικά Κ. Σισμανίδης, *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων* (Αθήνα 1997), 169-171.

Εικ. 3. Η πρόσοψη του τάφου της Αγίας Παρασκευής με την αυλή και τμήμα του δρόμου κατά την ανασκαφή.

μείται μαρμάρινη τοιχοποιία. Οι περιτένειες εδώ φέρουν ωραίο λαδοπράσινο χρώμα και, με εγχάραξη μέσα σ' αυτές, αποδόθηκαν φύλλα και καρποί κισσού, πάνω σε βλαστούς που ελίσσονται με οκτώσχημο τρόπο (Εικ. 6). Παραπάνω υπάρχει ζώνη όμοιου ύψους, επίσης σε μίμηση μαρμάρινης δόμησης και με περιτένειες, αυτή τη φορά σε μαύρο χρώμα και με χαρακτηριστική απόδοση των "νερών" του μαρμάρου. Στη συνέχεια υπάρχει μία λευκή, διαχωριστική και προεξέχουσα ταινία - καταληπτήρας, πλάτους 15εκ., διακοσμημένη με τον τρόπο των στικτών γραμμών, σε ευθύγραμμους και γωνιώδεις σχηματισμούς. Την ταινία αυτήν την χαρακτηρίζουμε διαχωριστική, γιατί πράγματι διαιρεί τους τοίχους του προθαλάμου στο κάτω απ' αυτήν τμήμα (που μιμείται ισόδομη τοιχοποιία) και στην αμέσως υπερκείμενη πλατιά κι ενιαία επιφάνεια (ύψους 1,02μ.), η οποία φθάνει μέχρι το γείσο που προαναφέραμε. Στην επιφάνεια αυτή έχουμε το γνωστό σκούρο κόκκινο ("πομπηιανό" λεγόμενο) χρώμα. Η εναλλαγή στη χρωματική διακόσμηση των τοίχων του κυρίως θαλάμου εμφανίζεται διαφορετική. Στη βάση τους υπάρχει η ίδια ακριβώς ταινία που είδαμε και στον προθάλαμο, η οποία όμως διακόπτεται εδώ από τα δύο "θρανία" και το βάθρο της κλίνης. Αμέσως παραπάνω ακολουθεί λευκή ζώνη, ύψους 68,5εκ., στην οποία και με τη μέθοδο της χάραξης έχουμε μίμηση μαρμάρινων ορθοστατών. Η ζώνη αυτή επιστέφεται με ταινία - καταληπτήρα, πλάτους 16εκ., σε εναλλαγή και εδώ γκρίζων και μαύρων τμημάτων. Όλη η παραπάνω επιφάνεια μέχρι τα στοιχεία του εσωτερικού γείσου, ύψους 1,09μ., είναι ενιαία κι επιχρωματισμένη με ώχρα.

Είπαμε παραπάνω ότι μαρμάρινη δίφυλλη πόρτα υπήρχε μόνο στο εξωτερικό θυραίο άνοιγμα[3]. Βρέθηκε πεσμένη και σπασμένη, στον προθάλαμο του τάφου (Εικ. 7). Το ύψος της φθάνει τα 2,48μ., το συνολικό της πλάτος κάτω είναι 1,40 και πάνω 1,31μ., ενώ το πάχος έχει 13εκ. Μιμείται ξύλινη χαλκεπένδυτη πόρτα, αφού έχει όλα τα λειτουργικά και διακοσμητικά της στοιχεία χάλκινα. Σε αντίθεση με την πίσω της πλευρά, που έχει δεχθεί αδρή επεξεργασία, η όψη της είναι πολύ καλά λειασμένη. Στη θέση τους βρέθηκαν οι δύο χάλκινοι όλμοι (οι υποδοχές δηλαδή των στροφίγγων), στα σημεία που πατούσαν τα δύο θυρόφυλλα. Η στήριξη των θυροφύλλων στο πάνω μέρος γινόταν με χοντρές χάλκινες πλάκες, τοποθετημένες οριζόντια με τη βοήθεια δύο σιδερένιων στελεχών, πακτωμένων στον τοίχο (Εικ. 8). Οι πλάκες αυτές, διαστάσεων 25x12x4εκ., φέρουν διαμπερείς μεγάλες οπές στο κέντρο τους, μέσα στις οποίες γύριζαν οι κυλινδρικοί στροφείς των θυροφύλλων, που εξείχαν προς τα πάνω. Εξάλλου, στην κάτω στενή πλευρά και των δύο φύλλων και κοντά στο σημείο επαφής τους, υπάρχουν, μέσα σε βαθείς τόρμους, δύο χάλκινοι μικροί τροχοί, οι οποίοι και με ώθηση από έξω μπορούσαν να κυλήσουν πάνω σε δύο μολύβδινες ράγες, τοποθετημένες στο δάπεδο του προθαλάμου. Τα θυρόφυλλα φέρουν στην όψη τους τρεις ανάγλυφες και παράλληλες μεταξύ τους οριζόντιες ταινίες (πλάτους 15,5εκ.), πάνω στις οποίες και σε δύο σειρές ανά τέσσερις βρίσκονται, στερεωμένες με σιδερένια καρφιά (όπως άλλωστε και στην κάθετη αρ-

Εικ. 4. Τμήμα του θριγκού κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

3. Η πόρτα αυτή έχει μεταφερθεί και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Βρίσκεται στην πρώτη αίθουσα δεξιά (για τον εισερχόμενο στο Μουσείο), στον τοίχο της οποίας μάλιστα και στις φυσικές της διαστάσεις έχει αποδοθεί γραπτά και ολόκληρη η πρόσοψη του τάφου της Αγίας Παρασκευής.

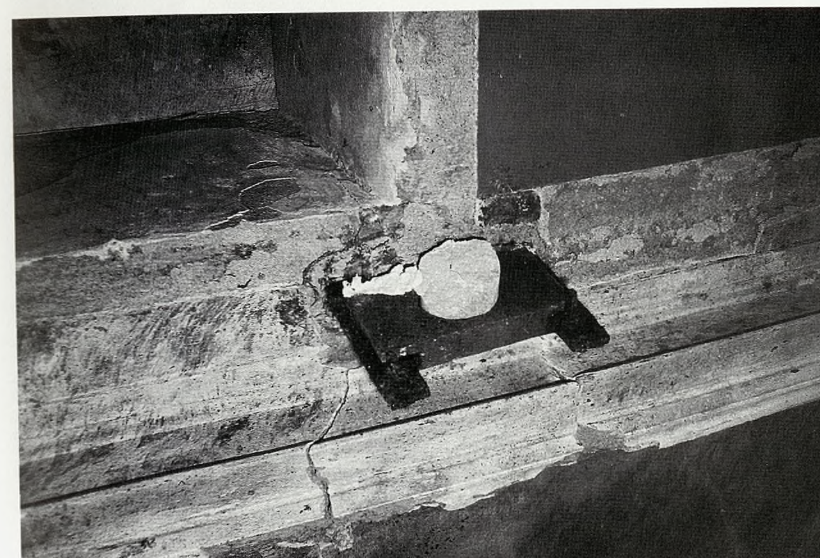

Εικ. 7. Η μαρμάρινη πόρτα όπως βρέθηκε.

στάζουν" το επιστύλιο, ενώ ακολουθεί πιο πάνω το αέτωμα, που πλαισιώνεται από το οριζόντιο και το επαέτιο γείσο. Οι πλάκες του επαέτιου ειδικά γείσου δένονται μεταξύ τους, στην άνω επιφάνεια, με σιδερένιους και μολυβδοχοημένους πιόμορφους συνδέσμους. Η καμάρα του τάφου αποτελείται από 11 σειρές θολιτών και είναι επιχρισμένη εσωτερικά με λευκό κονίαμα.

Στο μέσο της πρόσοψης υπάρχει το θυραίο άνοιγμα, που φέρει εσωτερικά το συνηθισμένο σε σχήμα Π περιθύρωμα. Το ύψος της εισόδου είναι 1,77 μ., ενώ το πλάτος της κάτω 0,93μ. και πάνω 0,89 μ. Εξωτερικά η είσοδος φρασσόταν με τρεις τεράστιους γωνιόλιθους, ενώ εσωτερικά έφερε δίφυλλη πώρινη πόρτα, επιχρισμένη με λευκό λειασμένο κονίαμα. Η πόρτα αυτή, που βρέθηκε διαλυμένη από τους τυμβωρύχους, στερεωνόταν κάτω και πάνω με χάλκινους όλμους, οι οποίοι μπορούσαν να στραφούν σε χάλκινους επίσης γιγγλύμους, πακτωμένους με μολυβδοχόηση στο δάπεδο και στο πάνω μέρος της εισόδου αντίστοιχα[5]. Στην κάτω επίσης στενή μεριά και των δύο θυροφύλλων και κοντά στο σημείο επαφής τους, υπάρχουν (με ιδιόμορφο τρόπο προσαρμοσμένοι), δύο χάλκινοι κυλινδρικοί τροχοί, οι οποίοι βοηθούσαν την πόρτα να ανοιγοκλείνει. Για τη λειτουργία όμως της πόρτας, η οποία πρέπει να σημειώσουμε στερείται "κλείθρου", στον τάφο της Ποτίδαιας εμφανίζεται και η εξής ιδιομορφία: εσωτερικά τα θυρόφυλλα ασφαλίζονταν με δυνατή χάλκινη αμπάρα, της οποίας τα δύο άκρα προσαρμόζονταν σε δύο αντίστοιχα χάλκινα και πιόσχημα στελέχη, πακτωμένα δεξιά και αριστερά του θυραίου ανοίγματος. Από την άλλη μεριά, πάνω και αριστερά από την είσοδο, υπάρχει στον τοίχο της πρόσοψης ένας τετράγωνος γωνιόλιθος (πλευράς 43εκ.), ο οποίος δεν φέρει επίχρισμα κονιάματος ούτε στην εξωτερική ούτε

5. Η πόρτα αυτή εκτίθεται στην ίδια αίθουσα του Μουσείου Θεσσαλονίκης με εκείνη του τάφου της Αγίας Παρασκευής (βλ. σημ. 3). Στον ίδιο χώρο ο επισκέπτης μπορεί επίσης να δει τις δύο μαρμάρινες γραπτές κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας, που αποτελούν μοναδικό δείγμα αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής.

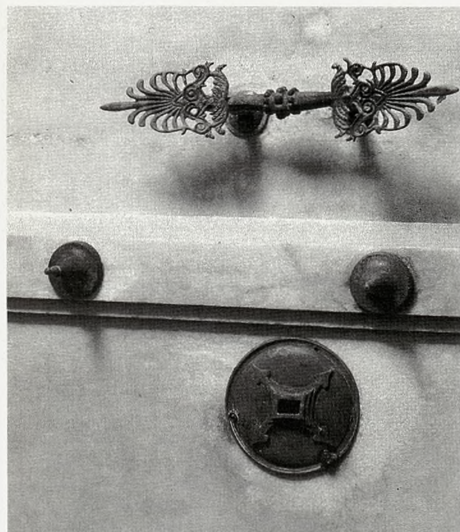
Εικ. 8. Μηχανισμός στήριξης της πόρτας στο πάνω της μέρος.

και στην εσωτερική του ορατή πλευρά. Γίνεται σαφές λοιπόν ότι, όταν υπήρχε ανάγκη να μπουν στον τάφο, αφαιρούσαν τον παραπάνω γωνιόλιθο, εισχωρούσαν από την οπή στο θάλαμο, έβγαζαν την αμπάρα κι άνοιγαν την πόρτα. Για την έξοδο πάλι από τον τάφο, ακολουθούσαν την ακριβώς αντίστροφη διαδικασία.

Ο νεκρικός θάλαμος έχει διαστάσεις 2,75×3μ. και ύψος κορυφής 3,30μ. Το δάπεδό του, που έφερε επίστρωση χοντρού κονιάματος, αποτελείται από ορθογώνιες πωρόπλακες, διαφορετικών μεγεθών μεταξύ τους. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, όλες οι επιφάνειες του θαλάμου είναι επιχρισμένες με λευκό κονίαμα, το οποίο φέρει στους κάθετους τοίχους οριζόντιες και κάθετες χαράξεις, σε μίμηση ορθομαρμάρωσης κάτω και ισοδομικού συστήματος πιο πάνω. Μια γραπτή ταινία, πλάτους 13,5εκ. περιτρέχει το θάλαμο ακριβώς στο ύψος της γένεσης της καμάρας, διακοπτόμενη μόνον από την είσοδο. Με ζωηρούς χρωματισμούς στους τόνους του πράσινου, του μαύρου και του καστανέρυθρου, αποδόθηκε εδώ μια εξαίρετη κληματίδα με σταφύλια, πάνω στα οποία περιπλέκονται βλαστοί ανθισμένου κισσού. Έχουμε στην ταινία αυτή μία πρώτη αναφορά στο διονυσιακό πνεύμα, σύμφωνα με το οποίο διακοσμήθηκαν και οι νεκρικές κλίνες του τάφου, όπως θα δούμε αμέσως.

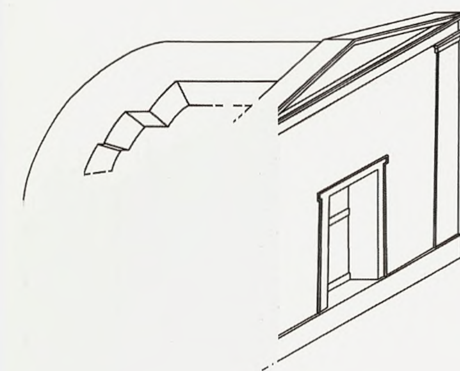
Στο θάλαμο του τάφου υπήρχαν, πράγματι, δύο μαρμάρινες κλίνες, πάνω στις οποίες, θρυμματισμένα από τους τυμβωρύχους, βρέθηκαν τα οστά δύο νεκρών. Σε διάταξη σχήματος Γ, η πρώτη κλίνη κατελάμβανε τον πίσω τοίχο του τάφου, ενώ η δεύτερη τον δεξιό, όπως μπαίνουμε, πλευρικό του τοίχο. Σε μήκος η κάθε κλίνη ξεπερνά τα 2μ., ενώ το ύψος στα πόδια τους φθάνει το 1μ., όσο δηλ. περίπου είναι και το πλάτος τους (Εικ. 11-12).

Το πιο σημαντικό όμως με τις κλίνες του τάφου της Ποτίδαι-

Εικ. 9. (πάνω) Λεπτομέρεια με την ασπιδίσκη του κλειδιού της πόρτας και τη χάλκινη λαβή.

Εικ. 10. (κάτω) Τάφος Ποτίδαιας: Αξονομετρικό σχέδιο.

ας είναι ότι τα μέτωπά τους εμφανίζονται κατάγραφα με παραστάσεις, οι οποίες μάλιστα διατηρήθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση. Επειδή δεν διαθέτουμε τον ανάλογο χώρο, θα επιχειρήσουμε μια πολύ σύντομη περιγραφή αυτής της γραπτής διακόσμησης κι αυτό λόγω της ιδιαίτερης σημασίας τους, τόσο από την άποψη της τεχνικής και της τεχνοτροπίας, όσο και της θεματολογίας.

Ανάγλυφα στις δύο κλίνες αποδόθηκαν τα περιγράμματα των ποδιών τους, ενώ οι λεπτομέρειες ανάμεσα σ'αυτά τα περιγράμματα είναι γραπτές, με έντονο κυρίως κόκκινο χρώμα και τις διαβαθμίσεις του. Έχουμε εδώ την κανονική μορφή των ποδιών μιας αρχαίας ελληνική κλίνης του Β΄ τύπου[6], με τα ανθέμια, τις έλικες κ.λπ. Οι μεγάλοι οφθαλμοί των ελίκων στα επίκρανα των ποδιών, που σίγουρα θα ήταν από κάποιο πολύτιμο υλικό, αφαιρέθηκαν όλοι από τους αρχαιοκαπήλους.

Η κύρια όμως διακόσμηση διατάσσεται σε τρεις ζωφόρους, ανάμεσα στα πόδια των κλινών. Σημειώνουμε ότι σε κάθε μία από τις ζώνες αυτές, η διακόσμηση συνεχίζεται ομοιόμορφη και στις δύο κλίνες, χωρίς να διασπάται ούτε τεχνοτροπικά ούτε και θεματογραφικά.

Στην πρώτη από πάνω ζώνη (ύψους 14,5εκ.), παρατάσσονται στη σειρά "ημικεκλιμένες" και ημίγυμνες, ανδρικές και γυναικείες μορφές, μέσα σ' ένα υπαίθριο ιερό τέμενος, το οποίο υποδηλώνεται με κρήνες, στήλες κ.λπ. Το σύνολο των μορφών ανάγεται στο διονυσιακό μυθογραφικό κύκλο. Πιο ειδικά και από τα αριστερά προς τα δεξιά εικονίζονται:

1. Γυναικεία μορφή, καθιστή μπροστά σε λίθινη στήλη και στη γνωστή στάση του "αποκαλύπτεσθαι". Ταυτίζεται με την Αφροδίτη, πράγμα για το οποίο συνηγορεί και η χήνα στα δεξιά της, καθώς το πουλί αυτό αποτελεί συχνό συνοδό της θεάς του έρωτα (Εικ. 13).
2. Ακολουθεί μια κρήνη με τρεις κρουνούς και λεκάνη μπροστά της, που αποδόθηκε προοπτικά και μόνον με περίγραμμα. Στη συνέχεια έχουμε τη δεύτερη "ημικεκλιμένη" μορφή, η οποία συνοδεύεται από πάνθηρα. Η μορφή έχει δυστυχώς σβηστεί στο μεγαλύτερο μέρος της από τους τυμβωρύχους, σε σημείο που να μην είμαστε βέβαιοι ούτε για το φύλο της. Το πιθανότερο όμως είναι ότι εικονίζει γυναίκα, οπότε θα μπορούσε να ταυτιστεί με μαινάδα.

   Το μέσο της ζωοφόρου στην α΄ κλίνη καταλαμβάνει ένα πλαισιωμένο οκτάκτινο άστρο, σβησμένο κι αυτό σε μεγάλο βαθμό. Ανάμεσα στις ακτίνες του άστρου διακρίνονται σχηματοποιημένοι βλαστοί.
3. Δεξιότερα έχουμε έναν μισοξαπλωμένο και προφανώς μεθυσμένο Παποσιληνό, που αναμφίβολα αποτελεί την καλύτερη και εκφραστικότερη μορφή της ζωφόρου. Φορά κόκκινες γυριστές κρηπίδες (μπότες) και στο δεξί του χέρι κρατά ρυτό, που απολήγει σε προτομή γρύπα (Εικ. 14).

6. Βλ. H. Kyrielies, " Throne und Klinen", *Ergh.* 24, Jdl 1969, 169-171.

Εικ. 11. (πάνω) Η κλίνη α΄ απέναντι από την είσοδο. Δεξιό της τμήμα.

Εικ. 12. (δεξιά) Η γωνία συμβολής των δύο κλινών.

Εικ. 13. (κάτω) Η Αφροδίτη, από τη διακόσμηση της κλίνης α΄.

4. Στη συνέχεια και ύστερα από μια λίθινη στήλη, ζωγραφίστηκε ένα όμορφο ελάφι, μπροστά σ' ένα δενδρύλλιο (Εικ. 15). Η καίρια θέση του ελαφιού και η κατεύθυνσή του προς τα δεξιά συνηγορούν στην άποψη ότι το Ιερό Άλσος, μέσα στο οποίο βόσκει το ζώο, είναι αφιερωμένο στην Άρτεμη.
5. Με την παρεμβολή μιας ακόμη λίθινης στήλης, ακολουθεί μια ανδρική μορφή με θύρσο στο χέρι και στον τύπο ακριβώς του Διονύσου του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα (Εικ. 16). Δεν υπάρχει επομένως αμφιβολία ότι η μορφή ταυτίζεται με το Διόνυσο και ότι η παρουσία του θεού εδώ υπαινίσσεται τον ιερό του γάμο με την Αριάδνη, η οποία, όπως θα δούμε, εικονίζεται λίγο παρακάτω στην ίδια ζώνη.
6. Η διακόσμηση της ζωφόρου στην α΄ κλίνη ορίζεται από ένα αρχαϊστικό γυναικείο άγαλμα, στημένο σε βάθρο. Ο εικονογρα-

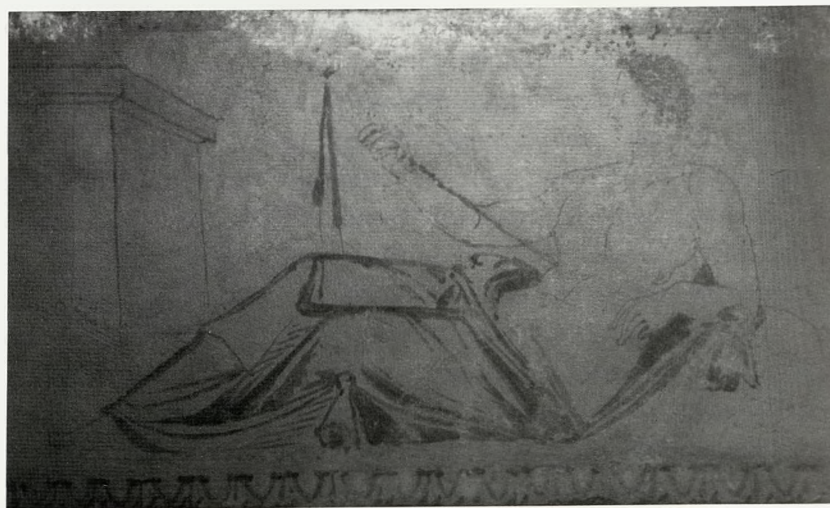
Εικ. 14. (πάνω) Ο Παπποσιληνός στην κλίνη α΄.

Εικ. 15. (κέντρο) Το ελάφι στην κλίνη α΄.

Εικ. 16. (κάτω) Ο Διόνυσος στο άκρο της α΄ κλίνης.

φικός τύπος, το πόλο στο κεφάλι και η φιάλη στα χέρια βεβαιώνουν ότι ο ζωγράφος απέδωσε ένα άγαλμα της Άρτεμης και μάλιστα μέσα στο ιερό της τέμενος. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το ελάφι που είδαμε παραπάνω, το οποίο, θυμίζουμε, κατέχει εξέχουσα θέση της ζωφόρου, προσβλέποντας μάλιστα στο άγαλμα της προστάτιδάς του θεάς.

7. Συνεχίζοντας την ίδια θεματογραφία στη β΄ κλίνη και ύστερα από ένα πλαισιωμένο τετράγωνο με σχηματοποιημένα φυτικά θέματα, έχουμε μια δεύτερη βρύση, μ' έναν κρουνό αυτή τη φορά και αμέσως μετά μια όμορφη γυναικεία μορφή, που κρατά στο προτεταμένο αριστερό της χέρι χρυσή φιάλη και συνοδεύεται από πάνθηρα (Εικ. 17). Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, ταυτίζεται πιθανότατα με την Αριάδνη, της οποίας η παρουσία αποτελεί σαφή αναφορά στο γάμο της με το Διόνυσο.
8. Λίγο δεξιότερα, μια κυλινδρική στήλη κρατά στην κορυφή της μεταλλικό λέβητα, με ημίτομα γρυπών στο περιχείλωμά του και ακολουθεί η μοναδική όρθια μορφή της ζωφόρου (Εικ. 18). Πρόκειται για έναν φτερωτό Έρωτα, τον οποίο ο ζωγράφος απέδωσε ακριβώς στον αγαλματικό τύπο του Ηρακλή Φαρνέζε, με ρόπαλο και λεοντή. Η ξαφνική παρουσία του λυσιππικού αυτού εικονογραφικού τύπου (που, ας σημειωθεί, είναι και η παλιότερη γνωστή σε αποδόσεις του Έρωτα), βοηθά και στη χρονολόγηση του τάφου της Ποτίδαιας, αφού μας δίνει ένα βέβαιο χρονικό terminus.
9. Η διακόσμηση της πρώτης αυτής ζωφόρου κλείνει με μια ακόμη καθισμένη γυναικεία μορφή, της οποίας όμως δεν διακρίνονται το πάνω μέρος του κορμού και το κεφάλι. Η γυναίκα, που κάθεται μπροστά σε μια λίθινη στήλη, μπορεί εύκολα να ταυτισθεί με μαινάδα, κυρίως από το τύμπανο που στηρίζει στο δεξιό της μηρό.

Όλες οι μορφές που περιγράψαμε, αποδόθηκαν κυρίως με λεπτά καστανά περιγράμματα, πάνω σ' ενιαίο κίτρινο βάθος. Γίνεται φειδωλή χρήση ελάχιστων άλλων χρωμάτων, μ' έναν τρόπο που ανακαλεί την τεχνική των προγενέστερων λευκών ληκύθων.

Διαφορετική εντελώς, από κάθε άποψη, παρουσιάζεται η διακόσμηση της αμέσως κατώτερης ζώνης, στο βυθισμένο τύμπανο και των δύο κλινών (Εικ. 19-20). Στη ζωφόρο αυτή, ύψους 19,5εκ., εικονίζονται πέντε στη σειρά και σχεδόν όμοιες μεταξύ τους συνθέσεις, που, στο παραδοσιακό σχήμα, αποδίδουν ζεύγη γρυπών να σπαράζουν ελάφια. Με τη χρησιμοποίηση κυρίως των χρωμάτων και μάλιστα σε παχύ στρώμα, δίνεται η εντύπωση του ανάγλυφου και του τρισδιάστατου. Το βάθος γύρω από τις επιμέρους συνθέσεις είχε ενιαίο και βαθύ κόκκινο χρώμα, που κατέπεσε στο μεγαλύτερο μέρος του. Για την απόδοση κάθε ζεύγους γρυπών και ελα-

Εικ. 17. Η Αριάδνη, από τη διακόσμηση της κλίνης β΄.

Εικ. 18. Έρωτας και Μαινάδα με τύμπανο στο άκρο της κλίνης β΄.

Εικ. 19. Λεπτομέρεια της διακόσμησης του τυμπάνου των κλινών. Γρύπες που σπαράζουν ελάφι.

Εικ. 20. Τμήμα της γραπτής διακόσμησης στη δεύτερη και τρίτη ζωφόρο της α΄ κλίνης.

φιού, χρησιμοποιήθηκε κόκκινο, μπλε, κίτρινο, μαύρο, καφέ και πράσινο χρώμα, καθώς και οι διαβαθμίσεις τους για τη δήλωση κυρίως των φωτοσκιάσεων. Οι γρύπες έχουν υψωμένο περήφανα το κεφάλι και δεν δαγκώνουν το ελάφι που βρίσκεται ανάμεσά τους, όπως συμβαίνει σχεδόν σε όλες τις αποδόσεις του ίδιου θέματος. Με τα δυνατά μπροστινά τους σκέλη έχουν παγιδεύσει και ακινητοποιήσει το θύμα τους, το οποίο βρίσκεται σε στάση απόγνωσης μετά το θανάσιμο αγκάλιασμα. Στην κεντρική μάλιστα σύνθεση της α΄ κλίνης διακρίνεται και το αίμα, που τρέχει από την πλάτη του πληγωμένου ελαφιού (Βλ. Εικ. 20). Κάτω από κάθε σύνθεση, αποδόθηκε και το ανώμαλο ορεινό τοπίο, με χοντρό καφέ περίγραμμα και πράσινο χρώμα.

Στην τρίτη και στενότερη ζωφόρο των κλινών, πιο κάτω (ύψους 10εκ.), αποδόθηκαν με καστανό περίγραμμα πάνω σε κίτρινο βάθος αντιμέτωπα ζεύγη ήμερων και άγριων ζώων δίπλα σε φυτικά διακοσμητικά θέματα, λίθινες στήλες και μεταλλικούς κρατήρες. Στη ζώνη αυτή και με τη σειρά από τα αριστερά προς τα δεξιά, έχουμε:

1. Ζεύγος λιονταριού και μαινόμενου ταύρου (βλ. Εικ. 19). Ανάμεσά τους παρεμβάλλεται φυτικό κόσμημα, ενώ, πίσω από τον ταύρο ορθώνεται λίθινη στήλη.
2. Ζεύγος πάνθηρα και φτερωτού μονόκερω (βλ. Εικ. 20). Ανάμεσά τους ζωγραφίστηκε ένας ελικωτός κρατήρας, ενώ η σύνθεση ορίζεται στα δεξιά μ' ένα δεύτερο κρατήρα, καλυκωτό αυτή τη φορά.
3. Ζεύγος ταύρου (βλ. Εικ. 20) και λιονταριού με φυτικό κόσμημα ανάμεσά τους, όπως και στην πρώτη θεματική ομάδα της ίδιας κλίνης.
4. Σε συνέχεια της ίδιας ζώνης στη β΄ κλίνη και χωρίς άλλα παραπληρωματικά κοσμήματα, έχουμε στην αρχή έναν πάνθηρα,

αντιμέτωπο μ' έναν κάπρο σε ορμητική κίνηση.

5. Η ζωφόρος κλείνει μ' ένα τρίτο κατά σειρά ζευγάρι ταύρου και λιονταριού.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι στο κατώτερο μέρος και των δύο κλινών αποδόθηκαν συμβατικά δύο γραπτά κίτρινα και επιμήκη χαμηλά υποπόδια, μέσα σε μαύρο βάθος, που υποδηλώνει το κενό.

Ο ζωγράφος που δούλεψε στον τάφο της Ποτίδαιας, ήταν οπωσδήποτε ένας ικανός καλλιτέχνης. Από τις κλίνες, που μόλις περιγράψαμε, φαίνεται ότι δούλευε με την ίδια άνεση και ταχύτητα, τόσο τα περιγράμματα των θεμάτων του, όσο και τα χρώματα στις ποικίλες διαβαθμίσεις τους. Οι μορφές της πρώτης κύριας ζωφόρου των κλινών κρατούν ακόμη από την κλασική ζωγραφική παράδοση, αν και σε κάποιες από αυτές (π.χ. στον Παποσιληνό και στον Έρωτα) αρχίζει να αχνοφαίνεται η ελληνιστική εποχή με αρκετά ρεαλιστικά στοιχεία. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία του μνημείου (αρχιτεκτονικά κ.λ.π.), τοποθετεί την κατασκευή του τάφου της Ποτίδαιας γύρω στο 300 π.Χ., λίγα δηλαδή χρόνια μετά την ίδρυση από τον Κάσσανδρο της Κασσάνδρειας (316 π.Χ.), στη θέση της αρχαιότερης Ποτίδαιας. Για τη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν και τα λίγα ευρήματα, που διέφυγαν της προσοχής των τυμβωρύχων. Απ' αυτά αναφέρουμε ένα μικρό μελαμβαφή κάνθαρο, δύο αλάβαστρα, ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι, μια σιδερένια στλεγγίδα, καθώς επίσης και αρκετά οστέινα και ελεφαντοστέινα πλακίδια, τα οποία διακοσμούσαν πιθανότατα ξύλινη κίστη.

Κατερινα Τζαναβαρη

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΟΡΟΠΛΑΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

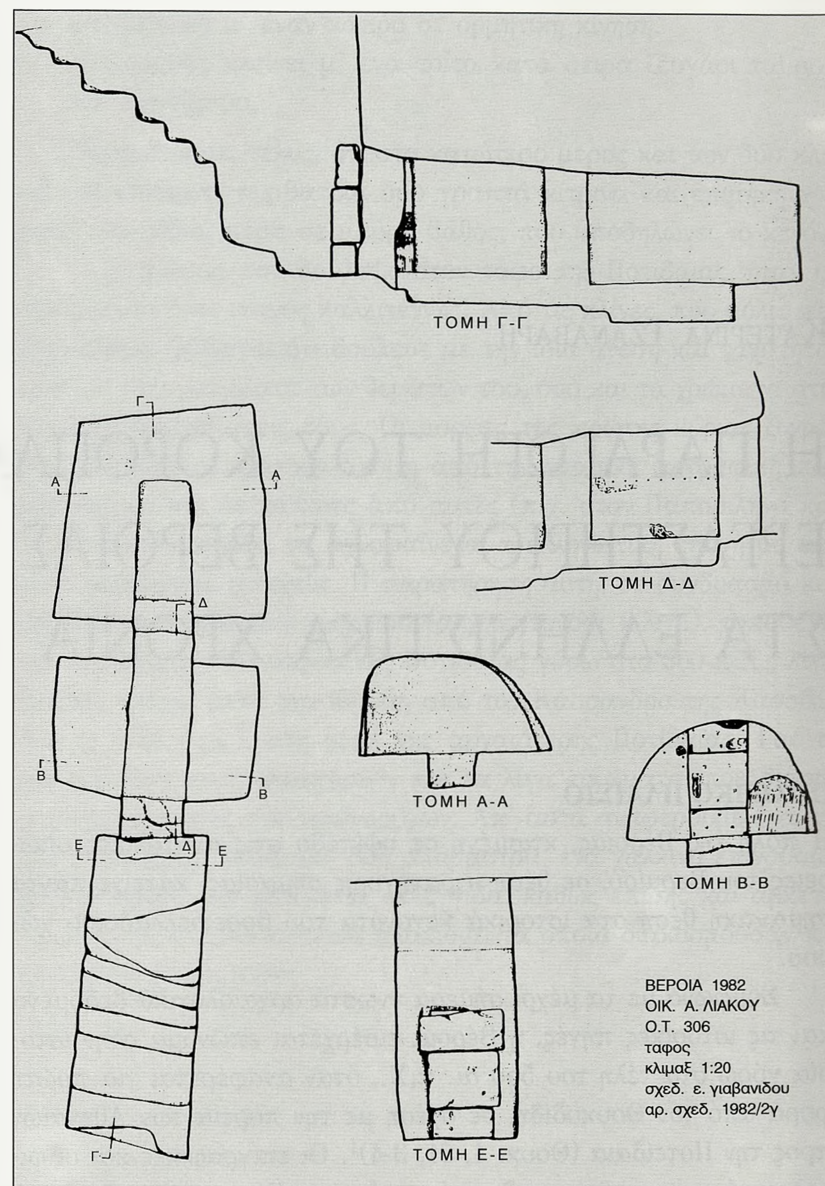
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η πόλη της Βέροιας, κτισμένη σε υψίπεδο στις ανατολικές υπώρειες του Βερμίου, σε θέση στρατηγικής σημασίας, κατείχε πάντα σημαντική θέση στα ιστορικά γεγονότα του βορειοελλαδικού χώρου.

Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα και τις ιστορικές πηγές, η Βέροια εισέρχεται επώνυμα στην ιστορία γύρω στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., όταν αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Θουκυδίδη, σε σχέση με την πορεία των Αθηναίων προς την Ποτείδαια (Θουκ. 1, 61, 3-4)[1]. Οι επιγραφικές και οι φιλολογικές μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι η πόλη ακμάζει ιδιαίτερα στα χρόνια των Αντιγονιδών. Την περίοδο αυτή αναδεικνύεται σε δεύτερη, μετά την πρωτεύουσα, πόλη του μακεδονικού βασιλείου. Εξελίσσεται έτσι σε σημαντικό πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της Μακεδονίας, όπου αναπτύσσεται μια εξέχουσα κοινωνική τάξη, τα μέλη της οποίας κατέχουν σημαντικά αξιώματα. Η εικόνα αυτή ενισχύεται άλλωστε από τα ανασκαφικά ευρήματα: είναι η εποχή της κοινωνικής, οικονομικής και οικιστικής ανάπτυξης της πόλης, της οργάνωσης και της παραγωγής των εργαστηρίων της.

Η ιστορική έρευνα χαρακτηρίζει την περίοδο της βασιλείας των δύο τελευταίων γόνων της δυναστείας των Αντιγονιδών και τα χρόνια που ακολούθησαν τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως μια εποχή γενικότερης οικονομικής παρακμής των πόλεων του μακεδονικού βασιλείου, κυρίως λόγω των πολεμικών γεγονότων, που διαδραματίζονται στην ευρύτερη περιοχή. Η εικόνα που συνθέτουν ωστόσο τα δεδομένα των νεκροταφείων της Βέροιας, όσον αφορά τη συγκε-

1 Ωστόσο η πρόσφατη αποκάλυψη ενός περιορισμένου αριθμητικά ταφικού ευρήματος, το οποίο εντάσσεται στο τρίτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., επιτρέπει, κατά την άποψη των ανασκαφέων, μια ανάλογη μετατόπιση του χρονικού ορίου κατοίκησης του χώρου.

Σχ. 1.

κριμένη χρονική περίοδο, είναι διαφορετική. Στα χρόνια αυτά υιοθετείται και εφαρμόζεται σε μεγάλη κλίμακα ο τύπος του λαξευτού θαλαμωτού τάφου για τους ενταφιασμούς των νεκρών. Συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα ταφικό μνημείο οικογενειακού χαρακτήρα, με ιδιαίτερα δαπανηρή κατασκευή, που εξυπηρετεί, χωρίς αμφιβολία, τις ανάγκες μιας ανερχόμενης κοινωνικά τάξης της πόλης. Στις απαιτήσεις της τάξης αυτής αποδίδουμε άλλωστε την ίδρυση και την εντυπωσιακή εξέλιξη των εργαστηρίων της στα όψιμα ελληνιστικά και στη συνέχεια στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε επίσης ότι σημαντικό παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης αποτέλεσαν τα άφθονα νερά των ποταμών, που πήγαζαν από το Βέρμιο όρος, διέσχιζαν την πόλη και πότιζαν την εύφορη πεδιάδα της.

Εικ. 1. Λαξευτή κλίμακα και πρόσοψη θαλαμωτού τάφου.

Η ανάπτυξη της πόλης συνεχίζεται λοιπόν αδιάκοπα και στα χρόνια που ακολούθησαν τη ρωμαϊκή κατάκτηση, η οποία άλλωστε δεν φαίνεται να διατάραξε σημαντικά τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές. Μετά τη διαίρεση της Μακεδονίας σε τέσσερις διοικητικές "μερίδες", η Βέροια αποτελεί την έδρα του Κοινού των Μακεδόνων, με κύρια αποστολή την άσκηση της αυτοκρατορικής λατρείας και στη συνέχεια της αλεξανδρολατρείας, με τη διοργάνωση γιορτών, αγώνων και θεαμάτων. Καθοριστικές για τη εξέλιξη της πόλης στάθηκαν ωστόσο οι επιδρομές των Γότθων και των Ερούλων τον 3ο αι. μ.Χ., που την οδήγησαν στην παρακμή.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

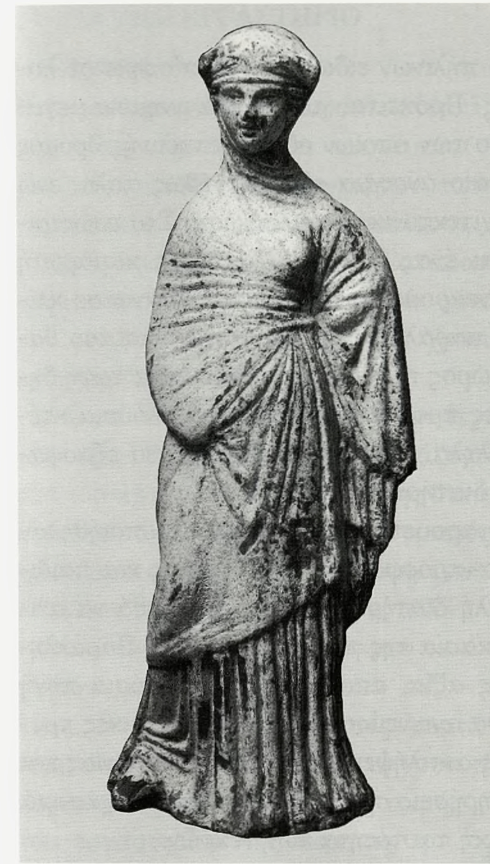
Η ευτυχής συγκυρία της οικιστικής επέκτασης της σύγχρονης πόλης της Βέροιας κατά τα τελευταία χρόνια εκτός των αρχαίων τειχών, στον χώρο όπου απλώνονταν τα αρχαία νεκροταφεία, στάθηκε αφορμή να αποκαλυφτεί ένα σημαντικό τμήμα του νεκροταφείου της πόλης, που έμεινε άθικτο από τον χρόνο και συμπίπτει χρονικά με μια καίρια περίοδο της ανάπτυξής της, από τα τέλη του 4ου μέχρι περίπου τα μέσα του 1ου αι. π.Χ.

Το νεκροταφείο της κλασικής εποχής, του τέλους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε σε δύο θέσεις, στα βορειοανατολικά και στα νοτιοανατολικά της πόλης. Οι τύποι των τάφων που χρησιμοποιήθηκαν για ενταφιασμούς είναι ο λακκοειδής λαξευτός στον μαλακό βράχο (Εικ. 1, Σχ. 1) και σπανιότερα ο κτιστός κιβωτιόσχημος (Εικ. 2). Σημαντικά λιγότερες σε σχέση με τους ενταφιασμούς είναι οι καύσεις των νεκρών.

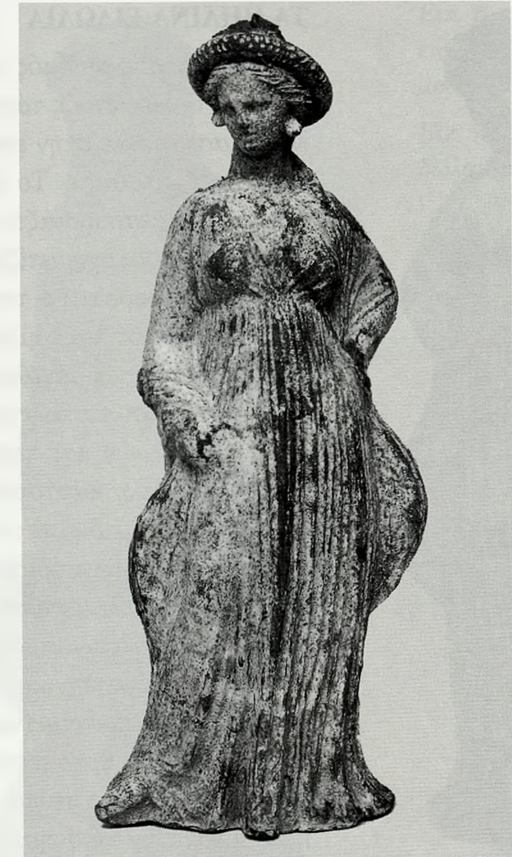
Τη θεαματική ωστόσο αύξηση του πληθυσμού της πόλης στην ελληνιστική εποχή αποδεικνύει αναμφισβήτητα η μεγάλη έκταση των νεκροταφείων. Αποκαλύφθηκε έτσι σημαντικός αριθμός ατομικών και οικογενειακών τάφων, λαξευμένων στον μαλακό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής, με ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Απαντούν εδώ όλοι οι γνωστοί τύποι των ταφικών μνημείων

Εικ. 2. Άποψη δύο δίδυμων κιβωτιόσχημων τάφων.

Εικ. 3. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής.

Εικ. 4. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής.

της περιόδου, δηλαδή οι κτιστοί μακεδονικοί, οι λαξευτοί θαλαμωτοί και οι λακκοειδείς τάφοι. Η σύγχρονη παρουσία τάφων με μνημειακό χαρακτήρα και απλών λακκοειδών υποδηλώνει ότι στη Βέροια οι ίδιοι χώροι ενταφιασμού χρησιμοποιούνται από τα ανώτερα και από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

Τα κτερίσματα τοποθετούνται γύρω από το νεκρικό φορείο ή επάνω στο σώμα του νεκρού, ανάλογα με τον αριθμό, το μέγεθος και τον προορισμό τους. Ορισμένα από αυτά σχετίζονται με την ηλικία και το φύλο του νεκρού. Από τα πήλινα αγγεία συνηθίζονται ιδιαίτερα οι αμφορείς, οι οινοχόες, οι χύτρες με λυχνάρια στο εσωτερικό τους, οι πυξίδες, τα μυροδοχεία και τα σκυφίδια. Λιγοστά είναι τέλος τα μετάλλινα αγγεία και τα κοσμήματα. Έτσι, ο σημαντικός αριθμός ταφικών συνόλων, που συγκεντρώθηκε, επιτρέπει μια πληρέστερη προσέγγιση και εκτίμηση των χρονολογικών δεδομένων, όσον αφορά την εξέλιξη της παραγωγής δύο σημαντικών εργαστηρίων της πόλης, με κύριο αντικείμενο την κατασκευή πήλινων αγγείων και ειδωλίων.

Εικ. 5. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής.

ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Ο μεγαλύτερος αριθμός των πήλινων ειδωλίων εντοπίστηκε σε λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους. Πρόκειται για ταφικά μνημεία μεγάλων διαστάσεων, στην είσοδο των οποίων οδηγεί επικλινής δρόμος ή λαξευτή κλίμακα. Το θυραίο άνοιγμα είναι συνήθως απλό, ενώ σπανιότερα παρουσιάζει αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Στο εσωτερικό του τάφου σχηματίζονται ένας ή δύο θάλαμοι με καμαρωτή οροφή. Τα φορεία με τους νεκρούς τοποθετούνται επάνω σε κλίνες ή λάρνακες λαξευμένες παράλληλα με τα τοιχώματα του θαλάμου. Ο σχετικά μεγάλος χώρος που καταλάμβανε κάθε ταφή δημιούργησε έτσι τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την πλούσια κτέριση των νεκρών και παράλληλα ευνοϊκές συνθήκες, που εξασφαλίζουν την καλή κατάσταση διατήρησής τους.

Τα πήλινα ειδώλια που παρουσιάζονται εδώ χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά ως κτερίσματα–προσφορές σε γυναικείες και παιδικές ταφές. Η εξαιρετικά καλή διατήρησή τους μας βοηθά να ανιχνεύσουμε την τεχνική διαδικασία της παραγωγής τους. Παράλληλα με την καλλιτεχνική τους αξία, αποτελούν μια πλούσια πηγή πληροφοριών, προκειμένου να ανιχνεύσουμε τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις και τις θρησκευτικές αντιλήψεις της τοπικής κοινωνίας και να προχωρήσουμε σε παρατηρήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη θρησκευτική ταυτότητα των νεκρών.

Παράλληλα, δημιουργείται μια ολοκληρωμένη εικόνα των επιλογών του τοπικού εργαστηρίου, που επιτρέπει να καθορίσουμε τις επιρροές που δέχτηκε στη δεδομένη χρονική περίοδο της λειτουργίας του, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις των σύγχρονων καλλιτεχνικών τάσεων.

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥΣ

Η ομοιότητα του πηλού, καθώς και μια σειρά κοινών μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων των ειδωλίων στοιχειοθετούν την ύπαρξη ενός τοπικού κοροπλαστικού εργαστηρίου[2]. Τα χρονολογικά δεδομένα των ταφικών συνόλων, στα οποία εντάσσονται τα ειδώλια που εξετάζουμε εδώ, μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι η μεγάλη άνθηση του εργαστηρίου εντοπίζεται χρονικά στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.

Τα ειδώλια κατασκευάστηκαν μαζικά, με τη χρήση πήλινων, πιθανότατα, καλουπιών. Έτσι, μήτρες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την απόδοση της πρόσθιας πλευράς, ενώ η πίσω πλάθεται συνήθως με το χέρι. Χειροποίητα ήταν επίσης τα χέρια των μορφών, που κινούνται ελεύθερα, μακριά από το σώμα, καθώς και πολλά από τα αντικείμενα που κρατούν (εξαρτήματα των συνθέσεων), τμήματα πτυχών, τα κοσμήματα των μορφών και τα πλούσια στεφάνια που στολίζουν τα μαλλιά τους. Η τελική εμφάνιση των ειδωλίων συμπληρωνόταν με τη χάραξη ορισμένων λεπτομερειών και ολοκληρωνόταν με τη χρωματική διακόσμησή τους.

2. Ο όρος κοροπλαστική δηλώνει την τέχνη της κατασκευής πήλινων ειδωλίων και αναγλύφων (κόρη - πλάσσω). Παράλληλα, για τον χαρακτηρισμό των ειδωλίων χρησιμοποιείται συχνά και ο λατινικός όρος τερακότα, που σημαίνει ψημένη γη. Αντίστοιχα κοροπλάθος ονομαζόταν ο τεχνίτης που έπλαθε κόρες - πλαγγόνες (κούκλες).

ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

α. Τεχνίτες

Η δραστηριότητα του κοροπλαστικού εργαστηρίου της Βέροιας ανιχνεύεται αποκλειστικά μέσω των ευρημάτων των νεκροταφείων της. Έτσι, η προέλευση των ειδωλίων από κλειστά και αδιατάρακτα, στην πλειονότητά τους, ταφικά σύνολα μας βοηθά να καθορίσουμε τα χρονικά όρια της λειτουργίας του.

Η καλλιτεχνική παραγωγή των τεχνιτών που δημιουργούν και εργάζονται στο τοπικό εργαστήριο της πόλης διαπιστώνεται όχι μόνο από τις υπογραφές τριών από αυτούς στην πίσω όψη των ειδωλίων που κατασκευάζουν, αλλά κυρίως από την παρατήρηση των τεχνικών χαρακτηριστικών των ειδωλίων. Η δραστηριότητά τους συμπίπτει, όπως είναι φυσικό, με τη χρονική περίοδο της ίδρυσης και της ακμής του εργαστηρίου της Βέροιας, η οποία εντοπίζεται από τα τέλη του 3ου μέχρι περίπου τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Τα δείγματα της δουλειάς τους μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε ότι ορισμένοι από αυτούς είναι αξιόλογοι τεχνίτες. Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι μερικά από τα κοροπλαστικά εργαστήρια της πόλης ήταν παραγωγικές μονάδες οικογενειακού χαρακτήρα, που παραδίδονταν από τον πατέρα στο γιο.

Το εργαστήριο της Βέροιας δεν είναι δυνατό, με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, να χαρακτηριστεί ως ένα κέντρο με μακρά παράδοση στην κοροπλαστική τέχνη, όπως το αντίστοιχο της Πέλλας. Έτσι, αν θελήσουμε να ανιχνεύσουμε τις συνθήκες της ίδρυσής του, θα πρέπει να σκεφτούμε μήπως το γεγονός αυτό συνδέεται με την εγκατάσταση στην πόλη τεχνιτών από την ευρύτερη περιοχή. Μετακινήσεις κοροπλάθων από τα μεγάλα αστικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδος προς τις μικρασιατικές ακτές έχουν ήδη διαπιστωθεί από την έρευνα. Στην περίπτωση του τοπικού εργαστηρίου της πόλης, η διαπίστωση όχι μόνο της χρήσης ενός κοινού θεματολογίου, όσον αφορά τουλάχιστον τα ταφικά ειδώλια, αλλά και κοινών αρχετύπων, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε την άμεση εξάρτησή του από το εργαστήριο της μακεδονικής πρωτεύουσας.

Εικ. 6. (αριστερά) Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής.

Εικ. 7. (κάτω) Πήλινο ειδώλιο πλαγγόνας.

β. Θεματολόγιο

Όπως παρατηρείται στα περισσότερα εργαστήρια κοροπλαστικής της εποχής αυτής, οι εικονογραφικοί τύποι που κυριαρχούν και εδώ είναι δυνατό να κατανεμηθούν σε δύο μεγάλες ομάδες. Στην πρώτη κατατάσσονται θέματα της καθημερινής ζωής, όπως οι γυναικείες (Εικ. 3-6) και οι παιδικές μορφές και οι πλαγγόνες (Εικ. 7). Ο μεγαλύτερος αριθμός, ωστόσο, των πήλινων ειδωλίων απεικονίζει όρθιες γυναικείες μορφές. Στη δεύτερη ομάδα κατατάσσονται θέματα σχετικά με τη θρησκεία και τη λατρεία, όπως εικονογραφικοί τύποι της Αφροδίτης (Εικ. 8-10) και του Έρωτα (Εικ. 11, 12), της Ίσιδας και της Ψυχής (Εικ. 13), το σύμπλεγμα της Αφροδίτης και του Άδωνη (Εικ. 14), οι γυναικείες μορφές που κρατούν αγγεία (Εικ. 15) και οι χορεύτριες (Εικ. 16, 17).

Το ρεπερτόριο, που αναπαράγουν τα κοροπλαστικά εργαστήρια της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας, της Μικράς Ασίας, της Αιγύπτου και της Μαύρης Θάλασσας, παρουσιάζει εμφανή ομοιογένεια, η οποία οφείλεται στο ευρύτατα διαδεδομένο εμπόριο των ειδωλίων και των μητρών τους στη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής. Την ιδιαίτερη ωστόσο φυσιογνωμία του τοπικού εργαστηρίου που εξετάζουμε, συνθέτουν οι θεματικές και καλλιτεχνικές επιλογές του. Έτσι διαπιστώνουμε ότι χρησιμοποιείται μια εξαιρετικά μεγάλη γκάμα εικονογραφικών τύπων, που αποδίδουν γυναικείες μορφές κομψές, με λεπτές αναλογίες. Ιδιαίτερα φροντισμένη είναι η απόδοση της ενδυμασίας και της κόμμωσης των μορφών. Τον ξεχωριστό τόνο στην παραγωγή του εργαστηρίου δίνει όμως η δημιουργία ενός συνόλου πρωτότυπων συνθέσεων, όπου κυριαρχεί η μορφή της Αφροδίτης, η οποία χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακή ποικιλία κομμώσεων, κοσμημάτων και συμβόλων. Τέλος, στο ρεπερτόριο του 1ου αι. π.Χ. αντιπροσωπεύονται θέματα που αποδεικνύουν την επίδραση της θρησκείας των ανατολικών περιοχών του μακεδονικού βασιλείου και της Αιγύπτου στην τοπική κοινωνία.

Εικ. 8. (αριστερά) Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης.

Εικ. 9. (δεξιά) Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης και Έρωτα.

Καλλιτεχνικά η παραγωγή του τοπικού εργαστηρίου θα μπορούσε να πει κανείς ότι εντάσσεται στο στυλ του “ροκοκό”, όπως αυτό καθορίστηκε από τον W. Klein και επεκτάθηκε στη συνέχεια από τη M. Bieber[3], εφόσον οι θεματικές επιλογές του χαρακτηρίζονται από ένα ξένοιαστο, χαρούμενο στυλ, το οποίο εμπεριέχει κάποτε μια χροιά ερωτισμού.

Εικ. 10. Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης και Έρωτα.

Η ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥΣ

Είναι, θα λέγαμε, γενικότερα αποδεκτό ότι τα πήλινα ειδώλια κατασκευάζονταν στα κοροπλαστικά εργαστήρια συνήθως χωρίς συγκεκριμένο προορισμό, ενώ τη χρήση τους καθόριζαν οι αγοραστές, που επέλεγαν το κατάλληλο για κάθε περίσταση θέμα. Έτσι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο τόπος ανεύρεσης των ειδωλίων είναι καθοριστικός για την ερμηνεία τους. Τα ευρήματα που εξετάζουμε εδώ αποτελούν κτερίσματα γυναικείων και παιδικών ταφών και για το λόγο αυτό τα εξετάζουμε με βάση τις αντιλήψεις σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στα ελληνιστικά χρόνια.

Έτσι, οι όρθιες γυναικείες μορφές, που απεικονίζουν νεαρές γυναίκες και κορίτσια σε απλές στάσεις της καθημερινής ζωής, ως ταφικά κτερίσματα πιστεύουμε ωστόσο ότι απεικονίζουν την ίδια τη νεκρή. Επίσης, σύμφωνα με την ίδια ερμηνευτική άποψη, τα πήλινα ειδώλια των υδριαφόρων και πιθανόν γενικότερα των μορφών που κρατούν αγγεία αποτελούν ανάμνηση της συμμετοχής των νεκρών σε πράξεις καθαρμού στη διάρκεια των γιορτών της θεάς Δήμητρας. Και οι χορεύτριες άλλωστε φαίνεται ότι, με βάση αντίστοιχα ευρήματα άλλων εργαστηρίων, εκτελούν έναν τελετουργικό χορό προς τιμή των ανατολικής προέλευσης θεοτήτων, οι παραστάσεις των οποίων περιλαμβάνονται στο ίδιο εύρημα.

Όσον αφορά τις πλαγγόνες, που εντοπίζονται σε ταφές μικρών κοριτσιών, ερμηνεύονται ως παιδικά παιγνίδια και συνδέονται με αυτόν τον τρόπο με τη βεβαιότητα της αδιάκοπης συνέχισης της

3. W. Klein, *Vom antiken Rokoko*, 1921, M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, 1961.

Εικ. 11. Πήλινα ειδώλια Ερωτιδέων.

Εικ. 12. Πήλινα ειδώλια Ερώτων.

ζωής και μετά τον θάνατο. Την ίδια αντίληψη εκφράζει η παρουσία του ειδωλίου ενός γέρου παιδαγωγού σε παιδική ταφή.

Η Αφροδίτη εικονίζεται στα ειδώλια της Βέροιας με την ιδιότητα της κουροτρόφου θεάς (Εικ. 18-19). Η μορφή του μικρού κοριτσιού, που εικονίζεται δίπλα της, υποδηλώνει την επιθυμία των γονιών του να θέσουν το μικρό παιδί τους στην προστασία της θεάς. Η Αφροδίτη απεικονίζεται επίσης σε μια σειρά εικονογραφικών τύπων ιδιαίτερα αγαπητών στην τέχνη της ελληνιστικής εποχής, συνοδευόμενη από έναν Ερωτιδέα και σπανιότερα τον Πρίαπο. Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν χρονολογικά νεότερα εικονογραφικά σχήματα της ίδιας της θεάς, η οποία απεικονιζόταν στα ταφικά μνημεία της κλασικής εποχής με τον εικονογραφικό τύπο της πήλινης προτομής, και συνδέονται με τη χθόνια ιδιότητα της Αφροδίτης. Η ποικιλία των συμβόλων που αποδίδονται στη θεά της προσδίδει έναν πανθεϊστικό χαρακτήρα. Η εξομοίωσή της με την Τύχη και την Ίσιδα οφείλεται πιθανόν στην κοινή πεποίθηση ότι και οι τρεις αυτές θεότητες υπόσχονται την αθανασία της ψυχής και την προστασία της στον άλλο κόσμο. Τις ίδιες αντιλήψεις εκφράζουν επίσης τα διονυσιακά σύμβολα, που κυριαρχούν στις εικονογραφικές παραστάσεις της Αφροδίτης, και πιο συγκεκριμένα το προσω-

Εικ. 13. Πήλινο ειδώλιο Ψυχής.

Εικ. 14. Πήλινο σύμπλεγμα Αφροδίτης και Άδωνη.

Εικ. 15. Πήλινα ειδώλια υδριαφόρων μορφών.

πείο του Σιληνού, που κρατά στο δεξιό χέρι της, το στεφάνι κισσού, που στολίζει τα μαλλιά της, η διονυσιακή μίτρα στο μέτωπό της, καθώς και η απεικόνιση του Πρίαπου. Έτσι, η θεά, που απεικονίζεται εδώ προσφέροντας εδέσματα και χοές, καθώς και την απόλαυση της μουσικής της κιθάρας της, φαίνεται να υπόσχεται στους λάτρεις του Διονύσου μια ευτυχισμένη μετά θάνατο ζωή.

Στο νεκροταφείο της Βέροιας ειδώλια Ερωτιδέων εντοπίζονται συνήθως σε παιδικές ταφές. Ο Έρωτας εικονίζεται κυρίως σε παιδική ηλικία και σε άμεση σχέση με την Αφροδίτη, είτε όταν εικονίζεται δίπλα της, είτε όταν συμπλέκεται με ζώα και συνδέεται με σκεύη που σχετίζονται με τη λατρεία της. Η ιδιαιτερότητα αυτή μας επιτρέπει να του αποδώσουμε, όσον αφορά τις παιδικές ταφές, ένα προστατευτικό ρόλο, ανάλογο με αυτόν της μητέρας του.

Εικ. 16. Πήλινο ειδώλιο χορεύτριας.

Εικ. 17. Πήλινο ειδώλιο χορεύτριας.

Αντίστοιχα η Ίσις, κύρια θεότητα της αιγυπτιακής θρησκείας, εικονίζεται στα ταφικά ειδώλια της Βέροιας με την ιδιότητα της θεάς που ελέγχει απόλυτα τη ζωή, από τη γέννησή της μέχρι τον θάνατο. Εντοπίστηκε ανάμεσα στα κτερίσματα παιδικής ταφής, γεγονός το οποίο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ένα νεαρό κορίτσι αφιερωμένο, όσο ζούσε ακόμη, στη λατρεία της θεάς. Την εικόνα της λατρείας θεοτήτων ανατολικής προέλευσης γενικότερα συμπληρώνει η παράσταση του Άδωνη και της Αφροδίτης. Η απεικόνιση του μύθου του νεαρού ήρωα σε ταφικά μνημεία θεωρήθηκε από την έρευνα συμβολική και συνδυάστηκε με τα Αδώνια, ετήσιες γιορτές αφιερωμένες στη λατρεία του νεαρού θεού, που τελείωναν με εκδηλώσεις χαράς για την ανάστασή του. Έτσι οι σχετικές παραστάσεις συμβολίζουν, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, την ελπίδα για τη συνέχιση της ζωής και μετά τον θάνατο και την ανάσταση των νεκρών. Τις ίδιες αντιλήψεις σχετικά με την αθανασία εκφράζουν οι απεικονίσεις του μύθου της Ψυχής.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα σύνολο θεμάτων που αποκαλύπτουν την πεποίθηση της τοπικής κοινωνίας για την αθανασία της ψυχής, καθώς και την αφοσίωση στη λατρεία των θεών εκείνων που υπόσχονται την προστασία της μετά τον θάνατο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Π. Αδάμ - Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (αδημ. διδ. διατρ., 1996).

M. Bell, III, "The Terracottas", *Morgantina Studies* I, 1981.

S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, I, 1954.

S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, Myrina, II, 1963.

S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, III. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure*, 1972.

S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, IV, 1986.

D. Burr, *Terracottas from Myrina in the Museum of Fine Arts*, Boston, 1934.

L. Brocas-Deflassieux, *Η Βέροια κατά την αρχαιότητα. Μελέτη τοπογραφίας*, 1998.

Γ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βέροιας*, I–II (1960, 1970).

Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980.

H. Gaebler, *Die antiken Mönzen von Makedonia und Paionia*. Band III, Zweite Abteilung, 1935.

R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, I, 1954.

R. A. Higgins, *Greek Terracottas*, 1967.

R. A. Higgins, *Tanagra and the Figurines*, 1986.

G. Kleiner, *Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte*, 1984.

Σ. Κόρτη-Κόντη, *Η Κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης*, 1994.

Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας* (αδημ. διδ. διατρ., 1983).

A. Laumonier, *Les figurines de terre cuite*, Delos XXIII, 1956.

P. Leyenaar–Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines. Catalogue de la collection du Musée National à Leiden*, 1979.

Εικ. 18. Πήλινο ειδώλιο κουροτρόφου Αφροδίτης.

Μ. Λιλιμπάκη–Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, 1994.

V. Machaira, *Les groupes statuaires d' Aphrodites et d'Eros*, 1993.

E. Pottier–S. Reinach, *La necropole de Myrina*, 1887.

A. Queyrel, *Les figurines hellenistiques en terre cuite, Amathonte IV*, 1988.

B. Schmaltz, *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, Kabirion, V*, 1974.

A.Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, 1988.

D. Burr Thompson, *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. Supplementary Monography* 3, 1963.

Γ. Τουράτσογλου, *Η Νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. – 268-286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των "θησαυρών"*, 1993.

E. Töpperwein, *Terrakotten von Pregamon*, 1976.

Κ. Τσακάλου–Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα ελληνιστικής εποχής* (αδημ. διδ, διατρ., 1996).

F. Winter, *Die Typen der figörlichen Terrakotten*, 1903.

Εικ. 19. Πήλινο ειδώλιο κουροτρόφου Αφροδίτης.

Αναστασια Βαλαβανιδου

Η ΥΔΡΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Βασικό κριτήριο για την επιλογή των θέσεων στις πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις του ανθρώπου αποτέλεσε το νερό. Οι γνωστοί νεολιθικοί οικισμοί βρίσκονται σε άμεση σχέση με πόσιμο νερό, το οποίο συνήθως προέρχεται από πηγές ή ρέματα.

Με την πρόοδο του πολιτισμού και της τεχνολογίας, κυρίαρχο στοιχείο στην επιλογή μιας θέσης γίνεται η δυνατότητα πολύ καλής οχύρωσης του οικισμού και όχι απαραίτητα η κοντινή σχέση με το νερό. Στα πρώιμα χρόνια του χαλκού εμφανίζονται οι πρώτες προσπάθειες οργανωμένης υδροδότησης[1]. Στην ακμή του Μυκηναϊκού και του Μινωικού πολιτισμού έχουμε τα πρώτα παραδείγματα μεταφοράς νερού με πήλινους σωλήνες[2] (Εικ. 1), ενώ εξίσου διαδεδομένη είναι η χρήση των πηγαδιών (Εικ. 2), που εξυπηρετούν κυρίως την ιδιωτική κατανάλωση. Τα τοιχώματα αυτών των πηγαδιών διαμορφωνόταν με πήλινους δακτυλίους. Αντίστοιχα, οι Αθηναίοι προτιμούσαν τις λίθινες κατασκευές, ενώ οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν τις πλίνθους και τα κονιάματα. Κατ' εξαίρεση τα πηγάδια επενδύονταν με ξύλο, σε περιπτώσεις πρόχειρων εγκαταστάσεων, όπως στην διάρκεια στρατιωτικών εκστρατειών και πρόχειρων εργαστηρίων. Σωστικές ανασκαφικές έρευνες σε διάφορα σημεία της Θεσσαλονίκης έχουν δείξει ότι τα πηγάδια —σκαμμένα στο φυσικό βράχο— αποτέλεσαν κυρίαρχο τρόπο υδροδότησης των ιδιωτικών κατοικιών, ήδη από τα χρόνια του Κάσσανδρου[3].

Τόσο στην αρχαία Ελλάδα όσο και στη Ρώμη, χρησιμοποιήθηκαν διάφοροι μηχανισμοί και εγκαταστάσεις για την μεταφορά και ανύψωση του νερού[4]. Οι υδρογέφυρες, ανάλογες με αυτή που σώζεται στον Χορτιάτη, ήταν ο συνήθης τρόπος που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι, σε αντίθεση με τους Έλληνες, που προτιμούσαν τους

1. R. J.Forbes, (1956). "Hydraulic Engineering and Sanitation", in C. Singer et al *History of Technology*, vol.II, 623–660.

2. Οι πήλινοι σωλήνες χρησιμοποιούνταν στις χώρες γύρω από τον Ινδό ποταμό ήδη από το 1.500 π.Χ., ενώ στην Μεσοποταμία ανάλογοι σωλήνες βρίσκονται σε χρήση έως και σήμερα. Οι σωλήνες που θηλυκώνουν ο ένας στον άλλο, κατασκευάστηκαν πρώτη φορά από τους Έλληνες. R. J. Forbes, ό.π. 623–660.

3. Π. Αδάμ–Βελένη (1992), "Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης", *Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 3 (1989), Θεσσαλονίκη: Υ.ΜΑ.Θ., ΥΠ.ΠΟ., Α.Π.Θ., 227–239.

4. J. P.Oleson, (1984). *Greek and Roman Mechanical Water–Lifting Devices: The History of Technology*, Toronto: University of Toronto Press. σσ.15–18.

5. Οι αρχαίοι Έλληνες μετέφεραν το νερό μέσα από κτιστούς ή πήλινους αγωγούς, οι οποίοι ακολουθούσαν το ανάγλυφο του εδάφους. Σε κάθε αυξομείωση του υψομέτρου κατά την πορεία του νερού χρησιμοποιούσαν σίφωνες. Αντίστοιχα οι Ρωμαίοι προτιμούσαν τις υδρογέφυρες καθώς μ' αυτόν τον τρόπο γεφύρωναν τις μεγάλες υψομετρικές διαφορές, διατηρώντας έτσι σταθερή την κλίση των αγωγών και αποφεύγοντας τα προβλήματα που μπορούσαν να προκύψουν στις σωληνώσεις από τις μεγάλες αλλαγές πίεσης.

6. Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, τ. Β', Αθήνα: Πλέθρον. 147–192.

7. Κατά τον Μ. Χατζηιωάννου, τόσο κοντά στο ανατολικό τείχος όσο και στο δυτικό διακρίνονταν ίχνη αρχαίων υδρογεφυρών, από τις οποίες το νερό εισέρχονταν στην πόλη αντίστοιχα από την πύλη της Καλαμαριάς και την Ληταία Πύλη. Μ. Χατζηιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, 66–68.

8. Η ευθύνη αλλά και η εξουσία της διαχείρισης του νερού, από την αρχαιότητα θεωρούνταν σημαντικότατο ζήτημα της πόλης και η ανάθεση του γινόταν σε άτομα ή επιτροπές κατόπιν ψηφοφορίας. Σε συνέχεια αυτής της λογικής, η διαχείριση του νερού κατά τα βυζαντινά χρόνια συσχετίζεται με τα μοναστήρια της πόλης. D.P.Grouch (1993). *Water Management in Ancient Greek Cities*, New York: Oxford University Press, 125.

9. J. Kennard (1958). "Sanitary Engineering: Water–supply", in C. Singer et al *History of Technology, Vol. IV*, New York: Oxford University Press, 489–503

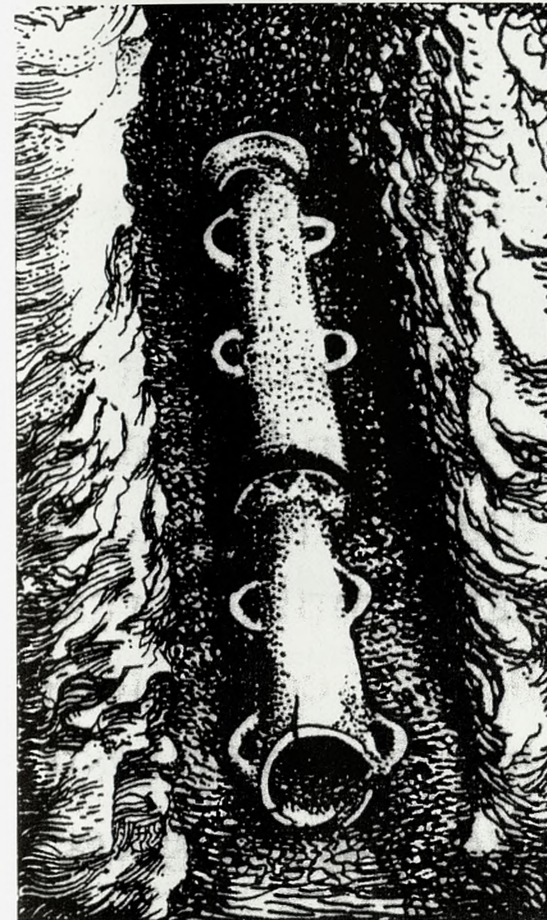
υπόγειους υδραγωγούς[5]. Οι κινστέρνες υπήρξαν απαραίτητο κομμάτι του υδροδοτικού εξοπλισμού των πόλεων, πολλές από τις οποίες, όπως στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, βρίσκονται ακόμη σε χρήση. Οι τρόποι κατασκευής και το σχήμα ποικίλλουν, ανάλογα με την εποχή, τον τόπο και τον χαρακτήρα της χρήσης τους (ιδιωτικές ή δημόσιες). Σε αρχαιοελληνικές κατοικίες και ιερά διασώζονται παραδείγματα ιδιωτικών δεξαμενών, στις οποίες συλλέγονται τα νερά της βροχής. Αυτές διαμορφώνονται κάτω από το αίθριο του κτιρίου, ενώ σωληνώσεις οδηγούν τα νερά στον χώρο τους (Εικ. 3). Οι δημόσιες δεξαμενές είναι κατασκευές μεγάλων διαστάσεων, συνήθως στεγασμένες με θόλους.

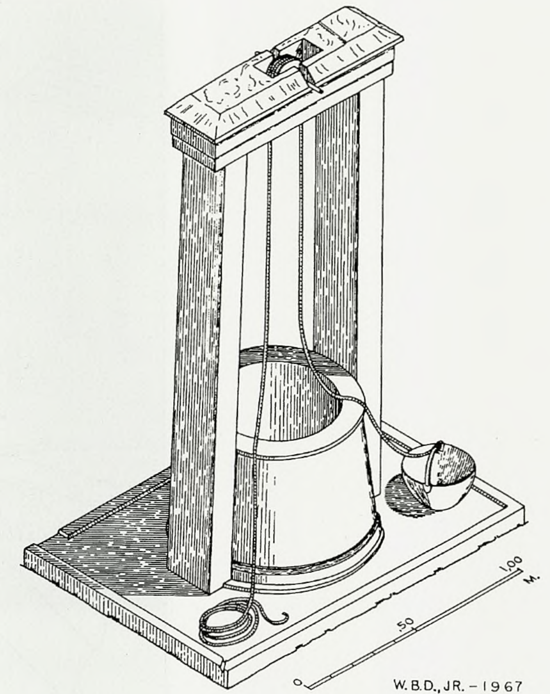
Η παρατήρηση της φύσης καθώς και οι εμπειρικές γνώσεις από την κατασκευή ορυχείων δημιούργησαν μια σειρά από μεθόδους εξεύρεσης νερού. Τις απόψεις αυτές καταγράφει ο Βιτρούβιος[6], ο οποίος αφιερώνει το όγδοο βιβλίο του στο νερό και απασχολείται με ζητήματα όπως η εξεύρεση, η ποικιλία και ο έλεγχος του νερού καθώς και με τους τρόπους μεταφοράς του νερού.

Το νερό για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης, από την ίδρυση της μέχρι και τα νεότερα χρόνια, προερχόταν κυρίως από τον Χορτιάτη, την περιοχή του Λεμπέτ και το Ρεντζίκι. Ορθογωνικής διατομής κτιστός αγωγός των ελληνιστικών χρόνων ανασκάφηκε σε οικόπεδο του Δήμου Πολίχνης κοντά στην τούμπα Λεμπέτ. Το νερό διέρχεται από τον αγωγό έως και σήμερα. Η μελέτη των υδρευτικών συστημάτων που έχουν εντοπισθεί στις μεγάλες συστηματικές ανασκαφές της πόλης θα μας δώσει περισσότερα στοιχεία για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης κατά την ρωμαϊκή περίοδο της Τετραρχίας, στην διάρκεια της οποίας ο πληθυσμός της πόλης αυξάνεται και μεγάλα έργα υποδομής κατασκευάζονται.

Στα βυζαντινά χρόνια ο υδραγωγός του Χορτιάτη μετέφερε το νερό στην κινστέρνα του Επταπυργίου και της μονής Βλατάδων[7], ενώ ένας δεύτερος κλάδος του ίδιου υδραγωγού διοχέτευε νερό στην κινστέρνα των Αγίων Αποστόλων[8]. Από τις θέσεις αυτές το νερό προωθούνταν στις διάφορες δημόσιες κρήνες και τα λουτρά της πόλης, καθώς και σε ελάχιστες ιδιωτικές κατοικίες. Το νερό, άμεσα συνδεδεμένο με το τελετουργικό της χριστιανικής θρησκείας, εντοπίζεται επίσης σε όλες τις βυζαντινές εκκλησίες της πόλης να τροφοδοτεί κρήνες και φιάλες.

Η ιστορία της συστηματικής υδροδότησης των πόλεων ξεκινάει στα 1581[9] με την ίδρυση της πρώτης εταιρείας ύδρευσης του Λονδίνου της London Bridge Waterworks (Εικ. 4), ενώ η αλματώδης αύξηση ανάλογων εταιρειών εντοπίζεται χρονικά, παράλληλα με την μεγάλη ακμή της βιομηχανίας, στην Ευρώπη. Έτσι στα τέλη του 18ου αιώνα (1770) έχουμε στην Γερμανία τις πρώτες εταιρείες ύδρευσης, οι οποίες στα 1867 έχουν ήδη αυξηθεί στις 140, ενώ βρίσκονται συνήθως στην ιδιοκτησία των δημοτικών αρχών. Μέσα στις αρχές του 19ου αιώνα στο Λονδίνο λειτουργούν περισ-

Εικ. 1. (αριστερά) Πήλινοι σωλήνες από το παλάτι της Κνωσσού στην Κρήτη (κατά A. J. Evans).

Εικ. 2. (δεξιά) Πηγάδι ελληνιστικής περιόδου από την Αθηναϊκή Αγορά (κατά W. B. Dinsmoor Jr.).

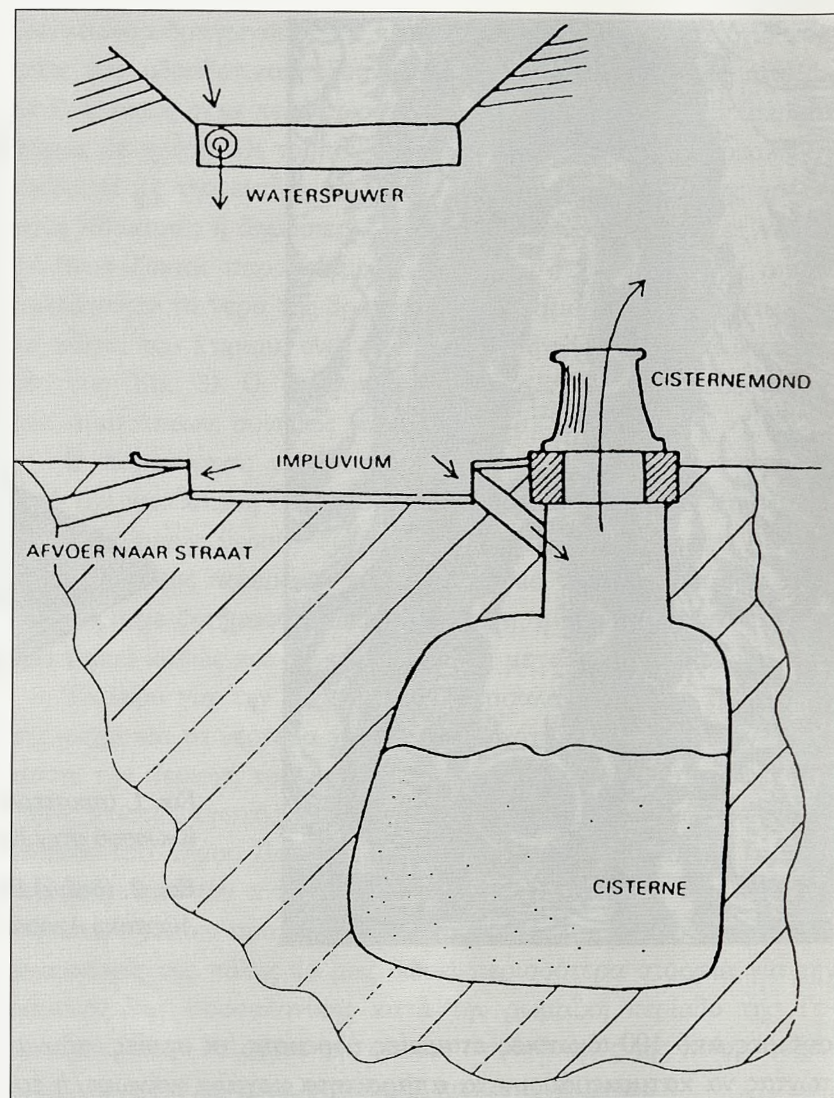
σότερες από 100 ιδιωτικές εταιρείες ύδρευσης, οι οποίες, αδυνατώντας να κατασκευάσουν τα απαραίτητα μεγάλα κοινωφελή έργα, εκχωρούνται η μία μετά την άλλη στο Δημόσιο. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα οι περισσότερες μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις έχουν τις δικές τους εταιρείες ύδρευσης.

Η νεότερη ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης ξεκινάει στο τέλος του 19ου αιώνα (1888), οπότε το οθωμανικό κράτος υπό την πίεση για αλλαγές στην επικράτεια της αυτοκρατορίας άρχισε να εκσυγχρονίζει τα μεγάλα αστικά κέντρα. Το Hatti–Humayun (1856) σηματοδοτεί το άνοιγμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην ευρωπαϊκή τεχνολογία και στο ευρωπαϊκό κεφάλαιο[10]. Οι μεγάλες αλλαγές ξεκινούν με την επίσκεψη του Σουλτάνου Αβδούλ Μετζήτ στην Θεσσαλονίκη στα 1858. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης υπερδιπλασιάζεται[11], οπότε σημαντικές αλλαγές επέρχονται στην δομή της πόλης. Έτσι τα παραλιακά τείχη γκρεμίζονται (1861), ενώ ανάμεσα στα χρόνια 1871 έως 1907 η πόλη αποκτά σιδηροδρομικό δίκτυο (1871) από την Θεσσαλονίκη στη Φλώρινα και στην Κωνσταντινούπολη, νέο λιμάνι (1902), δίκτυο αεριόφωτος (1890), δίκτυο ύδρευσης (1892) και δίκτυο ηλεκτροδότησης (1907)[12].

10. Κ. Μοσκώφ, (1978β). *Θεσσαλονίκη: Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα: Στοχαστής, 59.

11. Απογραφές 1865 (50.000), 1880 (90.000), 1890 (120.000).

12. Γ. Χριστοδούλου, (1936). *Η Θεσσαλονίκη την τελευταία εκατονταετία*, Θεσσαλονίκη, 139.

Εικ. 3. Κινστέρνα ιδιωτικού κτιρίου (κατά G. C. H. Jansen).

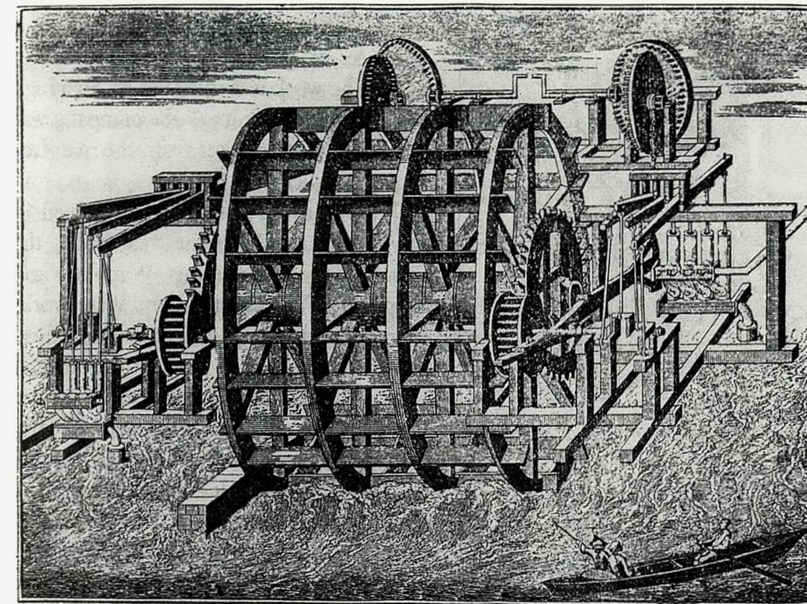
Στα 1988 δίνεται στον Νεμλή–Ζαδέ–Χαμδή Εφέντη[13] το προνόμιο για την υδροδότηση του κέντρου της πόλης[14]. Ο σχεδιασμός και η κατασκευή του έργου γίνεται από Βέλγους τεχνικούς. Από το Βέλγιο προέρχονται και τα κεφάλαια για την επένδυση. Η εταιρεία που συστήνεται φέρει την ονομασία *Companie Ottomane des Eaux de Thessalonique* (εικόνα 5).

Οι εργασίες ξεκινούν στα 1890. Στα πρώτα έργα συμπεριλαμβάνονται:

1. Ανόρυξη πέντε γεωτρήσεων στην περιοχή του σημερινού Καλοχωρίου.
2. Κατασκευή από σκυρόδεμα συλλεκτικού υδραγωγείου ελλειπτικής διατομής και μήκους περίπου 3 χλμ., το οποίο μεταφέρει το νερό από τις γεωτρήσεις στη δεξαμενή καθίζησης και καταμέτρησης.

13. Κατά πάσα πιθανότητα, το ίδιο πρόσωπο με τον μεταγενέστερο Δήμαρχο της πόλης στα 1895 Χαμντή–μπέη, μεγαλοϊδιοκτήτη στην περιοχή της Σίνδου. Ο. Τραγανού–Δεληγιάννη και Ι. Ταμιωλάκης (1985). "Από την αρχική μελέτη της εγκατάστασης του δικτύου ύδρευσης στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα: σχόλια σε δύο σχέδια" στο *Η Θεσσαλονίκη*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, 598.

14. Ι. Ταμιωλάκης, (1985) *Η Ιστορία της Ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press. 68.

Εικ. 4. Υδροτροχοί και αντλίες της εταιρείας London Bridge Water–works.

3. Δεξαμενή καθίζησης, στην διαδρομή ανάμεσα στις γεωτρήσεις και στο Κεντρικό Αντλιοστάσιο Σφαγείων (Εικ. 6).
4. Από την δεξαμενή καθίζησης έως το Κεντρικό Αντλιοστάσιο των Σφαγείων διπλός μεταλλικός αγωγός μήκους περίπου 3 χλμ. Οι αγωγοί ήταν τοποθετημένοι με κλίση (40 εκατοστά ανά χιλιόμετρο) και μπορούσαν να μεταφέρουν το νερό με φυσική ροή.
5. Το Κεντρικό Αντλιοστάσιο στην περιοχή των Σφαγείων (1892), με ανυψωτική δύναμη 3.200 κ.μ. νερού ανά 24ωρο (Εικ. 7).
6. Καταθλιπτικός αγωγός μήκους περίπου 4 χλμ., ο οποίος ξεκινούσε από το Κεντρικό Αντλιοστάσιο και κατέληγε στην δεξαμενή της οδού Κασσάνδρου και στην συνέχεια ανηφόριζε στην δεξαμενή της Μονής Βλατάδων.
7. Δύο δεξαμενές, αυτές της οδού Κασσάνδρου και της Μονής Βλατάδων.
8. Δίκτυο διανομής σε δύο ζώνες: Η πρώτη ζώνη (ζώνη χαμηλής πίεσης) αφορούσε στην περιοχή κάτω από την οδό Αγίου Δημητρίου έως την θάλασσα και υδροδοτούνταν από την δεξαμενή της οδού Κασσάνδρου. Η δεύτερη ζώνη (ζώνη υψηλής πίεσης) αφορούσε στην περιοχή από την Αγίου Δημητρίου έως την Άνω Πόλη και υδροδοτούνταν από την δεξαμενή της μονής Βλατάδων.

Η κατανάλωση του νερού αυξήθηκε σημαντικά με την πάροδο του χρόνου. Έτσι από μέση κατανάλωση 10,87 λίτρα την ημέρα ανά κάτοικο στα 1902, η κατανάλωση αυξήθηκε στα 19 λίτρα την ημέρα ανά κάτοικο μόλις στα 1911[15]. Στην ίδια χρονική περίοδο

15. A. Trulemans [1982(1912)]. *Τεχνική Αναφορά για την Ύδρευση της Θεσσαλονίκης*, επιμ. Α.Παπαδόπουλος και Ι. Ταμιωλάκης, Θεσσαλονίκη: Ο.Υ.Θ., σ. 29. Η αύξηση αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί σε συνδυασμό με την αυξανόμενη αστικοποίηση της Θεσσαλονίκης.

Εικ. 5. Χυτοσιδηρό κάλυμμα φρεατίου από τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής Εταιρείας Υδάτων Θεσσαλονίκης.

(1902–1911), ο αριθμός συνδρομητών της *Companie Ottomane des Eaux de Thessalonique* αυξήθηκε από 2.085 συνδρομητές στα 1902 στους 7.141 συνδρομητές στα 1911. Στα 1912 οι αυξανόμενες ανάγκες της περιοχής των Εξοχών, οδηγούν στην κατασκευή της δεξαμενής Ευαγγελιστρίας και στη δημιουργία της τρίτης ζώνης υδροδότησης, της ονομαζόμενης των Εξοχών.

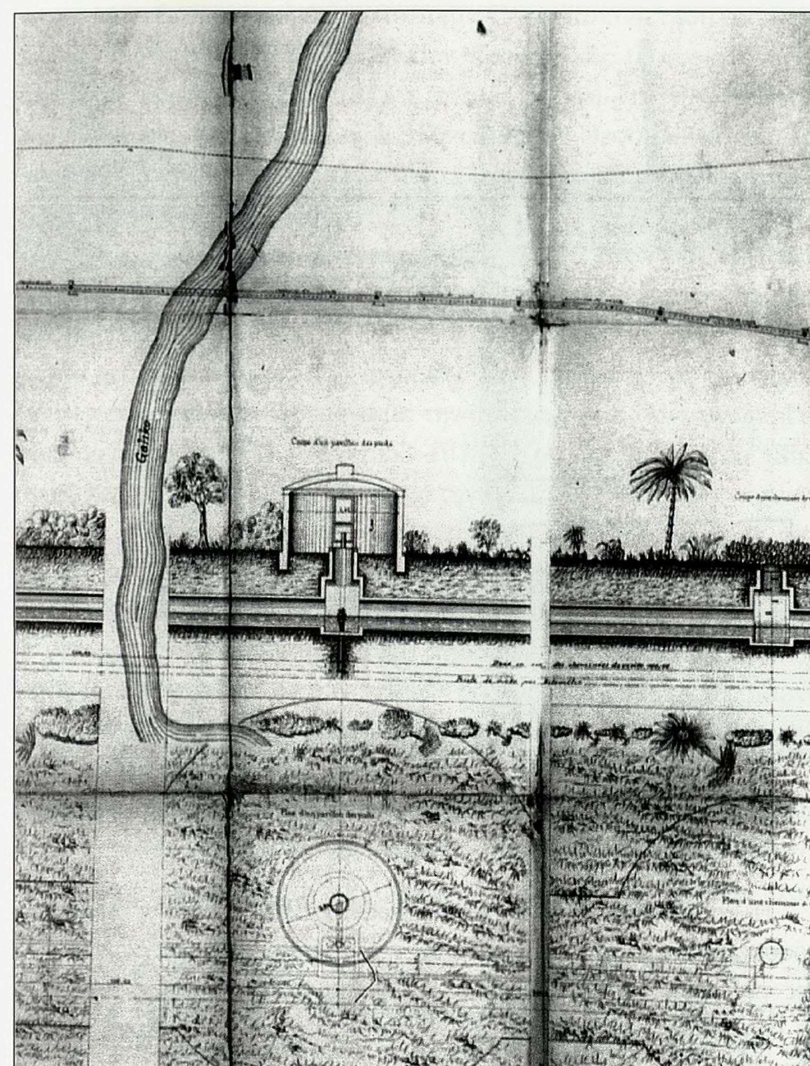
Με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης στα 1912, η βελγική εταιρεία υπογράφει νέα σύμβαση, με το ελληνικό πλέον δημόσιο υπό τον έλεγχο του Δήμου Θεσσαλονίκης και μετονομάζεται από *Companie Ottomane des Eaux de Thessalonique* σε *Companie des Eaux de Thessalonique*. Ο Βέλγος αρχιμηχανικός A. Trulemans μελετάει τρόπους για την βελτίωση της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης.

Το συμβόλαιο της βελγικής εταιρείας λήγει στα 1939, ωστόσο η εταιρεία απροειδοποίητα πουλιέται στην πολυεθνική εταιρεία *Energie Industriele* με έδρα το Παρίσι. Οι νέοι ιδιοκτήτες μετονομάζουν[16] την εταιρεία σε *Societé de Distribution des Eaux de Théssalonique*. Ο αντίστοιχος ελληνικός τίτλος της εταιρείας είναι "Εταιρεία Διανομής Ύδάτων Θεσσαλονίκης".

Σημαντικές αλλαγές γίνονται στο δίκτυο υδροδότησης της πόλης την περίοδο αυτή. Έτσι από τα συμμαχικά στρατεύματα που συμμετείχαν στο Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο η πόλη κληρονομεί μία σειρά γεωτρήσεων εκτός της πόλης, στην περιοχή της σημερινής Νέας Ευκαρπίας, Την ίδια εποχή κατασκευάζεται βόρεια του Πανοράματος από Γάλλους μηχανικούς του στρατού υδρομαστευτική στοά (ganat[17]) που μεταφέρει νερό από τις νότιες υπώρειες του Χορτιάτη στην ανατολική πλευρά της πόλης. Το υδραγωγείο κατασκευάστηκε από Σέρβους αιχμαλώτους και πουλήθηκε στην Οικοδομική Εταιρεία Χαριλάου για την υδροδότηση του συνοικισμού της Χαριλάου στα 1917.

16. Ι. Ταμιωλάκης, ibid 107.

17. Γενέτειρα των ganat θεωρείται η Αρμενία, το μεγαλύτερο μεταλλευτικό κέντρο της Μέσης Ανατολής, με ιδιαίτερη γνώση και εμπειρία στην κατασκευή των στοών.

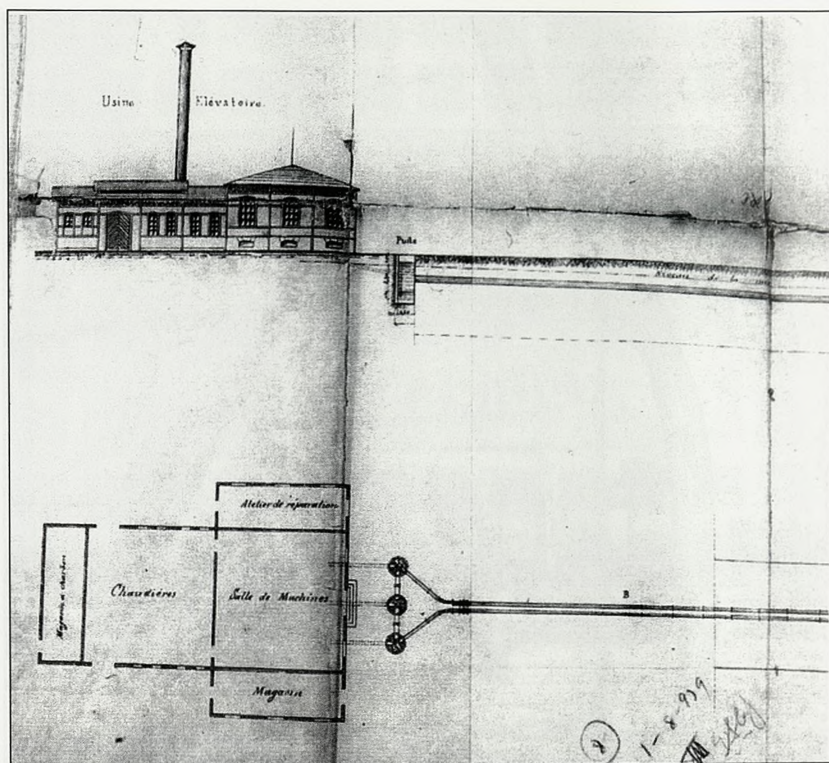

Εικ. 6. Απόσπασμα από τον χάρτη του υδραγωγού από το Καλοχώρι στο Κεντρικό Αντλιοστάσιο Σφαγείων (1888-1890).

Την ίδια χρονιά μεγάλο τμήμα του εντός των τειχών της πόλης δικτύου ύδρευσης καταστρέφεται μετά την μεγάλη πυρκαγιά. Οι καταστροφές στο δίκτυο οφείλονται κυρίως στις εκσκαφές μετά την πυρκαγιά για την απομάκρυνση των άχρηστων οικοδομικών υλικών, καθώς και στην αλλαγή του σχεδίου της πόλης, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να ακυρωθούν μεγάλα τμήματα του δικτύου διανομής.

Παράλληλα με τις αλλαγές στο δίκτυο διανομής, την ίδια εποχή (1918), γίνεται εκτεταμένη συντήρηση στα υδραγωγεία του Χορτιάτη, του Λεμπέτ και του Ρεντζικίου, επί Δημάρχου Κ. Αγγελάκη. Τέλος, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου η Ε.Δ.Υ.Θ. αποφασίζει για πρώτη φορά τη χλωρίωση του νερού[18].

18. Η τεχνική της χλωρίωσης του νερού ήταν σχετικά καινούργια. Εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην Ευρώπη στα 1905. J. Kennard, ibid, 502.

Εικ. 7. Κάτοψη και ανατολική όψη Κεντρικού Αντλιοστασίου Σφαγείων.

Η κατάσταση εξομαλύνεται έως το 1922, οπότε η άφιξη των προσφύγων έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των αναγκών ύδρευσης της πόλης. Μια σειρά από πρόχειρα μέτρα, όπως η τοποθέτηση αντλητικών συγκροτημάτων στις γεωτρήσεις της Νέας Ευκαρπίας, έρχονται να ανακουφίσουν το πρόβλημα. Την ίδια εποχή ολοκληρώνονται οι εργασίες κατασκευής γεωτρήσεων στην περιοχή του Ρύσιου για την υδροδότηση της Καλαμαριάς.

Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού και άρα των αναγκών υδροδότησης οδηγούν το Δημοτικό Συμβούλιο σε πρόταση χρηματοδότησης μελέτης για την ύδρευση της πόλης από την Αραβησσό το 1925, η οποία δυστυχώς καταψηφίζεται.

Στα 1939 η εταιρεία περνάει οριστικά στο ελληνικό Δημόσιο και μετονομάζεται από Ε.Δ.Υ.Θ. σε Ε.Τ.Υ.Θ. (Ειδικό Ταμείο Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης), ονομασία που διατηρεί μόλις για ένα χρόνο, καθώς στα 1940 αποκτά το διατηρηθέν για περισσότερο από 50 χρόνια όνομα της Ο.Υ.Θ. (Οργανισμός Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης). Από την εποχή της μεταβίβασης της εταιρείας στο ελληνικό δημόσιο (1939) έως το 1950, Γενικός Διευθυντής του Ο.Υ.Θ. ήταν ο στρατηγός Δ. Ν. Κάκαβος. Στα πέντε χρόνια από το 1945–1950 μια σειρά από νέα έργα, όπως η ενίσχυση του Κεντρικού Αντλιοστασίου με νέα πετρελαιομηχανή από την βοήθεια της ΟΥΝΡΑ, καθαρισμό, στις πηγές Χορτιάτη, Λεμπέτ και Ρετζικίου, κατασκευή νέων γεωτρήσεων στο Λεμπέτ και τοποθέτηση αντλητικών συγκροτημάτων σ' αυτές δίνουν προσωρινές λύσεις στο πρόβλημα της ύδρευσης. Στα 1947 η εταιρεία Κ.Ε.Τ.Η.Θ. (Κρατική Εκμετάλλευση Τροχιοδρόμων & Ηλεκτρισμού Θεσσαλονίκης) ηλεκτροδοτεί το Κεντρικό Αντλιοστάσιο, καθώς και το αντλιοστάσιο του Ρύσιου. Στα 1949 εμφανίζεται σοβαρό πρόβλημα στο υδραγωγείο του Καλοχωρίου, έπειτα από 70 χρόνια συνεχούς λειτουργίας, οπότε απαγορεύεται η σύνδεση νέων συνδρομητών στο δίκτυο του Ο.Υ.Θ.

Το νεότερο κομμάτι της ιστορίας της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης είναι άμεσα συνδεδεμένο με την θητεία του Δ. Μιχαήλ ως Γενικού Διευθυντή του Ο.Υ.Θ. (1953–1978). Τον Δεκέμβριο του 1953, με το πέρας της θητείας του στρατηγού Δ. Ν. Κάκαβου, προκηρύσσεται η θέση και τον Ιανουάριο του 1954 διορίζεται, μετά από επιλογή ανάμεσα σε 20 υποψηφίους, ο πολιτικός μηχανικός Δ. Μιχαήλ. Τα προβλήματα υδροδότησης, ήδη συσσωρευμένα από πολλά χρόνια, τον οδηγούν μετά από προσεχτική μελέτη του προβλήματος να προχωρήσει σε μία σειρά από βραχυπρόθεσμα μέτρα, τα οποία ανακουφίζουν την πόλη στην διάρκεια του καλοκαιριού του 1954. Τα μέτρα αυτά αφορούν στην τοποθέτηση αντλιών τύπου πομόνας με πετρελαιομηχανές σε όλες τις γεωτρήσεις. Την ίδια εποχή κατασκευάζεται το νέο υδραγωγείο Καλοχωρίου–Δενδροποτάμου και έτσι αρχίζουν οι συνδέσεις νέων συνδρομητών στον Ο.Υ.Θ.

Στην δεκαετία 1960–1970 νέες γεωτρήσεις γίνονται στην πεδιάδα της Σίνδου, ενώ ταυτόχρονα αρχίζει η εκμετάλλευση τα νερών του Γαλλικού ποταμού στην περιοχή Νάρες. Η υλοποίηση αυτού του έργου έγινε δυνατή μετά την οριστική απόφαση για εγκατάσταση της εταιρείας Esso–Pappas, στην Β. Ελλάδα και ειδικότερα στην Θεσσαλονίκη, οπότε υπογράφηκε σύμβαση με τον Ο.Υ.Θ. για παροχή νερού[19].

Στα 1970 το Διοικητικό Συμβούλιο του Ο.Υ.Θ. προχωράει σε έγκριση της αιτούμενης επί αρκετά χρόνια από τον Γενικό Διευθυντή αύξησης κατά μία δραχμή στην τιμή του νερού. Η δραχμή αυτή ανά κυβικό μέτρο αποδίδεται στην εκτέλεση νέων έργων. Έτσι, ανάμεσα στα 1970–78, ολοκληρώνονται τα μεγάλα έργα για την υδροδότηση της πόλης, της οποίας ο πληθυσμός συνεχίζει να αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο.

Σημαντικότερο όλων των έργων πρέπει να θεωρηθεί το έργο υδροδότησης της πόλης από την Αραβησσό. Μέχρι τότε τα νερά της Αραβησσού χρησιμοποιούνταν για την άρδευση της ευρύτερης περιοχής. Η πρόθεση του τότε Υπουργείου Δημοσίων Έργων ήταν η κατασκευή έργων ώστε η μεν Αθήνα να υδροδοτηθεί από τον Μόρνο η δε Θεσσαλονίκη από τον Αλιάκμονα. Ωστόσο η πρόταση για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης από τον Αλιάκμονα βρήκε σθε-

19. Η εταιρεία Esso–Pappas επρόκειτο να εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο. Με παρέμβαση του Κ. Καραμανλή η εγκατάστασή της έγινε στην Θεσσαλονίκη. Η σύμβαση του Ο.Υ.Θ. με την εταιρεία αυτή έδωσε στον Ο.Υ.Θ. την ευκαιρία για σύναψη νέων δανείων —με δεδομένη και σίγουρη την αύξηση των εσόδων— για εκτέλεση νέων τεχνικών έργων.

ναρή αντίσταση, καθώς η απαιτούμενη επεξεργασία επιφανειακών νερών ήταν ιδιαίτερα ακριβή. Έτσι αντιπροτάθηκε η διοχέτευση νερών από τον Αλιάκμονα για την άρδευση της Αραβησσού, ώστε τα πηγαία νερά της Αραβησσού στην συνέχεια να διοχετευτούν στην ύδρευση της Θεσσαλονίκης. Έπειτα από αγώνες περίπου έξι χρόνων δίνεται η απαραίτητη έγκριση. Τα έργα διαρκούν μόλις ένα χρόνο. Έτσι τον Ιούνιο του 1978 εγκαινιάζονται τα έργα της Αραβησσού, ακριβώς 50 χρόνια μετά την αρχική ιδέα.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ–ΑΙΜΙΛΙΟΣ Ν. ΤΑΧΙΑΟΣ

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

Οι μεγάλες μορφές της ιστορίας έχουν τούτο το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ότι εμφανίζουν ένα τόσο πολύμορφο πρόσωπο, που να καθιστά τη μελέτη της ζωής και του έργου τους επίσης περίπλοκη. Από όποια πλευρά και αν τις κοιτάξει κανείς, ανακαλύπτει ένα νέο επίπεδο της πολυεδρικής φυσιογνωμίας τους. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και με τους δύο μεγάλους Θεσσαλονικείς ιεραποστόλους, τους αδελφούς Κωνσταντίνο-Κύριλλο και Μεθόδιο. Πλούσια σε δράση, η ζωή και των δύο παρουσιάζει μια πολυεδρικότητα που δύσκολα μπορεί να περιγραφεί σε συντομία ή και συνολικά. Έτσι, αναγκαστικά η μελέτη της μας δεσμεύει στην ανάλυση, στην επιμέρους εξέταση όλων των πλευρών και φάσεων της δραστηριότητας αυτής. Αναφερόμενοι στους δύο αυτούς αδελφούς, μπορούμε να μιλήσουμε για ιεραποστόλους, για κρατικούς υπαλλήλους, θεολόγους, συγγραφείς, φιλολόγους, διπλωμάτες, νομικούς, ποιητές και ένα σωρό άλλες ιδιότητες που είχαν εμφανίσει στη ζωή τους. Όσο ξεμακραίνει ο χρόνος, κάθε λεπτομέρεια και πτυχή της ζωής και της δραστηριότητάς τους προσλαμβάνει όλο και περισσότερο διαχρονική διάσταση και αποκτώντας αυτοτελή σημασία και αξία γίνεται καθεαυτό θέμα για μελέτη. Μια τέτοια άποψη, από την οποία μπορεί να εξεταστεί η παρουσία των δύο αδελφών μέσα στην ιστορία, είναι και ο ρόλος τους ως συνδέσμων ανάμεσα στον ελληνικό και τον ρωμαϊκό κόσμο της εποχής τους. Χωρίς ούτε για μια στιγμή να ξεχνάμε το τεράστιας σημασίας έργο τους ανάμεσα στους Σλάβους και τι ευεργετικές συνέπειες είχε αυτό για το πολιτιστικό και πνευματικό μέλλον των τελευταίων, μπορούμε ωστόσο να σταθούμε για λίγο σε αυτή την ιδιαίτερη πτυχή, να δούμε

δηλαδή τους μεγάλους αυτούς φωτιστές των Σλάβων πάνω σε ένα φόντο δύο κόσμων, οι οποίοι προϋπήρχαν και είχαν μεταξύ τους πολλά κοινά στοιχεία. Η δράση τους μέσα στον κόσμο των Σλάβων εκτυλίσσεται με τη ζωντανή παρουσία αυτών των στοιχείων και όχι ερήμην αυτών. Ο γεωγραφικός και πνευματικός χώρος της ελληνικής Θεσσαλονίκης και της Ρώμης εμπλέκονται αναπόφευκτα σ' αυτή τη διαδικασία, η οποία τελικά κληροδοτεί στους αιώνες που ακολουθούν τα διδάγματα που προκύπτουν από την υπηρεσία των δύο αδελφών ως συνδετικών στοιχείων ανάμεσα σ' αυτούς.

Όπως είναι γνωστό, οι αδελφοί Κύριλλος και Μεθόδιος γεννήθηκαν στη Θεσσαλονίκη το 826 ο πρώτος και το 815 ο δεύτερος. Η πατρίδα τους την εποχή εκείνη ήταν μια πόλη με ανθούσα πνευματική και οικονομική ζωή, η οποία όμως από τον περασμένο κιόλας αιώνα ζούσε την αρκετά εφιαλτική παρουσία των επιδρομέων Σλάβων στα περίχωρά της[1]. Ιδρυμένη το 315 π.Χ., η Θεσσαλονίκη ήταν μια από τις αρχαιότερες και μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης, αρχαιότερη βέβαια και από αυτή την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Ενταγμένη όμως απόλυτα στη διοίκηση και τη ζωή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη εμφανιζόταν ως η δεύτερη σε σπουδαιότητα πόλη της μετά την πρωτεύουσα. Σε σχέση με τις άλλες, επί ευρωπαϊκού εδάφους βυζαντινές πόλεις, η Θεσσαλονίκη είχε δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρώτο ότι, αντίθετα με το ό,τι συνέβη επί παραδείγματι με το Σίρμιο, που καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Αβάρους το 582, αυτή παρέμενε ως τα χρόνια του Κυρίλλου και Μεθοδίου μια απόρθητη από τους βαρβάρους πόλη, μολονότι είχε υποστεί πέντε πολύ απειλητικές πολιορκίες των Σλάβων, και δεύτερο ότι υπήρξε η κατεξοχήν πύλη της αυτοκρατορίας προς τη λατινική Δύση. Ασφαλώς οι δύο νεαροί αδελφοί, όσα χρόνια ζούσαν στην πατρίδα τους, με την αγάπη που χαρακτήριζε από τα αρχαία χρόνια τους Θεσσαλονικείς για την πόλη τους, θα είχαν βαθιά ριζωμένες στη συνείδησή τους τις ιδιαιτερότητες αυτές. Ένας περίπατος στους δρόμους της πόλης ήταν αρκετός για να τους αποκαλύψει και μια δυτική, ρωμαϊκή όψη της.

Αν το ρωμαϊκό παρελθόν της πόλης το υπενθύμιζαν τα διασωθέντα μνημεία, πολύ περισσότερο ζωντανό το καθιστούσε ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός. Ως τις πρώτες δεκαετίες του 8ου αιώνα η Θεσσαλονίκη, η οποία υπήρξε έδρα του Βικαριάτου που ίδρυσε ο πάπας Ιννοκέντιος, ανήκε εκκλησιαστικώς στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης[2]. Η εκκλησιαστική αυτή εξάρτηση από την αιώνια πόλη, παραλληλα με όλα τα άλλα δεδομένα, είχε αποτελέσει έναν ισχυρό παράγοντα συνδέσμου με τον ρωμαϊκό χώρο, και ασφαλώς είχε αφήσει εναργείς μνήμες στη συνείδηση των Θεσσαλονικέων. Η με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Λέοντος Γ' απόσπαση του Ιλλυρικού τα έτη 732/3 από την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης είχε ως αποτέλεσμα την προσάρτηση και της πρωτεύουσάς του, που ήταν η Θεσσαλονίκη, στη νέα Ρώμη, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη[3]. Το γεγονός αυτό δήλωνε την έναρξη μιας νέας περιόδου της εκκλησιαστικής ζωής της πόλης και της περιοχής της. Στο Β' κεφάλαιο της σλαβικής βιογραφίας του Μεθοδίου, λέγεται ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας του ανέθεσε τη διοίκηση μιας περιοχής όπου υπήρχαν Σλάβοι. Παρεμβαίνοντας με μια δική του ερμηνεία στην ιστορική νομοτέλεια, ο βιογράφος του Μεθοδίου στο σημείο αυτό λέει ότι ο αυτοκράτορας τον έστειλε στην περιοχή εκείνη, για να μάθει τα ήθη των Σλάβων και για να εθιστεί σ' αυτά, σαν να ήξερε ότι κάποια ημέρα θα γίνει αρχιεπίσκοπος των Μοραβών[4]. Αν επρόκειτο να ακολουθήσουμε τον βιογράφο του Μεθοδίου σε μια τέτοια μυστικιστική ερμηνεία της Ιστορίας, θα εξουσιοδοτούμεθα να πούμε και εμείς ότι η θεία Πρόνοια επέλεξε ειδικώς τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο για την αποστολή στους Σλάβους. Και τούτο διότι οι δύο αδελφοί, προορισμένοι να εργαστούν ιεραποστολικώς στη Μεγάλη Μοραβία, η οποία υπαγόταν εκκλησιαστικώς στη Ρώμη, ήταν ψυχολογικά προετοιμασμένοι γι' αυτή την αποστολή και από το γεγονός ότι και η πατρίδα τους είχε για αιώνες διατελέσει υπό την ακριβώς ίδια δικαιοδοσία. Έτσι, στα πρόσωπά τους συνδέονταν δύο παραδόσεις, εκείνη της αρχαίας και η άλλη της νέας Ρώμης.

Αυτό λοιπόν υπήρξε το εκκλησιαστικό-πολιτιστικό φόντο, επάνω στο οποίο προβάλλουν οι δύο αδελφοί από τη Θεσσαλονίκη, όταν το έτος 863 ξεκινούν για τη μεγάλη αποστολή στο σλαβικό κράτος της Μεγάλης Μοραβίας. Μολονότι η αποστολή τους στη Μοραβία είναι αποτέλεσμα διπλωματικών σχέσεων της χώρας αυτής με το Βυζάντιο, και επιτελέστηκε ύστερα από εντολή του βυζαντινού αυτοκράτορα και την επίνευση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως[5], ωστόσο η εκκλησιαστική περιοχή στην οποία κα-

Η κρίση του Κυρίλλου και Μεθοδίου. Οι άγιοι είναι γονατισμένοι μπροστά στον Χριστό, ενώ συνηγορούν γι' αυτούς και τους προστατεύουν δύο άγγελοι και οι άγιοι Ανδρέας και Κλήμης. Αντίγραφο από μισοκατεστραμμένη τοιχογραφία του 11ου αιώνα στον ναό του Αγίου Κλήμεντος της Ρώμης.

1. Σχετικά με τις επιδρομές αυτές βλέπε P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I–II, Παρίσι 1979.

2. Διεξοδική ανάπτυξη του θέματος του Βικαριάτου δίνει ο Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 103–125.

3. Βλ. Θεοχαρίδη, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σελ. 232–235, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

4. Βλ. *Βίο Μεθοδίου*, κεφ. 2. P. A. Lavrov, *Materialy po istorii vozniknoveniia drevneishei slavianskoi pis'mennosti*, Λένινγκραντ 1930, σελ. 70–71.

5. Πρβλ. P. Christou, "Who sent Cyril and Methodius into Central Europe: the Emperor or the Patriarch?", A.–E. N. Tachiaos (Ed.), *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 109–115.

λούνταν να εργαστούν βρισκόταν υπό την ευρύτερη δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης. Λέμε "ευρύτερη", διότι η άμεση δικαιοδοσία ήταν της βαυαρικής επισκοπής του Passau. Αφού λοιπόν ολοκλήρωσαν το ιεραποστολικό τους έργο στη Μοραβία και τη γειτονική Παννονία, ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος πήραν τον δρόμο προς τον Νότο και τις τελευταίες ημέρες του 867 ή στις αρχές του 868 έφτασαν στη Βενετία[6]. Η στάση που πραγματοποίησαν στη Βενετία αποτελεί γεγονός αρκετά ανεξήγητο και έχει απασχολήσει πολύ τους ερευνητές, χωρίς ωστόσο να υπάρχει μια σύμφωνη γνώμη τους για την ερμηνεία του[7]. Το πρόβλημα έγκειται στο κατά πόσο ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος, εγκαταλείποντας την Παννονία, σκόπευαν να επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη μέσω Βενετίας ή αντιθέτως πρόθεσή τους ήταν ακριβώς να μεταβούν στη Ρώμη.

Στη Βενετία δεν περίμενε τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο κάποια θερμή υποδοχή[8]. Αντιθέτως, τόσο οι επίσκοποι όσο και οι ιερείς, τοποθέτησαν, ιδίως τον Κύριλλο, σε θέση κατηγορούμενου, επειδή τόλμησε να εισαγάγει στη λειτουργική πράξη της εκκλησίας μια μη ιερή γλώσσα, δηλαδή τη σλαβική. Ενώ λοιπόν οι δύο αδελφοί αγωνίζονταν στη Βενετία, στις συζητήσεις τους με τον τοπικό κλήρο, να θεμελιώσουν μια θεωρητική δικαίωση για το έργο τους, ήρθε από τη Ρώμη πρόσκληση του πάπα Νικολάου να μεταβούν αμέσως προς αυτόν. Ο πάπας απλώς πρόλαβε τη δική τους απόφαση και με το να διακόψει τις συζητήσεις τους με τους Βενετούς κληρικούς ήθελε ακριβώς να δείξει ότι η αυθεντία, η οποία θα είχε τον τελικό λόγο πάνω στο συζητούμενο θέμα, θα ήταν η ίδια η Ρώμη και όχι μια περιφερειακή, τοπική εκκλησία. Οι δύο αδελφοί αμέσως υπάκουσαν. Στο διάστημα που μεσολάβησε από την ημέρα της αναχώρησης από τη Βενετία ως την άφιξή τους στη Ρώμη, συνέβη μία σημαντική μεταβολή στα εκκλησιαστικά πράγματα· ο πάπας Νικόλαος πέθανε και έτσι, όταν έφτασαν στην παπική έδρα, τους υποδέχτηκε εκεί ο διάδοχός του, ο Αδριανός. Το κλίμα στη Ρώμη δεν είχε τίποτε το κοινό με εκείνο της Βενετίας. Στην τελευταία δέσποζαν οι αντιλήψεις που πήγαζαν από τις φράγκικες προκαταλήψεις εναντίον της σλαβικής γλώσσας, ενώ στη Ρώμη οι ορίζοντες ήταν ανοιχτοί. Η σλαβική βιογραφία του Κυρίλλου μας πληροφορεί ότι στην αιώνια πόλη τους υποδέχτηκε ο ίδιος ο πάπας Αδριανός, "με όλους τους κατοίκους", κρατώντας αναμμένα κεριά, διότι "έφερναν και τα λείψανα του αγίου Κλήμεντα, μάρτυρα και πάπα της Ρώμης"[9]. Κατά την παράδοση ο άγιος Κλήμης είχε μαρτυρήσει στην Κριμαία και ο Κύριλλος είχε ανακαλύψει εκεί το λείψανό του, μέσα στη θάλασσα, το έτος 862. Η μεγαλοπρεπής υποδοχή που επιφύλαξε η Ρώμη στο ιερό λείψανο σημαίνει οπωσδήποτε ότι ο πάπας είχε ειδοποιηθεί για τη μεταφορά του σ' αυτήν πριν από την άφιξή τους εκεί και ότι η υποδοχή είχε προετοιμαστεί ήδη νωρίτερα. Ο πάπας Αδριανός αμέσως ενέκρινε τη μετάφραση των ιερών κειμένων που είχαν εκπονήσει οι δύο αδελφοί

6. F. Grivec, *Konstantin und Method Lehrer der Slaven*, Wiesbaden 1960, σελ. 77.

7. Το πρόβλημα αυτό, όπως και εκείνο που αφορά τον σκοπό της μετάβασης των δύο αδελφών στη Ρώμη, έχει επανειλημμένα απασχολήσει τους ειδικούς και έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες. Βλέπε την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία στα έργα των I. E. Mozhaeva, *Bibliografiia po Kirillo–Mefodievskoi problematike 1945–1974 gg.*, Μόσχα 1980, σελ. 75–76, και I. Dujchev, A. Kirmagova, A Paunova, *Kirilometodievska bibliografija 1940–1980*, Σόφια 1983, σελ. 75–76. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δημοσιεύματα των F. Dvornik, "Sts. Cyril and Methodius in Rome", *St. Vladimir's Seminary Quarterly*, 7 (1963/1), σελ. 20–30, P. L'Huillier, "L' attitude de la papauté vis–à–vis de l'action missionaire de Cyrille et Méthode", *Konstantin–Kiril Filosof*, Dokladi ot Simposiuma posveten na 1100–godoshninata ot smârtta mu, Σόφια 1971, σελ. 251–254. Πρβλ. Α.–Α. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 134–135.

8. Τα περιστατικά της μετάβασης του Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Βενετία και στη Ρώμη περιλαμβάνονται στα κεφάλαια 16–18 του *Βίου Κυρίλλου*, ενώ στα κεφ. 7–8 του *Βίου Μεθοδίου* υπάρχει μια πολύ σύντομη και ελλιπής εξιστόρηση αυτών των γεγονότων, ενώ η Βενετία μάλιστα δεν μνημονεύεται καθόλου. Βλ. τα κείμενα στην έκδοση του Lavrov, *Materialy po istorii vozniknoveniia*, σελ. 26–36, 72–73.

9. *Βίος Κυρίλλου*, κεφ. 17. Lavrov, *Materialy*, σελ. 33.

Η μετακομιδή του λειψάνου του αγίου Κλήμεντος από τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο. Αντίγραφο από τοιχογραφία του 11ου αιώνα στον φερώνυμο ναό της Ρώμης.

στη Σλαβική, γεγονός που επισημοποιήθηκε με πολλές δημόσιες εκδηλώσεις και ιεροτελεστίες στους ναούς Santa Maria Maggiore, Santa Petronilla, όπως και στον Άγιο Πέτρο. Λειτουργίες τελέστηκαν στη σλαβική και στους ναούς των αγίων Ανδρέου και Παύλου. Η επιλογή των ναών δεν ήταν βεβαίως τυχαία. Ο άγιος Ανδρέας εθεωρείτο ο ιδρυτής της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, της πόλης από όπου είχε ξεκινήσει η βυζαντινή αποστολή του Κυρίλλου και Μεθοδίου, ενώ ο απόστολος Παύλος ήταν ο ιδρυτής της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης, της πατρίδας των δύο αδελφών. Επιπλέον, ο πάπας διέταξε τους επισκόπους του Πόρτο, Φορμόζο, και του Βέλλετρι, Γάουντεριχ, να χειροτονήσουν τους Σλάβους μαθητές του Κυρίλλου και Μεθοδίου.

Οι Θεσσαλονικείς αδελφοί έμειναν στη Ρώμη σε ένα από τα πολλά γνωστά ελληνικά μοναστήρια, στα οποία προφανώς θα υπήρχαν και συμπατριώτες *τους* από τη Θεσσαλονίκη[10]. Η Ρώμη ήταν τόπος προσκυνήματος των Ελλήνων. Οι τάφοι των αποστόλων Πέτρου και Παύλου ήταν σημεία έλξης για τους Έλληνες, ιδίως όμως για τους Θεσσαλονικείς ήταν ο τάφος του δεύτερου, του ιδρυτή της χριστιανικής εκκλησίας της πατρίδας τους. Η παρουσία δύο διαπρεπών ανδρών από την πόλη αυτή ανανέωνε τους δεσμούς της Θεσσαλονίκης με τη Ρώμη. Η εντύπωση που προκάλεσαν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος στη ρωμαϊκή κοινωνία μαρτυρείται σε όσα έχει γράψει για τον πρώτο ο προϊστάμενος της παπικής γραμματείας και του αρχείου, ο περίφημος Αναστάσιος ο Βιβλιοθηκάριος, ένας από τους πιο μορφωμένους ανθρώπους της εποχής του[11], ο οποίος ονομάζει τον Κύριλλο "μεγάλης αγιότητος άνδρα" και "άνδρα μέγα καί βίου αποστολικού διδάσκαλο"[12]. Ο Κύριλλος ανέπτυξε στενές σχέσεις μαζί του, και μέσω αυτού σχετίστηκε με τους ρωμαϊκούς πνευματικούς κύκλους, στους οποίους

10. Για την ελληνική παροικία της Ρώμης και τα ελληνικά μοναστήρια της πόλης στην εποχή του Κυρίλλου και Μεθοδίου βασικό έργο είναι του J.–M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieux du VIe s. — fin du IXe s.)*, t. I–II, Βρυξέλλες 1980.

11. Σχετικά με τον Αναστάσιο τον Βιβλιοθηκάριο βλ. G. Arnaldi, "Anastasio Bibliotecario", *Dizionario biographico degli Italiani*, 3 (1961), σελ. 25–37.

12. *Magnae Moraviae Fontes Historici*, III, Brno 1969, 176, 178.

πρώτος αυτός μίλησε για τα περίφημα συγγράμματα που φέρονται ως έργα του Αθηναίου Διονυσίου του Αεροπαγίτου[13]. Στον *Βίο του Κυρίλλου* λέγεται ότι "*οι Ρωμαίοι δεν έπαυαν να έρχονται προς αυτόν και να του θέτουν ερωτήματα, και έπαιρναν από αυτόν διπλές και τριπλές απαντήσεις*"[14].

Ο Κύριλλος έμελλε να τελειώσει τη ζωή του έτσι ένδοξα, μέσα σε τιμές, στην αιώνια πόλη. Άρρωστος και ταλαιπωρημένος από τη σκληρή εργασία και τις κακουχίες, πέθανε εδώ στα σαράντα δύο του μόλις χρόνια, στις 14 Φεβρουαρίου του έτους 869. Πενήντα μέρες πριν από τον θάνατό του, νιώθοντας ότι φτάνει το τέλος του, αποφάσισε να καρεί μοναχός, εγκαταλείποντας το κοσμικό του όνομα Κωνσταντίνος και παίρνοντας το όνομα Κύριλλος. Μόλις πέθανε, ο πάπας έδωσε εντολή στους Έλληνες της Ρώμης να προσέλθουν με αναμμένες λαμπάδες και, μαζί και με τους Ρωμαίους, να ψάλουν τη νεκρώσιμη ακολουθία. Στον *Βίο* του αναφέρεται: "*Και διέταξε ο αποστολικός* [δηλ. ο πάπας] *όλους τους Έλληνες που ήταν στη Ρώμη, όπως και τους Ρωμαίους, να πάνε με κεριά και να τον ψάλλουν, και να τον εξοδιάσουν όπως θα το έκαναν για τον ίδιο τον πάπα, κάτι που πραγματικά και έκαναν*"[15]. Ο αδελφός του, Μεθόδιος, ζήτησε ο νεκρός να μεταφερθεί στο Βυζάντιο για να ταφεί εκεί. Σ' αυτή την επιθυμία όμως του Μεθοδίου οι Ρωμαίοι επίσκοποι αντέτειναν ότι, εφόσον ήταν θέλημα Θεού ένας τόσο σπουδαίος άνθρωπος να πεθάνει στη Ρώμη, θα έπρεπε και να ταφεί εδώ. Τότε, σύμφωνα με τα λόγια του βιογράφου του Κυρίλλου, ο πάπας Αδριανός είπε: "*Ένεκα της αγιότητας και της αγάπης του, παραβαίνοντας τη ρωμαϊκή συνήθεια, θα τον θάψω στον τάφο μου, στον ναό του αγίου Αποστόλου Πέτρου*"[16]. Τότε ο Μεθόδιος, εφόσον δεν έγινε δεκτό το αίτημά του για μεταφορά του νεκρού αδελφού του στο Βυζάντιο, παρακάλεσε τον πάπα να επιτρέψει να ταφεί τό σώμα του στον ναό του αγίου Κλήμεντα, το λείψανο του οποίου ο ίδιος ο Κύριλλος είχε μεταφέρει ως τη Ρώμη και το είχε καταθέσει εκεί. Ο πάπας δέχτηκε το αίτημα και ο Κύριλλος θάφτηκε στη βασιλική του αγίου Κλήμεντος, δίπλα στο ιερό[17]. Αμέσως ζωγραφίστηκε μια εικόνα, η οποία και τοποθετήθηκε πάνω από τον τάφο, ενώ μια καντήλα έκαιγε εκεί ολόκληρο το εικοσιτετράωρο[18]. Ο Κύριλλος είχε κιόλας αναγνωριστεί ως άγιος από τη ρωμαϊκή κοινωνία.

Αυτά είναι σε γενικές γραμμές όσα γνωρίζουμε για την επίσκεψη των δύο αδελφών στη Ρώμη. Όταν όμως προβεί κανείς σε λεπτομερέστερη ανάλυση των γεγονότων, πείθεται για την ύπαρξη κάποιων βασικών λόγων, οι οποίοι πρέπει να μας πείσουν ότι η μετάβαση στη Ρώμη βρισκόταν οπωσδήποτε εξαρχής μέσα στις προθέσεις των δύο Θεσσαλονικέων αδελφών. Ο πρώτος λόγος έχει άμεση σχέση με το έργο τους. Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος, κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Μοραβία και την Παννονία, εισήγαγαν εκεί τον σλαβικό γραπτό λόγο και τη σλαβική γλώσσα για τις εκκλησιαστικές ακολουθίες και το κήρυγμα, γεγονός το

13. A. Siegmund, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der leteinischen Kirche bis zum zwölften Jahrhundert* (*Abhandlungen der Bayerischen Benediktiner–Akademie*, 5.), Μόναχο 1949, σελ. 189–192.

14. *Βίος Κυρίλλου*, κεφ. 17. Lavrov, *Materialy*, σελ. 34.

15. *Βίος Κυρίλλου*, κεφ. 17. Lavrov, *Materialy*, σελ. 35.

16. *Βίος Κυρίλλου*, κεφ. 17. Lavrov, *Materialy*, σελ. 36.

17. Το πρόβλημα της θέσης όπου ακριβώς θάφτηκε ο Κύριλλος έχει γίνει αντικείμενο συζητήσεων των ειδικών και έχει εγείρει αντικρουόμενες γνώμες. Βλ. J. Osborne, "The Painting of the Anastasis in the Lower Church of San Clemente in Rome: a Reexamination of the Evidence for the Location of the Tomb of St. Cyril", *Byzantion*, 51 (1981), σελ. 257–287. Η επικρατέστερη, και πειστικότερη μάλιστα, άποψη είναι αυτή που αποδέχεται τη θέση που σήμερα επιδεικνύεται ως τάφος του Κυρίλλου μέσα στον ναό. Βλέπε τα εμπεριστατωμένα άρθρα του L. Boyle, "The Fate of the Remains of St Cyril", *Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi*, Ρώμη 1964, σελ. 159–193, και "The Site of the Tomb of St Cyril in the Lower Basilica of San Clemente, Rome", *Christianity Among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius* (*Orientalia Christiana Analecta*, 231), Ρώμη 1988, σελ. 75–82.

18. Τον 11ο αιώνα ζωγραφίστηκαν στον ναό του αγ. Κλήμεντος αξιόλογες τοιχογραφίες στις οποίες απεικονίζονται οι δύο Θεσσαλονικείς αδελφοί. Βλ. J. Wilpert, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jhdt*, II, Freiburg im Bresgau 1916, σελ. 1021–1025.

οποίο δεν ήταν αρεστό στον φραγκικό κλήρο. Οι επισκοπές του Passau και του Salzburg, οι οποίες ασκούσαν την εκκλησιαστική τους δικαιοδοσία επάνω στις δύο γειτονικές σλαβικές χώρες, έβλεπαν ότι το έργο του Κυρίλλου και του Μεθοδίου δημιουργούσε προϋποθέσεις για την εκκλησιαστική και πολιτιστική ανεξαρτοποίηση του σλαβικού κόσμου της κεντρικής Ευρώπης. Η ανεξαρτοποίηση αυτή, η οποία ήταν μέσα στις προοπτικές της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου, τελικά θα είχε ως αποτέλεσμα να αποδεσμεύσει τους Σλάβους των παραπάνω χωρών από την πιεστική φραγκική κηδεμονία και να τους θέσει υπό την άμεση δικαιοδοσία της Ρώμης, η εξάρτησή τους από την οποία είχε καταστεί χαλαρή λόγω της ισχύος του Φραγκικού Κράτους. Όταν οι Θεσσαλονικείς αδελφοί, έχοντας ολοκληρώσει πια το έργο τους, αναχώρησαν από τη Μεγάλη Μοραβία και την Παννονία, γνώριζαν καλά ότι άφηναν πίσω τους μια πολύ εύθραυστη ηρεμία, την οποία απειλούσαν οι διαρκείς αντιδράσεις του γερμανικού κλήρου. Η σλαβική τους αποστολή είχε λοιπόν ανάγκη από ισχυρή προστασία, από κάλυψη που θα παρεχόταν από μια υψηλή και αδιαμφισβήτητου κύρους αυθεντία, και αυτή δεν μπορούσε να είναι άλλη από τη Ρώμη. Το Βυζάντιο και μακριά ήταν, αλλά και αδυνατούσε να προστατέψει τη Μοραβία από τη φραγκική απειλή.

Μια πλευρά της ιδεολογίας των δύο αδελφών, η οποία δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς, είναι η θέση τους απέναντι στον συγκεντρωτισμό της εκκλησιαστικής εξουσίας. Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος γνώριζαν τα σχετικά με την κατάργηση του Βικαριάτου της Θεσσαλονίκης, και επίσης ότι το Ανατολικό Ιλλυρικό είχε τον περασμένο μόλις αιώνα υπαχθεί υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Άσχετα αν το γεγονός αυτό είχε σχέση με τις αντιθέσεις ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, δήλωνε πάντως συγκεντρωτισμό εξουσίας και αδρανοποίηση των φυγόκεντρων τάσεων της περιφέρειας, ιδίως μετά την κατάργηση της Αρχιεπισκοπής Πρώτης Ιουστινιανής, την οποία είχε ιδρύσει η πρωτοβουλία κοσμικού προσώπου, δηλαδή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄[19]. Αυτού του είδους τις αυτοκρατορικές επεμβάσεις στα εκκλησιαστικά πράγματα, όσο και αν τις ανεχόταν η εκκλησιαστική εξουσία —αφού δεν μπορούσε να κάνει και αλλιώς— ωστόσο σιωπηλά τις αποδοκίμαζε. Συγχρόνως όμως η αντίληψη για τον εκκλησιαστικό συγκεντρωτισμό σήμαινε ότι η αυθεντία η οποία θα εχωρούσε ελευθερίες σε μια εθνική εκκλησία θα έπρεπε να είναι η κεντρική και όχι οποιαδήποτε περιφερειακή. Η αναγνώριση ή η αποδοκιμασία της σλαβικής μετάφρασης των ιερών βιβλίων και της θείας Λειτουργίας —ένας νεωτερισμός με τεράστιες ιστορικές προεκτάσεις για την Ευρώπη την εποχή εκείνη— δεν μπορούσε να παραμένει τελικά στη διακριτική ευχέρεια του τοπικού γερμανικού κλήρου, αλλά ήταν θέμα δικαιοδοσίας της κεντρικής εκκλησιαστικής εξουσίας, δηλαδή της Ρώμης. Αυτή ως ύπατη εκκλησιαστική αρχή είχε το απόλυτο δικαίωμα να εγκρίνει ένα νεωτερισμό στην

19. Θεοχαρίδη, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σελ. 120–125.

20. Βλ. *Βίος Κυρίλλου*, κεφ. 14, *Βίος Μεθοδίου*, κεφ. 5. Lavrov, *Materialy*, σελ. 27 και 72.

21. Ο πρώτος που αμφισβήτησε την επικρατούσα άποψη για τη Μεγάλη Μοραβία ήταν ο Imre Boba με το έργο του *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, Χάγη 1971. Πιο συστηματικό και εξαντλητικό σε ανάλυση των πηγών είναι το ογκώδες έργο του M. Eggers, *Das "Grossmährische Reich". Realität oder Fiktion? (Monographien zur Geschichte des Mittelalters*, Band 40), Στουτγάρδη 1995. Πρβλ. C. R. Bowlus, *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*, Φιλαδέλφεια 1995.

22. Βλ. M. Eggers, *Das Erzbistum Methods* (*Slavistische Beiträge*, Band 339), Μόναχο 1996.

23. Βλ. Β. Στεφανίδου, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Απ' αρχές μέχρι σήμερον*. Δ' έκδοση, Αθήνα 1978, σελ. 403. Ο F. Dvornik, *Byzantine Missions Among the Slavs*, New Brunswick, NJ, 1970, σελ. 148, πιστεύει ότι εφόσον το Σίρμιον βρισκόταν πάντοτε υπό τη δικαιοδοσία της Ρώμης, τα εκεί δίκαια του πάπα δεν θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν από την Κωνσταντινούπολη. Εδώ όμως αγνοείται το τι ακριβώς φρονούσε η Κωνσταντινούπολη περί των δικαίων της στην περιοχή εκείνη. Το θέμα παραμένει συζητήσιμο.

ισχύουσα πράξη. Το ίδιο είχε ισχύσει και στό Βυζάντιο, όπου η κεντρική εξουσία του αυτοκράτορα και του πατριάρχη ήταν εκείνη που είχε εγκρίνει τη δημιουργία της σλαβικής γραφής[20]. Η βυζαντινή παρέμβαση στην εκκλησιαστική ζωή της Μοραβίας και της Παννονίας σταματούσε ακριβώς εκεί όπου άρχιζε η άμεση ή έμμεση δικαιοδοσία της Ρώμης, και αυτού του πράγματος φαίνεται ότι είχαν πλήρως επίγνωση οι δύο αδελφοί. Γι αυτό λοιπόν, σεβόμενοι τη δικαιοδοσία της Ρώμης, έσπευδαν τώρα σ' αυτήν, προκειμένου να επικαλεσθούν την έγκρισή της και να κατοχυρώσουν με το κύρος της το έργο που είχαν επιτελέσει. Άλλωστε η αναγνώριση από αυτούς της υπεροχικής θέσης της Ρώμης διασφάλιζε δύο πράγματα, πρώτο την ενίσχυση της θέσης της έναντι του εχθρικά διακείμενου και ανταγωνιστικού προς αυτήν γερμανικού κλήρου, και δεύτερο την υπόδειξη προς τους ηγεμόνες της Μοραβίας και της Παννονίας, ότι η υπάτη γι' αυτούς εκκλησιαστική αρχή ήταν η Ρώμη και όχι οι περιφερειακοί επίσκοποι, οι τόσο εξαρτημένοι από την κοσμική εξουσία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη μία νέα εκδοχή, η οποία έχει προταθεί και αναπόφευκτα αγγίζει το πρόβλημα της δικαιοδοσιακής εξάρτησης της σλαβικής χώρας στην οποία έδρασαν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος. Τα τελευταία χρόνια έχει αμφισβητηθεί από ορισμένους ειδικούς η κρατούσα αντίληψη ότι η Μεγάλη Μοραβία, στην οποία έδρασαν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος, ταυτίζεται με τον γεωγραφικό χώρο της σημερινής Τσεχίας και Σλοβακίας. Μία συνολική επανεξέταση των πηγών δημιούργησε νέα, σοβαρή επιχειρηματολογία, βάσει της οποίας η Μοραβία προσδιορίζεται ανατολικότερα από ό,τι πιστεύεται, συγκεκριμένα στην ανατολική πεδινή Ουγγαρία, εκατέρωθεν του ποταμού Τίσα[21]. Εάν τα πράγματα έχουν έτσι, και μάλλον φαίνεται ότι πραγματικά έτσι έχουν, τότε μεταβάλλεται σε μεγάλο βαθμό και η εικόνα σχετικά με την εκκλησιαστική δικαιοδοσία της περιοχής αυτής. Στην περίπτωση αυτή ο χώρος δράσης του Κυρίλλου και Μεθοδίου ίσως δεν θα συνέπιπτε με σαφώς καθορισμένη δικαιοδοσία, αλλά θα ανήκε σε περιοχή που τελούσε υπό δικαιοδοσιακή αμφισβήτηση. Δεν πρέπει εδώ να λησμονηθεί ότι ο Μεθόδιος αργότερα χειροτονήθηκε από τον πάπα αρχιεπίσκοπος Μοραβίας με έδρα το Σίρμιο[22], πόλη που κατά το παρελθόν αποτελούσε αντικείμενο δικαιοδοσιακής διεκδίκησης τόσο της Ρώμης όσο και της Κωνσταντινουπόλεως[23]. Όσο όμως δεν έχει ακόμη προχωρήσει σημαντικά η επιστημονική συζήτηση επάνω στη νέα αυτή θεωρία, η οποία, σημειωτέον, δεν είναι καθόλου στερημένη από πολύ σοβαρά επιχειρήματα, είναι οπωσδήποτε πρόωρο να ληφθούν ως δεδομένες οι συνέπειες που προκύπτουν από αυτήν. Και μία βασική συνέπεια, η οποία ίσως θα έπρεπε να συζητηθεί, είναι εκείνη που αφορά στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της περιοχής στην οποία έδρασαν οι Θεσσαλονικείς αδελφοί.

Ο δεύτερος λόγος, που επέβαλλε τη μετάβαση του Κυρίλλου και του Μεθοδίου στη Ρώμη, μολονότι είχε καθαρά θρησκευτικό και συναισθηματικό χαρακτήρα, δεν ήταν πάντως και μικρότερης σημασίας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όταν το έτος 862 οι δύο αδελφοί βρίσκονταν στην Κριμαία, σε επίσημη κρατική και εκκλησιαστική αποστολή, με φροντίδα του Κυρίλλου ανακαλύφθηκε στη Χερσώνα το λείψανο ενός αγίου, για το οποίο γενική ήταν τότε η πεποίθηση ότι ανήκε στον άγιο Κλήμεντα, επίσκοπο Ρώμης (88–97), ο οποίος, κατά μια παλιά παράδοση, φέρεται ότι επί αυτοκράτορα Τραϊανού υποβλήθηκε εκεί στο διά πνιγμού μαρτύριο[24]. Προτού οι δύο αδελφοί αναχωρήσουν από τη Χερσώνα, άφησαν στην εκεί τοπική εκκλησία ένα μικρό μέρος του λειψάνου, ενώ το υπόλοιπο το πήραν μαζί τους στην Κωνσταντινούπολη. Όταν το επόμενο έτος αναχώρησαν για τη Μοραβία, πήραν και πάλι το λείψανο μαζί τους. Η πράξη τους αυτή μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η παραλαβή του ιερού λειψάνου εξυπηρετούσε κάποια ευσεβιστική σκοπιμότητα της ιεραποστολής, μια τέτοια σκέψη όμως αποτελεί την εύκολη ερμηνεία της κάπως παράδοξης αυτής πράξης. Το γεγονός ότι όταν τελικά αναχώρησαν από τη Μοραβία, δεν άφησαν το λείψανο εκεί, αλλά το πήραν μαζί τους, δημιουργεί ένα γενικότερο πρόβλημα ερμηνείας της πράξης τους αυτής και οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα, ότι οπωσδήποτε υπήρχε εξαρχής η πρόθεσή τους να αποδώσουν το λείψανο στην πόλη που φυσικά της ανήκε, δηλαδή στη Ρώμη. Αλλιώτικα θα ήταν παράλογο να μη το καταθέσουν από την πρώτη στιγμή στην Κωνσταντινούπολη, στο Πατριαρχείο, του οποίου άλλωστε είχαν εκτελέσει αποστολή στην Κριμαία, παρά να το περιφέρουν μαζί τους για χρόνια ολόκληρα σε τόσο μακρινά ταξίδια. Η παράδοση του ιερού λειψάνου του αγίου Κλήμεντος, επισκόπου Ρώμης, στον διάδοχό του πάπα, ήταν μια πράξη ειρηνικής διάθεσης, καταλλαγής, αλλά και αναγνώρισης της εξουσίας του τελευταίου, πράγμα που εκείνη τη στιγμή ήταν απολύτως απαραίτητο για τη μοραβική αποστολή που κινδύνευε.

Ένα τρίτο γεγονός που δείχνει την εξαρχής πρόθεση των δύο αδελφών να μεταβούν στη Ρώμη, για να συναντήσουν προσωπικώς τον πάπα, είναι ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους σ' αυτήν, και προτού ακόμη συμβεί ο θάνατος του Κυρίλλου, ο Μεθόδιος δέχτηκε να χειροτονηθεί σε πρεσβύτερο από τον ίδιο τον πάπα, ενώ από τους μαθητές του τρεις χειροτονήθηκαν πρεσβύτεροι και δύο αναγνώστες. Αν ο Μεθόδιος είχε σκοπό να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και θεωρούσε ότι οι σχέσεις του με τη Ρώμη είχαν λήξει, δεν θα δεχόταν να χειροτονηθεί από τον πάπα, αλλά θα πήγαινε στον φυσικό πνευματικό του προϊστάμενο, τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως. Ωστόσο, έπειτα από αυτές τις χειροτονίες και χειροθεσίες, ο Μεθόδιος και οι συνοδοί του αναχώρησαν για τη Μοραβία, σταλμένοι τη φορά αυτή από τον ίδιο τον πάπα. Εάν λοιπόν σκόπευαν να μη μεταβούν στη Ρώμη, δεν θα υπήρχε αυτή η συνέχεια στις κατοπινές ενέργειες του Μεθοδί-

24. Τα σχετικά μέ αυτή την παράδοση βλέπε στο έργο του F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Πράγα 1933, σελ. 190–197.

ου. Η παράταση του χρόνου της παραμονής τους εδώ έχει συνδεθεί[25] και με τις δυσάρεστες εξελίξεις που σημειώθηκαν στο Βυζάντιο και τη Ρώμη την εποχή εκείνη, δηλαδή τη δολοφονία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', την απομάκρυνση του Φωτίου από τον πατριαρχικό θρόνο, και την έκπτωση του φίλου του Κυρίλλου, του Αναστασίου του Βιβλιοθηκαρίου, από τα αξιώματά του. Έτσι οι Θεσσαλονικείς αδελφοί έχασαν τους προστάτες τους, όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στη Ρώμη. Ωστόσο ο πάπας Αδριανός όχι μόνο δεν έπαυσε να υποστηρίζει τον Μεθόδιο, αλλά αντιθέτως τον ξαναέστειλε στο ιεραποστολικό του έργο στη Μοραβία. Την αποστολή του Μεθοδίου επικύρωσε με το γράμμα του Gloria in excelsis Deo[26], του οποίου το περιεχόμενο ήταν ειρηνικό οσον αφορά τις σχέσεις της Ρώμης με το Βυζάντιο, αφού σ' αυτήν γινόταν αναφορά στο γεγονός ότι ο ηγεμόνας της Μοραβίας είχε ζητήσει διδασκάλους από τον "ευσεβέστατο βασιλέα Μιχαήλ". Βεβαίως δεν γινόταν καμία αναφορά στον Φώτιο, ούτε γενικότερα στην εκκλησιαστική αρχή του Βυζαντίου, για τον απλούστατο λόγο ότι ο πάπας αναγνώριζε μεν το δικαίωμα στον Βυζαντινό αυτοκράτορα να στείλει ιεραποστόλους στην περιοχή της δικής του δικαιοδοσίας, όχι όμως και στον Βυζαντινό πατριάρχη.

Η μετάβαση του Κωνσταντίνου–Κυρίλλου και του Μεθοδίου στη Μοραβία το 863, έστω και αν αυτή έγινε ύστερα από αίτηση του Μοραβού ηγεμόνα Ραστισλάβ, αποτελούσε από άποψη Ιερών Κανόνων καταπάτηση της δικαιοδοσίας του οικείου επισκόπου, αφού αυτός δεν είχε ρωτηθεί για το αν εγκρίνει ή όχι την εισαγωγή μιας νέας γλώσσας στη θεία Λειτουργία και το κήρυγμα. Ίσχυσε και στην περίπτωση αυτή η επιβολή της βούλησης του κοσμικού άρχοντα, ο οποίος έφερνε ανθρώπους από το μακρινό Βυζάντιο, που με τις ρηξικέλευθες μεταρρυθμίσεις τους θα ανέτρεπαν την ισχύουσα τάξη πραγμάτων. Ωστόσο οι Θεσσαλονικείς αδελφοί γνώριζαν πολύ καλά την εκκλησιαστική δεοντολογία, και μάλιστα τη γνώριζε κατεξοχήν ο Μεθόδιος, του οποίου οι νομοκανονικές γνώσεις είναι αδιαμφισβήτητες. Έτσι λοιπόν η αναγνώριση από αυτούς της δικαιοδοσίας του πάπα στον χώρο της ιεραποστολικής τους δράσης ήταν όχι μόνο αυτονόητη αλλά και επιβεβλημένη, ώστε να περιβληθεί η δράση αυτή το κύρος που της χρειαζόταν.

Αν η κατάληξη της εγκόσμιας ζωής του Κυρίλλου στη Ρώμη αποτέλεσε ένα θλιβερό καθαυτό γεγονός, άνοιξε συνάμα και μία σελίδα ειρηνικών σχέσεων ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Έδειξε πόσο μεγάλο ήταν το κύρος των Θεσσαλονικέων ιεραποστόλων στα μάτια της ρωμαϊκής κοινωνίας, η οποία τους τίμησε με εκδηλώσεις εξαιρετικής σημασίας, στις οποίες προεξήρχε ο ίδιος ο πάπας. Το έργο των Θεσσαλονικέων αδελφών μεταξύ των Σλάβων, το οποίο επιτελέστηκε υπό τις ευλογίες της Ρώμης, ανεξάρτητα από κάποιες παλινωδίες της τελευταίας απέναντι σ' αυτό, υπήρξε ίσως η τελευταία, πριν από το οριστικό σχίσμα, σελίδα ειρηνικής συνεργασίας μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως.

25. Dvornik, "Sts. Cyril and Methodius in Rome", σελ. 28–29.

26. Έχει διασωθεί σε σλαβική μετάφραση και σε περιληπτική μορφή στο 8ο κεφάλαιο του *Βίου Μεθοδίου*. Lavrov, *Materialy*, σελ. 73.

Γεωργιος Χρ. Γκαβαρδινας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1892, ΠΕΡΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΜΟΥ ΝΟΜΙΜΟΥ ΜΝΗΣΤΕΙΑΣ

I

Περί της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης, που αποτελεί το αντικείμενο του παρόντος συνεδρίου*, δε γνωρίζουμε πολλά πράγματα σε ό,τι αφορά παλαιότερες εποχές[1]. Αλλά και για τη νεότερη και τελευταία περίοδο του βίου της οι γνώσεις μας θα ήταν περιορισμένες, αν δεν δημοσιεύονταν, έστω και περιληπτικώς, ο Κώδικας των Πρακτικών των συνεδριάσεών της της τελευταίας περιόδου 1891-1924 από τους Αθανάσιο Καραθανάση και Αρχιμανδρίτη Γεώργιο Τριανταφυλλίδη[2]. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Συνόδου προ του έτους 1891 θα πρέπει να τα θεωρήσουμε οριστικώς χαμένα μια και η μεγάλη πυρκαγιά της νύκτας της 22ας Αυγούστου 1890 τα κατέστησε παρανάλωμα του πυρός μαζί με άλλα έγγραφα του αρχειοφυλακίου της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

Εκ της μελέτης του Κώδικος των Πρακτικών της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης προκύπτουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες για το έργο της σε πολλούς τομείς· διοίκηση, παιδεία, ποιμαντική μέριμνα, δημογραφία, εθνολογική σύνθεση στη Μακεδονία. Το επιτελεσθέν έργο της Επαρχιακής Συνόδου της Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η Εκκλησία Θεσσαλονίκης στάθηκε στο πλευρό του ορθοδόξου ποιμνίου της σε δύσκολες στιγμές, πάντοτε υπό την πνευματική και διοικητική εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο ήταν η

* Εισήγηση του γράφοντος στο ΙΓ' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο: "Χριστιανική Θεσσαλονίκη· Η Επαρχιακή, Μητροπολιτική Σύνοδος Θεσσαλονίκης", Θεσσαλονίκη 21-23 Οκτωβρίου 1999.

1. Ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει τις σχετικές πληροφορίες στις μελέτες: Αθανασίου Αγγελοπούλου, "Η Επισκοπική Σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και η σημασία αυτής σήμερον", *Θεολογία* 48 (1977), σσ. 795-824. Του ιδίου, "The Episcopal Synode of the Metropolis of Thessaloniki and its Significance for Today", *Balkan Studies* 18 (1977), σσ. 381-408. Του ιδίου, "Περί την Επαρχιακήν Σύνοδον της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά* 18 (1978), σσ. 307–309. Του ιδίου, *Η Εκκλησία Θεσσαλονίκης – Διαχρονική πνευματική ακτινοβολία της πόλεως στη Χερσόνησο του Αίμου ως Εξαρχίας, Βικαριάτου και Μητροπόλεως*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 155–169.

2. Αθανασίου Καραθανάση – Αρχιμ. Γεωργίου Τριανταφυλλίδη, *Η Επισκοπική Σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (19ος–20ός αιώνας)*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 80, Θεσσαλονίκη 1994. Στην έκδοση αυτή μεταξύ των σελίδων 55–70 δημοσιεύονται οι περιλήψεις των πράξεων της Συνόδου. Αυτούσια δημοσιεύονται 14 έγγραφα της Συνόδου μεταξύ των σελίδων 73–126. Κατά τους εκδότες (σσ. 70–71) "... δημοσιεύουμε δέκα τέσσερα κείμενα από τα Πρακτικά της Επισκοπικής Συνόδου, τα οποία, κατά την άποψή μας, καλύπτουν μιαν ευρυχωρία θεμάτων απτομένων εθνικών, εκκλησιαστικών, πολιτικών, παιδευτικών ζητημάτων της Μακεδονίας. Η έκδοση του Κώδικος φρονούμε ότι δεν θα προσέφερε περισσότερες ειδήσεις, απ' όσες κατέχουμε, πάνω σε συναφή θέματα, ενώ η επιλεκτική αυτή έκδοση είναι χρήσιμη από την άποψη ότι έχουμε πρωτογενείς, εν τη γενέσει τους και εν τη εξελίξει τους ειδήσεις. Ύστερα, πολλές συνεδρίες της Επισκοπικής Συνόδου, που καλύπτουν και σημαντικό μέρος των Πρακτικών του Κώδικος, έχουν να κάμουν με τυπικά διοικητικά θέματα (εκλογή, υπόμνημα, ευχαριστήριο επισκόπων) ή ανιαρά οικονομικά (όπως το οικονομικό χρέος της Επισκοπικής Καμπανίας) κ.ά.".

Το εξώφυλλο του Κώδικος των "Πρακτικών της επισκοπικής συνόδου Θεσσαλονίκης" των ετών 1891-1924.

υπερκείμενη εκκλησιαστική αρχή του.

Μεταξύ των θεμάτων των οποίων επιλήφθηκε η Επαρχιακή Μητροπολιτική Σύνοδος της Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνεται και η μνηστεία. Η Σύνοδος αυτή εξέδωσε δύο αποφάσεις περί συνάφεως νομίμου μνηστείας. Η πρώτη απόφαση εξεδόθη το έτος 1891 και η δεύτερη το έτος 1892. Η δεύτερη αυτή απόφαση αποτελεί το αντικείμενο της παρούσης εισηγήσεως. Για μεθοδολογικούς λόγους κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιασθούν αρχικώς τα περιστατικά συγγραφής της αποφάσεως αυτής και στη συνέχεια να σχολιασθούν οι επιμέρους διατάξεις της.

Η απόφαση για τον καταρτισμό νόμιμης μνηστείας, από τα πρακτικά της επαρχιακής μητροπολιτικής συνόδου Θεσσαλονίκης (1892).

II

Μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου η Οθωμανική αυτοκρατορία εισήλθε σε μια νέα φάση μεταρρυθμίσεων με την έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος του Hatti–Humayun (1856), δια του οποίου εγκαθιδρύονταν, θεωρητικώς, σχέσεις ισονομίας και ισοπολιτείας μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου[3]. Στα πλαίσια αυτών των μεταρρυθμίσεων εντάσσεται και η σύγκληση της Εθνοσυνελεύσεως (1858–1860) που οδήγησε στην ψήφιση των Γενικών ή Εθνικών Κανονισμών[4] του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1860) και στην οριστική επικύρωσή τους από

3. Περί των μεταρρυθμίσεων αυτών βλ. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1960, R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton 1963, St. Shaw – K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge 1987, σσ. 1–272.

4. "Γενικοί Κανονισμοί περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν θρόνον διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου, εκ της Πατριαρχικής του Γένους Τυπογραφίας, διευθυνόμενης παρά του Στεφάνου Α. Δομεστίκου, εν Κωνσταντινουπόλει 1862". Το κείμενο των Γενικών Κανονισμών αναδημοσιεύεται εν Δ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί Κώδικες*, τ. Γ', εν Κωνσταντινουπόλει 1890, σσ. 2738 κ.εξ., 2750 κ.εξ., και από τον Χ. Κ. Παπαστάθη, *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 78–110.

Νεαρή κοπέλα. Μακεδονία, αρχές εικοστού αιώνα (Αγιορειτική Φωτοθήκη).

την Οθωμανική Κυβέρνηση το έτος 1862. Η έγκριση και επικύρωση των Γενικών Κανονισμών δεν ήταν μόνον αποτέλεσμα των παραχωρήσεων στις οποίες εξαναγκάσθηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, αλλά και μια προσπάθεια αναδιοργανώσεως των θρησκευτικών κοινοτήτων (millet) που συναποτελούσαν την οθωμανική κοινωνία. “*Γενικά, οι μεταρρυθμίσεις αυτές, πρέπει να ερμηνευθούν μέσα σ' ένα διπλό πλαίσιο· από τη μια της επιλογής του οθωμανικού κράτους να ομοιογενοποιήσει τις διάφορες πολιτισμικές και εθνοθρησκευτικές ομάδες που περιελάμβανε, μέσω της δημιουργίας ενιαίων θεσμών αυτοδιοικήσεως· από την άλλη, του τρόπου προσλήψεώς τους από τις ομάδες αυτές, ως ένα νέο πεδίο πολιτικής διαμεσολάβησης των συλλογικών συμφερόντων τους προς το κράτος*[5]”.

Οι Γενικοί Κανονισμοί μεταξύ άλλων απέβλεπαν στην επίτευξη τριών βασικών στόχων· α) στην επανεπιβεβαίωση των προνομίων που είχαν παραχωρηθεί από τους σουλτάνους στους πατριάρχες κατά τους προηγούμενους αιώνες, β) στην εισαγωγή του λαϊκού στοιχείου στη διαχείριση των υλικών υποθέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και γ) στον περιορισμό των καταχρήσεων των εκπροσώπων του κλήρου[6].

5. Δημητρίου Σταματοπούλου, “Θεσσαλονίκη 1858–1874. Η εφαρμογή των γενικών κανονισμών και ο Μητροπολίτης Νεόφυτος”, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (1997), σ. 87.

6. Επ. Κυριακίδη, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, τόμ. Β', Αθήναι 1894, σ. 40 κ.έξ.

Το Νοέμβριο του 1879 η τουρκική κυβέρνηση ανήγγειλε ότι θα προέβαινε σε μεταρρυθμίσεις διοικητικές προβλεπόμενες από το Tanzimat και τη συνθήκη του Βερολίνου, και οι οποίες αποσκοπούσαν στην εξίσωση όλων των λαών της αυτοκρατορίας. Ο τότε Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ, εξ αφορμής των εξαγγελθεισών μεταρρυθμίσεων, υπέβαλε προς την Υψηλή Πύλη τακρίριο, με ημερομηνία 19 Νοεμβρίου 1879, σχετικό με τα δίκαια του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ως Εθνάρχης, της μεγαλύτερης και σπουδαιότερης μερίδος των υπηκόων της αυτοκρατορίας, των Χριστιανών, προέβη στη διατύπωση ορισμένων σκέψεων και προτάσεων. Πρωτίστως όμως εξέφρασε την ελπίδα ότι οι νέες μεταρρυθμίσεις δε θα επηρεάσουν την ισχύ των προνομίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που χορηγήθηκαν από το Μεχμέτ τον Πορθητή. Μεταξύ άλλων απαριθμούσε τα προνόμια που αφορούσαν στον κλήρο και στις απολαυές του, στους ναούς, στις μονές, στα σχολεία, στα φιλανθρωπικά ιδρύματα και στην ακίνητη περιουσία τους, στο γάμο και στο διαζύγιο, στις διαθήκες, στην περιουσία των ορφανών και τέλος στο δικαίωμα των αρχιερέων να συμμετέχουν στα συμβούλια που υπήρχαν στις έδρες των επαρχιών[7].

Κατ' ουσίαν η αποστολή, υπό του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιωακείμ, του ανωτέρου τακριρίου σήμαινε την έναρξη του λεγομένου Προνομιακού Ζητήματος[8]. Το Προνομιακό Ζήτημα, μία από τις δύο μείζονες κρίσεις στις σχέσεις της Υψηλής Πύλης και του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την τελευταία τριακονταετία του 19ου αιώνος —η δεύτερη ήταν το ζήτημα της Βουλγαρικής Εξαρχίας— γνώρισε τρεις φάσεις (1883–1884, 1890–1891 και 1908–1918) και ανέκυψε εξαιτίας της προσπαθείας της Οθωμανικής Διοικήσεως να ενοποιήσει υπό τον έλεγχό της την εκπαίδευση και την απονομή της δικαιοσύνης στην Οθωμανική Επικράτεια, θίγοντας με τον τρόπο αυτό τα “προνόμια” του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η δεύτερη φάση του Προνομιακού Ζητήματος έληξε[9] διά της Βεζυρικής Εγκυκλίου της 22ας Ιανουαρίου 1891, η οποία φέρει τον τίτλο· “*Υψηλή Βεζυρική Εγκύκλιος διαβιβασθείσα υπό της Αυτού Υψηλότητος του Πρωθυπουργού Κιαμήλ Πασά υπό ημερομηνίαν 23 Δζεμαζή – ουλ – αχηρέ 1308 και 22 Ιανουαρίου 1306 (1891) προς τας Νομαρχίας και προς τας ανεξαρτήτους Τοπαρχίας Μουτεσαρφλίκια*[10]”.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος[11], μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, αναγγέλλει και επεξηγεί, στους υπ' αυτόν μητροπολίτες, τα ζητήματα που αντιμετωπίζονται με τη Βεζυρική Εγκύκλιο, δια της υπ' αριθμ. 322/31-1-1891 Πατριαρχικής και Συνοδικής Εγκυκλίου[12]. Με τη Βεζυρική Εγκύκλιο της 22ας Ιανουαρίου 1891 ρυθμίζονται: α) δικαστικά ζητήματα γάμου, διαζυγίου, προικών, διατροφής και διαθήκης, β) ο τρόπος επιθεωρήσεως των ρωμαϊκών σχολείων, και γ) η ορκωμοσία των ιερέων κατά τη δικαστική διαδικασία, καθώς και ο τρόπος προσωποκρατήσεώς των.

7. Το κείμενο του Υπομνήματος βρίσκεται δημοσιευμένο στου Β. Δ. Καλλίφρονος, “Εκκλησιαστική Επιθεώρησις”, Δ' 2 (1880), σσ. 68–70.

8. Για το προνομιακό ζήτημα βλ. Ν. Ελευθεριάδη, *Ανατολικαί Μελέται*, Ι. Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπό ιστορικήν, θρησκευτικήν και πολιτικήν έποψιν, Σμύρνη 1909. Μ. Γεδεών, *Αι φάσεις του παρ' ημίν Εκκλησιαστικού ζητήματος*, Κωνσταντινούπολις 1910. Του ιδίου, *Μνεία των προ εμού 1800–1863–1912*, Αθήναι 1934, σ. 268 κ.εξ. Του ιδίου, *Βραχεία σημείωσις περί των εκκλησιαστικών ημών δικαίων*, Κωνσταντινούπολις 1909, σ. 76 κ.εξ. Β. Στεφανίδη, Εκκλησιαστική Ιστορία, Αθήνα 1978, σσ. 637 κ.έξ., και 692 κ.έξ. Του ιδίου, “Το Προνομιακόν Ζήτημα εν τω Οικουμενικώ Πατριαρχείω”, *Λεύκωμα VI*, σ. 48 κ.έξ. Π. Κονόρτα, «Η εξέλιξη των “εκκλησιαστικών βερατίων” και το “Προνομιακόν Ζήτημα”. Η περίπτωση του νόθου βερατίου του Μητροπολίτη Λαρίσης Λεοντίου», *Τα Ιστορικά*, 5/9 (1988), σ. 279 κ.έξ. Χ. Εξερτζόγλου, “Το Προνομιακό Ζήτημα”, *Τα Ιστορικά*, Ι, 9/16 (1992), σ. 637 κ.έξ., σ. 692 κ.έξ. Π. Κονόρτα, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο (17ος – αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα 1998, σσ. 102–3, 164, 297, 327–8.

9. Βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως, τ. 15, έτος ΙΑ', αριθμ. 1, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1 Μαρτίου 1891, σ. 2: “Άμα τη δι' αυτοκρ. Διατάγματος επικυρώσει των εκκλησιαστικών προνομίων, η Ιερά Σύνοδος και το Δ. Εθν. Μ. Συμβούλιον συνελθόντα προέβησαν εις εκλογήν πενταμελούς Επιτροπής συγκειμένης εκ των σεβ. αγίων Συνοδικών Αρχιερέων Ηρακλείας, Δέρκων και Σισανίου και των κ.κ. Γενίδουνια εφένδη και Ξ. Ζωγράφου ιατρού μετά της εντολής όπως μεταβάσα παρά τη

Στην επεξηγηματική Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιο της 31^{ης} Ιανουαρίου 1891 μεταξύ άλλων αναφέρονται και τα εξής: "*Και δη συνιστάντες συνοδική διαγνώσει τη αυτής Ιερότητι την μετά πολλής της επιστασίας μελέτην της Αυτοκρατορικώ Ιραδέ κεκοσμημένης υψηλής αποφάσεως, προτρεπόμεθα και παραγγέλομεν, όπως αυστηράν τηρήση προσοχήν εν τη εφαρμογή εκάστου κεφαλαίου.*

Και επί μεν των δικαστικών, τας μεν εκ μνηστείας και γάμου απορρεούσας (πνευματικάς) διαφοράς οφείλει διεξάγειν εν δικαστηρίω, συγκροτουμένω, κατά την εν ενεργεία δικονομίαν, εξ ιερέων καταλλήλων, υπό την προεδρείαν αυτής ή του ιδίου επιτρόπου· τας δε εκ της διαλύσεως μνηστείας και τας περί προικός, τραχώματος, διατροφής και διαθηκών διαφοράς, εν δικαστηρίω, καταρτιζομένω ως ανωτέρω, εκ πολλών τιμίων ευϋπολήπτων και διακεκριμμένων επί ακεραιότητι χαρακτήρος, φροντίζουσα εγκαίρως την καθ' άπασαν την επαρχίαν αυτής έκδοσιν ομοιομόρφου τύπου προκοσυμφώνου και διαθήκης νομίμου και συνάδοντος τοις εν τη εσωκλείστω υψηλή αποφάσει καθωρισμένοις, μετά των απαιτουμένων οδηγιών .... Ταύτα πάντα απαρεγκλίτως τηρείν παραγγέλλεται, και προτρέπεται όπως ανακοινώσηται καθ' όλην αυτής την επαρχίαν τους σωτηρίους τούτους θεσμούς, προς ους οφείλουσιν αναντιρρήτως συμμορφωθήναι πάντες, βέβαιοι όντες ότι ο ταναντία φρονών λογισθήσεται αντιστρατευόμενος τη Εκκλησία και τη σεβαστή Κυβερνήσει ...".

III

Αποδέκτης της υπ' αριθμ. 322/31-1-1981 Πατριαρχικής και Συνοδικής Εγκυκλίου ήταν και ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Σωφρόνιος. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Σωφρόνιος προσεκόμισε την Εγκύκλιο αυτή στην Επαρχιακή Μητροπολιτική Σύνοδο της Θεσσαλονίκης, της οποίας οι εργασίες της δευτέρας περιόδου είχαν προγραμματισθεί να ξεκινήσουν τη 18^{η} Μαρτίου 1891. Μεταξύ των θεμάτων[13] της ημερησίας διατάξεως περιλαμβάνονταν και το ζήτημα της μνηστείας. Το ζήτημα της μνηστείας θα απασχολούσε την Επαρχιακή Σύνοδο της Θεσσαλονίκης, όχι μόνον εξ αφορμής λήψεως της υπ' αριθμ. 322/31-1-1891 Πατριαρχικής και Συνοδικής Εγκυκλίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και λόγω ορισμού του θέματος αυτού κατά τη συνεδρίαση της Συνόδου του προηγουμένου έτους 1890. Συμφώνως προς τα πρακτικά της Συνόδου, το έτος 1890, "*εζητούντο πληροφορίαι περί τε άλλων και περί του καταρτισμού των ψιλοίς συμφώνοις συντελουμένων μνηστειών έως της τελέσεως του νομίμου γάμου παρά τοις ευλογημένοις χριστιανοίς*".

Αρχομένων των εργασιών της Συνόδου, το έτος 1891, ο Θεσσαλονίκης Σωφρόνιος αναφερόμενος στα θέματα της ημερησίας διατάξεως έθιξε και το ζήτημα της μνηστείας. Κατά τα λεγόμενα

Α. Θ. Παναγιότητι αναγγείλη αυτή ότι τα δύο Σώματα θεωρούσι το εκκλησιαστικόν ζήτημα οριστικώς λελυμένον δια του υπό ημερομηνίαν 24 Δζεμαζή – ουλ – αχηρέ 1306 (23 Ιανουαρίου 1891) τεσκερέ του υπουργού της Δικαιοσύνης, και της υπό ημερ. 23 Δζεμαζή – ουλ – αχηρέ 1308 και 22 Ιανουαρίου 1306 (1891) Βεζυρικής Εγκυκλίου ...".

10. Ένθ. αν., σσ. 5-6.

11. Περί του Οικουμενικού Πατριάρχου Διονυσίου βλ. *Οι Πατριάρχες του Γένους: Από την άλωση της Πόλης έως σήμερα*. Επιμέλεια ύλης Γιώργος Βαλσάμης, Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη Ι. Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος 1995, σ. 128.

12. *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 15, έτος ΙΑ', αριθμ. 1, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1 Μαρτίου 1891, σ. 8.

13. Τα θέματα της ημερησίας διατάξεως ήταν τα εξής: α) οι καταστροφικές συνέπειες της πυρκαγιάς της νύκτας της 22ας προς 23η του μηνός Αυγούστου, η οποία κατέστρεψε ολοσχερώς τα αρχεία της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, και β) τα εννέα θέματα τα οποία ετέθησαν κατά την περυσινή περίοδο (7 Μαρτίου 1890) και τα οποία διεκπεραίωσαν οι επίσκοποι Πολυανής και Κίτρους. Αυτά ήταν: 1) Η θρησκευτική και εθνολογική κατάσταση της κάθε επισκοπής, 2) Η ηθική και κοινωνική κατάσταση των χριστιανών σε κάθε επισκοπή. 3) Η οικονομική κατάσταση. 4) Η εκπαιδευτική κατάσταση. 5) Η συντήρηση των σχολείων. 6) Οι μνηστείες. 7) Στατιστικά στοιχεία του πληθυσμού. 8) Η κατάσταση του ιερού κλήρου και 9) Οι Ιερές Μονές.

Νεαρό ζευγάρι. Σερβία, 1875. (Μ. Todic, Photography in Serbia in XIX century, *Beograd, 1989).*

του Θεσσαλονίκης Σωφρόνιου "*η συντέλεσις της μνηστείας, εξ ης ως μη καλώς γιγνομένης και κατά συνέπειαν μη φερούσης τον απαιτούμενον σεβασμόν, όστις δέον ίνα υπάρχη ως της μνηστείας ούσης του προδρόμου της εκτελέσεως του μυστηρίου του γάμου καθίσταται αφετηρία της τε διασείσεως των χρηστών ηθών και δη του οικογενειακού*[14]".

Η εκτίμηση του Θεσσαλονίκης Σωφρονίου περί υπάρξεως παρατυπιών κατά τη σύναψη της μνηστείας στην επαρχία του και περί μη αντιμετωπίσεώς της με το δέοντα σεβασμό, επιβεβαιώνεται και από τις εκθέσεις των επισκόπων της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Κατά τη δευτέρα (22 Μαρτίου 1891) και τρίτη συνεδρία (23 Μαρτίου 1891) της Συνόδου, ο κάθε επίσκοπος παρουσίασε την επικρατούσα κατάσταση στην επαρχία του. Ως προς το ζήτημα της μνηστείας ανέφεραν τα εξής:[15]

Ο επίσκοπος Κίτρους ανέφερε ότι: "*Εν σχέσει προς τους θεσμούς της μνηστείας δεν υπάρχει προικοδότησις ως έθιμον, επικρατεί το προ του γάμου χορηγείν τον άνδρα δώρα τινα και το φέρειν*

14. Κώδιξ της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης, σ. 12.

15. Ένθ. αν., σσ. 12-15 (Συνεδρία 22ας Μαρτίου 1891), σ. 16-20 (Συνεδρία 23ης Μαρτίου 1891). Τα ανωτέρω πρακτικά δημοσιεύθηκαν και υπό των Αθανασίου Καραθανάση – Αρχιμ. Γεωργίου Τριανταφυλλίδη, *Η Επισκοπική Σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (19^{ος}-20^{ός} αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 72-84.

την μνηστήν μεθ' εαυτής τα εαυτής ενδύματα".

Ο επίσκοπος Καμπανίας Νεόφυτος ανέφερε ότι στην επαρχία του οι μνηστείες αλλά και οι γάμοι δεν προπαρασκευάζονται ούτε δι' απλών εγγράφων και παρότι κατεβλήθη προσπάθεια προς το σκοπό αυτό, δεν απέφερε αποτέλεσμα. Κατά τον Καμπανίας Νεόφυτο, οι μνηστευθέντες δεν προβαίνουν στη σύνταξη σχετικών εγγράφων, κατά τη σύναψη της μνηστείας, διότι δεν είχαν κατανοήσει τα αποτελέσματα τα οποία επιφέρει η έλλειψη επισήμων εγγράφων σε παρόμοιες περιπτώσεις.

Ο επίσκοπος Πολυανής Ιωακείμ πληροφορούσε τη Σύνοδο ότι η ηθική κατάσταση του ποιμνίου του ήταν άριστη μέχρι την εποχή που εμφανίσθηκε το Βουλγαρικό σχίσμα και η ουνιτική προπαγάνδα. Και στη δική του επαρχία οι μνηστείες συνάπτονταν με απλό λόγο και χωρίς τη σύνταξη σχετικών εγγράφων.

Ο επίσκοπος Πέτρας Θεόκλητος δήλωσε ότι στην επαρχία του οι κάτοικοι συνηθίζουν προφορικώς να ορίζουν τα παρεχόμενα κινητά και ακίνητα, ως προίκα, κατά τη μνηστεία, τα οποία μεταβιβάζονται οριστικώς στους μνηστούς μία ημέρα προ της στέψεως. Σπανιότερα η υπόσχεση της μεταβιβάσεως γινόταν εγγράφως.

Ο επίσκοπος Αρδαμερίου Σωφρόνιος δήλωσε ότι στην επαρχία του "*η συζυγική πίστις ως επί το πλείστον φυλάττεται παρ' αυτούς, εξαιρουμένων γυναικών ή ανδρών τινών, οίτινες αυθορμήτως εγκαταλιμπάνονται την νόμιμον συζυγικήν αυτών ευνήν, παρανόμως συζώσι μετ' άλλων ανδρών ή γυναικών*". Η περιγραφομένη αυτή ηθική χαλαρότητα μεταξύ των κατοίκων της επισκοπής Αρδαμερίου είχε τον αντίκτυπό της και στη μνηστεία. Κατά το Σωφρόνιο η μνηστεία στην επαρχία του τελείται "*άνευ ιεροτελεστίας και δια ψιλών λεγομένων συμφώνων και δεν φέρει την απαιτουμένην νομικήν σημασίαν, δι' ό ενίοτε η ελαχίστη αφορμή η παρεχομένη από μέρους του νέου ή της νέας καταλήγει εις την ματαίωσιν της τοιαύτης μνηστείας. Η δε προικοπαράδοσις γίνεται παρά τοις χριστιανοίς του δια προικοσυμφώνου συντασσομένου και υπογραφομένου υπό του εφημερίου και των μαρτύρων του χωριού ακριβώς την παραμονήν του γάμου των μελλονύμφων*".

Ο επίσκοπος Ιερισσού και Αγίου Όρους Ιλαρίων δήλωσε ότι η μνηστεία στην επαρχία του γινόταν με απλή ανταλλαγή δακτυλίου και φλουρίων και οι μνηστοί συγκατοικούσαν επί πολλά έτη, κατάσταση που προκαλούσε συχνά πολλά άτοπα. Σε περίπτωση διαλύσεως της μνηστείας τα δύο μέρη προσέρχονταν στην επισκοπή "*προς λήψιν των δικαίων των*".

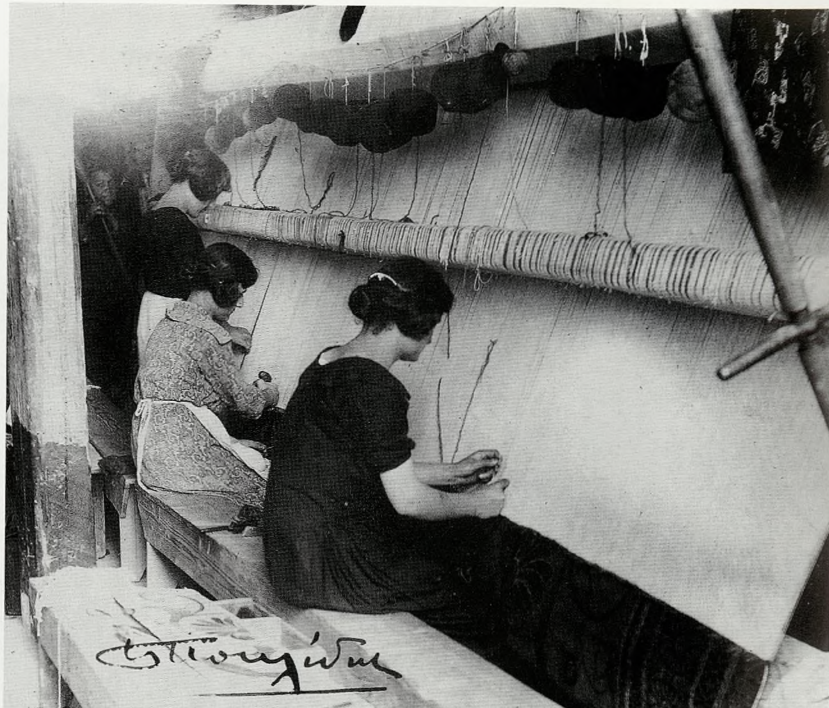
Κατά την πέμπτη συνεδρία της Επισκοπικής Συνόδου Θεσσαλονίκης (29 Μαρτίου 1891) ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Σωφρόνιος, συνοψίζοντας τα όσα περί συνάψεως της μνηστείας εξέθεσαν στη Σύνοδο οι υπ' αυτόν επίσκοποι, διαπίστωνε ότι παρατηρούνται διάφορα άτοπα που σκανδαλίζουν συνειδήσεις και υποβαθμίζουν τη χριστιανική ζωή. Αρχικώς παρατήρησε ότι εσφαλμένως δεν καταρτίζονται προικοσύμφωνα κατά τη σύναψη της μνηστείας. Η έλλειψη καταρτίσεως προικοσυμφώνων, σε περίπτωση διαλύσεως της μνηστείας, δημιουργούσε δυσεπίλυτα προβλήματα εξ αιτίας της διεκδικήσεως των περιουσιακών στοιχείων των μνηστών. Επίσης, η μετά τη σύναψη της μνηστείας συγκατοίκηση και συμβίωση των μνηστών και η αναβολή του γάμου για μεγάλο χρονικό διάστημα εξουδετερώνει την ευταξία των χρηστών ηθών και προσκρούει στην ιερότητα του συζυγικού βίου. Ο Θεσσαλονίκης Σωφρόνιος συμπερασματικώς ανέφερε ότι: "*Η δε σχετική περί τούτων υπηρεσία της προϊσταμένης πνευματικής αρχής αποκτά πολλάς τας δυσχερείας περί τε την διανομήν της δικαιοσύνης, άντικρυς έχοντα προς τα ως είρηται, παράνομα τετελεσμένα της αταξίας ταύτης κρατούσης*". Επιπλέον πρότεινε τη λήψη μέτρων προς καταστολή "*των κακώς συμβαινόντων*" ως προς τη σύναψη της μνηστείας.

Πανηγύρι σε χωριό κοντά στη Νις, 1878. (M. Todic, Photography in Serbia in XIX century, Beograd, *1989).*

Η Επαρχιακή Σύνοδος Θεσσαλονίκης αφού αποδέχθηκε την ανωτέρω πρόταση, κατόπιν πολλών συζητήσεων, εξέδωσε παμψηφεί την πρώτη περί νομίμου συνάψεως μνηστείας απόφασή της, το έτος 1891. Κατά την απόφαση αυτή[16]:

16. Ένθ. αν., σσ. 86–88.

Υφάντριες. Ελλάδα, αρχές εικοστού αιώνα. (Ν. Δουλτσίνου-Νικολούδη (επιμ.), Η γυναίκα μέσα από το φακό της Ιστορίας, Αρχείο-Μουσείο ΕΡΤ).

1. Κάθε μνηστεία πρέπει να καταρτίζεται συμφώνως προς τις διατάξεις της μητρός Εκκλησίας και του εκκλησιαστικού νόμου, δηλ. "*μετά προηγουμένην συννενόησιν των γονέων ή των κηδεμόνων ή και συγγενών των αρμοδίως ενδιαφερομένων, υπέρ αποκαταστάσεως των μνηστευθησομένων*". Περί των νέων ή νεανίδων στερουμένων πατρός ή μητρός, πρέπει να ειδοποιείται ο εφημέριος της Κοινότητος με τον επίτροπο ή τους επιτρόπους της Ενορίας και τρεις ή και τέσσερεις συγγενείς και φίλους και των δύο μερών. Αυτοί οι εκπρόσωποι και των δύο μερών προ της συνάψεως μνηστείας πρέπει να συνυπογράφουν κοινή σχετική πράξη στο βιβλίο μνηστειών της Ενορίας τους. Στη συνέχεια μεταβαίνουν στην οικία της μνηστής όπου ο ιερεύς ευλογεί τους δακτυλίους. Παρόντων των μνηστών ο ιερεύς δίδει το δακτυλίδι του μνηστήρος στη μνηστή και αντιστρόφως. Ελλείψει του μνηστήρος και της μνηστής δύνανται οι γονείς ή άλλος αρμόδιος συγγενής να παραλάβει τους δακτυλίους.

2. Στο βιβλίο μνηστειών της "*Εκκλησίας της Κοινότητος*" πρέπει να εγγράφεται η μέλλουσα να δοθεί προίκα. Προς εξασφάλιση αμφοτέρων των μνηστών πρέπει να δηλώνεται η αξία της προίκας, τόσο η κινητή όσο και η ακίνητη. Ο ιερεύς δύναται να συντάξει επικυρωμένα αντίγραφα αυτής της πράξεως, τα οποία όμως θα πρέπει να φέρουν και τις υπογραφές των γονέων ή των εκπροσώπων και των δύο μνηστών. Τα αντίγραφα αυτής της πράξεως πρέπει απαραιτήτως να φέρουν και τις υπογραφές των επιτρόπων του

Αγρότισσες στα Μεσόγεια Αττικής, αρχές εικοστού αιώνα. (Ν. Δουλτσίνου-Νικολούδη (επιμ.), Η γυναίκα μέσα από το φακό της Ιστορίας, Αρχείο-Μουσείο ΕΡΤ).

ναού, τον αύξοντα αριθμό εκ του βιβλίου των μνηστειών, καθώς επίσης να αναγράφονται επ' αυτών και τα ονόματα των μνηστών. Κατά τη σύνταξη της πράξεως της μνηστείας και τον καθορισμό της προίκας, πρέπει να καθορίζεται και ο χρόνος τελέσεως του γάμου. Η δε προίκα πρέπει να παραδίδεται από τους συγγενείς της νύφης μία ημέρα προ του γάμου.

3. Κατά τη διάρκεια της μνηστείας απαγορεύεται η ανταλλαγή δώρων υπ' αμφοτέρων των μερών. Εάν παρά ταύτα δοθούν δώρα και επέλθη ο θάνατος του μνηστήρος τα δώρα αυτά παραμένουν στην κυριότητα της μνηστής. Εάν αποβιώσει η μνηστή, οι γονείς της οφείλουν να επιστρέψουν στο μνηστήρα τα δώρα, αλλά υπό τον όρο, ότι τα δοθέντα δώρα συνίστανται εκ νομισμάτων και ενδυμάτων. Εάν επέλθη διάλυση της μνηστείας είτε εξ υπαιτιότητος του μνηστήρος, είτε εξ υπαιτιότητος της μνηστής, ο μνηστήρας απολλύει το δικαίωμα της διεκδικήσεως της επιστροφής των δώρων του. Ο όρος αυτός πρέπει απαραιτήτως να εγγράφεται, σε κάθε πράξη συνάψεως μνηστείας, στο βιβλίο μνηστειών του ναού της Κοινότητος.

4. Κάθε διάλυση μνηστείας πρέπει να γνωστοποιείται στην προϊσταμένη πνευματική αρχή, "*ήτις δι' επισήμου εγγράφου εννόμου επαφήσει την άδειαν τοις ενδιαφερομένοις προς το αποβλέψαι εις άλλην νόμιμον μνηστείαν*". Εάν υφισταμένης της μνηστείας, είτε ο μνηστήρ, είτε η μνηστή, είτε οι γονείς ή οι κηδεμόνες αυτών

αποβλέπουν σε σύναψη άλλης μνηστείας πριν επέλθη η διάλυσή της με την επικύρωση της προϊσταμένης πνευματικής αρχής, επιβάλλονται οικονομικά πρόστιμα ως εξής: Εάν υπαίτιος είναι ο μνηστήρας, και εγερθεί αγωγή εναντίον του εκ μέρους της μνηστής, του επιβάλλεται πρόστιμο αναλόγως της οικονομικής καταστάσεώς του, όχι όμως κάτω των τριών τουρκικών λιρών και όχι άνω των δώδεκα, προς όφελος της καταλειπομένης μνηστής. Σε περίπτωση που υπαίτιος διαλύσεως της μνηστείας είναι η μνηστή πρέπει να επιστρέφονται όλα τα δώρα, τα οποία της επέδωσε ο μνηστήρας, και ο πατέρας ή ο κηδεμόνας της μνηστής καταδικάζεται σε απότιση προστίμου προς το μνηστήρα ανερχομένου σε τρεις κατά κατώτατο όριο τουρκικές λίρες και σε δώδεκα το ανώτερο. Σε περίπτωση διαλύσεως της μνηστείας λόγω υπάρξεως κωλυμάτων και νομίμων αιτιών, η διάλυση της μνηστείας δεν υπέχει οικονομικές κυρώσεις. Σε περίπτωση διαλύσεως της μνηστείας λόγω βίαιης απαγωγής της μνηστής "*ουδέποτε επιτραπήσεται η στέψις αμέσως και αν αποδειχθή ότι βία την απήγαγεν. Η πνευματική αρχή να καταμηνύη τότε εις την σεβαστήν επιτόπιον αρχήν τους απαγωγείς δια τα περαιτέρω. Κατά συνέπειαν των ανωτέρω, επειδή εκάτερος των μνηστευομένων δύναται αποβλέψαι αρμοδίως εις την διάλυσιν ενώπιον της πνευματικής αρχής, αι μέχρι τούδε απαγωγαί σποράδην συμβαίνουσι είτε εξ αμοιβαίας προαιρέσεως είτε βία υποχωρούσης της μνηστής ή πνευματική αρχή δέον να κανονίζη το δέον γενέσθαι*".

Τέλος, απεφασίσθη ότι η συμβίωση των μνηστών προ του γάμου δημιουργεί εκ προοιμίου τη χαλάρωση της ιερότητος του μυστηρίου του γάμου και ενισχύει την καταστροφή των ηθών. Επίσης απεφασίσθη να τίθεται ως ειδικός όρος κατά τη σύναψη των προικοσυμφώνων, ότι "*τοιαύτη συμβίωσις περιέρχεται εις την τάξιν ατίμου διαγωγής και προς τούτον δέον ... να ορίζεται ότι αμφότερα τα μέλη θα απέχωσιν της ως είρηται συμβιώσεως*". Κάθε προικοσύμφωνο που δε θα περιλαμβάνει τον ανωτέρω όρο θεωρείται άκυρο. Σε περίπτωση δε διαλύσεως της μνηστείας, η προσκόμιση προικοσυμφώνων, που περιλαμβάνουν τον ανωτέρω όρο, προς διεκδίκηση περιουσιακών στοιχείων, λαμβάνονται υπ' όψιν μόνον όταν οι μνηστοί δεν συγκατοικούσαν. "*Εάν δ' υπάρχη τάσις τοιαύτη προς το συμβιούν να γίνηται ο γάμος εντός μηνός και ουχί πέραν τούτου, εκτός απροόπτου τινός κωλύματος προς τούτο εκτιμωμένου παρά της πνευματικής αρχής ως τοιούτου*".

Αυτές οι διατάξεις αποτελούν την πρώτη απόφαση της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου της Θεσσαλονίκης περί της μνηστείας, του έτους 1891.

IV

Ένα έτος αργότερα η Επαρχιακή Μητροπολιτική Σύνοδος Θεσσαλονίκης, στη συνεδρία της 20ής Απριλίου 1892, ασχολήθηκε και πάλι με τη μνηστεία. Αφορμή για την εκ νέου ενασχόλησή της με το

ίδιο ζήτημα αποτέλεσε η διαπίστωση ότι οι ανωτέρω διατάξεις της ήταν ανεπαρκείς να διευθετήσουν διάφορα άτοπα παρατηρούμενα κατά τις συνάψεις των μνηστειών. Επιπλέον παρετηρήθη ότι προέκυπταν και άλλα προβλήματα των οποίων η αντιμετώπιση δεν προβλέπονταν από την ανωτέρω απόφασή της, του έτους 1891. Στη συνεδρία της 8ης Μαΐου 1892 αποφασίσθηκε ο ορισμός επιτροπής για τη μελέτη αυτού του ζητήματος. Μέλη της ορίσθησαν οι επίσκοποι Πολυανής Ιωακείμ και Αρδαμερίου Σωφρόνιος. Πέντε ημέρες αργότερα, στη συνεδρία της 13ης Μαΐου 1892, οι δύο επίσκοποι υπέβαλαν ένα λεπτομερειακό σχέδιο για τη μνηστεία αποτελούμενο από 7 άρθρα.

Στο πρώτο άρθρο της αποφάσεως, περί του καταρτισμού της μνηστείας, της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης, καθορίζονται οι προϋποθέσεις νομιμότητός της.

Ως πρώτη προϋπόθεση αναφέρεται η συναίνεση των μνηστευομένων, η οποία δηλώνεται προφορικώς ενώπιον των παρευρισκομένων κατά την τελετή της μνηστείας. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι συντάκτες του άρθρου απαιτούντες για τη νομιμότητα της μνηστείας τη συναίνεση και των δύο μνηστών υπονοούν, προφανώς, ότι οι μνηστοί βρίσκονται σε νόμιμη ηλικία[17], ικανή να δίδει τη δυνατότητα της εκφράσεως της προσωπικής συναινέσεως. Εξ άλλου η Εκκλησία απαιτούσε ως προϋπόθεση νομιμότητος συνάψεως της μνηστείας την προσωπική συναίνεση των ενηλίκων μνηστών. Ενδεικτικώς παρατίθεται απόσπασμα εκ της Πατριαρχικής αποφάσεως του έτους 1798 συμφώνως προς την οποία "*μηδεμία μνηστεία ή αρραβών επιτελείται ... έτι ανηλίκου όντος του γαμβρού ή της νύμφης, εν γαρ τοις ανηλίκοις ουχ αν είη και η ορθή συγκατάνευσις, ην τινα αναγκαίως προς τον γάμον επιζητούσιν οι ιεροί νόμοι, αλλά γίνωνται αρραβώνες εν ηλικία*"[18]. Επίσης σε εγκύκλιο Πατριαρχικό Γράμμα, της 6ης Ιουλίου 1882, σύγχρονο προς την έκδοση της παρουσιαζόμενης περί μνηστείας αποφάσεως της Επισκοπικής Συνόδου Θεσσαλονίκης, ορίζεται ότι "*μηδ' αρραβώνας τελείν το παράπαν μεταξύ προσώπων άκυρον ή δυσανάλογον εχόντων την ηλικίαν*"[19].

Ως δεύτερη προϋπόθεση προτάσσεται η συναίνεση των γονέων[20] των μνηστευομένων ή ελλείψει αυτών, των κηδεμόνων ή των συγγενών των μνηστών. Εκ της διατυπώσεως του πρώτου αυτού άρθρου δεν καθίσταται προφανές εάν οι συντάκτες του με τον όρο γονείς ή κηδεμόνες ή συγγενείς εννοούν αμφοτέρους τους γονείς, κηδεμόνες ή συγγενείς αντιστοίχως των μνηστευομένων, ή εάν εννοούν μόνον τον ασκούντα την πατρική εξουσία επ' αυτών. Η διατύπωση του κειμένου σε πληθυντικό αριθμό "*γονείς*", "*κηδεμόνες*", "*συγγενείς*", οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προϋποθέτει τη συναίνεση αμφοτέρων των γονέων των μνηστευομένων[21], δηλαδή αμφοτέρων των γονέων του μνηστήρος και αμφοτέρων των γονέων της μνηστής. Στο κείμενο του άρθρου αυτού δεν γίνεται λόγος για την

17. Περί της ηλικίας συνάψεως μνηστείας βλ. Ν. Π. Μάτση, *Το Οικογενειακόν Δίκαιον κατά την Νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1401*, Αθήναι 1962, σσ. 58–59, όπου σημειώνεται: "Κατά το πολιτικόν δίκαιον, ιερολογημένην μνηστείαν ηδύναντο να συνάψωσι μόνον οι έχοντες την νενομισμένην προς γάμον ηλικίαν, ήτοι οι άρρενες άμα τη συμπληρώσει του 14ου, αι δε θήλειαι του 12ου έτους της ηλικίας των". Αγγελικής Λαΐου, "Ο θεσμός της μνηστείας στο δέκατο τρίτο αιώνα", ανάτυπο από το "*Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*", Ρέθυμνο 1986, σσ. 281–285.

18. Μ. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. 1, Κωνσταντινούπολις 1888, σσ. 311-313.

19. Μ. Καραβοκυρού, *Κλεις της συνήθους οθωμανικής νομοθεσίας*, Κωνσταντινούπολις 1882, σ. 66, σημ. 1.

20. Περί της συναινέσεως των γονέων βλ. Ν. Π. Μάτση, *Το οικογενειακόν Δίκαιον κατά την Νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1401*, Αθήναι 1962, σσ. 54–56. Του ιδίου, "Ο γάμος της υπεξουσίας κατά το Βυζαντινόν Δίκαιον", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ. ΛΖ (1969–1970), σσ. 34–54.

21. Κατά το Σταύρο Παπαδάτο, *Περί της μνηστείας εις το Βυζαντινόν Δίκαιον*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 50, Αθήναι 1984, υποσημείωση 1, συμφώνως προς τη νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου περί της μνηστείας υπό τον όρο "γονείς" νοείται ο ασκών την πατρική εξουσία και όχι αμφότεροι οι γονείς του μνηστευομένου. Παρά ταύτα όμως συμφώνως προς μνημονευόμενες από τον ίδιο, Πατριαρχικές Αποφάσεις, των ετών 1315 και 1041, λύεται η μνηστεία συν τοις άλλοις και "δια το μη συμπράξαι τους γονείς του ειρημένου Πα-

Μητέρα με πολλές κόρες. Σερβία, 1887. (Γκόραν Μάλιτς. Ο φωτογράφος Μίλαν Γιοβάνοβιτς, *Βελιγράδι 1997 [στα σερβικά]).*

έκβαση της μνηστείας σε περίπτωση διαφωνίας ή ελλείψεως συναινέσεως εκ μέρους των μνηστών ή εκ μέρους των γονέων τους που τυχόν εκδηλώνετο κατά την τελετή συνάψεως της μνηστείας. Κάτι τέτοιο αποφεύγεται, διότι προφανώς προϋποτίθετο η εκ των προτέρων συνεννόηση των μνηστών και των γονέων τους.

Στη συνέχεια καθορίζεται ο τύπος συστάσεως της μνηστείας. Η μνηστεία κατά την ανωτέρω απόφαση "*δέον να καταρτίζεται δι' απλής ανταλλαγής δακτυλιδίων*". Εκ της φράσεως αυτής καθίσταται προφανές ότι αποκλείεται η ιερολόγηση της μνηστείας[22]. Συνεπώς επιβάλλεται ως σωστός τύπος συστάσεως της μνηστείας ο λεγόμενος "*δια ψιλών συμφώνων*" τύπος και όχι ο δια ιερολογίας. Εκ του τίτλου της αποφάσεως της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης, του έτους 1892, μαρτυρείται ότι οι συντάκτες της αποφάσεως αυτής κατά τη διατύπωσή της έλαβαν υπ' όψιν τους τις διατάξεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, "*Απόφασις καταρτισμού μνηστείας, ... εδραζομένου επί των σεβαστών διατάξεων της Μητρός Εκκλησίας*". Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκδικάζουσα ως Ανώτατο Πνευματικό εκκλησιαστικό δικαστήριο υποθέσεις σχετιζόμενες με τη μνηστεία, εφήρμοζε τους κανόνες της Εκκλησίας, την εν γένει πατριαρχική κανονική διδασκαλία, "*το ρωμαϊκόν και βυζαντινόν δίκαιον, το Ιουστινιάνειον το εν τοις Βασιλικοίς και τω Αρμενοπούλω*" και "*τα επικρατούντα τοπικά έθιμα και*

λάτου επί τω τοιούτω συνοικεσίω" στην πρώτη περίπτωση, στη δεύτερη "απούσης δε της μητρός του μνηστευθέντος" ελύθη η μνηστεία δοθέντος ότι "και των οικείων απόντων ... ουδείς γυναίκα άγεται", ένθ. αν. σ. 244.

22. Για την ιερολόγηση της μνηστείας βλ. J. Zhishman, *Το δίκαιον του γάμου της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκ του Γερμανού εις την ελληνικήν γλώσσαν μεταφρασθέν μετά πολλών προσθηκών και διορθώσεων, υπό Μ. Αποστολοπούλου, τ. Α., εν Αθήναις 1912, σσ. 288–289. Ν. Π. Μάτση, "Μνηστείαι συναπτόμεναι δι' εγκολπίων και δια σταυρικών δεσμών εν τω βυζαντινώ δικαίω", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, έτος Λ (1960–1961), σσ. 353–363. Του ιδίου, *Το Οικογενειακόν Δίκαιον κατά την Νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315–1401*, Αθήναι 1962, σσ. 35–54. Γεωργίου Νάκου, "Περί του θεσμού του Πατρικού Δικαιώματος (BABA–HAKI) εις το εθιμικόν δίκαιον Θράκης", Ανάτυπο από το περιοδικό *Αρμενόπουλος*, έτος 32°, τεύχος 6–7, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 403, παραπομπή 15. Αντωνίας Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13° αιώνα*, Αθήνα 1990, σ. 31. Παναγιώτη Σκαλτσή, *Γάμος και Θεία Λειτουργία. Συμβολή στην ιστορία και τη θεολογία της λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 343–344.

τας παραδόσεις"[23]. Κατά την περίοδο εκδόσεως της παρουσιαζομένης περί μνηστείας αποφάσεως, η νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκφράζεται αφ' ενός μεν δια της Ιεράς Συνόδου, συγκροτουμένης ως Ανωτάτου Πνευματικού Δικαστηρίου αφ' ετέρου δε δια του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου[24], το οποίο εκδικάζει πρωτοβαθμίως τις υλικού περιεχομένου υποθέσεις της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως, κατ' έφεση δε τις πρωτόδικες αποφάσεις των Μικτών Μητροπολιτικών δικαστηρίων. Επίσης εξετάζει ως Ακυρωτικό δικαστήριο τις κατόπιν εφέσεως εκδοθείσες αποφάσεις των Μικτών Μητροπολιτικών δικαστηρίων[25]. Κατά τη νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η μνηστεία συνάπτεται εγγράφως και αγράφως, "*επί δε και μεταξύ απόντων δι' επιστολής*"[26]. Η δια "*ψιλών συμφώνων*" συνισταμένη μνηστεία δεν εξομοιούται προς την ιερολογημένη μνηστεία, η δε λύση της δεν ακολουθεί τις αυστηρές διατυπώσεις λύσεως της ιερολογημένης μνηστείας και δεν έχει τις συνέπειες της ιερολογημένης μνηστείας. Δεδομένου όμως ότι και η "*δια ψιλών συμφώνων*" συναπτομένη μνηστεία δημιουργεί έννομες συνέπειες, επιβάλλεται η απόδειξή της. Η απόδειξή της καθίσταται δυνατή μόνον σε περίπτωση συντάξεως εγγράφου ενώπιον αρμοδίου οργάνου της Εκκλησίας[27].

Συνεπείς προς τις επιταγές του Οικουμενικού Πατριαρχείου και οι συντάκτες της περί μνηστείας αποφάσεως της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης, του έτους 1892, καθορίζουν τον τρόπο συντάξεως του αποδεικτικού εγγράφου της συνάψεως μνηστείας ενώπιον του αρμοδίου εκκλησιαστικού οργάνου. Η διαδικασία αυτή έχει ως εξής. Προσκαλείται ο ιερεύς της ενορίας στην οικία της μνηστής. Επίσης προσκαλούνται ο επίτροπος ή οι επίτροποι της ενορίας και τρεις ή τέσσερεις συγγενείς ή φίλοι "*εκατέρωθεν των δύο μερών*", οι οποίοι παρευρίσκονται στην οικία της μνηστής μαζί με τον ιερέα. Παρόντων, του ιερέως, των επιτρόπων, των συγγενών ή φίλων, των μνηστών και των γονέων τους συντάσσεται πράξη, "*φέρουσα τύπον προικοσυμφώνου*", σε ειδικό βιβλίο το οποίο πρέπει να διατηρεί για το σκοπό αυτό η κάθε Κοινότητα. Το βιβλίο αυτό των προικοσυμφώνων της Κοινότητος φυλάσσεται ή από τον ιερέα της ενορίας ή από κάποιον επίτροπό της. Στη συνέχεια μνημονεύονται τα στοιχεία τα οποία πρέπει να σημειώσει ο ιερεύς επί της πράξεως συνάψεως της μνηστείας. Αυτά είναι: το όνομα του μνηστήρος, το όνομα της μνηστής, τα ονόματα των γονέων τους μετά των επιθέτων, η πατρίδα τους, (προφανώς ο τόπος καταγωγής των), η ηλικία των μνηστών και η μέλλουσα "*δοθείσα προιξ*". Επίσης πρέπει να μνημονεύεται και το υλικό κατασκευής των δακτυλίων της μνηστείας, δηλ. χρυσός ή άργυρος. Μετά τη σύνταξη της πράξεως αυτής υπογράφουν οι γονείς των μνηστών καθώς και ο μνηστήρ και ακολουθεί η ανταλλαγή των δακτυλίων. Στη συνέχεια οι προσκληθέντες επίτροποι, συγγενείς και φίλοι των μνηστών υπογράφουν ως μάρτυρες την ανωτέρω

23. Μ. Θεοτοκά, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Κωνσταντινούπολις 1897, σ. 38, 42. Ν. Σερουΐου, *Επιτομή των εν τοις Εκκλησιαστικοίς δικαστηρίοις του Οικουμενικού θρόνου εν ισχύει ρωμαϊκού και βυζαντινού νόμου*, Κωνσταντινούπολις 1886, σσ. 82–87, 124–144, Μ. Καραβοκυρού, *Κώδιξ Οικογενειακού Δικαίου*, Κωνσταντινούπολις 1901, σσ. 524 κ.έξ., 678 κ.έξ. Του ιδίου, *Των εν Τουρκία Πατριαρχείων, Οικουμενικού, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων δίκαια και προνόμια, περί διαθηκών, τραχώματος και προικός, κατά τε το βυζαντινόν και μουσουλμανικόν δίκαιον*, Κωνσταντινούπολις 1914.

24. Περί του Κανονισμού διοικήσεως και λειτουργίας του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου, βλ. Μ. Θεοτοκά, ένθ. αν., σσ. 22–28.

25. Για τη δικαστική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου βλ. Γεωργίου Νάκου, "Περί του θεσμού του Πατρικού Δικαιώματος (BABA–HAKI) εις το εθιμικόν δίκαιον Θράκης", Ανάτυπο από το περιοδικό *Αρμενόπουλος*, έτος 32°, τεύχος 6–7, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 400–402, όπου σημειώνεται η πλήρης βιβλιογραφία. Του ιδίου, "Η λειτουργία του δικαίου στη Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία – Ενδεικτικά στοιχεία", Ανάτυπο από τον τόμο "*Χριστιανική Θεσσαλονίκη· Οθωμανική Περίοδος 1430–1912, Β'*", Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 233-236.

26. Μ. Θεοτοκά, ένθ. αν., σ. 410. Παραλλήλως όμως η Εκκλησία δεν έπαυσε να αναγνωρίζει και το θεσμό της ιερολογημένης μνηστείας, προβαίνουσα στην ιερολογία των εκουσίως προσερχομένων προς ιερολόγηση της μνηστείας τους. Στην περίπτωση της ιερολογημένης μνηστείας, την εποχή αυτή, η μνηστεία θεωρούνταν ως ισοδύναμη προς τον γάμο,

πράξη και ο ιερεύς επικυρώνει το γνήσιο της υπογραφής των. Αντίγραφα αυτής της πράξεως μπορούν να λάβουν οι συγγενείς των μνηστών, τα οποία επικυρώνονται δια της υπογραφής του παρισταμένου ιερέως και του επιτρόπου ή των επιτρόπων. Η χορήγηση των αντιγράφων αυτού του προικοσυμφώνου συνοδεύεται από την καταβολή, εκ μέρους του λαμβάνοντος το αντίγραφο, ενός τετάρτου "*του αργυρού Μετζητιέ*". Τα χρήματα αυτά εισπράτονται από τον παριστάμενο επίτροπο της ενορίας για λογαριασμό της Σχολικής Εφορίας της Κοινότητος και προς ενίσχυση απόρων μαθητών δια της αγοράς βιβλίων.

Στο δεύτερο άρθρο της περί μνηστείας αποφάσεως του έτους 1892 της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης, ορίζεται ότι κατά την ανωτέρω περιγραφομένη διαδικασία τα συμβαλλόμενα μέρη δύνανται να ορίσουν την ακριβή ημερομηνία τελέσεως του γάμου. Σε περίπτωση μη καθορισμού ακριβούς ημερομηνίας τελέσεως του γάμου ορίζεται ότι ισχύει ο νόμος. Οι συντάκτες του άρθρου αυτού κατ' ουσίαν επαναλαμβάνουν, δια της θεσπίσεώς του, τις διατάξεις του βυζαντινού δικαίου, δια των οποίων η χρονική διάρκεια της μνηστείας δεν περιορίζεται από το νόμο. Οι μνηστοί είναι ελεύθεροι να τελέσουν το γάμο τους σε χρόνο που αυτοί κρίνουν κατάλληλο, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι θα συμπληρώσουν τη νόμιμη ηλικία τελέσεως του γάμου. Ήδη από το έτος 1084, επί Αλεξίου Κομνηνού, με την έκδοση σχετικής Νεαράς[28] επετράπη στους μνηστούς, "... *καθώς αν δόξη τοις συναλλάτουσιν* ..." να ορίσουν ελευθέρως την ακριβή ημρομηνία του γάμου τους. Σε περίπωση όμως μη καθορισμού ακριβούς ημερομηνίας τελέσεως του γάμου γεννάται το ερώτημα τι προβλέπει ο νόμος. Η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί στις περί λύσεως της μνηστείας διατάξεις του βυζαντινού δικαίου. Συμφώνως προς αυτές υποχρεούται η μνηστή να περιμένει τη σύναψη γάμου εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος μετά τη σύναψη της μνηστείας. Κατά τον Ιουστινιάνειο Κώδικα η μνηστή "*τον εαυτής μνηστήρα τρεις ενιαυτούς οφείλειν αναμένειν*", παρερχομένης όμως της τριετίας δύναται να λύσει τη μνηστεία και "*γάμον ποιήσει*"[29]. Μεταγενέστερη διάταξη του ιδίου Κώδικος ορίζει ως χρόνο αναμονής της μνηστής προς σύναψη γάμου τα δύο έτη, μετά την πάροδο των οποίων δύναται να συνάψει νέα νόμιμη μνηστεία ή γάμο με το αιτιολογικό ότι "*τους πόθους αυτής επί μακρότερον εμπαίζεσθαι ουκ ηνέσχετο*"[30]. Ο ανωτέρω χρονικός περιορισμός της διάρκειας της μνηστείας σε διετία ή τριετία μέχρι τη σύναψη γάμου, σε περίπτωση μη προσδιορισμού ακριβούς ημερομηνίας τελέσεώς του κατά τη σύναψη της μνηστείας μπορούσε να παραταθεί εάν υφίσταντο λόγοι αναβολής τελέσεως του γάμου ανεξάρτητοι της βουλήσεως των μνηστών. Ως τέτοιου είδους λόγοι ορίζονται, η ασθένεια του ενός των μνηστών, ο θάνατος των γονέων τους και η παρατεταμένη αποδημία λόγω ανωτέρας βίας. Ανάλογες διατάξεις απαντούν στα

παράγουσα ανατρεπτικά κωλύματα γάμου, τα οποία υφίστανται μετά την λύση της. Επίσης υπό της Εκκλησίας και στην περίπτωση αυτή αποδοκιμάζονταν οι σαρκικές σχέσεις των μνηστών. Περί αυτών βλ. Σ. Παπαδάτου, *Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον*, Αθήναι 1984, σ. 317, υποσ. 6, 7, 8, 9.

27. Μ. Θεοτοκά, ένθ. αν., σσ. 409, 425–427. Μ. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. 1, Κωνσταντινούπολις 1888, σσ. 425–427. Η περί υπάρξεως αποδεικτικών στοιχείων επιταγή εκπηγάζει προφανώς εκ της Ιουστινιανείου νομοθεσίας και συγκεκριμένως υπό της Ν. 74, 4, συμφώνως προς την οποία μεταξύ άλλων επιτάσσεται ότι "... προς τινα των ευκτηρίων οίκων κοινωσάσθω τω της αγιωτάτης εκείνης Εκκλησίας εκδίκω" και ενώπιον αυτού και μαρτύρων "ουκ ελάττους μέντοι των τριών" τελείται η μνηστεία. Ο έκδικος συνέτταξε "εκμαρτυρία" αναφέρουσα τον τόπο και το χρόνο τελέσεως της μνηστείας και φέρουσα την υπογραφή αυτού, των μνηστευθέντων και των μαρτύρων. Στη συνέχεια παρέδιδε την "εκμαρτυρία" στους μνηστευθέντες ή κρατούσε αυτή "εν τοις της αυτής αγιωτάτης εκκλησίας αρχείοις ... ώστε αποκείσθαι τοις ανθρώποις την εντεύθεν ασφάλειαν". Νεαραί Ιουστινιανού, έκδοση R. Schoell, Βερολίνον 1928 (ανατύπωσις), σ. 375.

28. Βασιλικά, τ. 3, σ. 313, Έκδοσις Ι. Δ. Ζέπου, Αθήναι 1910–1912. *Jus Graecoromanum*, τ. 1, σ. 308, Έκδοσις Ι. και Π. Ζέπου, Αθήναι 1931.

29. Κώδιξ Ιουστινιανού 5, 17, 2 ... Μετάφρασις Παντελή Τσιτσεκλή, Αθήναι 1911–1912.

30. Ένθ. αν., 5, 1, 2.

Βασιλικά[31], στους Πανδέκτες[32], ως και στην Εξάβιβλο του Αρμενοπούλου[33]. Εκ των ανωτέρω καθίσταται προφανές ότι και η Επαρχιακή Σύνοδος Θεσσαλονίκης δέχεται ως μέγιστο χρόνο διαρκείας της μνηστείας την τριετία, σε περίπτωση δε μη συνάψεως γάμου εντός αυτού του διαστήματος επιτρέπεται η σύναψη ακώλυτης νέας μνηστείας ή γάμου σε αμφοτέρους τους μνηστούς.

Δια του τρίτου άρθρου της περί συνάψεως νομίμου μνηστείας της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης, απαγορεύονται αυστηρώς τα κατά τη σύναψη ή τα κατά τη διάρκεια της μνηστείας ανταλλασσόμενα δώρα μεταξύ των μνηστών, είτε αυτά είναι νομίσματα είτε οποιοδήποτε άλλο είδος. Συνεπώς, εάν επέλθη λύση της μνηστείας, για οποιονδήποτε λόγο, ακόμη και σε περίπτωση αποβιώσεως ενός εκ των μνηστών, ουδείς των μνηστών δύναται να διεκδικήσει δικαστικώς τα χορηγηθέντα δώρα. Στο σημείο αυτό ακολουθείται πιστώς η θεσπισθείσα νομολογία της Πατριαρχικής Συνόδου, η οποία ως μόνη δωρεά μεταξύ των μνηστών αναγνωρίζει τον διδόμενο δακτύλιο κατά την ημέρα της μνηστείας[34]. Συμφώνως προς εγκύκλιο γράμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου του Ιουλίου του 1868, ορίζεται ότι: "... *λείψωσι δε όλως διόλου και αι κατά το διάστημα της μνηστείας κακώς εθιζόμεναι δωρεαί ... καθότι αι φιλοδωρίαι ουδαμώς λογίζονται ως αρραβών, ούτε επιστρέφονται διπλάσιοι, συμβαινούσης διαλύσεως* ..."[35]. Εντύπωση όμως προκαλεί το γεγονός ότι στο εν λόγω άρθρο της παρουσιαζομένης περί μνηστείας αποφάσεως προβλέπεται η ακόμη και σε περίπτωση θανάτου ενός εκ των δύο μνηστών μη αναγνώριση δικαιώματος διεκδικήσεως της δωρεάς υπό του εν ζωή ευρισκομένου μνηστού. Η διάταξη αυτή έρχεται σε αντίθεση τόσο με το βυζαντινό δίκαιο όσο και με τη σύγχρονη τότε νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου. Στο μεν βυζαντινό δίκαιο ίσχυε η υπό του Μεγάλου Κωνσταντίνου ρύθμιση συμφώνως προς την οποία, εάν ο γάμος ματαιώνονταν συνεπεία του θανάτου του ενός των μνηστών, τα υπ' αυτού χορηγηθέντα δώρα αναζητούνται από τους γονείς ή από τα τέκνα του θανόντος μνηστού, τα προερχόμενα από προηγούμενο γάμο, και επιστρέφονται[36]. Στη δε σύγχρονη, προς την παρουσιαζομένη περί μνηστείας απόφαση, νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου προβλέπεται ότι επί λύσεως μνηστείας συνεπεία θανάτου του ενός των μνηστών επιστρέφονται τα εκατέρωθεν δωρηθέντα[37], εκτός εάν εχώρησε "*φίλημα*" της μνηστής "*ότε παρ' αυτής ή των κληρονόμων της επιστρέφεται το ήμισυ των δώρων*"[38]. Προφανώς οι συντάκτες του άρθρου αυτού αποκλείουν κατηγορηματικώς την επιστροφή των κατά τη μνηστεία χορηγουμένων δώρων προκειμένου να εξαλείψουν πλήρως τη συνήθεια της χορηγήσεως των προγαμιαίων δωρεών.

Επίσης, στο άρθρο αυτό προβλέπεται ότι σε περίπτωση λύσεως της μνηστείας υποχρεούται ο μνηστήρ να επιστρέψει το δακτυλίδι του αρραβώνος το οποίο έλαβε από τη μνηστή του και να πα-

31. Βασιλικά, ένθ. αν., 21, 2, 11.

32. Πανδέκται, Ιουστινιανού, 3, 2, 23, Μετάφρασις Ηλία Λιακοπούλου, Αθήναι 1930.

33. 4, 1, 18.

34. Βλ. "απόφαση του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου της 15ης Ιουλίου του έτους 1887" εν Μ. Θεοτοκά, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαχείου*, Κωνσταντινούπολις 1897, σ. 410.

35. Μ. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. 1, Κωνσταντινούπολις 1888, σ. 400. Μ. Θεοτοκά, ένθ. αν., σσ. 413–414, 425.

36. Codex Theodosianus, έκδοση Th. Mommsen, Βερολίνον 1954, (Ανατύπωσις), 3, 5, 2.

37. Βλ. Απόφαση της 29ης Μαρτίου 1873, εν. Μ. Θεοτοκά, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Κωνσταντινούπολις 1897, σ. 413 και Αποφάσεις του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου υπ' αριθμ. 3 και 12 του έτους 1877, ένθ. αν. σ. 415. Επίσης βλ. σχετικώς Μ. Καραβοκυρού, *Κώδιξ Οικογενειακού Δικαίου*, Κωνσταντινούπολις 1901, σσ. 30-31.

38. Μ. Θεοτοκά, ένθ. αν., σσ. 414, 415. Μ. Καραβοχυρού, ένθ. αν., σ. 33.

ραλάβει το δικό του. Έτσι κατανοείται και η επιβαλλόμενη, στο πρώτο άρθρο της παρουσιαζομένης περί μνηστείας αποφάσεως, περιγραφή του υλικού κατασκευής του δακτυλίου του αρραβώνος και η καταγραφή του στην πράξη συνάψεως μνηστείας στο βιβλίο μνηστειών της κάθε Κοινότητος.

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέσπιση ποινικής ρήτρας για τον υπαίτιο λύσεως της μνηστείας στο τέλος του τρίτου άρθρου. Βάσει αυτού, επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια των εκπροσώπων της κάθε Κοινότητος, και υπό την προϋπόθεση ότι η επιτόπιος εκκλησιαστική αρχή την εγκρίνει και την αποδέχεται, η θέσπιση ιδιαιτέρας διατάξεως δια της οποίας προβλέπεται η καταβολή ενός ορισμένου χρηματικού ποσού εκ μέρους του υπαιτίου της λύσεως της μνηστείας προς όφελος της Σχολής της Κοινότητος. Η επιβολή αυτού του χρηματικού ποσού, ως προστίμου, έχει προφανώς παιδαγωγικό και αποτρεπτικό χαρακτήρα και επιβάλλεται "... *προς παραδειγματισμόν των ελευθέρως προϋποσχεθέντων*" και μη πραγματοποιηθέντων. Η ανωτέρω πρόβλεψη καταβολής χρηματικού ποσού υπό του υπαιτίου λύσεως της μνηστείας έχει τις καταβολές της στο βυζαντινό δίκαιο συμφώνως προς το οποίο συνομολογείται ποινική ρήτρα καταπίπτουσα υπέρ του αναιτίου προσώπου της λυομένης μνηστείας. Αν και οι διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά και η Ιουστινιάνειος νομοθεσία ελέγχουν ως εσφαλμένη την πρόβλεψη ποινικής ρήτρας κατά του υπαιτίου λύσεως της μνηστείας, φαίνεται πως στην πράξη αποτελούσε μία ευρύτατα διαδεδομένη συνήθεια. Νομοθετικώς η πράξη αυτή κατοχυρώθηκε δια της 18ης Νεαράς του Λέοντος του ΣΤ' του Σοφού, δια της οποίας: "*εις νόμιμον διάταξιν το από συνηθείας πραττόμενον καθιστά*"[39]. Η πρόβλεψη της ποινικής ρήτρας κατά τη σύναψη της μνηστείας και υπό της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης κατανοείται στο πλαίσιο των αυστηρών επιλογών της, όπως της προαναφερθείσης απαγορεύσεως επιστροφής των ανταλλαγέντων δώρων ακόμη και στην περίπτωση θανάτου του ενός εκ των δύο μνηστών, και δείχνει ότι εξαντλεί όλη την αυστηρότητά της προς εκρίζωση της συνηθείας της ανταλλαγής δώρων μεταξύ των μνηστών.

Στο τέταρτο άρθρο της περί μνηστείας αποφάσεως της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης απαγορεύεται ρητώς η συγκατοίκηση των μνηστών. Σε περίπτωση παραβάσεως της διατάξεως αυτής υπό των μνηστών ο ιερεύς της ενορίας οφείλει να υποδεικνύει τη συμμόρφωση των μνηστών προς την ανωτέρω διάταξη. Εάν παρά ταύτα οι μνηστοί δεν συμμορφώνονται ο ιερεύς πρέπει να αναφέρει το γεγονός στην προϊσταμένη του πνευματική αρχή εγγράφως. Κατόπιν η προϊσταμένη πνευματική αρχή του ιερέως αποστέλει έγγραφο προς τον ιερέα και τους κοινοτικούς άρχοντες δια του οποίου τους συνιστά να προσκαλέσουν τους συγκατοικούντες μνηστούς και να απαιτήσουν την εντός δώδεκα ημερών παύση της συγκατοικήσεώς τους συμφώνως προς το ανωτέρω άρθρο. Η εκ νέου μη

39. Βασιλικά, έκδοσις Ι. Δ. Ζέπου, Αθήναι 1910-1912, τ. 3, σ. 330. Περί της συνομολογήσεως ποινικής ρήτρας κατά τη σύναψη της μνηστείας και περί της κατά καιρούς αποδοχής ή απορρίψεως της υπό της βυζαντινής νομοθεσίας βλ. Σταύρου Παπαδάτου, *Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον*, Αθήναι 1984, σσ. 131-134.

Νεόνυμφοι, Σερβία 1902. (Γκόραν Μάλιτς, Ο φωτογράφος Μίλαν Γιοβάνοβιτς, *Βελιγράδι 1997 [στα σερβικά]).*

συμμόρφωση των συγκατοικούντων μνηστών συνεπάγεται την ακυρότητα της μνηστείας. Στο τέλος του τετάρτου άρθρου αναφέρεται συμπερασματικώς ότι: "... *η δε παρατεινομένη συμβίωσις δέον να καταδιώκηται αρμοδίως, ως αντιστρατευομένη τοις χρηστοίς ήθεσι και τοις πολιτικοίς νόμοις*". Η διατύπωση της καταληκτικής φράσεως του ανωτέρω άρθρου επικαλείται προς επικύρωση του κύρους του δύο στοιχεία. Αφ' ενός μεν τα χρηστά ήθη, αφ' ετέρου τους πολιτικούς νόμους. Όσον αφορά το πρώτο είναι ευνόητο ότι η Εκκλησία δεν δεχόταν τις προγαμιαίες σαρκικές σχέσεις των μνηστών και επέβαλε πνευματικά επιτίμια[40] προς αποφυγή τους, θέλοντας έτσι να αποτρέψει την εξομοίωση της μνηστείας με το γάμο αλλά και να διαφυλάξει την αγνότητα των προσυζυγικών σχέσεων. Όσον αφορά στο δεύτερο επικαλούμενο στοιχείο, στους πολιτικούς νόμους, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν απαντάται διάταξη του βυζαντινού δικαίου απαγορεύουσα τη συγκατοίκηση των μνηστών. Αντιθέτως μάλιστα το βυζαντινό δίκαιο φαίνεται αδιάφορο έναντι αυτού του ζητήματος. Προφανώς όμως οι συντάκτες του άρθρου αυτού υπαινίσσονται με την απαγόρευση της συγκα-

40. Βλ. σχετικώς Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού*, τόμος τρίτος, Το Ποινικόν Δίκαιον της Εκκλησίας, Εν Αθήναις 1962, σσ. 590, 600-601.

τοικήσεως των μνηστών τη δημιουργία σαρκικών σχέσεων μεταξύ των. Κάνοντας μνεία του πολιτικού νόμου, προφανώς, έχουν κατά νου την περίπτωση γεννήσεως τέκνου, ως προϊόν της σαρκικής σχέσεως των μνηστών, προ της τελέσεως γάμου. Λόγω του ότι το εκτός γάμου γεννηθέν τέκνο λογίζεται ως νόθο[41], και σε περίπτωση ματαιώσεως του γάμου ή θανάτου του φυσικού πατρός προ του γάμου το γεννηθέν τέκνο θα παρέμενε νόθο, κατεβλήθη προσπάθεια ώστε να εξαλειφθούν ή να μειωθούν στο έπακρο οι δυνατότητες γεννήσεως νόθων τέκνων. Ως καλύτερη μέθοδος προεκρίθη η μη συγκατοίκηση των μνηστών και συνεπώς η κατά το δυνατόν μείωση δυνατότητας συνάψεως σαρκικών σχέσεων που σε περιπτώσεις εγκυμοσύνης ή γεννήσεως τέκνων θα δημιουργούσε κοινωνικά ή άλλης φύσεως νομικά προβλήματα.

Στο πέμπτο άρθρο της περί μνηστείας αποφάσεως της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης απαγορεύονται οι απαγωγές των μνηστών "*είτε βία του ενός είτε εκουσίως εκατέρωθεν γενόμενες, ως αντιστρατευόμεναι ταις διατάξεις της Μητρός ημών Εκκλησίας και τοις πολιτικοίς νόμοις*". Μετά την κοινοποίηση της παρούσης αποφάσεως, ορίζεται ότι ο ιερεύς ή ο Μηκτάρης του χωριού οφείλει σε περίπτωση απαγωγής να ενημερώσει αμέσως την προϊσταμένη του πνευματική αρχή. Η κατά τόπους πνευματική αρχή σε συνεννόηση με τους προκρίτους της κάθε Κοινότητος λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα προς τιμωρία των ενόχων και καταστολή της "*ως μη ώφειλεν, επικρατησάσης επιβλαβούς ταύτης συνηθείας της διασειούσης τους ιερούς θεσμούς της κοινωνίας και αυτού του γάμου* ...".

Εκ της διατυπώσεως του ανωτέρω άρθρου διαπιστώνουμε και πάλι ότι οι συντάκτες του είχαν υπ' όψιν τους, κατά τη σύνταξή του, τις διατάξεις του βυζαντινού δικαίου. Το βυζαντινό όμως δίκαιο προέβλεπε την ποινή του θανάτου κατά του διενεργούντος την απαγωγή[42]. Για τους συνεργούς του απαγωγέως απειλούσε την ποινή της ρινοκοπίας, ή της μαστιγώσεως, της κουράς και της εξορίας. Οι μνημονευόμενες διατάξεις της Μητρός Εκκλησίας, αν και δεν διευκρινίζεται ποιες είναι, αφορούν προφανώς στους κανόνες: ΚΖ' της εν Χαλκηδόνι Συνόδου και ϞΒ' της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, συμφώνως προς τους οποίους ο κηρυσσόμενος ένοχος διαπράξεως του αδικήματος της αρπαγής[43], εάν μεν είναι κληρικός τιμωρείται με την ποινή της καθαιρέσεως, εάν είναι λαϊκός ή μοναχός τιμωρείται δια της ποινής του παντελούς αφορισμού.

Εκ των ανωτέρω ποινών είναι προφανές, ότι εφαρμοστέες, κατά την εποχή συντάξεως του πέμπτου άρθρου της περί μνηστείας αποφάσεως της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης, είναι μόνον οι προβλεπόμενες υπό των κανόνων της Εκκλησίας, δηλ. ο αφορισμός για τους λαϊκούς και τους μοναχούς και η καθαίρεση για τους κληρικούς. Προφανώς αυτό ήταν και το μόνο μέσο της προϊσταμένης εκκλησιαστικής αρχής προς αποτροπή των απαγωγών. Γι' αυτό το λόγο δεν ορίζονται επαρκώς τα μέτρα που μπορούσε να λάβει η

41. Περί των εξωγάμων τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο βλ. Κ. Σούρλα, *Εξώγαμα τέκνα. Η επ' αυτών πατρότης και τα αποτελέσματα αυτής*, Αθήναι 1932, σ. 5 κ.έξ. Α. Χριστοφιλοπούλου, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον*, Αθήναι 1946, σ. 124 κ.έξ. Αγγελικής Λαΐου, "Ο θεσμός της μνηστείας στο δέκατο τρίτο αιώνα", ανάτυπο από το "*Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*", Ρέθυμνο 1986, σσ. 294-297. Σπ. Τρωϊάνου, "Δημήτριος ο Χωματιανός κατά Θεοδώρου του Βαλσαμών: Είναι γνήσια τα τέκνα από ιερολογημένη μνηστεία;" *εν Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα 1992, σσ. 345-353.

42. Βλ. σχετικές διατάξεις εν Σ. Παπαδάτου, Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον, Αθήναι 1984, σ. 217, υποσημ. 2, 3. Περί της αρπαγής παρθένου βλ. ειδικώς Ι. Παπακυριακοπούλου, *Η διαπαρθένευσις κατά το Ελληνικόν ιδία δίκαιον*, τ. 1, Αθήναι 1943, σσ. 105-106. Μεν. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία και εύρεσις θησαυρού*, Αθήναι 1963, σ. 63.

43. Περί της αντιμετωπίσεως της αρπαγής ως κανονικού αδικήματος βλ. Παν. Παναγιωτάκου, *Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου*, τόμος τρίτος, Το Ποινικόν Δίκαιον της Εκκλησίας, Εν Αθήναις 1962, σσ. 622-625. Κ. Ράλλη, *Το ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήναι 1907, σσ. 277-287.

Νεαρή γυναίκα. Σερβία 1905. (Γκόραν Μάλιτς, Ο φωτογράφος Μίλαν Γιοβάνοβιτς, *Βελιγράδι 1997 [στα σερβικά]).*

επιτόπιος εκκλησιαστική αρχή σε συνεννόηση με τους προκρίτους της κάθε Κοινότητος για την τιμωρία των απαγωγέων. Πιθανώς όμως οι συντάκτες του άρθρου αυτού, να υπονοούν, με την επίκληση του εκκλησιαστικού και του πολιτειακού δικαίου και το εκ της αρπαγής κώλυμα γάμου[44], συμφώνως προς το οποίο: "*ο παρθέναν ή χήραν αρπάσας ου δύναται ταύτην γαμείν, ουδέ συναινούντος του ταύτης πατρός και συγχωρούντος το έγκλημα*[45]", ο δε τυχόν συναπτόμενος γάμος στην περίπτωση αυτή είναι άκυρος. Εφ' όσον ο συναπτόμενος γάμος είναι άκυρος, συνεπάγεται ότι και η μνηστεία αρπάσαντος και αρπαγείσης κωλύεται.

Στο έκτο άρθρο της περί μνηστείας αποφάσεως του έτους 1892 της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης ορίζεται ο τρόπος παραδόσεως της προίκας[46]. Συμφώνως προς το άρθρο αυτό, μία ημέρα προ του γάμου ο πατέρας ή η μητέρα της νύφης, ή σε περίπτωση μη υπάρξεως γονέων, οι συγγενείς της νύφης, προσκαλούν

44. Μελ. Χριστοδούλου, *Πρόχειρον Νομικόν*, τ. 1, Τα κωλύματα γάμου εν τη Ανατολική Ορθοδόξω Εκκλησία, έκδ. β', Αθήναι 1938-1941, σ. 20, υποσημ. 1.

45. Βλ. Βασιλικά, 28, 5, 13-60, 58, 1.

46. Περί του θεσμού της προικός βλ. Κ. Πολυγένους, *Πραγματεία περί προικός*, Αθήναι 1930. Μ. Γεδεών, "Αι περί προικοδοσίας Επαρχιακαί και Πατριαρχικαί διατάξεις", *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Η', 1888, σ. 215 κ.έξ. Ελένης Κύρτση-Νάκου, *Αι περί προικοδοσιών "Νομοθετικαί" ρυθμίσεις βάσει των Κανονικών Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980. Της ιδίας, «Διερεύνηση των θεσμών "Ξενίου", "Τραχώματος", "Νάχτι"». Ανάτυπο από το "*Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον τ. Α'*", Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 235-251. Μ. Μαυροπούλου, "Η πολιτική των Εκκλησιαστικών και Κοινοτικών Αρχών στο ζήτημα της αύξησης της προίκας. Η περίπτωση των Ζαγοροχωρίων στην Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)", *Οικογένεια και Περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα 1994, σσ. 111-123. Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 1999, σσ. 109-130.

στην οικία της νύφης τον ιερέα της Κοινότητος και τους επιτρόπους της Ενορίας. Επίσης στην οικία της νύφης προσκαλούνται ο γαμπρός και οι γονείς του καθώς και τρεις ή τέσσερεις μάρτυρες. Εκεί, πραγματοποιείται η παράδοση της προίκας στο μνηστήρα συμφώνως προς τα συμφωνηθέντα κατά τη σύναψη της μνηστείας. Ταυτοχρόνως συντάσσεται σε ειδικό βιβλίο της Ενορίας πράξη δηλωτική της προικοπαραδόσεως, η οποία φέρει τις υπογραφές του μνηστού, των γονέων του και των μαρτύρων. Στην ίδια πράξη σημειώνεται και η τυχόν χορηγηθείσα εκ μέρους του γαμπρού προς τη νύφη προγαμιαία δωρεά. Σε περίπτωση χορηγήσεως τέτοιου είδους δωρεάς συνυπογράφουν την πράξη και οι γονείς της νύφης καθώς και οι παριστάμενοι μάρτυρες. Μετά την ολοκλήρωση της συντάξεως της πράξεως της προικοπαραδόσεως και την υπογραφή της από αμφότερα τα μέρη χορηγούνται στους ενδιαφερομένους αντίγραφά της κατόπιν καταβολής για κάθε αντίγραφο ενός τετάρτου του Μετζητιέ. Όπως ορίζεται και στο πρώτο άρθρο της παρουσιαζομένης περί μνηστείας αποφάσεως, έτσι και εδώ ορίζεται ότι τα χρήματα αυτά προορίζονται για την αγορά βιβλίων για απόρους μαθητές της Σχολής της Κοινότητος.

Τέλος, στο έβδομο άρθρο, ορίζεται ότι οι ιερείς οφείλουν κατά τον καταρτισμό της μνηστείας να εξετάζουν καλώς ώστε να μην υπάρχει συγγένεια μεταξύ των μνηστών ή οποιοδήποτε άλλο κώλυμα αποτρεπτικό της συνάψεως μνηστείας. Στο ακροτελεύτιο αυτό άρθρο αν και δεν ορίζεται επακριβώς ο βαθμός της συγγενείας ο οποίος αποτελεί κώλυμα συνάψεως μνηστείας, εκ της μελέτης συγχρόνων προς την εποχή αυτή αποφάσεων της Πατριαρχικής Συνόδου προκύπτει ότι ο βαθμός αυτός ήταν ο έβδομος βαθμός συγγενείας. Επίσης για τα υπόλοιπα μη προσδιοριζόμενα επακριβώς κωλύματα συνάψεως μνηστείας θα πρέπει να εννοηθούν τα εκ της αγχιστείας και τα εξ αίματος κωλύματα, τα εκ της εξωγάμου συγγενείας κωλύματα, τα εκ της πνευματικής συγγενείας κωλύματα, καθώς και τα εκ της υιοθεσίας, επιτροπείας και αδελφοποιΐας κωλύματα. Κατ' αναλογία δε προς το γάμο ως κωλύματα συνάψεως μνηστείας δύνανται να θεωρηθούν και τα εκ της μοιχείας, τα εκ του επιληψίμου βίου της γυναικός ή του ανδρός, τα εκ του πενθίμου ενιαυτού, το εκ της αρπαγής ως και το εκ του υφισταμένου αφορισμού κώλυμα.

V

Εκ της παρουσιάσεως της περί συνάψεως νομίμου μνηστείας αποφάσεως του έτους 1892 της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης προκύπτει ότι:

α) Τα επί μέρους άρθρα της αποφάσεως αυτής δεν δημιουργούν νέους κανόνες δικαίου, αλλά επαναλαμβάνουν περιληπτικώς τις περί συνάψεως μνηστείας διατάξεις της Πατριαρχικής Συνόδου και του βυζαντινού δικαίου.

Ν. Γύζη, Τα αρραβωνιάσματα (1877). Λεπτομέρεια.

β) Ο σκοπός εκδόσεως της αποφάσεως αυτής ανταποκρίνεται στην πατριαρχική εντολή, περί ενιαίου τρόπου συντάξεως προικοσυμφώνων, συμφώνως προς τα διαλαμβανόμενα στην υπ' αριθμ. 322/31–1–1891 Συνοδική και Πατριαρχική Εγκύκλιο, και

γ) Η εκδοθείσα περί μνηστείας απόφαση δηλώνει το ποιμαντικό ενδιαφέρον της Επαρχιακής Μητροπολιτικής Συνόδου Θεσσαλονίκης προς διασφάλιση των χρηστών ηθών του ποιμνίου της, προς προστασία του θεσμού του γάμου και προς αποφυγή δυσάρεστων κοινωνικών καταστάσεων, λόγω μη εφαρμογής των κανόνων δικαίου περί συνάψεως νομίμου μνηστείας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

"Απόφασις* της Ιεράς Επισκοπικής Συνόδου της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης περί καταρτισμού Μνηστείας, εδραζομένου επί των σεβαστών διατάξεων της Μητρός ημών Εκκλησίας"

Περίοδος Τρίτη. Συνεδρία ενδεκάτη.

αύξ. αριθμ. 12.

Σήμερον τη 13η Μαΐου ημέρα Τετάρτη συνελθούσης της ιεράς Συνόδου υπό την προεδρείαν της Α. Παναγιότητος, ανεγνώσθησαν τα πρακτικά της προηγουμένης συνεδρίας και εγκριθέντα υπεγράφησαν. Μετά ταύτα οι

* Η απόφαση αυτή είναι ανέκδοτη. Εκδίδεται από τον Κώδικα των "Πρακτικών της Επαρχιακής Συνόδου" Θεσσαλονίκης (σσ. 61–62), ο οποίος εναπόκειται στο αρχείο της Ι. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Κατά την έκδοση ακολουθείται η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου κειμένου.

Ελληνικός γάμος στην τουρκοκρατία. Χαλκογραφία, που δημοσιεύτηκε το 1710. (Π. Γεώργιος Μεταλληνός, Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία).

αδελφοί άγιος Πολυανής και Αρδαμερίου συμφώνως τω προηγουμένω πρακτικώ, υπέβαλον το προϊόν της ανατεθείσης αυτοίς εργασίας όπερ, συζητηθέν ενεκρίθη και έχει ως εξής.

Απόφασις της ιεράς Επισκοπικής Συνόδου της ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης περί καταρτισμού Μνηστείας, εδραζομένου επί των σεβαστών διατάξεων της Μητρός ημών Εκκλησίας.

1ον Η μνηστεία συμφώνως ταις διατάξεις της Μητρός ημών Εκκλησίας, μετά προηγουμένην συνεννόησιν των γονέων ή τοιούτων μη υπαρχόντων δια των κηδεμόνων ενεργουμένη ή συγγενών των αρμοδίως ενδιαφερομένων υπέρ αποκαταστάσεως των μνηστευθησομένων, δέον να καταρτίζηται δι' απλής ανταλλαγής δακτυλιδίων, προσκαλουμένου εν τη οικία της μνηστής του αιδεσιμωτάτου ιερέως της ενορίας, του επιτρόπου ή επιτρόπων της ιεράς Εκκλησίας, τριών ή τεσσάρων συγγενών ή φίλων εκατέρωθεν των δύο μερών, προϋπαρχούσης της συγκαταθέσεως των μνηστευθησομένων και γενομένης της προφορικής δηλώσεως παρά των, ως είρηται αρμοδίων, αμέσως να συντάσσηται πράξις, φέρουσα τύπον προικοσυμφώνου εν τω επί τούτω βιβλίω όπερ εκάστη Κοινότης επ' αυτώ τω σκοπώ οφείλει να διατηρή και να διαφυλάττη παρά τω ιερεί ή τω επιτρόπω της ιεράς εκκλησίας, εν η πράξει να εγγράφηται το όνομα του μνηστήρος, της μνηστής, των γονέων αυτών μετά των επιθέτων, η πατρίς, η ηλικία και η μέλλουσα δοθείσα προιξ, είπερ τοιαύτη προσφέρεται παρά των αρμοδίων και τα δια του ιερέως ανταλλαττόμενα δακτυλίδια, αν ώσι χρυσά ή αργυρά. Την πράξιν ταύτην δέον να υπογράφωσιν οι αμέσως ενδιαφερόμενοι, ως είρηται και ο μνηστήρ. Μετά δε την ανταλλαγήν των δακτυλιδίων μαρτυρούσιν οι παρόντες και ο ιερεύς κατωτέρω επιμαρτυρών επικυροί το γνήσιον των υπογραφών. Αντίγραφα δε της προικοσυμφώνου ταύτης πράξεως λαμβάνουσιν οι συγγενείς της τε Μνηστής και του Μνηστήρος τη υπογραφή του ιερέως και του επιτρόπου ή επιτρόπων της ιεράς Εκκλησίας, χορηγούντες ανά εν τέταρτον του αργυρού Μετζητιέ προς αγοράν βιβλίων δι' απόρους μαθητάς της Σχολής της ιδίας Κοινότητος, όπερ λαμβάνων ο επίτροπος της ιεράς Εκκλησίας να δίδη τη εφορεία της Σχολής.

Νεόνυμφοι από την περιοχή της Φλώρινας στις αρχές του αιώνα.

2ον Τα συμβαλλόμενα μέρη, είπερ βούλονται, δύνανται να ορίσωσι τον χρόνον της στέψεως, άλλως θέλει ισχύει ο νόμος.

3ον Απαγορεύονται αυστηρώς τα άχρι τούδε κατά την μνηστείαν ή κατά την διάρκειαν αυτής ανταλλαττόμενα δώρα, είτε ες νομίσματα, είτε ες κοσμήματα ή και εις οίον δήποτε άλλο είδος. Επομένως πάσα τυχόν υποβληθησομένη αίτησις περί τοιούτων δώρων επί επιστροφή αυτών, εάν επέλθη διάλυσις είτε εξ αποβιώσεως, είτε εξ άλλης αιτίας εστιν απαράδεκτος. Επιτρέπεται όμως τω Μνηστήρι, είπερ βούλεται να ορίζη εγγράφως και χορηγή τη μελλονύμφω προγαμιαίαν δωρεάν μίαν ημέραν προ του γάμου. Εάν δε επέλθη διάλυσις της μνηστείας άνευ δεδικαιολογημένης αιτίας νομίμου, απόλλυσιν ο τοιούτος το δακτυλίδιον, όπερ έδωκεν, επιστρέφει και το όπερ έλαβε. Συνάμα δύναται εκάστη Κοινότης εγκρίσει της πνευματικής αρχής, ίνα δι' ιδιαιτέρας διατάξεως κοινωτικής προς περιστολήν

τοιούτων ενδεχομένων βουλευμάτων άνευ δεδικαιολογημένης αιτίας ωθούντων εις την διάλυσιν της συναφθείσης μνηστείας, ορίση εκ των προτέρων ανάλογον χρηματικόν ποσόν επιβαρύνον το προκαλούν την διάλυσιν πρόσωπον προς ωφέλειαν της Σχολής της Κοινότητος και προς παραδειγματισμόν των ελευθέρως προϋποσχεθέντων.

4ον Απαγορεύεται αυστηρώς τοις μεμνηστευμένοις το συγκατοικείν. Επομένως, εάν παραβώσι τ' ανωτέρω οφείλει ο ιερεύς να συμβουλεύη αυτοίς τα δέοντα και προτρέπη, όπως συμμορφωθώσι τη παρούση διατάξει. Εάν δε και αύθις εμμένωσι ν' αναφέρηται εις την προϊσταμένην πνευματικήν αρχήν εγγράφως, ήτις δι' εγγράφου να συνιστά τω τε ιερεί και τοις αρμοδίοις εκάστης Κοινότητος, ίνα προσκαλώσι τους μνησθέντας και απαιτώσι παρ' αυτών, όπως εντός δώδεκα ημερών συμμορφωθώσι τη παρούση διατάξει, άλλως η μνηστεία θεωρηθήσεται άκυρος, η δε παρατεινομένη συμβίωσις δέον να καταδιώκηται αρμοδίως, ως αντιστρατευομένη τοις χρηστοίς ήθεσι και τοις πολιτικοίς νόμοις.

5ον Απαγορεύονται αι απαγωγαί είτε βία του ενός είτε εκουσίως εκατέρωθεν γενόμενες, ως αντιστρατευόμεναι ταις διατάξεις της Μητρός ημών Εκκλησίας και τοις πολιτικοίς νόμοις. Εάν όμως συμβή απαγωγή τις μετά την κοινοποίησιν της παρούσης διατάξεως ο ιερεύς ή ο Μηκτάρης του χωριού οφείλουσι ν' αναγγέλλωσι τούτο αμέσως τη προϊσταμένη πνευματική αρχή, ήτις δέον, ίνα λαμβάνη τα κατάλληλα μέτρα συμφώνως τω νόμω προς τιμωρίαν των ενόχων και καταστολήν της, ως μη ώφειλεν, επικρατησάσης επιβλαβούς ταύτης συνηθείας της διασειούσης τους ιερούς θεσμούς της κοινωνίας και αυτού του γάμου, συνεννοούμενη μετά των προκρίτων τοις οικείας Κοινότητος.

6ον Προ μιας ημέρας πριν της στέψεως ο ιερεύς και ο Επίτροπος ή οι Επίτροποι της ιεράς Εκκλησίας οφείλουσι να μεταβώσιν εν τη οικία της Μνηστής προσκλήσει του πατρός ή της μητρός, η τοιούτων μη υπαρχόντων, των αρμοδίων ενδιαφερομένων και συμφώνως τη κατά την μνηστείαν γενομένη προικοσυμφώνω πράξει, παρόντων και τριών ή τεσσάρων μαρτύρων να συντάττωσι πράξιν εν τω επί τούτω βιβλίω δηλωτικήν της προικοπαραδόσεως σημειουμένης της προικός, την οποία παραδίδωσιν οι αρμόδιοι τω μνηστήρι, όστις οφείλει μετά του πατρός ή και της μητρός να υπογράψωσιν ότι παρέλαβον την εν λόγω προίκα, ως επίσης και οι αρμόδιοι εκ μέρους της μνηστής ότι έλαβε την προγαμιαίαν δωρεάν, είπερ τοιαύτη χορηγείται παρά του μνηστήρος, προσεπιγραφομένων και των παρόντων μαρτύρων· αντίγραφα δε της πράξεως ταύτης λαμβάνουσιν αμφότερα τα μέρη, χορηγούντα ανά εν τέταρτον του Μετζητιέ, άπερ θέλουσι χρησιμεύσει προς αγοράν βιβλίων δι' απόρους μαθητάς.

7ον Οι ιερείς οφείλουσι κατά τον καταρτισμόν της μνηστείας να εξετάζωσι καλώς, όπως μη υπάρχη συγγένειά τις ή έτερον τι κώλυμα.

Εν μηνί Μαΐω· Ινδικτιώνος Ε΄.

ο Πολυανής Ιωακείμ — *ο Πέτρος Θεόκλητος*
ο Αρδαμερίου Σωφρόνιος — *ο Ιερισσού και Αγίου Όρους Ιλαρίων*

Βασιλης Κ. Γουναρης

ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1914-1919)

Για τους περισσότερους στρατιώτες και αξιωματικούς της στρατιάς της Ανατολής, που το πρωί της Τρίτης 5 Οκτωβρίου 1915 άρχισαν να καταφθάνουν στη Μακεδονία, ο Λευκός Πύργος ήταν το αρχικό σημείο αναφοράς. Το δεύτερο και ίσως το πιο δυνατά αποτυπωμένο στη μνήμη τους ήταν το φημισμένο ζαχαροπλαστείο των αδελφών Φλόκα στην Πλατεία Ελευθερίας. Η ανάπτυξη των μονάδων στην ενδοχώρα τούς έφερε αντιμέτωπους με μια πραγματικότητα εντελώς διαφορετική από το κοσμοπολίτικο και συνάμα ασφυκτικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης. Όπως σωστά παρατήρησε ένας Γάλλος αξιωματικός, η Μακεδονία ήταν η γη της πρωτόγονης απλότητας και των αντιθέσεων: κρύοι χειμώνες και ξηρά καλοκαίρια, πλούσια γη και φτωχοί κάτοικοι. Ήταν τέλος μια χώρα αξιολύπητη, ανασκαμμένη, ματωμένη και βιασμένη από τους πολέμους, ταλαιπωρημένη από τα πλέον αρχαία και αθεράπευτα πάθη του ανθρώπου. Ίσως η ακρίβεια των παρατηρήσεων αυτών να υπονομευόταν κάπως από τη ρομαντική, σχεδόν πεισιθάνατη διάθεση, που χαρακτήριζε μερικούς στρατιώτες του Μεγάλου Πολέμου. Όμως η πραγματικότητα δεν απείχε πολύ κι αν το μεγαλύτερο πρόβλημα της Μακεδονίας δεν ήταν τα αβάσταχτα βάσανα των πολεμικών αναμετρήσεων, σίγουρα ήταν η άγνοια του κράτους για τις πραγματικές συνθήκες της οικονομίας και της κοινωνίας στον τόπο αυτό, όπου "πρόσφυγες, έμποροι, πολεμιστές, άτακτοι πατριώτες ή τακτικοί στρατιώτες, είχαν αφήσει τα ίχνη, τους απογόνους, τα ιδιώματα, τα έθιμα ή τους χωροφύλακές τους".

Τα δύο χρόνια που είχαν μεσολαβήσει από τον επίσημο διαμοιρασμό της μακεδονικής ενδοχώρας από τους συμμάχους των Βαλκανικών Πολέμων δεν είχαν μεταβάλει ουσιαστικά την κατάσταση, τουλάχιστον όχι προς το καλύτερο. Το 1915 οι συνέπειες

Σημείωση της διεύθυνσης:
Όλο το φωτογραφικό υλικό που συνοδεύει το παρόν κείμενο προέρχεται από το περιοδικό National Geographic και συγκεκριμένα από το κείμενο του H. G. Dwight με τίτλο "Saloniki", που δημοσιεύτηκε στο τεύχος Σεπτεμβρίου 1916. Παρατίθενται, σε ακριβή μετάφραση, οι λεζάντες του περιοδικού αυτού, οι οποίες αποτελούν –με τις συχνές ανακρίβειές τους– ένα ακόμη τεκμήριο της εποχής, επιπρόσθετο των φωτογραφιών. Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο είναι η πληθώρα των αναφερομένων ονομάτων των φωτογράφων.

"Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο πρώην πρωθυπουργός Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη". (Φωτογραφία Φ. Καλουτά, Σύρος).

της διάσπασης της γεωγραφικής ενότητας είχαν ήδη αρχίσει να γίνονται αισθητές από τον πληθυσμό, ενώ η πορεία προς την πλήρη ενσωμάτωση στο ελληνικό εθνικό κορμό ήταν ίσως βραδύτερη από ό,τι στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Το νεφελώδες αυτό σκηνικό, όπου τίποτε ακόμη δεν ήταν δεδομένο, κατακερμάτισε πλήρως η διπλωματία των συμμάχων και τα μέτωπα των εμπολέμων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μέχρι τη λήξη των επιχειρήσεων ο τομέας της δυτικής Μακεδονίας αποτελούσε τα μετόπισθεν του μακεδονικού μετώπου και ήταν επίσημα χαρακτηρισμένος ως πολεμική ζώνη, την οποία ήλεγχαν οι Γάλλοι και οι Ιταλοί. Ο στρατιωτικός νόμος επίσης ίσχυε και σε ορισμένους νομούς της κεντρικής Μακεδονίας, ενώ από τα τέλη Αυγούστου 1916 ο βουλγαρικός στρατός κατέλαβε και κράτησε ως το τέλος σχεδόν του πολέμου την ανατολική Μακεδονία και για μικρό χρονικό διάστημα τα βόρεια του νομού Φλώρινας μέχρι και την Κορυτσά. Μαζί με τις διασπάσεις αυτές πρέπει οπωσδήποτε να συνεκτιμηθεί ο ελληνικός διοικητικός και πολιτειακός διχασμός, καθώς και η προστριβή των ελληνικών αρχών με τις συμμαχικές

"Η Θεσσαλονίκη είναι πόλη με πληθυσμό περίπου 140.000 κατοίκων. Το ήμισυ είναι Σεφαρδίτες Εβραίοι, οι πρόγονοι των οποίων οδηγήθηκαν από την Ισπανία και την Πορτογαλία προ αιώνων. Δεξιά στο βάθος είναι ο Λευκός Πύργος, κτισμένος από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή". (Δεν αναφέρεται ο φωτογράφος).

"Στοίβες μαρμελάδα για τον στρατό στη Θεσσαλονίκη". (Φωτογραφία Underwood & Underwood).

"Η θάλασσα μπουγαδιάζει τον κεντρικό δρόμο της Θεσσαλονίκης. Βαρέλια από τα φορτηγά πλοία έχουν ξεβραστεί στην ακτή. Η κυκλοφορία διακόπηκε". (Φωτογραφία αδελφών Brown).

"Έλληνες καθολικοί ιερείς (sic), Γάλλοι και Σέρβοι αξιωματικοί και μακεδόνες πολίτες στην κοσμοπολιτική Θεσσαλονίκη". (Φωτογραφία Paul Thompson).

στρατιωτικές αρχές, τουλάχιστον μέχρι το κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη ότι την περίοδο 1914–1919 περίπου 500.000 Μικρασιάτες και Καυκάσιοι, Έλληνες από την ανατολική Ρωμυλία, Μουσουλμάνοι και Εξαρχικοί βουλγαρίζοντες από την ελληνική Μακεδονία, αλλά και Έλληνες από τη σερβική, κινήθηκαν από και προς τις βόρειες ελληνικές επαρχίες. Οι παράγοντες αυτοί συντήρησαν μια κατάσταση ανεπανάληπτου χάους, που, αν και προκαθόρισε τις εξελίξεις του μεσοπολέμου, παραμένει σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητη.

Έπειτα από μακρά δουλεία και έναν σκληρό πολυμέτωπο αγώνα, οι Έλληνες της Μακεδονίας προσδοκούσαν άμεση αντιστροφή των ρόλων κυριάρχου–υποδούλου, κατά παράβαση των νόμων του κράτους, η οποία θα επέτρεπε την τακτοποίηση των λογαριασμών που εκκρεμούσαν με Μουσουλμάνους, Εξαρχικούς και όσους άλλους είχαν στο παρελθόν εναντιωθεί στο ελληνικό στρατόπεδο. Τις περισσότερες φορές πρώτιστος στόχος της εκδίκησης ήταν η παράνομη κάρπωση γαιών. Αρχειακές πληροφορίες πιστοποιούν ότι ιδιαίτερα το διάστημα που προηγήθηκε του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι πιέσεις των Πατριαρχικών προς τους πρώην Εξαρχικούς, αλλά και προς τους Μουσουλμάνους, ήταν αφόρητες και σε κάθε περίπτωση αντίθετες με τις προθέσεις των ελληνικών αρχών. Την πολιτική αυτή προωθούσαν πολλοί καιροσκόποι, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τις αδυναμίες των δημοσίων υπηρεσιών, την ακαταλληλότητα των νεοαφιχθέντων δημοσίων υπαλλήλων και την άγνοια των κομμάτων, για να προωθήσουν προσωπικά, τοπικά ή μικροκομματικά συμφέροντα. Η ανάδειξη των τοπικών αυτών τυραννίσκων και ο παραγκωνισμός των παραδοσιακών τοπικών αρχόντων, με αφορμή ή πρόσχημα τα αμφίβολα εθνικά φρονήματά τους, περιόρισαν εξαρχής τις προσδοκίες πολλών σλαβοφώνων και ιδιαίτερα των βουλγαροφρόνων από το ελληνικό κράτος.

Αλλά ούτε στα αστικά κέντρα η κοινωνική συνοχή κρινόταν ιδανική. Το χάσμα ανάμεσα στους εμπορευόμενους τσορμπατζήδες και στις λαϊκές τάξεις, τις οποίες εκπροσωπούσαν οι συντεχνίες, ήταν ανέκαθεν βαθύτατο· έμοιαζε τώρα αγεφύρωτο, όσο οι πολεμικές επιχειρήσεις προκαλούσαν την άνοδο των τιμών βασικών ειδών και την εξαθλίωση των ασθενέστερων στρωμάτων. Επιπρόσθετα προβλήματα για τον εφοδιασμό δημιουργούσε η έλλειψη φορτηγών βαγονιών και η εκμετάλλευσή τους από ένα στενό κύκλο φιλοβενιζελικών εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Οι διαδηλώσεις με βασικό αίτημα τη μείωση των τιμών ήταν συχνές στα αστικά κέντρα (οι καπνεργάτες είχαν ήδη δημιουργήσει εκεί μια μαχητική παράδοση) και είναι αμφίβολο κατά πόσον η κυβέρνηση, τόσο η προσωρινή όσο και αυτή των Αθηνών, θα ήταν σε θέση να κρατήσει την κατάσταση υπό τον έλεγχό της, αν δεν βρισκόταν σε εφαρμογή ο στρατιωτικός νόμος.

Η ουσιαστική αναστολή της αυτοδιοίκησης, για λόγους ασφαλείας, αλλά και ανυπαρξίας φερέγγυων δημοσίων λειτουργών διαθέσιμων για την περιφέρεια, το συνακόλουθο διοικητικό κενό, η αιφνίδια παύση μεγάλου μέρους των άδηλων πόρων και η αδυναμία άμεσης ανακατανομής των δημοσίων προσόδων, ώστε να καλυφθούν οι τοπικές ανάγκες, δυσχέραινε όσες λειτουργίες βρίσκονταν άλλοτε στα χέρια των τοπικών αρχόντων. Η σημαντικότερη από πλευράς κοινωνικού κόστους ήταν η εκπαίδευση. Όταν συναντήθηκε ο αντιπρόσωπος της Προσωρινής Κυβέρνησης, ο Παύλος Καλλιγάς, με το διδασκαλικό προσωπικό της Φλώρινας, νόμισε ότι βρέθηκε εμπρός σε ομάδα επαιτών. Οι περισσότεροι εκπαιδευτι-

κοί, μη μπορώντας να καλύψουν τις ανάγκες των πολυμελών οικογενειών τους με τους γλίσχρους μισθούς τους, ήταν ταυτόχρονα — ή μάλλον κυρίως— χειρώνακτες γεωργοί. Τα βιβλία και οι επιθεωρητές ήταν ανύπαρκτα. Αυτή ήταν η μια όψη του νομίσματος της εκπαίδευσης. Η άλλη, η πιο επικίνδυνη και υπονομευτική για τους ελληνικούς στόχους, ήταν η ατελέσφορη εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθούνταν στο χώρο αυτό των αλλοφώνων, δηλαδή ο καθαρευουσιάνικος σχολαστικισμός, ο οποίος, κατά τα γραπτά του Καλλιγά, "...κατόρθωσε με τα ωά και τα κάνιστρα να μας κάμη να χάσωμεν και τα αυγά και τα καλάθια εν Μακεδονία...". Ίσως είναι περιττό να προστεθεί ότι κάθε μορφή ευρύτερης κοινωνικής πρόνοιας είχε επίσης διακοπεί. Είναι ενδεικτικό ότι στα 1918 ο νομίατρος της Φλώρινας, απορροφημένος από τις παράλληλες και επικερδείς εμπορικές του ενασχολήσεις, αγνοούσε ότι οι ελώδεις πυρετοί είχαν εξολοθρεύσει όλα σχεδόν τα νήπια παρακείμενου χωριού.

Τα εκκλησιαστικά προβλήματα δεν ήταν λιγότερα. Οι μητροπολίτες, προσκολλημένοι πολλές φορές στις παλαιές παραδόσεις, δεν μπορούσαν —οι φιλοβασιλικοί δεν ήθελαν καν— να εμπνεύσουν την εμπιστοσύνη στο νέο καθεστώς. Ορισμένοι από αυτούς απελάθηκαν, αλλά τα προβλήματα δεν τελείωναν εκεί. Ο κατώτερος κλήρος και μερικοί ηγούμενοι μονών δεν ήταν πολύ καλύτεροι. Η ισχυρή παράδοση χρηματισμού και τα κρυπτοεξαρχικά αισθήματα ορισμένων, που διατηρούσαν ακόμη τις ποιμαντικές θέσεις τους συσπειρώνοντας τους ομόφρονές τους, ελάχιστα συντελούσαν στην ομαλή προσαρμογή των ποιμνίου τους στην ελληνική πραγματικότητα.

Φυσικά οι κραδασμοί αυτοί της κοινωνίας ήταν σύμφυτοι των οικονομικών προβλημάτων. Η οριστική παύση όλων των εκπαιδευτικών, θρησκευτικών και κοινωνικών βοηθημάτων από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Ελλάδα, τα οποία για δεκαετίες στήριζαν τον ελλειμματικό προϋπολογισμό των κοινοτήτων και ενίσχυαν τον εκχρηματισμό της οικονομίας, χωρίς την ταυτόχρονη αναπλήρωσή τους από ανάλογη δημόσια επιχορήγηση, οδήγησε σε ξαφνική οικονομική καθίζηση. Η αδυναμία του κράτους να αναλάβει αμέσως δημόσια έργα και να προχωρήσει σε ρύθμιση του φλέγοντος αγροτικού ζητήματος, με την έγκαιρη αναδιανομή της γης, δημιούργησε οξύ πρόβλημα ιδιαίτερα σε όσους είχαν υποστεί αβαρίες τα προηγούμενα χρόνια και ζούσαν μέχρι το 1912 επιδοτούμενοι. Στο Ρουμλούκι οι κολίγοι βρισκόταν σε απόγνωση καθώς οι νέοι ενοικιαστές των τσιφλικιών δε σέβονταν τις προαιώνιες υποχρεώσεις τους, καταπατούσαν την παρασπορά και αρνούνταν τόσο τα απαραίτητα για την καλλιέργεια μέσα όσο και την μικρής κλίμακας κτηνοτροφία. Οι προθέσεις αναδασμού παρέμεναν προς το παρόν ανυλοποίητες. Ήταν εμφανές ότι η κυβέρνηση προσδοκούσε την κλιμάκωση της μετανάστευσης των Καυκασίων για τον

"Ο Τούρκος πωλητής γλυκισμάτων στη Θεσσαλονίκη. Δεν υφίσταται νόμος που να επιβάλει να σκεπάζονται οι τροφές στη Θεσσαλονίκη και ο ταξιδιώτης εδώ, όπως και οπουδήποτε αλλού στην νοτιοανατολική Ευρώπη, αναρωτιέται πόσες εκατοντάδες εκατομμύρια μικρόβια πωλούνται σε κάθε πώληση των υπαίθριων γλυκισμάτων". (Φωτογραφία F. J. Koch).

εποικισμό των ακαλλιέργητων εκτάσεων, ενώ αδυνατούσε να αναδιανείμει τα υπάρχοντα τσιφλίκια από το φόβο απώλειας των λίγων σοβαρών πολιτικών ερεισμάτων που διέθετε στη Μακεδονία. Από την άλλη, διατηρούνταν ακόμη παλαιοί και ελάχιστα δημοφιλείς θεσμοί, όπως η αγγαρεία και η τροφοδοσία των χωροφυλάκων. Μέσα στο κλίμα αυτό, η παραδοσιακή πολυεστιακή οικογένεια της Μακεδονίας έβλεπε με δικαιολογημένο σκεπτικισμό τον ταραγμένο περίγυρο και προτιμούσε να παραμένει συσπειρωμένη στους δικούς της πόρους, παρά να ριψοκινδυνεύσει οποιαδήποτε άκαιρα ανοίγματα στην διαλυόμενη αγορά.

Φυσικά οι πολεμικές επιχειρήσεις επιδείνωναν την κατάσταση της οικονομίας. Η αποκοπή της Μακεδονίας από τη Θεσσαλία, οι επιτάξεις ζώων από το γαλλικό στρατό, η υποχρεωτική εργασία στα δημόσια έργα, η τραγική κατάσταση των περισσοτέρων δρόμων και των επικοινωνιών, η απουσία γεωπόνων, η μερική επιστράτευση σε μια περιοχή που από την αρχή του αιώνα μαστιζόταν από λειψανδρία και η έλλειψη στοιχειώδους τεχνικής υποδομής δημιούργησαν μια εικόνα πλήρους εγκατάλειψης. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή ήταν από κάθε άποψη ειδυλλιακή σε σύγκριση με όσα συνέβησαν στις πόλεις και την ύπαιθρο της ανατολικής Μακεδονίας επί βουλγαρικής κατοχής. Σε περίπου 10.000 υπολογίστηκαν τα θύματα της πείνας στην περιοχή αυτή. Είναι ενδεικτικό της εξαθλίωσης ότι ο στρατός κατοχής πρόσφερε αντί ημερομισθίου 125 γρ. άρτου. Οι πρώτοι απεσταλμένοι που έφτασαν στην Καβάλα ξαφνιάστηκαν, όταν συνάντησαν πλήθος ρακένδυτες γυναίκες και παιδιά στους δρόμους να ζητιανεύουν ψωμί.

Βέβαια δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι η παρουσία πολυάριθμων στρατευμάτων διοχέτευσε σημαντικά χρηματικά ποσά τόσο στις πόλεις όσο και την ύπαιθρο, χωρίς όμως τελικά τα κεφά-

λαια αυτά να επενδυθούν στην ανάπτυξη του τόπου. Για τις ανάγκες των επιχειρήσεων κατασκευάστηκαν μερικές ευπρεπείς αμαξιτές αρτηρίες (που το 1920 βρίσκονταν ήδη σε αποσύνθεση) και νέες σιδηροδρομικές γραμμές στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, της Αλμωπίας και του Σταυρού. Τέτοια έργα, καθώς και η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, έφεραν σε επαφή τους ξένους τεχνικούς με τα σημαντικά προβλήματα υποδομής της Μακεδονίας. Η γνωριμία αυτή σε συνδυασμό με τα πλεονεκτήματα που εξασφάλιζαν οι καλές σχέσεις των εντόπιων βενιζελικών παραγόντων με Άγγλους και Γάλλους φαίνεται ότι επιτάχυναν τη διείσδυση των ξένων τεχνικών εταιρειών στα έλη των Γιαννιτσών και του Στρυμόνα, αμέσως μετά το τέλος του πολέμου.

Θα ήταν όμως εντελώς ανυπόστατο να υποστηριχθεί ότι τα θετικά αυτά στοιχεία υπερκάλυψαν ή έστω εξισορρόπησαν συνολικά όσα δεινά επέφερε στη μακεδονική οικονομία ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Η Θεσσαλονίκη, που μόλις είχε απολέσει την πολύτιμη βαλκανική ενδοχώρα της, βρισκόταν σε δεινή θέση και το μέλλον της, ακόμη και μετά τη λήξη του Πολέμου, ήταν αμφιλεγόμενο. Η φοβερή πυρκαγιά είχε διογκώσει τα προβλήματα, αφού αποδιοργάνωσε εντελώς την εμπορική κοινότητα, που ούτως ή άλλως δεν είχε ακόμη βρει το νέο της στίγμα στο βαλκανικό περίγυρο. Το λαθρεμπόριο, τα νομισματικά προβλήματα που δημιουργούσαν οι γαλλικές πιέσεις για αναγκαστική κυκλοφορία του φράγκου, η διακοπή των συγκοινωνιών με την Ευρώπη και κυρίως με τη Σερβία, οι δανειοπιστωτικές δυσχέρειες, η αναστολή της ελεύθερης διακίνησης εργατικού δυναμικού προς τη Θεσσαλία και, πάνω από όλα, ο τακτικός επισιτισμός στρατού και λαού δημιουργούσαν ένα εξαιρετικά δυσάρεστο κλίμα.

Φυσικά το πολιτικό κόστος όλων των δεινών το χρεώθηκε αποκλειστικά η κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία άλλωστε βρισκόταν στην εξουσία από καταλήψεως των νέων επαρχιών μέχρι την άνοιξη του 1915 και από το Σεπτέμβριο του 1916 μέχρι τις εκλογές του 1920. Έτσι, αν ληφθούν υπόψη και οι έντονες κοινωνικές διαμάχες που είχαν εκδηλωθεί στα αστικά κέντρα, φαίνεται απόλυτα φυσιολογικός ο σαφής προσανατολισμός του μακεδονικού πληθυσμού, όχι μόνον των Σλαβοφώνων αλλά του συνόλου της αγροτικής τάξης, προς το Λαϊκό Κόμμα αμέσως μετά την εκδήλωση της διάστασης Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, ήδη από το 1915.

Αλλά και οι εξελίξεις των επόμενων χρόνων δεν απάλυναν τις αρνητικές εντυπώσεις για τη βενιζελική πολιτική. Οι Φιλελεύθεροι θα μπορούσαν δικαιολογημένα να επικαλεστούν τα σοβαρά εμπόδια που αντιμετώπισαν στη Μακεδονία λόγω της εμπόλεμης κατάστασης. Ήταν γεγονός ότι τα εγγενή προβλήματα περιπλέχθηκαν με τα ακανθώδη θέματα της συμμαχικής στρατιωτικής παρουσίας και των παρεπομένων της σύρραξης. Το θέμα της άρνησης κατάταξης, επί παραδείγματι, στο στρατό της Αντάντ συνδεόταν με τις

τοπικές ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό, το παραδοσιακό προνόμιο της απαλλαγής, την υπονομευτική πολιτική των Λαϊκών, αλλά και με τα ανθελληνικά φρονήματα ορισμένων τοπικών παραγόντων. Οι ρουμανίζοντες κάτοικοι χωριού, σε μια περίπτωση, προτίμησαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο βρετανικό παρά στον ελληνικό στρατό, ενώ αντίθετα η επιστράτευση των Μουσουλμάνων της Πτολεμαΐδας υπό τις ελληνικές σημαίες ήταν απόλυτα ικανοποιητική. Πάντως η ερμηνεία των πραγματικών κινήτρων κατά περίπτωση ήταν θέμα που ξέφευγε από τις δυνατότητες των αρμοδίων αρχών στρατολόγησης και έτσι οι υπηρεσιακές ενέργειες προκαλούσαν γραφικά αλλά και τραγικά παρεπόμενα. Η μνήμη τέτοιων περιστατικών παρέμεινε ζωντανή σε αρκετές περιοχές, ειδικά δε στη Χαλκιδική.

Η οικονομική δυσπραγία, οι πιέσεις για κατάταξη και οι ανεξέλεγκτες δραστηριότητες των γαλλικών και των ιταλικών δυνάμεων, ενώ οι ελληνικές διοικητικές αρχές σε πολλές περιοχές ήταν εκ των πραγμάτων απούσες, ήταν επόμενο να επαναφέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα των εθνικών προπαγανδών. Οι Ιταλοί, στο δικό τους τομέα επιχειρήσεων, προσπάθησαν να μεταβάλουν τους ρουμανίζοντες της Πίνδου σε ιταλίζοντες και υποκίνησαν εκδηλώσεις υπέρ της αυτονομίας της Πίνδου, ίσως μάλιστα να διευκόλυναν και την προπαγανδιστική εργασία της βουλγαροκίνητης Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης. Παρόμοια προβλήματα εκδηλώθηκαν στο γαλλικό τομέα. στην επαρχία Γρεβενών, όπου οι παλαιοί ρουμανίζοντες, λόγω της γαλλομάθειάς τους, έσπευσαν να συνεργαστούν με το γαλλικό στρατό. Ο Γάλλος διοικητής, επικαλούμενος τη συμμαχία με τη Ρουμανία, τους συμπεριφέρθηκε ευνο-

"Ελληνίδες της Δράμας κοντά στα βουλγαρικά σύνορα". (Φωτογραφία Frederick Moore).

ϊκά με αποτέλεσμα να αναζωπυρωθεί η ρουμανική προπαγάνδα πέραν των ανεκτών ορίων. Σε ανάλογες ενέργειες προέβησαν και οι αλβανίζοντες στο χώρο των αλβανοφώνων Χριστιανών και Μουσουλμάνων, ενισχυμένοι από την Αλβανική Λέσχη της Θεσσαλονίκης.

Υπολογίσιμη όμως απειλή προκλήθηκε κυρίως στο δυτικό τομέα της σλαβόφωνης ζώνης, όπου παρατηρήθηκε αναθέρμανση των φιλοβουλγαρικών αισθημάτων των πρώην Εξαρχικών. Όπως ήταν επόμενο, τέτοια αισθήματα εκδηλώθηκαν πρώτα στην περιοχή Φλωρίνης, η οποία καταλήφθηκε για ένα διάστημα από το βουλγαρικό στρατό. Μετά τη συμμαχική προέλαση ορισμένοι κάτοικοι, που είχαν προφανώς εκδηλωθεί ανοικτά εναντίον του ελληνικού κράτους, ακολούθησαν το βουλγαρικό στρατό στην υποχώρησή του. Πολλοί από αυτούς μάλιστα επανήλθαν αργότερα ομιλώντας πλέον όχι το εντόπιο ιδίωμα, αλλά την καθαρεύουσα βουλγαρική και προπαγανδίζοντας υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας. Θέσεις υπέρ της αυτονομίας εξέφραζαν και οι πολυάριθμοι Βούλγαροι αιχμάλωτοι, ιδίως οι αξιωματικοί, οι οποίοι σταδιακά συγκεντρώθηκαν στην περιοχή της Φλωρίνης και της Βεύης, καθιστώντας έτσι εμφανείς τους πραγματικούς στόχους της αιτούμενης αυτονομίας. Η σύλληψη και η εκτόπιση όσων Ελλήνων υπηκόων είχαν καταταγεί στο βουλγαρικό στρατό ή είχαν λιποτακτήσει ήταν, λόγω των πολεμικών συνθηκών, επιβεβλημένη· όμως, γενικότερα μέτρα δεν ελήφθησαν, παρά τη μακροπρόθεσμη απειλή, για να αποφευχθεί από τη μια η διεθνής κατακραυγή και από την άλλη η καταστροφική αποψίλωση του τόπου από αγρότες. Την ίδια περίοδο, κάτω από γαλλική κάλυψη, έλαβε διαστάσεις και ο προσηλυτισμός στη σερβική εθνική ιδεολογία. Οι ίδιες λέξεις, προπαγάνδα, προσηλυτισμός και ελεγχόμενος εκτοπισμός, αδυνατούν να περιγράψουν τη διετή συστηματική εξολόθρευση του Ελληνισμού, τη λεηλασία, την καταστροφή και, πάνω από όλα, τη μαζική εκτόπιση όλου του άρρενος πληθυσμού της ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία.

Μέσα στο δυσμενές αυτό πλαίσιο, που συνέθεταν αφενός η οικονομική στενότητα και αφετέρου οι ιδιόρρυθμες πολεμικές συνθήκες, η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε ελάχιστα περιθώρια για ελιγμούς. Οι σφοδρές πολιτικές αντιπαραθέσεις σε συνδυασμό με τη δραστηριοποίηση των εθνικών προπαγανδών ανάγκασαν τους Φιλελευθέρους να υποχωρήσουν στις τοπικές πιέσεις και να ευνοήσουν τη ρουσφετολογική πολιτική, που εξάλλου είχε βαθιές τις ρίζες της στα φαινόμενα εκφυλισμού των χρόνων της τουρκοκρατίας. Ωστόσο, οι υποχωρήσεις αυτές ελάχιστα ευνόησαν τελικά τη διεύρυνση των βενιζελικών ερεισμάτων στη Μακεδονία. Ακόμη και κατά την περίοδο της συμμαχικής στρατιωτικής παρουσίας, η πολιτική διαφοροποίηση των εντοπίων είχε εκδηλωθεί δειλά με τη μορ-

"Βουλγάρες χωρικές, ντυμένες με ενδυμασίες της Αλβανίας". (Φωτογραφία του H. S. Creswell).

φή φιλοαντατικής μεν, αλλά αντιβενιζελικής πάντοτε, μακεδονικής κίνησης. Τέτοιες τοπικιστικές κινήσεις, με δεδομένα τα πολιτικά και στρατιωτικά αδιέξοδα, στις αρχές τις δεκαετίας του 1920, προσέλαβαν τη χροιά αγροτικών πολιτικών σχηματισμών σε μια προσπάθεια ανάδειξης εντοπίων ανεξαρτήτων υποψηφίων.

Το πλέγμα των σοβαρών αυτών προβλημάτων καθιστά απόλυτα κατανοητές, αλλά όχι αναγκαστικά αποδεκτές, πολλές από τις επιλογές και τις προτεραιότητες των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων. Πολύ πριν από τη μικρασιατική καταστροφή ήταν προφανές ότι ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός δεν ήταν σε θέση να διοικήσει χρηστά τους "αλλόφυλους" πληθυσμούς των νέων επαρχιών. Ακόμη όμως κι αν είχε τις απαραίτητες ικανότητες, δεν ήταν λίγοι αυτοί, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, που ευνοούσαν τη διαφθορά και επιθυμούσαν για λόγους προσωπικούς και κομματικούς την ανοιχτή αντιπαράθεση των πληθυσμιακών ομάδων. Είχε επίσης

Σκηνή στη λαχαναγορά της Θεσσαλονίκης. Φωτογραφία H. G. Dwight.

καταστεί σαφές ότι η αγροτική μεταρρύθμιση και τα συναφή εγγειοβελτιωτικά έργα αποτελούσαν μονόδρομο για την επιβίωση της αγροτικής οικονομίας της Μακεδονίας και ταυτόχρονα εγγύηση της σταθερότητας και της αποδοχής της ελληνικής διοίκησης. Απαραίτητη ήταν ακόμη η άμεση διπλωματική ρύθμιση των σχέσεων με όλους τους γείτονες, φίλους και εχθρούς, που εξακολουθούσαν να θεωρούν την ελληνική Μακεδονία το πλέον βολικό πεδίο κάθε είδους διεκδικήσεων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 το Μακεδονικό Ζήτημα παρέμενε για πολλούς, ίσως όχι αδικαιολόγητα, "ανοιχτό". Τα δυσάρεστα γεγονότα που ακολούθησαν 20 χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, έδειξαν ότι η ρύθμιση των τεχνικών προβλημάτων, η ανταλλαγή των πληθυσμών και η εγκατάσταση τεραστίου αριθμού προσφύγων δεν ήταν οι μόνες προϋποθέσεις επίλυσής του. Η κάλυψη του ψυχολογικού κενού που άφησε η μακραίωνη οθωμανική παρουσία στη Μακεδονία, η παραγραφή των τελευταίων επιβιωμάτων της βαλκανικής κοινοπολιτείας και η ταυτόχρονη αποδοχή του εθνικού κράτους ήταν ζητούμενα που υπερέβαιναν κατά πολύ τις ικανότητες των πολιτικών του μεσοπολέμου και ίσως όχι μόνον αυτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anvel, Jacques, *Les travaux et les jours de l' Armee d' Orient 1915–1918* (Paris, 1921).

Αποστολάκου, Λητώ, "Βρετανική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: Μεταστροφή ή παλινδρόμηση; Η περίπτωση της Μακεδονίας, 1917–1918", *Ίστωρ*, 4 (1992), 89-114.

Barry, G.C., *Relief Work among the Villages of Mount Pangaion* (Athens, 1919).

Burnet, Etienne, *La Tour blanche. Armee d' Orient 1916–1917* (Paris, 1921).

Χασιώτης, Λουκιανός, "Μακεδονικό Μέτωπο, 1915–1918. Μια πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση", *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 8 (1996), 168–180.

Χεχίμογλου, Ευάγγελος, "Ένα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας", Ε. Χεχίμογλου (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 1994), σ. 75-90.

Γούναρης, Βασίλης Κ., "Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία", *Ελληνικά*, 41 (1990), 313-335.

Γούναρης, Βασίλης Κ., "Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870–1940", *Μακεδονικά*, 29 (1993–94), 209–237.

Gounaris, Basil C., "Doing Business in Macedonia: Greek Problems in British Perspective (1912-1921)", *European Review of History*, 5/2 (1998), 169-180.

Καλογήρου, Νίκος, "Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: Οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο", Γιώργος Μαυροκορδάτος–Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (Ηράκλειο, 1988), σ. 83–91.

Καραβίδας, Κ.Δ., *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις* (Αθήνα, 1931).

Κωστής, Κώστας, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο* (1919–1928) (Αθήνα, 1987).

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, "Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές: η περίπτωση των Σλαβοφώνων", *Πρακτικά ΙΣΤ Συνεδρίου της Πανελλήνιας Ιστορικής Εταιρείας* (Θεσσαλονίκη, 1995), σ. 407–421.

Yannis Mourelos, *L'intervantion de la Grece dans la Grande Guerre* (Athens, 1983).

Νανάκης, Ανδρέας, "Η στάση του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γενναδίου στην πατριαρχική εκλογή του 1921", Επιστημονική ημερίδα *Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος Αλεξιάδης 1912–1951* (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 128–140.

Πεταλίδου, Δέσποινα, *Η μακεδονική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φ.Λ.Σ., Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1998.

Πετρίδης, Παύλος, "Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης απέναντι στο αίτημα για ριζικές πολιτειακές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις", *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912: Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 1–3 Νοεμβρίου 1985) (Θεσσαλονίκη, 1986), σσ.131-139.

Πάλλης, Α.Α., *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912–1924* (Αθήνα, 1925).

Σατραζάνης, Αντώνης, "Το ειρηνικό έργο του Γαλλικού Στρατού στη Μακεδονία", Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 1994), σ. 91-112.

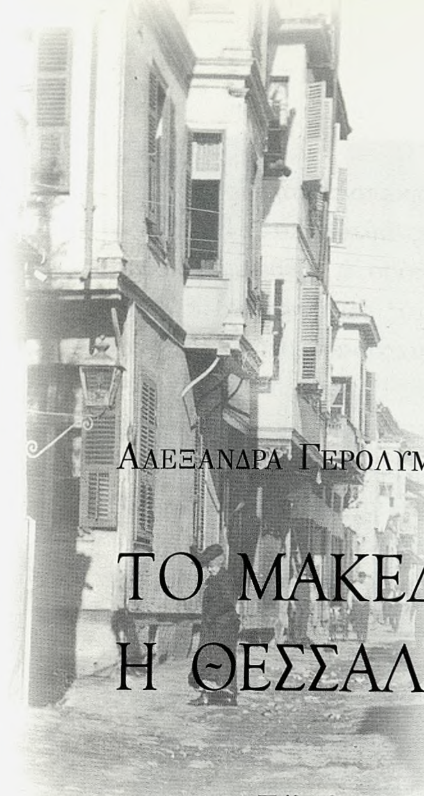
Σερέφας, Σάκης, "Η πλατεία Ελευθερίας στα 1916-1917: μαρτυρίες εποχής πίσω απ' την τζαμαρία ενός ζαχαροπλαστείου", *Εντευκτήριο*, τεύχος 11 (Ιούνιος 1990), 49-63.

Στεφανίδης, Γιάννης, "Μακεδονία του μεσοπολέμου", Ιωάννης Κολιόπουλος & Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία: Ιστορία, οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός* (Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 1992), τόμ. 2, σσ. 64-103.

Vermeulen, Hans, "Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού", Στάθης Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα* (Αθήνα, 1987), σσ. 221-244.

Ζαχοπούλου–Αποστολίδη, Κωνσταντίνα, *Γαλλική πολιτική και ξένες προπαγάνδες στη Μακεδονία* (μετάπτ.εργασία, Θεσσαλονίκη, 1990).

Ζάννας, Αλέξανδρος Δ., *Αναμνήσεις από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Η παλιννόστηση των ομήρων της Ανατολικής Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη, 1968).

Αλεξανδρα Γερολυμπου & Ευαγγελος Χεκιμογλου

ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ ΚΑΙ Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1915-1919

Πόλη διεκδικούμενη, πόλη στρατιωτική, πόλη μετέωρη:
η Θεσσαλονίκη των ερωτηματικών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Θεσσαλονίκη διανύει στην περίοδο 1915–1919 μία μεταβατική φάση, από τις πιο έντονες της νεότερης ιστορίας της. Η πολιτική και πολιτειακή ρευστότητα που συνδέεται με το σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης της Τριανδρίας, η εγκατάσταση της συμμαχικής στρατιάς, η έλευση προσφύγων, αλλά και στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων, η πυρκαγιά του 1917 και ο τρόπος με τον οποίον αντιμετωπίσθηκε, αποτελούν μερικές από τις παραμέτρους που θολώνουν τα περιγράμματα και δεν επιτρέπουν τον σχηματισμό μιας καθαρής ιστορικής εικόνας, και μάλιστα στα στενά χρονικά περιθώρια του Μεγάλου Πολέμου.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι, μετά το 1912 (οπότε η Θεσσαλονίκη απελευθερώνεται από τον ελληνικό στρατό) και σε όλη τη χρονική συνέχεια μέχρι το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, η πολιτική ταυτότητα, η αστική μορφή, η σύνθεση του πληθυσμού, ο χαρακτήρας και ο ρόλος της πόλης, είναι παράγοντες υπό αμφισβήτηση και, συχνά, υπό διεκδίκηση.

Αυτή η ρευστότητα σε όλα τα επίπεδα προσδίδει στη Θεσσαλονίκη του μακεδονικού μετώπου μία ατμόσφαιρα μυστηρίου, που στη σχετική φιλολογία κινείται συχνά κοντά στο μύθο. Η ιδιόρρυθμη νοσταλγία που συντροφεύει τις πολυάριθμες αναφορές, κυρίως ξένων στρατιωτικών και δημοσιογράφων, δεν μας επιτρέπει να αντιληφθούμε αν είναι η ιδιότυπη ιστορική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης εκείνη που γοητεύει ή απλώς η ακτινοβολία ενός αστικού κέντρου που προσφέρει χαλάρωση και ψυχαγωγία στους στρατιώτες.

Πλατεία Ελευθερίας, 1916. (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης).

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης υπολογίσθηκε ανεπισήμως το Μάρτιο του 1916 σε 165.704 άτομα, αυξημένος δηλαδή κατά 5% περίπου έναντι της απογραφής του 1913[1]. Ωστόσο, η σύνθεση του είχε αλλάξει σημαντικά. Ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 70% μέσα σε τρία χρόνια, πιθανόν λόγω της μεταναστευτικής κίνησης από άλλες περιοχές των Νέων Χωρών ή της Παλαιάς Ελλάδας, αλλά και της εγκατάστασης προσφύγων από την Τουρκία και τη Βουλγαρία[2]. Ο εβραϊκός πληθυσμός παρέμεινε, κατά τις στατιστικές, σταθερός. Αντίθετα, το ένα τρίτο των μουσουλμάνων κατοίκων αποχώρησε. Η μείωση, πάντως, του πραγματικού μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης πρέπει να ήταν μικρότερη από όση φαίνεται από τους αριθμούς που ακολουθούν, διότι το 1913 μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων προσφύγων είχε καταφύγει από τα μακεδονικά χωριά στη Θεσσαλονίκη[3]. Τέλος, το ολιγάριθμο βουλγαρικό στοιχείο συρρικνώθηκε, ενώ ο αριθμός των "ξένων" υπερδιπλασιάσθηκε.

Με βάση τα παραπάνω, οι Έλληνες αποτελούσαν, στα 1916, το 41% του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, έναντι 37% των Εβραίων και 18% των μουσουλμάνων. Με άλλα λόγια, χωρίς να αλλάξει ο αριθμός των εβραίων κατοίκων και με μια μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού μικρότερη από όση θα περίμενε κανείς, τρία χρόνια μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό βασίλειο, οι Έλληνες της πόλης αποτελούσαν την πλειονότητα.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ[4]

Η έλευση προσφύγων από τη Βουλγαρία και την Τουρκία ήταν ένα σημαντικό γεγονός που επηρέασε τη ζωή της πόλης. Πάνω από 150.000 πρόσφυγες βρήκαν προσωρινό ή μονιμότερο καταφύγιο στην ελληνική Μακεδονία, από τους οποίους 30.000 στη Θεσσαλονίκη. Αρχικά, η περίθαλψή τους περιορίστηκε στη χορήγηση άρτου και αργότερα τους δόθηκε μικρό χρηματικό βοήθημα, μέχρι να αποκατασταθούν επαγγελματικά. Η επαγγελματική αποκατάσταση για τους μεν αγρότες σήμαινε προσωρινή παραχώρηση κλήρου και κτηνών καθώς και γεωργικών εργαλείων, για τους δε τεχνίτες παραχώρηση εργαλείων. Για τους αγρότες επισκευάσθηκαν οικίες σε δημόσια κτήματα ή σε χωριά εγκαταλελειμμένα από μουσουλμάνους. Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων πάντως δεν στάθηκε δυνατόν να αποκατασταθεί, αφενός διότι είχαν διακοπεί οι εισαγωγές αροτριώντων κτηνών από τη Σερβία, αφετέρου διότι υπήρχε μεγάλη έλλειψη ξυλείας. Πολλοί από τους πρόσφυγες απασχολήθηκαν ως εργάτες στα οχυρωματικά έργα των συμμάχων. Η επαγγελματική απορρόφησή τους ήταν δύσκολη διότι η βιομηχανία απαιτούσε πεπειραμένους εργάτες, ενώ οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών κολίγους με αροτριώντα ζώα.

1. Σπύρος Λουκάτος, "Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης, στα μέσα της δεκαετίας του 1910", *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1986 [έκδοση Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης], σ. 111-112. Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 330-345.

2. Υπουργείον Οικονομικών, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, εν Αθήναις 1916, σ. 42 κ.έ.

3. Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, φ. 2.11.1912 και 29.11.1912.

4. Υπουργείον Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 6 κ. έ.

Αταύτιστος δρόμος πάνω από την Εγνατία. (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης).

ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ

Η υγειονομική κατάστασή των προσφύγων ήταν άθλια, γι' αυτό και ένα από τα κύρια μελήματα της Επιτροπής Προσφύγων, που συστήθηκε με μέλη ανώτερους δημόσιους υπάλληλους, ήταν η ίδρυση ενός προσφυγικού νοσοκομείου στη Θεσσαλονίκη[5]. Η στέγαση μέρους αυτών που κατέφυγαν στην πόλη έγινε πρόχειρα σε παραπήγματα κοντά στο στρατώνα της Αγίας Παρασκευής[6]. Στη συντήρησή τους συνέβαλαν φιλανθρωπικές οργανώσεις.

Στη Θεσσαλονίκη, εκτός από το Δημοτικό Νοσοκομείο (νυν Άγιος Δημήτριος) το παλιό στρατιωτικό νοσοκομείο (πρώην δημοτικό, δίπλα στο Λευκό Πύργο) και το νέο στρατιωτικό νοσοκομείο (νυν 424 ΓΣΝΕ) —κτίρια που κληροδοτήθηκαν από την οθωμανική διοίκηση— είχαν κατασκευαστεί τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας μερικά νοσοκομεία από τις τοπικές κοινότητες, όπως το εβραϊκό νοσοκομείο Χιρς και το ελληνορθόδοξο Θεαγένειο νοσοκομείο (λειτουργούσε από πολύ παλαιότερα, αλλά μεταφέρθηκε σε νέο κτίριο εκτός πόλεως μετά την πυρκαγιά του 1890). Ενδιαφε-

5. Ευάγγελος Χεκίμογλου, "Η ίδρυση και οι δραστηριότητες του τμήματος Θεσσαλονίκης του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού", *ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1996, 478 κ. έ.

6. Υπουργείον Οικονομικών, *ό.π.*

ρόμενες χώρες είχαν προχωρήσει, επίσης, στην κατασκευή νοσοκομείων, όπως π.χ. το ρωσικό νοσοκομείο και το ιταλικό νοσοκομείο. Υπήρχε επίσης και το γνωστό νοσοκομείο των Αδελφών του Ελέους. Νοσηλευτικά ιδρύματα, που είχαν κάποια σχέση με το ελληνικό κράτος, ήταν τα εξής: νοσοκομείο προσφύγων (νυν Κεντρικό), αστυκλινική προσφύγων, δημόσιο απολυμαντήριο, νοσοκομείο λοιμωδών νόσων, νοσοκομείο αφροδισίων νοσημάτων, νοσοκομείο φυλακών επταπυργίου[7].

Οι συμμαχικές αρχές έλαβαν αποτελεσματικά υγειονομικά μέτρα, κυρίως για την καταπολέμηση της ελονοσίας, η οποία μάστιζε τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης και των πέριξ αυτής περιοχών. Ίδρυσαν επίσης στρατιωτικά νοσοκομεία, αφού προηγουμένως έλυσαν το πρόβλημα της ύδρευσης, μεταφέροντας νερό από τα υψώματα[8].

Η Τριανδρία συνέστησε νέο (δεύτερο, εκτός από αυτό της Αθήνας) διοικητικό συμβούλιο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, το οποίο επανδρώθηκε κυρίως με στελέχη της και ορισμένους τοπικούς πολιτευτές και τραπεζίτες. Ο Ερυθρός Σταυρός λειτούργησε δικό του νοσοκομείο, από το Φεβρουάριο του 1917[9].

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

Η έκτακτη κατάσταση οδήγησε στο σχηματισμό φιλανθρωπικών ομάδων, πέρα από όσες ήδη δρούσαν επί τουρκοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικός, αλλά όχι εξαντλητικός, ο κατάλογος των φορέων που πραγματοποίησαν εράνους μέσα στο 1916[10]: Ελληνικό Γηροκομείο, Ελληνικό Βρεφοκομείο, Ελεήμων Αδελφότης Κυριών, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Κυριών, Επιτροπή εράνων υπέρ των πτωχών τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, Ισραηλιτικό Νοσοκομείο, Επιτροπή περιθάλψεως προσφύγων, Μπικούρ Χολίμ, Σύνδεσμος Συντεχνιών, Alliance Israelite, Ιταλικό Νοσοκομείο, Ορφανοτροφείο Καρόλου Αλλατίνι, Σύλλογος "Αγαθοεργία", Σύλλογος "Ηρακλής", Συσσίτιο Προσφύγων, Mission Laique Fransaise, Μουσική Εταιρεία Θεσσαλονίκης, Διδασκαλείο Θηλέων, Θρακικός σύλλογος και πρόσφυγες Θράκης, Ορφανά Πολέμου, Λύκειον Κυριών, Φιλόπτωχος Αδελφότης Καθολικών Κυριών, Άποροι Αρμένιοι.

Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

Η μεσαιωνική δομή της περιτειχισμένης πόλης είχε υποστεί μεταλλάξεις μεταξύ των ετών 1870 και 1890, όταν ορισμένες διανοίξεις βασικών αξόνων, καθώς και μερικές οργανωμένες παρεμβάσεις στο λιμάνι, στην παραλία και την πλατεία Αγίας Σοφίας είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν πυρήνες με σύγχρονες προδιαγραφές αστικών χώρων. Παράλληλα, οι οθωμανικές αρχές είχαν ενθαρρύνει την επέκταση της πόλης εκτός του ιστορικού πυρήνα. Ειδικά στην ανατολική περιοχή, ένα επίμηκες παραθαλάσσιο προάστιο, με

7. Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 118-119.

8. Εφημερίδα Φως, φ. 27.2.1917. Υπουργείον Οικονομικών, *ό.π.* σ. 42. Αντώνης Σατραζάνης, "Το ειρηνικό έργο του Γαλλικού Στρατού στη Μακεδονία", *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη: Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Θεσσαλονίκη 1994 [έκδοση Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος], σ. 97-99, 106-110.

9. Ευάγγ. Χεκίμογλου, " Η ίδρυση και οι δραστηριότητες...", *ό.π.*, σ. 480 κ.έ.

10. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Αρχείο Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης, κόπια 1916.

Άνω Πόλη: Αδιαμόρφωτοι χωματόδρομοι. Ύδρευση με δημόσιες βρύσες. (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης).

καθαρά ευρωπαϊκό χαρακτήρα, είχε προσελκύσει τα μεσαία και υψηλά εισοδήματα που ανήκαν σε όλες τις θρησκευτικές κοινότητες της πόλης. Αντίθετα, στα δυτικά η εγκατάσταση των βασικών μεταφορικών υποδομών (λιμάνι, σιδηρόδρομοι), η παρουσία οχλουσών δραστηριοτήτων και η κακή ποιότητα των εδαφών συνέβαλαν στη δημιουργία προσφυγικών γκέτο και εξαθλιωμένων φτωχογειτονιών, με αυξημένα προβλήματα διαβίωσης. "Η πόλις η περιλαμβανομένη εντός των μεσαιωνικών τειχών δεν απέβαλεν ακόμη την παλαιάν μορφήν της" έγραφε ο Π. Κοντογιάννης στα 1913. Και συνέχιζε γνωρίζοντας πόσο ισχυρές είναι οι ιστορικές αδράνειες: "Δεν θα την αποβάλη δε και μετά πάροδον ίσως αιώνων".

Μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1912, οι νέες αρχές προβληματίσθηκαν από τον υπερβολικό κατακερματισμό της ιδιοκτησίας στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, διότι εξαιτίας του οποιαδήποτε βελτιωτική επέμβαση θα ήταν εξαιρετικά δυσχερής, ενώ θεωρήθηκε ενοχλητική η έλλειψη ενός ισχυρού κεντρικού σημείου. Ακόμα και οι περιοχές γύρω από την Αγία Σοφία, που είχαν ξανακτισθεί μετά την πυρκαγιά του 1890, ήταν αδύνατον να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες για υποδομές, εγκαταστάσεις οικονομικών δραστηριοτήτων, προσέλκυση επενδύσεων, ή έστω και στην κίνηση με αυτοκίνητο, ανάγκες που προβάλλουν επιτακτικές. Η ελληνική διοίκηση, παρά τα λοιπά συσσωρευμένα προβλήματα, δεν παραλείπει να ασχοληθεί με την πολεοδομική αναδιάρθρωση της πόλης. Οι ελληνικές αρχές, αμέσως μετά την εγκατάστασή τους το 1913, σε συνεργασία με τον μουσουλμάνο δήμαρχο Osman Sami Bey, όρισαν μία επιτροπή για τη σύνταξη σχεδίου ευπρεπισμού της πόλης[11].

11. Κατερίνα Καριζώνη, "Ο πρώτος προϋπολογισμός του Δήμου μετά την απελευθέρωσή [1913]", *Θεσσαλονίκη [Επιστημονική επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης]*, 4 (1994), σ. 225.

Ακόμη, ο Κ. Ρακτιβάν, αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στη διάρκεια των πρώτων μηνών μετά την απελευθέρωση, όρισε επιτροπή για την εκπόνηση νέου σχεδίου, με εισηγητή τον αρχιτέκτονα Α. Ζάχο. Ίσως η πρόταση του τελευταίου για τη δημιουργία ενός point font στην περιοχή του Λευκού Πύργου να συμπυκνώνει αυτήν την προβληματική. Δεν αποκλείεται να υπήρξαν σκέψεις για τη μεταφορά του κέντρου της πόλης εγγύτερα προς τις ανατολικές συνοικίες, την πλέον ευρωπαϊκή περιοχή της. Είναι αξιοσημείωτο ότι, στην περίοδο 1916-1917, όλες οι κυβερνητικές λειτουργίες, τα συμμαχικά επιτελεία και τα ξένα προξενεία βρίσκονταν προς αυτήν ή σε αυτήν την περιοχή. Με το Διάταγμα 2298/7.5.1917 της Προσωρινής Κυβέρνησης "τροποποιήθηκε το σχέδιο πόλεως", *δια της ευρύνσεως της Πλατείας του Λευκού Πύργου και των περί αυτήν οδών κατασκευής νέας πλατείας μεταξύ των υπαρχουσών τοιούτων Λευκού Πύργου και Πεδίου του Άρεως*[12].

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Την οικονομική γεωγραφία της πόλης δείχνουν τα στοιχεία για τον κτηματικό φόρο του έτους 1916, στο βαθμό που αυτά ανταποκρίνονται στην πραγματική αξία των ακινήτων[13].

Η Ανατολική περιοχή (Νέα Θεσσαλονίκη) συγκέντρωνε ήδη 26% των φορολογουμένων και 21% του κτηματικού φόρου. Η Δυτική περιοχή (δυτικώς της πύλης Βαρδαρίου) συγκέντρωνε μόνον 8,5% των φορολογουμένων και 7% του φόρου.

Έτσι, τα δύο τρίτα των φορολογουμένων και το 72% του φόρου παρέμεναν συγκεντρωμένα στην παλαιά πόλη. Στην περιοχή βορείως της Εγνατίας, μέχρι το βόρειο τείχος, βρίσκονταν εγκατεστημένοι οι περισσότεροι ιδιοκτήτες-φορολογούμενοι της πόλης, και συγκεκριμένα το 39%, που όμως πλήρωναν μόνο το 23% του συνολικού κτηματικού φόρου. Αντίθετα, η ζώνη μεταξύ Εγνατίας και παραλίας, με 27% των φορολογουμένων, πλήρωνε ποσοστό 49% του όλου κτηματικού φόρου, μοιρασμένο εξίσου ανάμεσα στα δύο τμήματα: Πρώτον, Βενιζέλου–Νίκης–Αμύνης–Εγνατίας. Δεύτερον: Βενιζέλου–Εγνατία–26ης Οκτωβρίου–Κουντουριώτου. Δηλαδή, οι μεγάλες και ακριβές ιδιοκτησίες βρίσκονταν νοτίως της Εγνατίας οδού, ενώ αντίστροφα οι μικρότερες και φτηνότερες βρίσκονταν βορείως αυτής, στις μουσουλμανικές συνοικίες. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιδιοκτησία μεταξύ των μουσουλμάνων ήταν πιο συνηθισμένη, σε αντίθεση με τους Εβραίους, στους οποίους —όπως γνωρίζουμε και από άλλες πηγές— η εισοδηματική ανισότητα έφτανε σε μεγαλύτερο βαθμό. Πιο κοντά στον μέσο όρο βρίσκονταν το ανατολικό τμήμα της πόλης στο οποίο πλειοψηφούσαν οι Έλληνες.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΟΙ

Η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη επέφερε πολλές αλλαγές στη ζωή της πόλης. Με την έλευση της Στρατιάς της Ανατολής και τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε σταθμό 200.000 στρατιωτών, διογκώνονται οι λειτουργίες του εμπορίου, της ψυχαγωγίας, της παροχής υπηρεσιών προς το στρατό και τους πολυάριθμους επισκέπτες. Η πόλη εμφανίζει μία όψη ιδιότυπη, εύθυμη και απροσδιόριστη: Λειτουργεί ως πέρασμα προσφύγων, τυχοδιωκτών και συνωμοτών, πόλη στρατόπεδο και πόλη αναψυχής. Τα πολεοδομικά σχέδια του Ζάχου μοιάζουν να έχουν ξεθωριάσει το 1915. Η πλημμυρίδα των ξένων στρατιωτικών, που ξεπερνούν αριθμητικά τον πληθυσμό της πόλης, ανατρέπει το υφιστάμενο σκηνικό, ενώ ο πόλεμος αναστέλλει τους μακροπρόθεσμους εξωραϊστικούς προγραμματισμούς.

Ο χώρος της Θεσσαλονίκης αναπτύσσεται εντυπωσιακά προς τα δυτικά και καινούργιο όριο της πόλης γίνεται η νέα κοίτη του Δενδροποτάμου. Στο εκτεταμένο τρίγωνο που διαμορφώνουν οι άξονες Λεμπέτ (σημερινή οδός Λαγκαδά), Μοναστηρίου και ο Δενδροπόταμος, αναπτύσσονται στρατώνες και νοσοκομεία, που εξυπηρετούνται από νέους δρόμους και σιδηροδρομικές γραμμές. Στους ίδιους τόπους και στα ίδια παραπήγματα θα εγκατασταθούν, μετά το τέλος του πολέμου, οι στρατιές των προσφύγων ή πυροπλήκτων, επεκτείνοντας ουσιαστικά τις φτωχογειτονιές του Βαρδάρη και δημιουργώντας τις γνωστές, σήμερα, ως δυτικές συνοικίες της πόλης.

Ανατολικά, οι αλλαγές δεν είναι τόσο εκτεταμένες, αλλά αλλάζουν αισθητά το υπάρχον αστικό τοπίο. Οι ελεύθεροι χώροι μεταξύ Μικρού Καραμπουρνού και Βίλας Αλλατίνι μετατρέπονται στο πρώτο αεροδρόμιο της Θεσσαλονίκης. Στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης εγκαθίστανται πολυάριθμα στρατιωτικά νοσοκομεία, αφού προηγουμένως με υδραυλικά έργα λύνεται το πρόβλημα της ανεπάρκειας του νερού από τα πηγάδια.

Μεγάλοι χώροι δεσμεύονται στο εσωτερικό του ανατολικού προαστίου για τη στάθμευση των στρατιωτικών αυτοκινήτων. Η λεωφόρος Βασιλίσσης Όλγας και οι αρχοντικές κατοικίες που βρίσκονται στις δύο πλευρές της διαμορφώνουν τη σπονδυλική στήλη της πόλης, καθώς προσελκύουν όλες τις πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές λειτουργίες.

Η ΤΡΙΑΝΔΡΙΑ[14]

Συλλαλητήρια κατά του Κωνσταντίνου —στις 16-5-1916 στην πλατεία της Αγίας Σοφίας, στις 8-8-1916 στην πλατεία του Λευκού Πύργου— αποτέλεσαν προμηνύματα του επερχομένου κινήματος. Η εγκατάσταση της προσωρινής κυβέρνησης Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη μετέβαλε τη ροή της ζωής. Αν και το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη ήταν μία πρωτοβουλία τοπικών πολιτευτών και στρατιωτικών, που υποστηρίχθηκε βέβαια από τις γαλλικές αρχές, πολύ σύντομα ο μηχανισμός του νέου καθεστώτος επανδρώθηκε από υποστηρικτές του Βενιζέλου προερχόμενους από τη Νότια Ελλάδα.

12. Εισηγητής του διατάγματος ήταν ο σύμβουλος επί της Συγκοινωνίας Αλ. Κασσαβέτης. Προϋπήρξαν πράξεις του δημοτικού συμβουλίου.

13. Σπύρος Λουκάτος, " Η πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης, Αύγουστος 1917. Δύο ανέκδοτες εκθέσεις", *Θεσσαλονίκη [Επιστημονική επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης]*, 2 (1990), σ. 322-325.

14. Βλ. το συλλογικό έργο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη: Η Προσωρινή Κυβέρνηση*, ό.π.

Κίνημα Εθνικής Άμυνας (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης).

Η κυβέρνηση του Βενιζέλου δεν είχε πρωθυπουργό. Η ηγεσία ήταν συλλογική (τριμελής, εξ ου και Τριανδρία). Δεν είχε επίσης υπουργούς, παρά μόνον "συμβούλους" (με εξαίρεση τον υπουργό Στρατιωτικών). Επίσης δεν είχε υπουργεία αλλά "ανώτατες διευθύνσεις". Τέλος, θεωρούσε τον εαυτό της "προσωρινή" κυβέρνηση όχι ενός νέου κράτους, παρά του Βασιλείου της Ελλάδος (όπως αναγραφόταν στα έγγραφα και στην επίσημη εφημερίδα της). Παρ' όλα αυτά, συγκέντρωνε όλα τα στοιχεία (κυριαρχία, χώρα, λαό) που συνθέτουν ένα κράτος. Στην πράξη, η Τριανδρία έστησε ένα κρατικό μηχανισμό που ήταν έτοιμος ανά πάσα στιγμή να διαλυθεί και να συγχωνευθεί με το κράτος της Αθήνας.

Όταν η κυβέρνηση του Βενιζέλου εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, στις αρχές Ιουνίου 1917, μία από τις πρώτες ενέργειές της ήταν η κύρωση ΝΔ περί αμνηστίας στις Νέες Χώρες μέχρι τέλους Μαΐου. Στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκε αντιπρόσωπός της, ο οποίος διατήρησε τις αρμοδιότητες που είχε ο "σύμβουλος" εργασίας και βοηθητικών υπηρεσιών. Επίσης, στον ίδιο αξιωματούχο μεταβιβάσθηκαν οι αρμοδιότητες του υπουργού Επισιτισμού και Αυτάρκειας, τις οποίες επί Τριανδρίας ασκούσε ο σύμβουλος προμήθειας και κατανομής τροφίμων. Ο αντιπρόσωπος, με τον τίτλο του "κυβερνητικού επίτροπου", υπαγόταν στην εποπτεία του υπουργού εσωτερικών.

Η Τριανδρία εξέδωσε περί τα 3.500 διατάγματα, τα οποία αφορούσαν όλες τις πλευρές του βίου, από μισθολογικούς διακανονισμούς μέχρι άδειες επισκευής κτιρίων. Πολλά από τα διατάγματα αυτά επικυρώθηκαν από τη βουλή, μετά τον Ιούνιο του 1917, και έγιναν νόμοι του κράτους.

Τα βασικά σημεία στη δραστηριότητα της Τριανδρίας ήταν ο σχηματισμός στρατού και η εισαγωγή αγροτικής νομοθεσίας. Στη

Μουσουλμάνοι πρόσφυγες σε τέμενος (λεπτομέρεια φωτογραφίας που δημοσιεύτηκε από τον Ηλία Πετρόπουλο).

διάρκεια του επαναστατικού καθεστώτος, η Τριανδρία δε χορηγούσε προαγωγές στους αξιωματικούς του στρατού της, αν δεν προάγονταν ομοιόβαθμοί τους στο στρατό του κράτους της Αθήνας. Τον Οκτώβριο του 1917 όμως πέρασε νόμο με τον οποίον αναγνωρίζονταν διπλάσιος ο χρόνος υπηρεσίας στο στρατό της Εθνικής Άμυνας, όχι μόνο για τη σύνταξη, αλλά και για αρχαιότητα ή και προβιβασμό.

Η ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Για την ατμόσφαιρα στην πόλη είναι πολύ χαρακτηριστικοί οι φόβοι του τοπικού καταστήματος της Εθνικής Τράπεζας, όπως αποκαλύπτονται σε ένα έγγραφο της 5–12–1915: "[υφίστανται φόβοι]... *εκ τυχόν πυρκαϊάς δυναμένης να εκραγή είτε εκ βομβών ριπτομένων άνωθεν εξ εχθρικού προς τα ενταύθα ξένα στρατεύματα αεροπλάνου, είτε εξ άλλης αιτίας. Δυστυχώς, εν αποθήκαις της πόλεώς μας υπάρχουσι προσωρινώς εναποθηκευμένα πυρομαχικά, ανήκοντα κυρίως εις την Ρουμανικήν κυβέρνησιν, πυρομαχικά άτινα δυστυχώς, λόγω των επελθόντων εν τω μεταξύ γεγονότων, δεν κατέστη δυνατόν να φορτωθούν διά τον τόπον του προορισμού των. Εν περιπτώσει εκρήξεως αυτών εκ πυρκαϊάς ή άλλης οιασδήποτε αιτίας οι φόβοι καταστροφής της παλαιάς Θεσσαλονίκης αποβαίνουν άμεσοι. Έτεροι κίνδυνοι απειλούντες την πόλιν μας είναι και οι προκύψοντες εξ ατάκτου τυχόν υποχωρήσεως των αγγλο-γαλλικών στρατευμάτων. Εν τοιαύτη περιπτώσει οι φόβοι λεηλασιών και διαρπαγών, εκ μέρους διαφόρων στοιχείων, ευρισκομένων εν αυτοίς τούτοις τοις ξένοις στρατοίς είτε και εκ προσφύγων Σέρβων και ιδίως τούτων και άλλων δεν είναι μικροί*"[15]. Ο κίνδυνος ήταν υπαρκτός, διότι τα ελληνικά στρατεύματα είχαν αποχωρήσει από την στρατιωτική περιοχή της Θεσσαλονίκης, εκτός από μία μεραρ-

15. Ιστορικό αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, Κόπια 1915.

χία. Αν κι αυτή υποχωρούσε, η χωροφυλακή θα ήταν ανίσχυρη να αντιμετωπίσει "τυχόν κινήματα λεηλασίας".

Πάντως, το τμήμα της πόλης κοντά στο λιμάνι δεν κινδύνεψε από βομβαρδισμούς, παρά μόνο λίγες φορές, όπως στις 14 Μαρτίου 1916, οπότε βόμβες από γερμανικά αεροπλάνα έκαναν μικρές ζημίες στην περιοχή του Αγίου Μηνά[16].

Οι γαλλικές αρχές επέβαλαν στρατιωτικό νόμο (Μάιος 1916) και αυστηρή αστυνομική επιτήρηση στη Θεσσαλονίκη. Ασκούσαν, χωρίς εξαίρεση, λογοκρισία στην αλληλογραφία και ανέπτυξαν πολυπρόσωπες υπηρεσίες πληροφοριών και καταστολής, χρησιμοποιώντας Έλληνες πληροφοριοδότες. Ανάλογη ήταν η δραστηριότητα και των βρετανικών υπηρεσιών. Μέρος της δραστηριότητας των συμμαχικών υπηρεσιών απορροφούσε η παρακολούθηση και η δίωξη των μοναρχικών και των γερμανόφιλων. Το ίδιο ισχύει και για την ελληνική χωροφυλακή[17]. Είναι χαρακτηριστικό ότι συνελήφθη ένας καταστηματάρχης διότι είχε ανηρτημένη στο κατάστημά του μια διαφημιστική αφίσα με τον Κωνσταντίνο[18]. Εξίσου χαρακτηριστικό είναι και το επεισόδιο που μνημονεύει η Αγγελική Μεταλλινού για τη σύλληψη και τη βίαια προσαγωγή της ίδιας και της αδελφής της από άτακτους βενιζελικούς, επειδή οι δύο αδελφές είχαν μοναρχικά φρονήματα[19]. Το 1916, ένας αγράμματος καταστηματάρχης που τύλιξε εν αγνοία του το εμπόρευμά του σε γερμανική προκήρυξη, καταδικάσθηκε σε θάνατο[20].

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Οι αναπτυξιακοί στόχοι του ελληνικού κράτους για τη Θεσσαλονίκη τέθηκαν από τις πρώτες μέρες μετά την απελευθέρωσή της και είχαν δύο βασικούς άξονες: Πρώτον, τη σιδηροδρομική[21], και στη συνέχεια την εμπορική, σύνδεση της πόλης με την Παλαιά Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτόν και η Παλαιά Ελλάδα θα συνδεόταν με την Ευρώπη. Δεύτερον, την αλλαγή του χαρακτήρα του λιμένος από εισαγωγικό σε διαμετακομιστικό, αλλαγή που είχε ως προϋπόθεση την επέκτασή του και την ίδρυση νέων εγκαταστάσεων[22].

Οι στόχοι αυτοί προϋπέθεταν την τοποθέτηση κεφαλαίων και κατά συνέπεια η επίτευξή τους απαιτούσε χρόνο. Το ζήτημα της ανάπτυξης συνδεόταν και με την γεωργική εκμετάλλευση των εδαφών της Μακεδονίας. Η ελληνική κυβέρνηση εξέτασε προσφορές από επιχειρήσεις, ελληνογαλλικές και αυστριακές, που αποσκοπούσαν να αναλάβουν την εκμετάλλευση των γαιών, σε συνδυασμό με σημαντικά εγγειοβελτιωτικά έργα[23]. Ο πόλεμος, σε συνδυασμό με το περίπλοκο ιδιοκτησιακό καθεστώς των γαιών, δεν επέτρεψε όμως την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Οι επιδράσεις της στρατιωτικής παρουσίας στην οικονομία και την καθημερινή ζωή της πόλης ήταν έντονες. Η σημαντικότερη ήταν η αύξηση της ζήτησης. Ο νομισματικός όγκος που διοχετεύθηκε στην πόλη από το γαλλικό και τον αγγλικό στρατό ξεπέρασε την

16. Ό.π., κόπια 1916.

17. Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο χαφιές: Το κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης, 1927*, Αθήνα 1995 [έκδοση "Ελληνικά Γράμματα], σ. 28-31.

18. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, φάκ. 118.

19. Αγγελική Τσιώμου, *Βιογραφικά και ιστορικά σημειώματα*, Θεσσαλονίκη 1941.

20. Κώστας Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1875-1920*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 217.

21. Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)* Θεσσαλονίκη 1951, σ. 45. Για το παλαιό πρόβλημα της σιδηροδρομικής σύνδεσης της Θεσσαλονίκης με την Νότια Ελλάδα βλ. Basil C. Gounaris, *Steam Over Macedonia, Socio-economic Change and the Railway Factor*, (Columbia University Press), New York 1993, σ. 58 κ.έ.

22. Γεώργιος Κοφινάς, "Το μέλλον της Θεσσαλονίκης υπό την ελληνικήν διοίκησιν", εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, φ. 18, 19 και 20 Απριλίου 1913. Δημοσιεύθηκε αυτοτελώς στη γαλλική γλώσσα, με τον τίτλο *La question de Salonique*, εκδόσεις της Εστίας, Αθήνα 1913. Αναδημοσίευση στο τεύχος *Η Θεσσαλονίκη στα 1912-1913: Έκθεση ιστορικών τεκμηρίων*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 8-13.

23. Αρχείο Αλεξάνδρου Διομήδη [στην κατοχή Νίκου Παντελάκη], φάκ. Δ70, Δ71, Δ85, Δ86.

Υπαίθριος οπωροπώλης. Οδός Φιλίππου. Στο βάθος η είσοδος της Ροτόντας. (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης).

αξία των εισαγωγών που πραγματοποιήθηκαν. Η πορεία αυτή επέτρεψε σε ορισμένους εμπόρους να συσσωρεύσουν σημαντικά κέρδη, τα οποία τοποθετήθηκαν στη Γαλλία[24]. Από το 1916, οι συμμαχικές αρχές επέβαλαν ποσοτικούς περιορισμούς στο εμπόριο, ενώ από τις αρχές του 1917 εισήχθησαν και συναλλαγματικοί περιορισμοί[25]. Η όλη κατάσταση οδήγησε σε έλλειψη τροφίμων. Από το Φεβρουάριο του 1917 άρχισε η διανομή του ψωμιού με δελτίο, σύστημα που γενικεύθηκε σταδιακά σε όλα τα τρόφιμα[26]. Το 1918 η έλλειψη ήταν ακόμη μεγαλύτερη[27]. Οι τιμές των τροφίμων, αλλά και των άλλων αγαθών, διπλασιάζονταν σχεδόν κάθε χρόνο. Η αύξηση των τιμών επιταχύνθηκε μετά την πυρκαγιά του 1917[28].

Η Ελευθέρα Ζώνη, που προωθήθηκε νομοθετικά το 1914, σύμφωνα με τους οραματισμούς του Γεωργίου Κοφινά[29], με στόχο να διευκολύνει το εμπόριο της Θεσσαλονίκης με τις βαλκανικές και

24. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Αρχείο Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης, έγγραφο 7.11.1916.

25. Ό.π., έγγραφα 22.12.1917 και 11.1.1918.

26. Εφημερίδα *Φως*, φ. 28.2.1917.

27. Βλ. *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, φ. 3.11.1918, 20.11.1918, 11.12.1918, 24.12.1918, 31.11.1919.

28. Ευάγγελος Χεκίμογλου, "Τιμές και μισθοί κατά τη μεγάλη πυρκαγιά", *Μακεδονική Ζωή*, 303 (Αύγουστος 1991), σ. 14-19. Γεώργιος Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήναι 1914, σ. 213.

29. Γ. Κοφινάς, αυτ., έκθεση 150/5.6.1913.

άλλες χώρες, δεν υλοποιήθηκε, λόγω του πολέμου. Το εμπόριο μειώθηκε αναπόφευκτα, όχι μόνο ένεκα της αλλαγής των συνόρων, αλλά και επειδή σημαντικές πιστώσεις Εβραίων εμπόρων της πόλης σε αγορές της ενδοχώρας, που έμειναν πίσω από τα νέα σύνορα, πάγωσαν και χάθηκαν[30]. Και βέβαια οι εχθροπραξίες, κατά τη διάρκεια του πολέμου, οδήγησαν σε περαιτέρω συρρίκνωση[31].

Η περιορισμένη σε έκταση βιομηχανία της Θεσσαλονίκης αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα ήδη από την εποχή του ιταλο-τουρκικού πολέμου (1911), τα οποία επιδεινώθηκαν με την αλλαγή των συνόρων[32]. Η διάθεση των προϊόντων ήταν προβληματική και, από το 1913, υπήρξε και αδυναμία προμήθειας πρώτων υλών[33]. Οι δυσκολίες όμως θεωρήθηκαν συγκυριακές και αντισταθμίζονταν από την προοπτική της ουσιαστικής οικονομικής σύνδεσης ανάμεσα στην Παλαιά και την Νέα Ελλάδα. Το 1914 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας με πρόεδρο τον Περικλή Χατζηλαζάρου, το 1916 ο Εμπορικός Σύλλογος με πρόεδρο τον Αθανάσιο Μακρή, ενώ συνέχισε τη λειτουργία του το Εμπορικό Επιμελητήριο με πρόεδρο μέχρι το 1917 τον Μεχμέτ Καπαντζή και, στη συνέχεια, τον Κλέωνα Χατζηλαζάρου[34].

ΝΟΜΙΣΜΑ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΕΣ

Η Ελλάδα μόλις το 1915 μπόρεσε να εισαγάγει νομοθετικά μέτρα για την κυκλοφορία της δραχμής στη Μακεδονία. Τα μέλη του ΔΟΕ απαίτησαν είτε να εισαχθεί στις Νέες Χώρες η δραχμή με πλήρη συναλλαγματική κάλυψη, είτε να κυκλοφορήσει ξεχωριστό χαρτονόμισμα, με ισχύ μόνο στις Νέες Χώρες. Ο νόμος του 1915 (που επέτρεψε περιορισμένη κυκλοφορία της δραχμής) ήταν ένας συμβιβασμός, που επιτεύχθηκε με την πολιτική παρέμβαση των συμμάχων. Η εισαγωγή της δραχμής σε συνδυασμό με την εγκατάσταση υποκαταστήματος της εκδοτικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη (1913) επέφεραν αρνητικές συνέπειες στην κερδοφορία των τοπικών τραπεζών, οι οποίες εκμεταλλεύονταν τις συναλλαγματικές διαφορές, σε μια πολυνομισματική οικονομία[35].

Στις αρχές του 1915 συνεστήθη, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, η Γεωργική Τράπεζα Μακεδονίας, με στόχο να εισπράξει τα δάνεια που είχε χορηγήσει στους αγρότες η οθωμανική αγροτική τράπεζα, η Zirat Bankasi. Δημιουργήθηκε έτσι μία ευκαιρία για την ανάπτυξη της αγροτικής πίστης στο μακεδονικό χώρο και τον περιορισμό της τοκογλυφίας, μέσα από τη λειτουργίας μίας αποκεντρωμένης δημόσιας τράπεζας[36]. Το 1916 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη η Ionian Bank Ltd.

Η Τριανδρία δεν εισήγαγε νέο νόμισμα, περιοριζόμενη σε πιέσεις προς την ελεγχόμενη από τον Κωνσταντίνο διοίκηση της εκδοτικής Τράπεζας για να εξασφαλίσει επάρκεια δραχμών στη Θεσσαλονίκη και τις άλλες μακεδονικές πόλεις. Ο εφοδιασμός των στρατιωτών γινόταν με απευθείας αγορές από την πόλη ή με εισαγωγές από το εξωτερικό. Οι πληρωμές τους πραγματοποιούνταν με συνάλλαγμα, το οποίο προηγουμένως δραχμοποιούσαν στις τράπεζες της Θεσσαλονίκης, καθώς και με προκαταβολές σε δραχμές που διενεργούσε η (εκδοτική) Εθνική Τράπεζα. Σε ορισμένες περιόδους, παρατηρήθηκε έλλειψη δραχμών, οπότε και οι συναλλαγές γίνονταν σε γαλλικά φράγκα[37]. Οι τράπεζες εκμηδένισαν σχεδόν τις πιστώσεις τους, με εξαίρεση τις μεγάλες καπνεμπορικές εταιρείες και τους κατόχους τίτλων. Το βασικό πεδίο τραπεζικών εργασιών ήταν το συνάλλαγμα.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Η επιβολή της ελληνικής νομοθεσίας έγινε σταδιακά, μέχρι το τέλος του 1914. Ειδικώς για τις μεταβιβάσεις γης λήφθηκε υπόψη και ο οθωμανικός νόμος περί γαιών, ο οποίος κατέστη εσωτερικό ουσιαστικό δίκαιο. Η απαγόρευση των μεταβιβάσεων ακινήτων, με το νόμο 341/1914 και το διάταγμα της 15 Οκτωβρίου 1915, διετάραξε τους μηχανισμούς της αγοράς. Η Προσωρινή Κυβέρνηση επίσης απαγόρευσε τις δικαιοπραξίες ακινήτων στη Μακεδονία. Το Νοέμβριο του 1917 ανανεώθηκε η απαγόρευση της μεταβίβασης ακινήτων στις Νέες Χώρες. Ειδικά στη Μακεδονία απαγορεύθηκε η μίσθωση ακινήτων πέρα της πενταετίας και *στη Θεσσαλονίκη ακόμη και η μίσθωση αστικού ακινήτου πέρα από ένα χρόνο* [Β.Δ. 2.11.1917].

Πάντως, τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, η ελληνική δικαιοσύνη συνάντησε πολλά εμπόδια για τη λειτουργία της στο μακεδονικό χώρο. Στην περίοδο της Τριανδρίας εμφανίσθηκαν φαινόμενα αρνησιδικίας, στο βαθμό που πολλοί δικαστές δεν συνεργάσθηκαν με το καθεστώς του Βενιζέλου.

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ

Η δραστηριότητα των εργατικών σωματείων ήταν ιδιαίτερα έντονη, υπό τις συνθήκες έστω και περιορισμένης ελευθερίας της ελληνικής διοίκησης. Παρά τις διώξεις και τις εκτοπίσεις, σημειώνονται σοβαρότατες απεργιακές κινητοποιήσεις το 1914 και 1915. Δίπλα στη Φεντερασιόν, δραστηριοποιούνται και άλλες συντηρητικές εργατικές οργανώσεις.

Η Τριανδρία, με στόχο τη χρησιμοποίηση των σοσιαλιστικών στοιχείων στην εξωτερική πολιτική της, προσπάθησε να έρθει σε κάποιο συμβιβασμό με τα εργατικά σωματεία της πόλης, διευρύνοντας τις περιορισμένες ελευθερίες και τοποθετώντας, μεταξύ άλλων, και τον σοσιαλιστή Γιανιό σε καίρια κρατική θέση. Απελευθέρωσε τον Μπεναρόγια και το Γιονά, εκτοπισμένους σοσιαλιστές εργατικούς ηγέτες, τον Ιανουάριο του 1917. Ωστόσο αναμίχθηκε ενεργά στο εργατικό κίνημα. Η ζωτικότητα του τελευταίου στράφηκε, μετά την πυρκαγιά του 1917, στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των πυροπαθών.

30. G.N.Cofinas, *Salonique; son avenir*, Athénes 1913, σ. 35-38. Πρβλ. Ρ. Μόλχο, "Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος", *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 288.

31. Από το Σεπτέμβριο του 1918 έπαυσαν εντελώς οι εξαγωγές, διότι δεν υπήρχαν προϊόντα. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Αρχείο Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης, έγγραφο 18.9.1918.

32. Γεώργιος Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν*, Θεσσαλονίκη 1936, σ. 164-167. Γεώργιος Κοφινάς, *ό.π.*, 215, 222-224, 226.

33. Βασίλης Γούναρης, " Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου", *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1990 [έκδοση ΙΜΧΑ], σ. 140.

34. Ευαγγελία Βαρέλλα, *Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, χρονικό 1919-1994*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 9.

35. Ευάγγελος Χεχίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκης: Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*. Θεσσαλονίκη 1987, σ. 94 κ.έ.

36. Ευάγγελος Χεχίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδην, Δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 51 κ.έ.

37. Ευάγγελος Χεχίμογλου, "Ένα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας", στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, ό.π.

ΤΥΠΟΣ[38]

Πολλά προβλήματα είχε και ο Τύπος στη διάρκεια του πολέμου. Η γαλλική διοίκηση συνέστησε υπηρεσία λογοκρισίας, με συχνές επεμβάσεις στις εφημερίδες (από παύση μέχρι αφαίρεση στήλης). Επίσης, η Τριανδρία απαγόρευσε την αναγραφή ειδήσεων "θιγουσών το έργον της επαναστάσεως". Αναφέρθηκαν, ίσως για να δικαιολογηθούν τα μέτρα καταστολής, περιπτώσεις εξαγοράς εφημερίδων και δημοσιογράφων από αυστριακούς, γερμανικούς και τουρκικούς κύκλους. Επίσης κατηγορήθηκαν οι φιλογαλλικές εφημερίδες ότι έπαιρναν επιδοτήσεις από γαλλικές πηγές. Σημειώθηκαν ακόμη βίαια επεισόδια κατά εφημερίδων από ταραχοποιά στοιχεία.

Εν τούτοις παρατηρείται αύξηση του αριθμού των εφημερίδων, τόσο των ελληνόγλωσσων όσο και των ξενόγλωσσων (στη γαλλική, αγγλική, σερβική, ρωσική, τουρκική και ιταλική γλώσσα). Οι περισσότερες από τις εφημερίδες αυτές απευθύνονταν στα ξένα στρατεύματα. Τη μεγαλύτερη κυκλοφορία φαίνεται να είχε η *Balkan News* με 25.000 φύλλα, η οποία εκδιδόταν από το 1915 ως το 1919.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Οι σχέσεις της Τριανδρίας με την ελληνική κοινότητα της πόλης ήταν περιορισμένες. Η κυβέρνηση και η ανώτερη υπαλληλία της στελεχώθηκαν αποκλειστικά σχεδόν με πρόσωπα που ήλθαν από τη νότια Ελλάδα ή το εξωτερικό. Είναι βέβαιο ότι η Τριανδρία δεν χρησιμοποίησε σε καίριες θέσεις τους ηγέτες της κοινότητας, με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Αγγελάκη, γιο του επί δεκαετίες ενεργού κοινοτικού παράγοντα και επιχειρηματία Δημοσθένη Αγγελάκη. Ο Αγγελάκης διορίσθηκε δήμαρχος, στη θέση του μουσουλμάνου Osman Sami Bey, ο οποίος υπήρξε από τους μακροβιότερους δημάρχους της πόλης και παρέμεινε, και μετά την αντικατάσταση του, μέλος του δημοτικού συμβουλίου. Το τελευταίο διατήρησε το μικτό θρησκευτικό χαρακτήρα του

Ο μητροπολίτης Γεννάδιος, πνευματικός ηγέτης αλλά και ex officio πρόεδρος των διοικητικών οργάνων της ελληνορθόδοξης κοινότητας, έδωσε την υποστήριξη του στο Βενιζέλο. Η σύγκλιση της Ιεραρχίας των Νέων Χωρών[39] εξέφραζε και τις επιθυμίες της Τριανδρίας (Απρίλιος–Μάιος 1917). Γι' αυτό και περιορίσθηκαν στο ξενοδοχείο Μπρίστολ οι αντιβενιζελικοί αρχιερείς. Ο Βενιζέλος επιχορήγησε την έκδοση του περιοδικού "Γρηγόριος ο Παλαμάς", το οποία εξακολουθεί να εκδίδεται από το 1917. Η Τριανδρία, πάντως, δεν ανέλαβε τη μισθοδοσία των ιερέων, οι οποίοι αντιμετώπισαν σοβαρό πρόβλημα διαβίωσης, διότι επικράτησε η γενική εντύπωση ότι την μισθοδοσία είχε αναλάβει η κυβέρνηση και οι ενορίτες δεν ήταν πρόθυμοι να συμβάλουν σ' αυτήν[40].

Η ελληνική κοινότητα διέθετε αυτάρκεια στην αντιμετώπιση των βασικών αναγκών της, η οποία όμως απειλήθηκε αμέσως μετά την απελευθέρωση. Με νόμο του 1914, η διαχείριση των σχολικών εσόδων, ενός από τους κυριότερους τομείς της κοινοτικής αυτενέργειας, πέρασε κάτω από τον έλεγχο του υπουργείου της παιδείας. Για το λόγο αυτόν, το 1915 η κοινότητα πραγματοποίησε αναδιανομή των περιουσιακών στοιχείων, μεταβιβάζοντας ακίνητα από την ελεγχόμενη εφορεία των σχολείων σε άλλες εφορείες ή και ναούς[41].

38. Μανώλης Κανδυλάκης, "Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο", *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 299 κ.έ.

39. Αθανάσιος Καραθανάσης, "1912-1924. Η πρώτη δωδεκαετία, κατόπιν θυέλλης, αρχιερατείας του Γενναδίου. Αγωνίες και προβλήματα", *Επιστημονική Ημερίδα: Ο Μητροπολίτης Γεννάδιος Αλεξιάδης (1912-1951)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 157 κ.έ.

40. Αθανάσιος Καραθανάσης-Αρχιμ. Γεώργιος Τριανταφυλλίδης, *Η Επισκοπική Σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994 [έκδοση ΕΜΣ], σ. 117 κ.έ.

Πυροπαθείς ψάχνουν στα ερείπια (λεπτομέρεια φωτογραφίας που δημοσιεύτηκε από τον Ηλία Πετρόπουλο).

Η ΠΥΡΚΑΓΙΑ

Δεν μπορούμε βέβαια να ξέρουμε πώς θα είχε εξελιχθεί η πόλη χωρίς την πυρκαγιά του 1917, η οποία πέντε χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και πέντε χρόνια πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, αποτελεί ένα ακόμη ορόσημο στην ιστορία της πόλης. Ταυτόχρονα με την αλλαγή του κρατικού πλαισίου αλλά και ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού της, η Θεσσαλονίκη άλλαξε και ως προς την χωρική της υπόσταση.

Η φωτιά που κατέκαυσε σε τριάντα δύο ώρες 120 εκτάρια του σημαντικότερου τμήματος του ιστορικού κέντρου (70.000 άστεγοι, τα τρία τέταρτα των οποίων ήταν Εβραίοι) εξαφάνισε ουσιαστικά την ανατολίτικη όψη της πόλης και εξάλειψε την παραδοσιακή της διάρθρωση. Η πρωτοφανής ταχύτητα με την οποίαν η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων αποφάσισε τον πλήρη ανασχεδιασμό της κεντρικής περιοχής, χωρίς να ξανασυζητήσει τα σχέδια Ζάχου, υπογραμμίζει τη διάθεση των ιθυνόντων να παρέμβουν με καταλυτικό τρό-

41. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, φάχ. 116. Πρβλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου και Ευάγγελος Χεκίμογλου, "Τα κτηματολόγια της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης ως πηγές Ιστορίας και Τοπογραφίας της πόλης. Το παράδειγμα των σχολείων", *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 379 κ.έ.

πο στο νέο γίγνεσθαι της πόλης. Υιοθετώντας τις πλέον πρόσφατες ιδέες και μεθόδους της σύγχρονης πολεοδομίας και αποφασίζοντας να αγνοήσει το προϋπάρχον καθεστώς ιδιοκτησίας και τις παραδοσιακές χρήσεις της γης, το κράτος χρησιμοποίησε την ανοικοδόμηση ως μοχλό για τον κοινωνικό, οικονομικό και χωρικό εκσυγχρονισμό της πόλης, για την άσκηση μεταρρυθμιστικής πολιτικής και την ενδυνάμωση της ελληνικής κυριαρχίας και παρουσίας στο χώρο της πόλης.

ΑΜΕΣΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΥΡΚΑΓΙΑΣ[42]

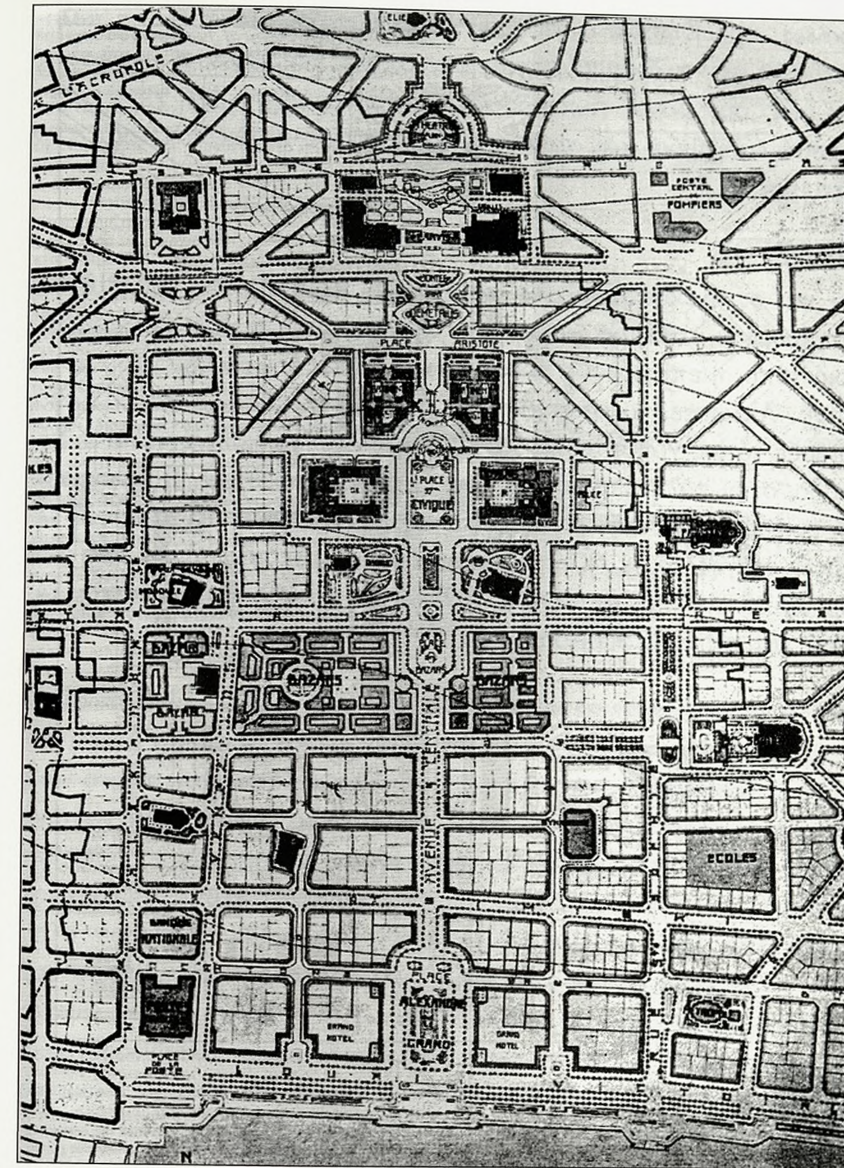
Η πυρκαγιά του 1917 ήταν το σημαντικότερο συμβάν της περιόδου. Οι συγκρούσεις και οι διενέξεις γύρω από την αντιμετώπιση του προβλήματος των άστεγων πυροπαθών, αλλά και τον τρόπο ανασχεδιασμού και ανοικοδόμησης της πόλης, είχαν πρωτεύουσα σημασία για τη Θεσσαλονίκη του 1918–1919. Με την απαγόρευση της ανοικοδόμησης και της μεταβίβασης ακινήτων, η αγορά γης εξαρθρώθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ενώ η ανοικοδόμηση απαγορεύθηκε στο καμένο τμήμα της πόλης, αυτό ακριβώς στο οποίο ήταν κατεξοχήν συγκεντρωμένη η γαιοπρόσοδος, στο ανατολικό τμήμα της πόλης συνεχίσθηκε η ανοικοδόμηση. Η συνέχιση των εμπορικών λειτουργιών στην καμένη περιοχή κατέστη δυνατή με τη προσωρινή εγκατάστασή τους σε παραπήγματα.

Η προστασία των πυροπαθών εκδηλώθηκε με επιτάξεις δημοσίων κτιρίων και ιδιωτικών δωματίων, με επιβολή ενοικιοστασίου και με τη δημιουργία προσωρινών καταυλισμών. Τα μέτρα αυτά ήταν αναγκαία, διότι οι τιμές των ενοικίων κορυφώθηκαν. Με ειδικό νόμο η κυβέρνηση απάλλαξε από το φόρο επιτηδεύματος και από τον κτηματικό φόρο τους πληγέντες από την πυρκαγιά.

ΕΠΑΝΑΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Το σχέδιο που εκπόνησε για τη Θεσσαλονίκη η διεθνής επιτροπή σχεδιασμού, υπό την καθοδήγηση του Γάλλου αρχιτέκτονα Ερνέστ Εμπράρ, αποτελεί μία ενδιαφέρουσα μεταφορά στην Ελλάδα των κυρίαρχων σχεδιαστικών απόψεων της εποχής στις τοπικές γεωγραφικές και ιστορικές ιδιομορφίες. Με το νέο σχέδιο που εφαρμόσθηκε, η πόλη απέκτησε κλασικές χαράξεις (άξονες, διαγωνίους, μνημεία, εστιακά σημεία), ένα ιεραρχημένο οδικό δίκτυο, συγκέντρωση των δημοσίων υπηρεσιών και δημιουργία ενός πολιτικού κέντρου, με δύο πλατείες, στον νέο άξονα της Αριστοτέλους. Αναδείχθηκαν τα βυζαντινά μνημεία της πόλης ως γενεσιουργά σημεία ενός δικτύου δημόσιων χώρων (πλατειών, πεζοδρόμων, δενδροφυτευμένων αρτηριών). Στην ίδια λογική οφείλεται η νέα χάραξη που συνδέει τη Ροτόντα με την Αψίδα του Γαλερίου και, στη συνέχεια, περνώντας από την πλατεία Ναβαρίνου κατεβαίνει στη θάλασσα, συνδυάζοντας τον αρχαιολογικό περίπατο και στοιχεία του τοπίου της πόλης (λόφοι, θάλασσα) με μία πολυσύχναστη περιοχή εργασίας και κατοικίας. Ακόμη εκπονήθηκαν σχέδια για το (υπό ίδρυση) πανεπιστήμιο, για τους εργατικούς συνοικισμούς, για τις βιομηχανικές περιοχές και για το λιμάνι. Μέσα από αυτά, η παραδοσιακή εικόνα της Θεσσαλονίκης ξεθωριάζει και αντικαθίσταται με έναν χώρο "μοντέρνο", ομοιογενή και χωρίς τις προηγούμενες ιδιαιτερότητες. Το σχέδιο πρότεινε νέες επεκτάσεις, ώστε η πόλη να επαρκεί για 350.000 κατοίκους (πληθυσμό δηλαδή διπλάσιο) και να καλύπτει συνολικά 2.400 εκτάρια. Βασικό οργανωτικό σχήμα του ιστού αποτελούσε το γεωμετρικό οικοδομικό τετράγωνο, που αντικαθιστούσε τις ακανόνιστες και λαβυρινθώδεις συνοικίες. Συγ-

42. Ευάγγελος Χεκίμογλου, "Υπό σκηνάς: Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917", *Μακεδονική Ζωή*, 287 (Απρίλιος 1990), σ. 39-42.

Σχέδιο Εμπράρ, Δεκέμβριος 1920. Κεντρική περιοχή της Θεσσαλονίκης, μνημειακός άξονας (L. Hautecoeur, "E. M. Hébrard", Urbanisme, *Mai 1933).*

χρόνως, προωθήθηκε ο νέος τύπος συλλογικής κατοικίας, η πολυκατοικία με τα διαμερίσματα, την οποία επέβαλαν οι αντιλήψεις για ένα "σύγχρονο" πυκνοδομημένο αστικό χώρο. Με το νέο σχεδιασμό εισήχθηκε και αργότερα επικράτησε η συνιδιοκτησία στην κατοικία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αν και οι ανεκδοτολογικές αφηγήσεις της περιόδου του πρώτου παγκοσμίου πολέμου παριστούν τη Θεσσαλονίκη σαν ένα γοητευτικό τόπο, η επί μέρους προσέγγιση αφήνει την αίσθηση του μετέωρου. Άλλωστε, το ερώτημα δεν είναι κατά πόσον η Θεσσαλονίκη υπήρξε τόπος γοητευτικός. Όπως συμβαίνει σε κάθε εμπόλεμη περίοδο, στην πόλη επιβλήθηκε ένα έκτακτο καθεστώς. Η πραγματική εικόνα συντίθεται από την έλλειψη τροφίμων, την αφόρητη έλλειψη στέγης και τον περιορισμό των ελευθεριών. Αλλά και από την ασύλληπτη, με τα ως τότε δεδομένα, μεταβολή του αστικού τοπίου και της πολεοδομικής πραγματικότητας.

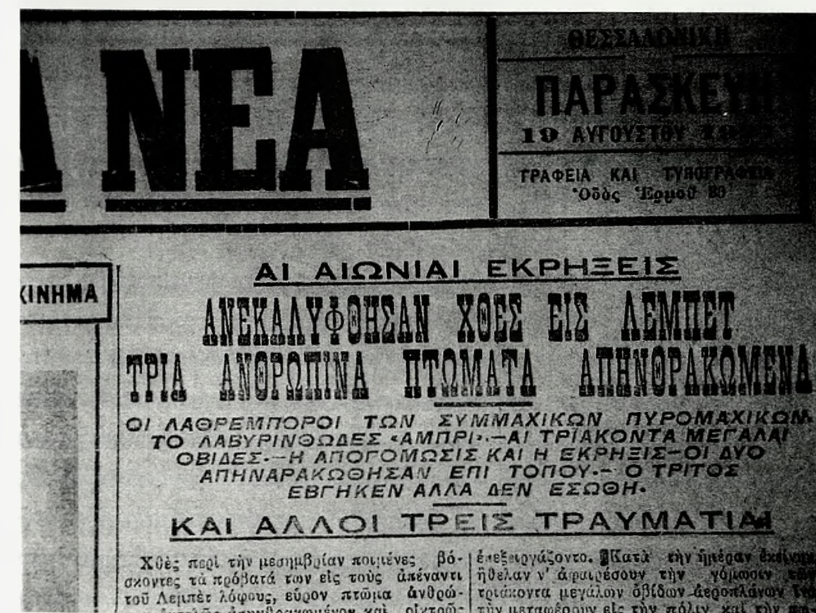
ΣΑΚΗΣ ΣΕΡΕΦΑΣ

Οι εκρήξεις των συμμαχικών πυρομαχικών στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

ΕΝΑ ΚΕΦΑΛΙ, ΜΙΣΟ ΧΕΡΙ, ΕΝΑ ΠΟΔΙ...

Ο εκ δυσμών κίνδυνος για την πόλη

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος μετέτρεψε τη Θεσσαλονίκη σ' ένα απέραντο πολυφυλετικό στρατόπεδο, όπου ένα τυχάρπαστο χαρμάνι στρατιωτών περιφέρει την πλήξη και τα πολεμοφόδιά του. Το αποτελεσματικότερο όπλο αυτού του πολέμου αποδεικνύεται το πολυβόλο, το οποίο σε συνδυασμό με το συρματόπλεγμα, μετατρέπουν το ιππικό σε διακοσμητικό σώμα. Ωστόσο, και το παλιό καλό πυροβόλο βελτιώνεται και προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του πολέμου των χαρακωμάτων, ώστε να είναι σε θέση να τα ανασκάψει για να προετοιμάσει την επίθεση του πεζικού. Παρομοίως εκσυγχρονίζονται η χειροβομβίδα και το ολμοβόλο. Είναι χαρακτηριστικό πως από τον Κριμαϊκό Πόλεμο (μέσα 19ου αιώνα) μέχρι

ΝΕΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
19 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ
ΓΡΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
Ὁδὸς Ἑρμοῦ 80

ΚΙΝΗΜΑ

ΑΙ ΑΙΩΝΙΑΙ ΕΚΡΗΞΕΙΣ
ΑΝΕΚΑΛΥΦΘΗΣΑΝ ΧΘΕΣ ΕΙΣ ΛΕΜΠΕΤ
ΤΡΙΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΠΤΩΜΑΤΑ ΑΠΗΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ

ΟΙ ΛΑΘΡΕΜΠΟΡΟΙ ΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΚΩΝ ΠΥΡΟΜΑΧΙΚΩΝ. ΤΟ ΛΑΒΥΡΙΝΘΩΔΕΣ «ΑΜΠΡΙ».—ΑΙ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΜΕΓΑΛΑΙ ΟΒΙΔΕΣ.—Η ΑΠΟΓΟΜΩΣΙΣ ΚΑΙ Η ΕΚΡΗΞΙΣ—ΟΙ ΔΥΟ ΑΠΗΝΑΡΑΚΩΘΗΣΑΝ ΕΠΙ ΤΟΠΟΥ.— Ο ΤΡΙΤΟΣ ΕΥΓΗΚΕΝ ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΕΣΩΘΗ.

ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΤΡΕΙΣ ΤΡΑΥΜΑΤΙΑΙ

Χθὲς περὶ τὴν μεσημβρίαν ποιμένες βόσκοντες τὰ πρόβατά των εἰς τοὺς ἀπέναντι τοῦ Λεμπὲτ λόφους, εὗρον πτῶμα ἀνθρώ-

ἐπεξειργάζοντο. Κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἤθελαν ν' ἀφαιρέσουν τὴν γόμωσιν τῶν τριάκοντα μεγάλων ὀβίδων ἀεροπλάνων ... τὴν μεταφέρουν εἰς τὴν πόλιν καὶ τὴν ...

Έκρηξη στους λόφους της Ν. Ευκαρπίας. Μακεδονικά Νέα, *19-8-1927.*

τον Μεγάλο Πόλεμο, η αύξηση της δύναμης πυρός μιας μονάδας πεζικού φτάνει από τις δύο στις είκοσι χιλιάδες βολές ανά λεπτό. Πολύ μπαρούτι, λοιπόν, κυκλοφορεί στην πόλη, πολύ δυναμίτιδα, πολύ καψούλι, από όλα τα απαιτούμενα πολεμοφόδια. Φεύγοντας οι Σύμμαχοι όσα τους περισσέψαν είτε τα έριξαν στη θάλασσα είτε τα έθαψαν σε μεγάλο βάθος — για την ασφάλεια των κατοίκων, σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή, για να μην τα αξιοποιήσει ο ελληνικός στρατός, σύμφωνα με τις κακές γλώσσες. Όμως το ελληνικό Δημόσιο δεν πιάνεται κορόιδο. Δίνει αμέσως άδειες σε ιδιώτες να ανασύρουν αυτά τα πυρομαχικά και να αφαιρέσουν τη δυναμίτιδα κι ό,τι άλλο εκλεκτό κρύβουν μέσα τους, με τη συμφωνία να κρατήσει για λογαριασμό του τα μισά. Έτσι, στήνεται τάχιστα μία φάμπρικα αποθηκών και εργαστηρίων απογόμωσης στα δυτικά της πόλης, η οποία από τη πρώτη στιγμή καταντά ο εφιάλτης της. Σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, οι δυτικές συνοικίες θρηνούν δεκάδες εργάτες, οι οποίοι σακατεύονται ή σκοτώνονται από ατυχήματα κατά τη διαδικασία απογόμωσης, ενώ οι ισχυρότατες εκρήξεις αναγκάζουν πολλές φορές τον κοσμάκη να εγκαταλείψει τα σπίτια του, από τον φόβο μιας εκτεταμένης πυρκαγιάς. Οι φήμες που κυκλοφορούν υποστηρίζουν πως κάποιες από αυτές τις εκρήξεις τις προκαλούν οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες των εκρηκτικών, αφού έχουν πια τελειώσει τη δουλειά τους, ώστε να αποκρύψουν από τους κρατικούς ελεγκτές την ακριβή ποσότητα των πυρομαχικών, κερδίζοντας έτσι τεράστια ποσά από τα μερίδια που αντιστοιχούσαν στο Δημόσιο.

Τα εργαστήρια και οι αποθήκες των πυρομαχικών εγκαθίστανται κυρίως στο Ντουντουλάρ (σημερινά Διαβατά) και στο Χαρμάνκιοϊ (σημερινό Ελευθέριο). Στην τρίτη δεκαετία του αιώνα, το Χαρμάνκιοϊ αποτελείται από 560 ξύλινα παραπήγματα, που εγκαταλείφθηκαν εκεί από τα γαλλικά στρατεύματα, ενώ άλλοι από τους μικρασιάτες πρόσφυγες στεγάζονται στα "θαλάματα", σαράντα μεγάλους θαλάμους που κατασκεύασε το υπουργείο Πρόνοιας. Μικρά Ασία, Ανατολική Θράκη, Πόντος, Καύκασος και Ρωσία είναι οι γενέθλιοι τόποι των προσφύγων αυτής της συνοικίας, ενώ σημαντική είναι και η παρουσία των Αρμένων, οι οποίοι στα 1929 μετρούν 6.500 ψυχές σε όλη την πόλη.

Ο Τύπος της εποχής καταγγέλλει αυτό το θανατηφόρο αλισβερίσι του κράτους με τους ιδιώτες, στηλιτεύει την έλλειψη μέτρων ασφαλείας στις αποθήκες και ζητά να θαφτούν ξανά τα πυρομαχικά. Παράλληλα, καλύπτει με επιτόπιες ανταποκρίσεις τα ατυχήματα, με ύφος που φανερώνει πως έχουμε να κάνουμε με το ξύπνημα της συνείδησης του ρεπόρτερ: όλα για τον αναγνώστη, και στη φωτιά για χάρη του. Ακόμη, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η γλώσσα των ανταποκρίσεων: η φρίκη αποτελεί μια χαρά θέμα για περιγραφή, όλα λέγονται με το όνομά τους, τα δια-

ΤΗΛΕΓΡΑ

Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΤΡΟΜΑΚΤΙΚΗ ΕΚΡΗΞΙΣ ΟΒΙΔΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗΝ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΡ

ΔΥΟ ΕΡΓΑΤΑΙ ΔΙΕΜΕΛΙΣΘΗΣΑΝ ΟΙΚΤΡΩΣ

Τὴν 8ην πρωινὴν τῆς χθὲς τρομακτικὴ ἔκρηξις πυρομαχικῶν ἐσημειώθη εἰς τὴν πολυπαθῆ περιοχὴν τοῦ Ντουντουλάρ, ἡ ὁποία εἶχε καὶ δύο ἀνθρώπινα θύματα.

Ἡ ἔκρηξις ἔλαβε χώραν ὑπὸ τὰς ἀκολούθους συνθήκας. Εἰς ἀπόστασιν ... ἀπὸ τοῦ χωρίου Ντουντουλάρ, ...

... κατηρτίσθησαν συνεργεῖα, τὰ ὁποῖα ἔσπευσαν ἐπὶ τόπου, ἔνθα σκηναὶ φρικιαστικαὶ εἶχον ἐκτυλιχθῆ. Ἐκ τῶν δύο εὑρεθέντων ἐντὸς τοῦ ὑποστέγου, ὁ μὲν Χατζηθωμᾶς διεμελίσθη ἐπιτόπου, ὁ δὲ Παναγιωτίδης ἐξεσφενδονίσθη εἰς ἀπόστασιν 200 μέτρων.

Ὡς ἐκ θαύματος ἐσώθη ὁ φύλαξ τοῦ ...

Η έκρηξη στο Ντουντουλάρ (Διαβατά), 28-6-1927.

μελισμένα πτώματα μπαίνουν στα λόγια με ανατομικές μικρολεπτομέρειες, οι οποίες έρχονται να καλύψουν τα ατελή, ακόμη, φωτογραφικά τσίγκινα τυπογραφικά κλισέ, με τη χαρακτηριστική θαμπάδα τους και τον μεγάλο κόκκο που σχημάτιζαν κατά την εκτύπωση, ο οποίος δεν επέτρεπε να φανερωθεί επαρκώς το μάτι που κρέμεται χυμένο έξω απ' τη κόγχη του.

Από τα δεκάδες περιστατικά που εντοπίστηκαν, παρουσιάζονται συντομευμένα τρία από τα πιο χαρακτηριστικά, δημοσιευμένα στην εφημερίδα "Μακεδονικά Νέα".

"Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΤΡΟΜΕΡΑ ΕΚΡΗΞΙΣ ΤΟΥ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΡ. ΜΕΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΧΑΡΑΔΡΑΣ"
23.4.1926

Νέα πάλιν έκρηξις εσημειώθη χθες εις τας εν Ντουντουλάρ αποθήκας συμμαχικών πυρομαχικών του κ. Αμπραβανέλ, της οποίας η καταστρεπτικότης υπήρξεν άνευ προηγουμένου, τόσον εις υλικόν όσον και εις ανθρώπινα θύματα.

Και άλλοτε ευρέθημεν προ παρομοίων δυστυχημάτων, υπαίτιοι των οποίων είναι οι διάφοροι εκμεταλλευταί του πολεμικού συμμαχικού υλικού, οίτινες ελάχιστα διαθέτοντες τεχνικά μέσα, στερούμενοι μορφωμένου προσωπικού και επί πλέον εναποθηκεύοντες τας ευφλέκτους ύλας εις ελαχίστην από της πόλεως απόστασιν, απειλούν διά καταστροφής ολόκληρον την Θεσσαλονίκην.

Ετονίσαμεν τότε την ανάγκην της μεταφοράς όλων αυτών των επικινδύνων υλικών εις απόστασιν μακρυνήν διά να εξασφαλισθή τουλάχιστον η πόλις από τας τυχαίας εκρήξεις. Δυστυχώς ουδέν μέτρον ελήφθη και αι απαισιόδοξοι προβλέψεις μάς επαλήθευσαν.

Νέα έκρηξις εγένετο και η πόλις διέτρεξεν τον σοβαρότερον κίνδυνον, δοθέντος ότι εις απόστασιν 200 μέτρων από του τόπου της εκρήξεως ευρίσκονται τρεις αποθήκαι, ανήκουσαι και αυταί εις τον κ. Αμπραβανέλ και τον κ. Ευγενίδην, περιέχουσαι 150 ολοκλήρους τόνους δυναμίτιδος, ποσότητα υπεραρκετήν να μετατρέψη την Θεσσαλονίκην εις λιμνοθάλασσαν, εις περίπτωσιν καθ' ην εξερρηγνύετο.

Αι πρώται ασθενείς εκρήξεις ηκούσθησαν την 1.20 μ.μ., την δε 1.25 εκκωφαντικός κρότος εδόνησε την ατμόσφαιραν, ενώ ταυτοχρόνως στήλη μαύρου καπνού υψώθη υπέρ του ορίζοντος προς την κατεύθυνσιν του Χαρμάνκιοϊ.

Βαίνομεν ολοταχώς αφήνοντες δεξιά μας την Αγίαν Παρασκευήν. Εις τα κατώφλια των σπιτιών κόσμος συγκεντρωμένος παρακολουθεί με τρόμον τας κατά διαλείμματα ακουομένας εκρήξεις. Εις μίαν στιγμήν δε, κύμα φυγάδων διακρίνεται ερχόμενον προς την πόλιν κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής προς τον σταθμόν Κωνσταντινουπόλεως και διά μέσου των αγρών και των λαχανοκήπων. Είναι οι πρόσφυγες των γύρω συνοικισμών και ιδίως του Χαρμάνκιοϊ, οίτινες περίτρομοι, εγκαταλείποντες τα πάντα, ετράπησαν προς την πόλιν.

Σταματώμεν μικράν ομάδαν εξ αυτών. Επί κεφαλής ευρίσκεται μελαχροινή Καυκασία κρατούσα στην αγκαλιά της το παιδί της. Τα μάτια της εκφράζουν την τρομάρα της ψυχής της.

– Τι συνέβη εκεί πάνω;

– Μεγάλο κακό! Πήραν φωτιά τα μπαρούτια του Εβραίου!

Προχωρούμεν και δεν αργούμε να βρεθούμε μπροστά σ' ένα νέο 30 περίπου χρόνων, μισόγυμνο, τραυματισμένο ελαφρά στον αυχένα. Το αίμα τρέχει σιγανό. Τον ανακρίνομεν.

– Πού κατά πρώτον έγινεν έκρηξις;

– Στο εργαστήρι εξαγωγής καψυλίων. Έχω καιρό που δουλεύω σε τέτοιου είδους δουλειά και ξέρω να προφυλάγομαι οπωσδήποτε. Μόλις άκουσα λοιπόν την πρώτην έκρηξιν φώναξα στους συναδέλφους μου να φύγουμε. Το βάλαμε στα πόδια κι όπως βλέπετε φτηνά τη γλυτώσαμε.

Απέχομεν μόλις 1.500 μέτρα από τον τόπον της εκρήξεως. Επάνω εις έναν ρόδινον γήλοφον διακρίνονται τρεις κάτασπρες αποθήκες και ένας μαύρος καπνός.

Οι σάρκες καίονται ακόμη...

Βλέπομεν να χάνεται χρόνος πολύτιμος. Καταστρώνεται σχέδιον εκδρομής μέχρι του επικινδύνου γηλόφου, άνευ της αδείας ουδενός. Διάβολε, δεν πληρώνει κανείς ταξί μέχρι Χαρμάνκιοϊ για να κάνει έναν απλούν περίπατον. Το αναγνωστικόν κοινόν έχει απαιτήσεις. Είναι λοιπόν απόλυτος ανάγκη να ευρεθώμεν πραγματικώς **"επί τόπου"**. Είς εξ ημών αναλαμβάνει να απασχολήση τους κ.κ. αξιωματικούς, ενώ ο έτερος εισδύει εις την προς τα δεξιά χαρά-

ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ
ΠΕΤΡΟΣ Α. ΛΟΥΒΑΡΗΣ
Β. Α. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΗΣ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ
Θ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΤΡΟΜΕΡΑ ΕΚΡΗΞΙΣ ΤΟΥ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΡ
ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΘΗΚΩΝ
ΜΕΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΧΑΡΑΔΡΑΣ - ΦΡΙΚΗ, ΦΡΙΚΗ!
ΑΠΟ ΠΟΙΟΝ ΑΙΦΝΙΔΙΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟΝ ΕΣΩΘΗ Η ΘΕΣ/ΝΙΚΗ

ΑΝΕΥ ΑΔΕΙΑΣ

ΦΡΙΚΗ... ΦΡΙΚΗ...

Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΑΠΩΛΕΣΘΕΝΤΩ[N]

Έκρηξη στα Διαβατά, Απρίλιος 1926.

δραν, και ιδού το πρώτο εύρημα. Ένα αιμοσταγές καψαλισμένο χέρι και ένα κεφάλι με φρικώδες τραύμα εις την αριστεράν παρειάν, πιο πέρα ένα πόδι... Έξω από τας λευκάς αποθήκας θραύσματα οβίδων, σίδηρα λυωμένα, πυρίτις σκορπισμένη. Η στέγη των διάτρητος. Κάτω από τους πόδας μας είναι θαμμένοι 150 τόννοι δυναμίτιδος.

Πλησιάζομεν την αποθήκην εν τη οποία εγένετο η πρώτη έκρηξις. Μετεβλήθη εις έναν σωρόν λίθων και σανίδων. Παραπλεύρως αυτής ευρίσκεται η μικρά αποθήκη δυναμίτιδος, εκ της οποίας διά ντεκοβίλ μετεφέρετο η εκρηκτική ύλη εις τας μεγάλας αποθήκας. Ουδέ το ελάχιστον ίχνος αποθήκης υπάρχει. Ένας λάκκος μόνον μεγάλης διαμέτρου και αρκετού βάθους, πλήρης βλημάτων.

Την 3.30 μ.μ. καταφθάνουν ο στρατηγός κ. Παλαιολόγου μετά του Γεν. Διοικητού κ. Μπούμπουλη. Μετά την αναχώρησίν των καταφθάνει χειρουργικόν συνεργείον υπό τον χειρουργόν κ. Ματαράγκαν. Προχωρούμεν μαζί του και ευρισκόμεθα προ φρικτού θεάματος. Όπισθεν της αποθήκης εν τη οποία εγένετο η πρώτη έκρηξις κατάκεινται τρία πτώματα φρικωδώς παραμορφωμένα. Του ενός, το οποίον ανήκει εις τον αποθηκάριον Κώσταν Κοκκινόπουλον, είναι απεκομμένη η κεφαλή και η δεξιά χειρ. Το σώμα είναι χωρισμένον από τους πόδας οίτινες έχουν απανθρακωθεί. Το έτερον πτώμα ανήκει εις τον εργάτην Φίλιππον Χαριτίδην. Χείρες και πόδες έχουν απανθρακωθεί, το δε πρόσωπον αυτού φέρει βαθείαν ρωγμήν και πλέει εις το αίμα. Είναι εντελώς γυμνός, φέρει δε μεγάλας ουλάς εις την κοιλίαν. Το τρίτον πτώμα ανήκει εις τον εργάτην Τρύφωνα Δημητριάδην. Ο είς των ποδών και η αριστερά χειρ είναι απανθρακωμένη. Η ετέρα χειρ απεχωρίσθη εκ του σώματος, του οποίου οι σάρκες μετά των ενδυμάτων καίονται ακό-

μη. Το κρανίον του είναι χωρισμένον εις δύο, εις δε όλον το σώμα υπάρχουν τραύματα. Μας καταλαμβάνει αποτροπιασμός και οπισθοχωρούμεν. Προσκρούομεν εις άλλα δύο πτώματα. Αμφότερα με διερρηγμένα τα κρανία πλέουν εις το αίμα. Κάμπτομεν τας αποθήκας και διευθυνόμεθα προς την όπισθεν των γραφείων χαράδραν. Προ του χείλους της βλέπομεν δύο στρατιώτας να αναπηδούν και να καλύπτουν τους οφθαλμούς των με τας χείρας. Σπεύδομεν και ευρισκόμεθα πάλιν προ τραγικού θεάματος. Μία κεφαλή (sic) του αποθηκαρίου Κοκκινοπούλου, με εξωρυγμένους τους οφθαλμούς και άνευ κόμης ευρίσκεται εντός της χαράδρας. Παραπλεύρως αυτής και εις απόστασιν δύο μέτρων, μία χειρ είς δύο τεμάχια. Πριν ακόμη ανέλθομεν, προκαλούν την προσοχήν μας φωναί των ερευνώντων στρατιωτών του χειρουργικού συνεργείου του Α΄ Στρατιωτικού Νοσοκομείου εκ της παρακειμένης χαράδρας. Ανεύρον τεμάχια σαρκών και πόδας απανθρακωμένους.

Μέγαν κίνδυνον θα διέτρεχεν η πόλις εάν ανεφλέγετο η δυναμίτις των τριών αποθηκών της εταιρείας Αμπραβανέλ–Ευγενίδου, αλλά η καταστροφή θα ήτο ανυπολόγιστος και η πόλις ολόκληρος θα διέτρεχεν τον έσχατον κίνδυνον εάν ανεφλέγοντο τα πυρομαχικά του Γ΄ Σώματος Στρατού τα οποία είναι εναποθηκευμένα εις 24 τεραστίας αποθήκας απεχούσας από των αποθηκών του Αμπραβανέλ 1 ½ χιλιόμετρον. Χθες δε, κατά σύμπτωσιν, εγένοντο μεταφοραί πυρίτιδος εκ των στρατιωτικών αποθηκών και εναποθήκευσις άλλων πυρομαχικών.

"Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΤΡΟΜΑΚΤΙΚΗ ΕΚΡΗΞΙΣ ΕΙΣ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΡ. ΠΤΩΜΑΤΑ ΟΙΚΤΡΩΣ ΔΙΑΜΕΛΙΣΜΕΝΑ"

29.6.1927

Μεγάλη έκρηξις αποθηκών συμμαχικών υλικών έλαβεν χώραν την 2.45 μ.μ της χθες εις την περιοχήν Ντουντουλάρ υπό συνθήκας εκτάκτως τραγικάς. Κατά την ως άνω ώραν, δυνατός κρότος εδόνησεν την Θεσσαλονίκην εκ θεμελίων, έντρομοι δε οι συμπολίται διηρωτώντο τι είχε συμβεί. Πολλαί διαδόσεις ήρχισαν να κυκλοφορούν, μεταξύ δε αυτών και αι μάλλον απίθανοι. Άλλοι έλεγον ότι πρόκειται περί πυρκαϊάς, άλλοι ότι είχον ανατιναχθή αι στρατιωτικαί πυριταποθήκαι του Ντουντουλάρ και άλλοι ότι είχε πέσει εις την περιφέρειαν εκείνην τεράστιος αερόλιθος από τον κομήτην Πονς Βινέκεν...

Ευθύς μετά την αναγγελίαν της εκρήξεως, συντάκτης μας επιβάς αυτοκινήτου έσπευσε να κατευθυνθή εις Ντουντουλάρ διά της οικτράς οδού Γιαννιτσών. Το ακμαίον δημοσιογραφικόν αυτοκίνητον μόλις κατορθώνει να προχωρήση και να υπερνικήση τα ατελεύτητα εμπόδια της ανωμάλου ταύτης οδού. Κρημνιζόμεθα εις χάος και ευχαριστούμεν κάθε φοράν τον Ύψιστον που μας διέσωσεν από τον βέβαιον κίνδυνον της ανατροπής του αυτοκινήτου.

Σπυρίδων Εμμανουηλίδης. Θύμα έκρηξης στα Διαβατά, 1927.

Προσεγγίζοντες προς τον συνοικισμόν Χαρμάνκιοϊ, αρυόμεθα από μερικούς στρατιώτας τας πρώτας τρομακτικάς πληροφορίας. Είχεν ανατιναχθή μία ιδιωτική αποθήκη συμμαχικών υλικών, ευρισκομένη παρά την θέσιν Δενδροπόταμος, πολύ πλησίον του συνοικισμού Νέας Μαινεμένης και εσημειώθησαν τρεις νεκροί και είς τραυματίας. Το αυτοκίνητο ασθμαίνον πάντοτε κατορθώνει να προχωρήση και εν τέλει φθάνομεν εις τον Δενδροπόταμον, ευρισκόμενον πλησίον τής αποτελούσης προέκτασιν 3 χιλιομέτρων από του Μπεχτσινάρ παραλίας.

Είς αξιωματικός μάς υποχρεώνει να σταματήσωμεν. Απομακρυνόμεθα με το αυτοκίνητον, αλλά διά να κατέλθωμεν και να πλησιάσωμεν πάλιν. Το δημοσιογραφικόν καθήκον δεν λογαριάζει κινδύνους. Οπλιζόμεθα λοιπόν με θάρρος περισσόν και φθάνομεν κοντά εις την εστία του θανάτου, από την οποίαν αναθρώσκει ο πράσινος καπνός του κινδύνου.

Δύο οπλίται της χωροφυλακής και δύο πυροσβέσται ορμούν εις το μέσον του πυρός και ανασύρουν ένα οικτρώς παραμορφωμένον πτώμα. Είναι ο νεκρός του ιδιοκτήτου των ανατιναχθεισών αποθηκών Σπύρου Εμμανουηλίδου. Μία νέα δυνατή έκρηξις αναγκάζει τους στρατιώτας να ριφθούν πρηνηδόν. Μερικά βλήματα περνούν απ' επάνω των και πέφτουν κοντά στα πόδια μας. Οι στρατιώται εγείρονται και πάλιν και μεταφέρουν το πτώμα προς το μέρος μας... Τι φρίκη. Ο δυστυχής Εμμανουηλίδης είχε σχεδόν αποτεφρωθή.

Μακεδονικά Νέα, *29-6-1927*

ΝΙΚΑ ΝΕΑ

ΣΕΛΙΔΕΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΕΤΑΡΤΗ

29 ΙΟΥΝΙΟΥ 1927

ΓΡΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
'Οδὸς 'Ερμοῦ 30

Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΤΡΟΜΑΚΤΙΚΗ ΕΚΡΗΞΙΣ ΕΙΣ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΡ

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΤΡΕΙΣ ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΡΑΥΜΑΤΙΑΣ

ΑΙ ΑΠΟΘΗΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΟΥ.—ΠΩΣ ΑΝΕΤΙΝΑΧΘΗΣΑΝ.—ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΙΚΟΙ ΕΚΡΖΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΝΙΚΟΣ.—ΠΤΩΜΑΤΑ ΟΙΚΤΡΩΣ ΔΙΑΜΕΛΙΣΜΕΝΑ.—Η ΑΥΤΟΘΥΣΙΑ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ.—ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΕΠΙ ΤΟΠΟΥ—ΥΠΟ ΤΑ ΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΟΒΙΔΩΝ—ΠΛΗΡΗΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΑΝΤΟΣ ΕΠΙ ΤΟΠΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΟΥ ΤΩΝ "ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΝΕΩΝ„

ΦΡΙΚΗ, ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΔΕΟΣ!

Μεγάλη ἔκρηξις ἀποθηκῶν συμμαχικῶν ὑλικῶν ἔλαβε χώραν τὴν 2.45 μ. μ. τῆς χθὲς εἰς τὴν περιοχὴν Ντουντουλὰρ ὑπὸ συνθήκας ἐκτάκτως τραγικάς.

Κατὰ τὴν ὡς ἄνω ὥραν δυνατὸς κρότος ἐδόνησε τὴν Θεσσαλονίκην ἐκ θεμελίων, ἔντρομοι δὲ οἱ συμπολῖται διηρωτῶντο τί εἶχε συμβῆ. Πολλαὶ διαδόσεις ἤρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ αἱ μᾶλλον ἀπίθανοι. Ἄλλοι ἔλεγον ὅτι πρόκειται περὶ πυρκαϊᾶς, ἄλλοι ὅτι εἶχον ἀνατιναχθῆ

ἀναθρώσκει ὁ πράσινος καπνὸς τοῦ κινδύνου.

Αἱ ἀρχαὶ ἐπὶ τόπου

Δὲν παρῆλθον πέντε λεπτὰ καὶ ἕτερον αὐτοκίνητον καταφθάνει. Ἐπιβαίνουν αἱ ἀστυνομικαὶ ἀρχαὶ τῆς Θεσ)κης. Ὁ Ἀνώτερος Διοικητὴς Χωροφυλακῆς κ. Κολοκοτρώνης, ὁ Ἀστυνομικὸς Διευθυντὴς κ. Καλοχριστιανάκης, ὁ ταγματάρχης κ. Πετράκης καὶ πολλοὶ κατώτεροι ἀξιωματικοί.

Ὁ ταγματάρχης κ. Πετράκης

Σπύρου Ἐμμανουηλίδου. Μία νέα δυνατὴ ἔκρηξις ἀναγκάζει τοὺς στρατιώτας νὰ ριφθοῦν πρηνηδόν. Μερικὰ βλήματα πετοῦν ἀπ' ἐπάνω των καὶ πέφτουν κοντὰ στὰ πόδια μας. Οἱ στρατιῶται ἐγείρονται καὶ πάλιν καὶ μεταφέρουν τὸ πτῶμα πρὸς τὸ μέρος μας... Τί φρίκη. Ὁ δυστυχὴς Ἐμμανουηλίδης εἶχε σχεδὸν ἀπανθρακωθῆ.

Καὶ ἔξαφνα νέα ἔκρηξις, νέος πανικός. Τὸ πτῶμα ἐγκαταλείπεται κοντὰ σὲ μερικούς

Οι δυτικές συνοικίες εκκενώνονται

Αι ανατιναχθείσαι αποθήκαι συμμαχικών υλικών περιείχον 4.500 οκ. δυναμίτιδος, 3.000 οκ. βαμβακοπυρίτιδος και μεγάλας ποσότητας χειροβομβίδων, καψυλίων, πυροσωλήνων, οβίδων αεροπλάνων και τορπιλλών. Η δόνησις εκ της εκρήξεως υπήρξεν εκτάκτως ισχυρά. Η Σκευή Μηχανικού υπέστη σοβαράς ζημίας. Εις τους πέριξ συνοικισμούς Χαρμάνκιοϊ, Περιβόλια, Νέον Κουκλουτζά και Κορδελιό η δόνησις και ο κρότος προεκάλεσαν αληθή πανικόν. Έντρομοι οι χωρικοί εγκατέλειπον τας οικίας των και έσπευδον να φύγουν.

Ο φονευθείς ιδιοκτήτης Εμμανουηλίδης είχε διαταχθή υπό του επιθεωρητού πυριτιδοποιείου όπως παύση την επεξεργασίαν του υλικού του εντός των αποθηκών του, υποχρεωθείς να κατασκευάση προς τούτο ειδικόν υπόστεγον παρά την θάλασσαν. Εις το υπόστεγον τούτον, κείμενον περί τα πεντακόσια βήματα από των αποθηκών, μετεφέροντο πάντα τα προς επεξεργασίαν υλικά.

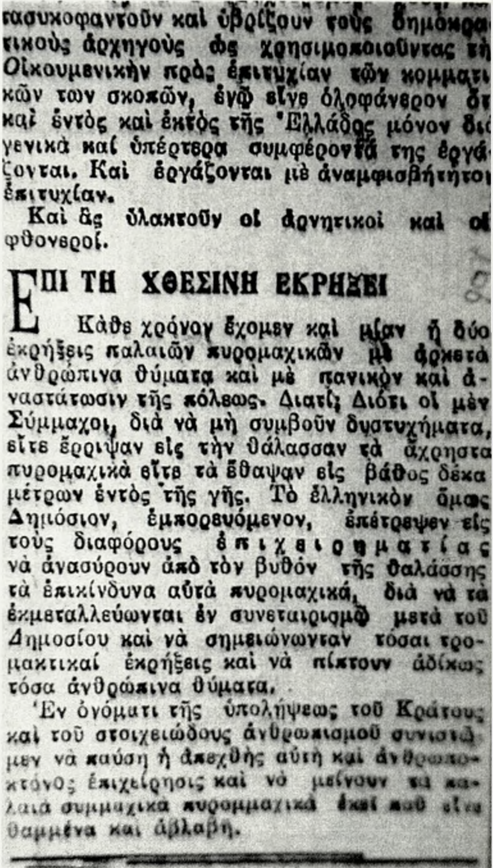
Ο Εμμανουηλίδης την 3ην μ.μ. της χθες θα εδέχετο εις τας αποθήκας του την επίσκεψιν της οικείας επιτροπής της Εφορείας Υλικού Πολέμου προς καταμέτρησιν του υλικού, γνωστού όντος ότι το δημόσιον δικαιούται να λαμβάνη το ήμισυ των υπό των εμπόρων περισυλλεγομένων συμμαχικών υλικών. Διά να φιλοξενήση τα μέλη της επιτροπής, ο Εμμανουηλίδης ηγόρασεν από το μποστάνι του γείτονός του ένα μεγάλο καρπούζι και κρατών αυτό εισήλθεν εις τον οικίσκον του φύλακος Νικολάου Βαλέτα, όπου ειργάζοντο αι εκ Κίου Μικράς Ασίας Αικατερίνη και Περσεφόνη, μήτηρ και κόρη. Μόλις ο Εμμανουηλίδης εισήλθεν ηκούσθη εκκωφαντικός κρότος και εγένετο η πρώτη έκρηξις, από την λευκήν πυρίτιδα η οποία είχε απλωθεί πλησίον του οικίσκου και ανεφλέγη. Το πυρ μετεδόθη εις σωρόν πυρομαχικών και εξ αυτών εις τον οικίσκον όστις ανετινάχθη εις τον αέραν με εκκωφαντικόν κρότον και με δόνησιν γενομένην αντιληπτήν εις απόστασιν πέντε χιλιομέτρων. Χαρακτηριστικόν είναι ότι εκ της εκρήξεως ανεσκάφη το έδαφος και εσχηματίσθη λάκκος βάθους πέντε μέτρων, από τον οποίον ανέβλυσεν ύδωρ. Μετά την πρώτην έκρηξιν ο Εμμανουηλίδης έτρεξε να σωθή, αλλά η νέα έκρηξις τον έριξε χαμαί νεκρόν. Τεμάχια οβίδων και πυροσωλήνων είχον ενσφηνωθεί εις ολόκληρον το σώμα του και του διέρρηξαν το κρανίο. Εις απόστασιν 100 μέτρων βορείως της αποθήκης, ευρέθησαν οικτρώς διαμελισμένα τα πτώματα των δύο εργατριών εκ Χαρμάνκιοϊ, με κομμένα τα πόδια και τα χέρια. Το πτώμα μάλιστα της μητρός ευρέθη ακέφαλον. Εκεί πλησίον ευρέθησαν επίσης φονευμένοι είς σκύλος και είς ημίονος.

ΑΝΕΚΑΛΥΦΘΗΣΑΝ ΧΘΕΣ ΕΙΣ ΛΕΜΠΕΤ ΤΡΙΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΠΤΩΜΑΤΑ ΑΠΗΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ.
ΟΙ ΛΑΘΡΕΜΠΟΡΟΙ ΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΚΩΝ ΠΥΡΟΜΑΧΙΚΩΝ.
19.8.1927

Χθες περί την μεσημβρίαν ποιμένες βόσκοντες τα πρόβατά των εις τους απέναντι του Λεμπέτ λόφους, εύρον πτώμα ανθρώπου εντελώς απηνθρακωμένον και οικτρώς παραμορφωμένον. Οι ποιμένες ειδοποίησαν περί τούτου το εν Αγία Παρασκευή αστυνομικόν τμήμα, το οποίο ανέφερε το γεγονός εις την Διοίκησιν Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης. Αμέσως μετέβη επί τόπου ο διοικητής ταγματάρχης κ. Εμμ. Πετράκης, ο οποίος εξετάζων τα πέριξ του μέρους όπου κατέκειτο το απηνθρακωμένον πτώμα ανεκάλυψεν ίχνη, ήτοι καμμένα χόρτα και ράκη καμμένων ενδυμάτων. Ακολουθών τα ίχνη ταύτα προχώρησεν έως 200 και πλέον μέτρα και ευρέθη προ ενός παλαιού συμμαχικού "αμπρί" βάθους τριών μέτρων, από το οποίον εξεπέμπετο φρικώδης δυσοσμία. Παρά ταύτην ο κ. Πετράκης εισήλθεν εις το αμπρί το οποίον απετέλει έναν υπόγειον λαβύρινθον. Ερευνών εντός αυτού με την βοήθειαν ενός ηλεκτρικού φανού ανεκάλυψεν εις μίαν ευρείαν στοάν δύο ακόμη ανθρώπινα πτώματα εντελώς απηνθρακωμένα και εν καταστάσει αποσυνθέσεως.

Εντός της στοάς υπήρχον περί τας 30 μεγάλας οβίδας αεροπλάνων, ύψους ανθρωπίνου αναστήματος, σχεδόν πλήρεις εκρηκτικών υλών. Εκ των καταστροφών τας οποίας είχον υποστεί τα τοιχώματα της στοάς ταύτης συνάγεται ασφαλές το συμπέρασμα ότι οι απανθρακωθέντες ήσαν θύματα της εκρήξεως μιας των μεγάλων αυτών οβίδων. Πράγματι, εκ της προχείρου εξετάσεως την οποίαν ενήργησεν ο κ. Πετράκης μεταξύ των περιοίκων βοσκών και αγροτών, προέκυψαν τα εξής:

Την πρωίαν της παρελθούσης Κυριακής, τρία άτομα με πολιτικήν ενδυμασίαν εθεάθησαν εις τους λόφους εκείνους ερευνώντα εις το έδαφος προς ανακάλυψιν συμμαχικών ειδών, όπως κάμνουν

τασυκοφαντοῦν καὶ ὑβρίζουν τοὺς δημοκρατικοὺς ἀρχηγοὺς ὡς χρησιμοποιοῦντας τὴ Οἰκουμενικὴν πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν κομματικῶν των σκοπῶν, ἐνῷ εἶνε ὁλοφάνερον ὅτι καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος μόνον διὰ γενικὰ καὶ ὑπέρτερα συμφέροντα τῆς ἐργάζονται. Καὶ ἐργάζονται μὲ ἀναμφισβήτητον ἐπιτυχίαν.

Καὶ ἂς ὑλακτοῦν οἱ ἀρνητικοὶ καὶ οἱ φθονεροί.

ΕΠΙ ΤΗ ΧΘΕΣΙΝΗ ΕΚΡΗΞΕΙ

Κάθε χρόνον ἔχομεν καὶ μίαν ἢ δύο ἐκρήξεις παλαιῶν πυρομαχικῶν μὲ φρικτὰ ἀνθρώπινα θύματα καὶ μὲ πανικὸν καὶ ἀναστάτωσιν τῆς πόλεως. Διατί; Διότι οἱ μὲν Σύμμαχοι, διὰ νὰ μὴ συμβοῦν δυστυχήματα, εἴτε ἔρριψαν εἰς τὴν θάλασσαν τὰ ἄχρηστα πυρομαχικὰ εἴτε τὰ ἔθαψαν εἰς βάθος δέκα μέτρων ἐντὸς τῆς γῆς. Τὸ ἑλληνικὸν ὅμως Δημόσιον, ἐμπορευόμενον, ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς διαφόρους ἐπιχειρηματίας νὰ ἀνασύρουν ἀπὸ τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης τὰ ἐπικίνδυνα αὐτὰ πυρομαχικά, διὰ νὰ τὰ ἐκμεταλλεύωνται ἐν συνεταιρισμῷ μετὰ τοῦ Δημοσίου καὶ νὰ σημειώνωνται τόσαι τρομακτικαὶ ἐκρήξεις καὶ νὰ πίπτουν ἀδίκως τόσα ἀνθρώπινα θύματα.

Ἐν ὀνόματι τῆς ὑπολήψεως τοῦ Κράτους καὶ τοῦ στοιχειώδους ἀνθρωπισμοῦ συνιστῶμεν νὰ παύσῃ ἡ ἀπεχθὴς αὕτη καὶ ἀνθρωποκτόνος ἐπιχείρησις καὶ νὰ μείνουν τὰ παλαιὰ συμμαχικὰ πυρομαχικὰ ἐκεῖ ποῦ εἶνε θαμμένα καὶ ἀβλαβῆ.

Κάθε χρόνον έχομεν και μία ή δύο εκρήξεις...

πολλοί συνεχώς εις τα μέρη εκείνα. Τα άτομα ταύτα είδε κάποιος βοσκός εισερχόμενα είς ένα από τα αμπρί που υπάρχουν εκεί, πλην δεν τα είδε εξερχόμενα. Εκ τούτων συμπεραίνεται ότι τα τρία άτομα συνέλεγον συμμαχικά υλικά τα οποία μετέφερον εις το εν λόγω αμπρί όπου τα επεξειργάζοντο. Κατά την ημέραν εκείνην ήθελαν να αφαιρέσουν την γόμωσιν των τριάκοντα μεγάλων οβίδων αεροπλάνων ίνα την μεταφέρουν εις την πόλιν και την πωλήσουν, ως έπραττον συνήθως. Πλην, κατά την απογόμωσιν, μία των οβίδων εξερράγη και εκ της εκρήξεως οι μεν δύο απηνθρακώθησαν αμέσως επί τόπου, ο δε τρίτος πληγωθείς κατόρθωσε να εξέλθη του αμπρί και συρόμενος να προχωρήση μακράν αυτού. Αλλά τα ενδύματά του είχαν αναφλεγή και τον απηνθράκωσαν αφού αφήκαν καθ' όλην την διαδρομήν ευκρινή τα ίχνη.

Ως προς την ταυτότητα των θυμάτων εξηκριβώθη ότι ο μεν κατορθώσας να εξέλθη του αμπρί ήτο ο Αθανάσιος Σπάθας, μονόχειρ και γνωστός λαθρέμπορος συμμαχικών ειδών, εκ δε των δύο απηνθρακωθέντων επί τόπου ο έτερος ήτο ο Γρηγόριος Μελάς, ο οποίος επηγγέλετο άλλοτε τον μπουφετζήν. Του τρίτου η ταυτότης δεν εξηκριβώθη ακόμη.

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΚΑΠΟΙΟΥ ΠΟΥ ΕΠΕΖΗΣΕ ΟΛΟΚΛΗΡΟΣ

Νεκροί και σακατεμένοι από τα συμμαχικά πυρομαχικά δεν υπήρξαν μόνο στις δυτικές παρυφές της πόλης, αλλά και στο κέντρο της. Στα άκτιστα οικόπεδα της πυρίκαυστης ζώνης λειτουργούσαν, μεταξύ άλλων, και υπαίθρια εργαστήρια απογόμωσης από μεγαλέμπορους συμμαχικών πυρομαχικών —με την ανοχή της αστυνομίας, για ευνόητους λόγους— ενώ δεν ήταν λίγα τα θύματα, κυρίως παιδιά, τα οποία ανατινάχθηκαν παίζοντας με κάποια χειροβομβίδα ή κάποιον όλμο που βρήκαν καταγής. Ένα από τα πιο τρανταχτά για την εποχή του περιστατικά συνέβη την Κυριακή 16 Οκτωβρίου του 1932, όταν μια παρέα από πιτσιρικάδες βρίσκει μερικές οβίδες κι αρχίζει να τις κοπανάει κεφάτα, μέχρι που μια τους έσκασε, σ' ένα οικόπεδο στη γωνία λεωφόρου Νίκης και Μητροπολίτου Ιωσήφ. Το οικόπεδο ανήκε στον πράκτορα ατμοπλοϊκών εταιριών κ. Μενεξέ και είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν ως αποθήκη πυρομαχικών από τον γνωστό Αμπραβανέλ. Ο υπογράφων εντόπισε ένα μέλος εκείνης της ριψοκίνδυνης παρέας, τον κ. Σωκράτη Μαυριπλή, μίλησε μαζί του στις 16 Ιανουρίου 1999 και άκουσε τα παρακάτω λόγια:

Το σπίτι που μέναμε βρισκόταν στην Μητροπολίτου Ιωσήφ 6. Οι γονείς μου κατάγονταν από την Κούταλη της Μ. Ασίας. Ο πατέρας μου εμπορευόταν παστά ψάρια, σαρδέλες, αντσούγιες, κολιούς, παλαμίδες, λακέρδες, σολωμούς, χαβιάρι, μπριχ, μπακαλιάρους, ρέγγες, και τα έδινε χονδρική σε όλα τα μπακάλικα. Γεννήθηκα το 1923.

Εκείνη την Κυριακή είχαμε μαζευτεί πολλά παιδιά και παίζα-

Η ΘΛΙΒΕΡΑ ΕΚΡΗΞΙΣ ΟΒΙΔΟΣ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΝΟΙΚΙΑΝ ΧΑΡΙΣΕΙΟΥ ΓΗΡΟΚΟΜΕΙΟΥ
ΤΕΣΣΑΡΑ ΠΑΙΔΑΚΙΑ ΕΤΡΑΥΜΑΤΙΣΘΗΣΑΝ
Ο ΠΑΝΙΚΟΣ - ΓΟΟΙ ΘΥΜΑΤΩΝ - ΟΔΥΡΜΟΣ ΓΟΝΕΩΝ
ΠΩΣ ΣΥΝΕΒΗ ΤΟ ΔΥΣΤΥΧΗΜΑ

ΜΠΕΡΤΣΗΣ ΚΑΤΡΙΤΖΙΑΝ

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ ΜΑΥΡΟΚΑΗΣ

Η ΤΡΟΜΕΡΑ ΕΚΡΗΞΙΣ

ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ

ΤΡΑΓΙΚΑΙ ΣΚΗΝΑΙ

Η ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΒΕΡΡΟΙΑΣ

ΑΘΡΟΑΙ ΑΓΟΡΑΙ ΕΠΕΞΕΙΣΜΕΝΩΝ ΚΑΠΝΩΝ

Ο τραυματισμός του Σωκράτη Μαυριπλή, Μακεδονικά Νέα, 17-10-1932

με μπίλιες. Μετά το παιχνίδι, πήγαμε με τον φίλο μου Θόδωρο Σαραφίδη στον πατέρα του και του έδωσε μια δραχμή για να αγοράσουμε σπόρια. Σταθήκαμε και χαζεύαμε που ανεβάζανε ένα χρηματοκιβώτιο στη Στρατηγού Καλλάρη. Στην Μητροπολίτου Ιωσήφ 4, δηλαδή δίπλα στην δικιά μας οικοδομή, υπήρχε ένα οικόπεδο, με μια καρβουναποθήκη και με ένα καμαράκι που το χρησιμοποιούσαν για γραφείο, φραγμένη με λαμαρίνες γύρω γύρω, κλειστή από καιρό. Στην αυλή υπήρχε πεταμένη μια κόφα, ένα κοφίνι από αυτά με

τα οποία οι εργάτες μεταφέρανε στα κάρα τα πορτοκάλια και τα μανταρίνια από τα χιώτικα καΐκια. Αυτό το κοφίνι ήταν θαμμένο κατά τα τρία τέταρτα μέσα στη γη. Επειδή είχε σκουπίδια πεταμένα στην αλάνα, δεν μπαίναμε ποτέ μέσα. Τελευταία όμως, είχανε περάσει κάτι γύφτοι και με μια κοτρώνα είχανε διαρρήξει το καμαράκι, κι από τότε κάποια παιδιά άρχισαν κι έμπαιναν. Οι γύφτοι θα μπήκανε γιατί θα νομίσανε ότι κάτι θα βρούνε στο καμαράκι, αλλά και γιατί, όπως λένε κάποιοι που τους είδανε, θέλανε να μαζέψουνε τις ξεραμένες ακαθαρσίες των σκύλων. Μ' αυτές φτιάχνανε τη λεγόμενη "τζιλά", ένα γυαλιστικό που τότε το έβαζαν στα παπούτσια, αφού πρώτα είχαν περαστεί με βερνίκι.

Λοιπόν, καθώς γυρνούσαμε πίσω με τον Θόδωρο, είδαμε τον Μπερτς Καρτιτζιάν, ένα Αρμενόπουλο που καθόταν κάτω από εμάς, να μπαίνει μέσα στο οικόπεδο. Για να τον τρομάξουμε, κρυφτήκαμε έξω από το καμαράκι και τον περιμέναμε να βγει. Μόλις βγήκε, του κάνουμε "ντου", τρομάζει, και του πέφτουν από τα χέρια δυο σίδερα, που μετά αποδείχτηκε πως ήταν οβίδες. Φαίνεται πως οι γύφτοι φεύγοντας τραβήξανε το κοφίνι, κι έτσι ξεθάφτηκαν και τα βλήματα που είχε μέσα του.

Αρχίσαμε να πετάμε τις οβίδες πάνω στις λαμαρίνες αλλά κάποιος μας μάλωσε γιατί κάναμε πολύ θόρυβο.: "Τι κάνετε ρε; Αυτά είναι επικίνδυνα πράματα". Δεν μας είπε όμως ότι είναι οβίδες. Έξω από την πόρτα της μάντρας υπήρχε μια μεγάλη μαύρη πέτρα από γρανίτη, σαν αυτές που στρώνανε στα Λαδάδικα. Βάζουμε στοίχημα ποιος θα τη σπάσει;" λέμε, κι αρχίζουμε να πετάμε τις οβίδες πάνω στην πέτρα.. Μπορεί και δέκα φορές να τη βαρέσαμε την πέτρα, όμως, φυσικά, δεν έσπαγε. Μου λέει ο Σαραφίδης "Σωκράτη, πάμε να φύγουμε". Του λέω "Θοδωράκη, γιατί να φύγουμε από τώρα; Στάσου να βαρέσουμε κανά δυο φορές ακόμα". Όμως εκείνος φεύγει, πάει και στέκεται στα σκαλοπάτια της εισόδου του σπιτιού μας και μου φωνάζει "Σωκράτη έλα, δεν είναι καλό πράγμα αυτό που κάνουμε". Μείναμε εγώ με τον Μπετς και χτυπάγαμε τη μιά οβίδα — την άλλη την είχαμε ξαναρίξει στο οικόπεδο. "Σωκράτη έλα, εγώ θα ανέβω στο σπίτι" μου λέει ο Θόδωρος. "Να ρίξω μια τελευταία κι έρχομαι" του απαντώ. Χτυπάω άλλη μια και σηκώνομαι να φύγω. Παίρνει τότε την οβίδα ο Μπετς και, την ώρα που τη ρίχνει, γίνεται η έκρηξη. Από το σημείο της έκρηξης, το σπίτι μου απείχε καμμιά δεκαριά μέτρα. Πρέπει να ήμουνα κάπου στα μισά, με την πλάτη γυρισμένη στην οβίδα. Ούτε που κατάλαβα τι έγινε. Η έκρηξη ακούστηκε μέχρι το Ντεπώ. Την άκουσε κι ο πατέρας μου, που είχε πάει επίσκεψη στου Κονιόρδου —του γνωστού με τα κρασιά— μαζί με τον μικρό μου αδελφό. Τα σπίτια τραντάχτηκαν, η μάνα μου νόμισε ότι έγινε σεισμός, σπάσανε τζάμια. Απέναντί μας, στο σπίτι του γιατρού Δαν που είχε την κλινική στου Χαριλάου, σφηνώθηκε ένα βλήμα στο ταβάνι.

Στο αριστερό πεζοδρόμιο της οδού Μητροπολίτου Ιωσήφ, εκεί που βαδίζει ένας νέος, σημειώθηκε το περιστατικό με τον Σωκράτη Μαυριπλή (φωτ. Νώντα Στυλιανίδη).

"Μου κατέβασε όλο το μάγουλο"

Απ' ό,τι μου είπανε μετά, εμένα με βρήκανε στην παραλία. Ήμουνα ζαλισμένος από το χτύπημα, το θραύσμα με πήρε πίσω από το δεξί αυτί, ευτυχώς ξώφαλτσα, μου κατέβασε όλο το μάγουλο κι έκοψε και λίγο από το αυτί. Ένα άλλο θραύσμα με χτύπησε στον μηρό. Έτσι ζαλισμένος, όταν σηκώθηκα και είδα τα χέρια μου μες στα αίματα, νόμισα ότι ήταν μπογιές και πήγα τρεκλίζοντας προς τη θάλασσα για να πλυθώ. Εκεί με βρήκανε, με είδανε σ' αυτά τα χάλια, μ' αρπάξαν και με πήγανε ακριβώς απέναντι από την είσοδο του σπιτιού μας. Στον δρόμο μαζεύτηκε πολύς κόσμος. Ακούω τη θεία μου, που έμενε μαζί μας, να φωνάζει "Πού είναι ο Σωκράτης;". Αυτή η θεία μου, μόλις ακούστηκε η έκρηξη, άρπαξε στην αγκαλιά της έναν από τους αδελφούς μου και την αδελφή μου κι άρχισε να κατεβαίνει τη σκάλα της οικοδομής. Τότε βλέπει τον Σαραφίδη να ανεβαίνει τη σκάλα μισολιπόθυμος, κρατώντας το χτυπημένο του χέρι. "Τι συμβαίνει, Θόδωρε;" τον ρωτά. "Σκοτώθηκε ο Σωκράτης" απαντάει εκείνος. Το Αρμενάκι τού κόπηκε το πόδι στο γόνατο, κρεμόταν από κάτι πέτσες μόνο. Μόλις άκουσα τις φωνές της θείας μου, άρχισα να συνέρχομαι και να λέω "Εδώ είμαι, θεία". Αυτή άρχισε να τραβά τα μαλλιά της και να τσιρίζει.

Βρίσκουν ένα ταξί και μας βάζουν μέσα, εμένα και το Αρμενάκι. Κάποιος κάθισε ανάμεσά μας και μας κρατούσε. Στο δρόμο, μια λιποθυμούσα και μια συνερχόμουνα. Αισθανόμουνα ένα ζεστό πράγμα να στάζει στα πόδια μου, αλλά καθόλου πόνο. Μας πήγανε στον Άγιο Δημήτριο το νοσοκομείο, κατευθείαν στο χειρουργικό.

Του Μπετς του κόψανε το πόδι. Εμένα με είχε 6 ώρες ο χειρουργός Χασάπης, ένας Κρητικός. Έκανε καλή δουλειά ο άνθρωπος, με άνοιξε, με καθάρισε, μου έραψε τ' αυτί, μου σήκωσε τα κρέατα στο μάγουλο. Το πρώτο βράδυ ήμουνα σε κακά χάλια. Ο Σαραφίδης δεν ήταν σοβαρά. Μας είχανε και τους τρεις στον ίδιο θάλαμο. Έκατσα στο νοσοκομείο περίπου μια βδομάδα. Μετά, με πήγανε στην κλινική του Δαν, του γείτονά μας, η οποία ήταν πολύ ωραία, με κήπο, με κυπαρίσσια. Εκεί έμεινα περίπου ένα μήνα. Ξαναπήγα στο σχολείο τρεις μήνες μετά το ατύχημα, με επιδέσμους. Αφού τους έβγαλα, έφαγα πολύ ξύλο από τον πατέρα μου για ό,τι έγινε.

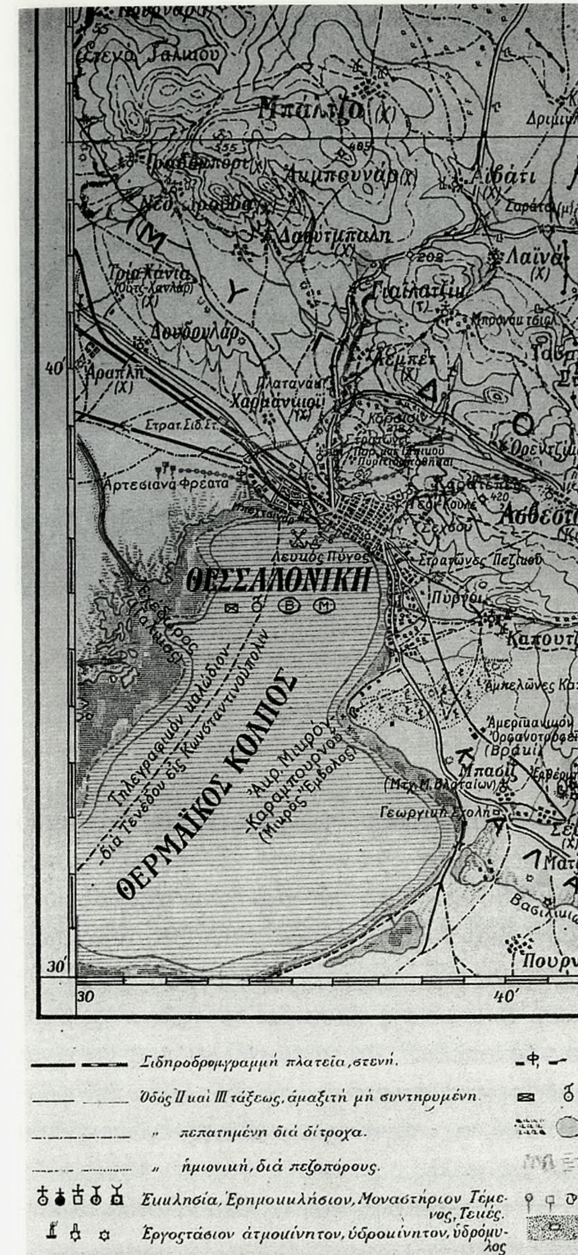
Με τον Σαραφίδη έχουμε ακόμα επαφές. Το Αρμενάκι το 'χασα, γιατί έφυγαν από το σπίτι. Το 1948 είχα κατέβει στην Αθήνα για δουλειές. Μια μέρα, στην οδό Πανεπιστημίου, σε μια πόρτα, δίπλα σ' ένα καφενεδάκι, μόλις ανεβαίνεις από την Ομόνοια, στο δεξί πεζοδρόμιο της Πανεπιστημίου, σε μια εσοχή που έκανε η πόρτα, βλέπω κάποιον με μια πατερίτσα, με κομμένο το ένα του πόδι, να πουλάει πούρα, απλωμένα σ' ένα τραπεζάκι. Τον κοιτάζω, τον κοιτάζω, "λες να είναι ο Μπετς;" λέω από μέσα μου. Πάω κοντά, του κάνω "Δεν μου λες, ήσουνα στη Θεσσαλονίκη;". "Ρε Σωκράτη!" λέει αυτός, με γνώρισε αμέσως, είδε το σημάδι στο μάγουλο. Αγκαλιαζόμαστε. Από τότε δεν τον ξαναείδα.

Πρέπει κάποτε να το είδα το ατύχημα στον ύπνο μου. Αλλά μόνο μια φορά. Ούτε καν το σκέφτομαι.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΠΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

Μισό αιώνα μετά, η δυτική πλευρά της πόλης εξακολουθεί να αποτελεί έναν θανάσιμο κίνδυνο για τη Θεσσαλονίκη. Αιτία, η ύπαρξη των αποθηκών καυσίμων και η απαράδεκτη γειτνίασή τους με ένα τόσο πολυπληθές αστικό κέντρο. Στα τελευταία χρόνια, δύο σοβαρότατα ατυχήματα έκαναν τους Θεσσαλονικείς, και ιδιαίτερα τους κατοίκους των δυτικών συνοικιών, να λαχταρήσουν για τα καλά.

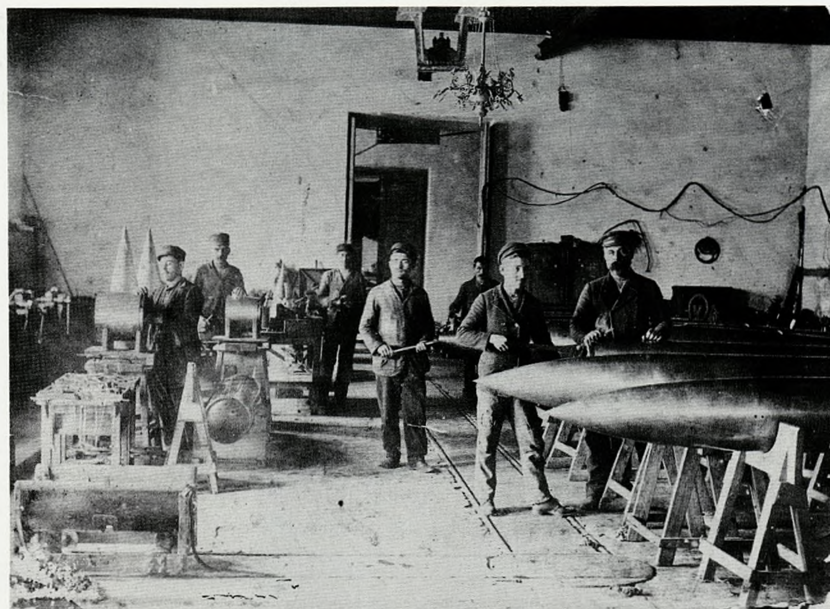
Τον Φεβρουάριο του 1986 συμβαίνει στο Καλοχώρι το μεγαλύτερο βιομηχανικό ατύχημα στην ιστορία της χώρας. Ξεσπά πυρκαγιά στα διυλιστήρια Μαμιδάκη, σε δεξαμενή της Τζετ Όιλ, με πέντε χιλιάδες κυβικά μέτρα μαζούτ. Η φωτιά καίει για τρεις μέρες. Το διοξείδιο του θείου στην πόλη πυκνώνει πέντε φορές περισσότερο από το κανονικό. Την τρίτη μέρα, η φωτιά εξαπλώνεται και σε παρακείμενη δεξαμενή με τριπλάσια ποσότητα μαζούτ. Η πόλη όλη καταυγάζεται νυχτιάτικα από τις φλόγες. Το δημοτικό συμβούλιο διακόπτει ανήσυχο τη συνεδρίασή του και πηγαίνει σύσσωμο στον τόπο του ατυχήματος. Ένας καρδιοπαθής στον Δενδροπόταμο ξυπνά από την έκρηξη, βλέπει τη λάμψη, νομίζει πως το σπίτι του πήρε φωτιά, και πεθαίνει ο άνθρωπος από καρδιακή προσβολή καθώς τρέχει στο δρόμο να σωθεί. Ο κίνδυνος για την πόλη είναι ολέθριος. Δίπλα στις φλεγόμενες δεξαμενές, βρίσκεται η δεξαμενή αμμωνίας της Σινγκ. Η Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονί-

Η περιοχή του Χαρμάνκιοϊ και του Ντουντουλάρ, σε χάρτη των αρχών του αιώνα (εκδόσεως Γ. Κοντογόνη, Αθήνα. Στην κατοχή του συγγραφέα).

κης αποκαλύπτει πως σε περίπτωση εξάπλωσης της φωτιάς στη δεξαμενή της αμμωνίας, 200.000 θεσσαλονικείς κινδυνεύουν να πεθάνουν μέσα στο πρώτο τρίωρο, σύμφωνα με υπολογισμούς βασισμένους σε διεθνώς εφαρμοζόμενα μαθηματικά μοντέλα. Εκκενώνονται ο Δενδροπόταμος, το Ελευθέριο–Κορδελιό, το Καλοχώρι, ο Εύοσμος, η Μενεμένη κι οι Αμπελόκηποι, ενώ δεν είναι λίγοι οι Θεσσαλονικείς του κέντρου που προτιμούν να μετακομίσουν στα εξοχικά τους στη Χαλκιδική.

Τον Δεκέμβριο του 1998, μια πυρκαγιά στον αγωγό μετεκφόρτωσης πετρελαίου στα αγκυροβόλια που βρίσκονται στο ύψος του Καλοχωρίου κοστίζει τη ζωή σε 4 εργάτες ενός ρυμουλκού,

Θεσσαλονίκη, 1916. Εργαστήριο κατασκευής πυρομαχικών του γαλλικού στρατού. Συλλογή Β. Α. Μαυρομμάτη.

στην προσπάθειά τους να περιορίσουν τη διαρροή του καυσίμου στη θάλασσα. Οι εργαζόμενοι στον χώρο αυτό καταγγέλλουν πως μετά την πυρκαγιά του 1986 οι δεξαμενές καυσίμων στην περιοχή όχι μόνο δεν απομακρύνθηκαν —όπως είχαν δεσμευθεί οι αρμόδιοι στα 1986— μα αυξήθηκαν, και τις χαρακτηρίζουν "ατομική βόμβα" για τη Θεσσαλονίκη. Η Γκρίνπις αποκαλεί το λιμάνι της Θεσσαλονίκης "υποβρύχιο ναρκοπέδιο" και καταγγέλλει πως θα είναι ασύλληπτες οι συνέπειες σε περίπτωση ατυχήματος κατά την φορτοεκφόρτωση κάποιας από τις οργανοχλωριομένες ενώσεις που διακινούνται στο λιμάνι της πόλης.

Φαίνεται πως το' χει η μοίρα της, για τη Θεσσαλονίκη ο κίνδυνος να προέρχεται "εκ δυσμών".

Ευαγγελια Α. Βαρελλα

«ΠΛΟΥΣΙΑΙ ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΚΑΙ ΕΚΤΑΚΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ»: Η ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Χρόνοι αναδιαρθρώσεων και πολλαπλών ζυμώσεων για την πόλη της Θεσσαλονίκης, οι πρώτες δεκαετίες του αιώνος θα βιώσουν την ευτυχή κατάληξη των βαλκανικών συρράξεων, αλλά και τις ενίοτε αναπάντεχες συνέπειες του μεγάλου πολέμου, της πυρκαϊάς του '17, της ανταλλαγής των πληθυσμών, της οικονομικής κρίσεως. Στο ανήσυχο τούτο ιστορικό πλαίσιο οι παραδοσιακές εμπορικές δομές δεν αργούν να ενταχθούν σε νέα δεδομένα και η διαφήμιση αποκτά χαρακτήρα ιδιότυπο: οι καταχωρήσεις συχνά παραπέμπουν στα ευρωπαϊκά πρότυπα των ευπόρων αστικών στρωμάτων, άλλοτε όμως απευθύνονται στις μάλλον στοιχειώδεις ανάγκες μη προνομιούχων ομάδων ποικίλης προελεύσεως ή πάλι πληροφορούν απλώς για τη δημιουργία νέων μονάδων, τονίζοντας με ιδιαίτερη επιμέλεια οιεσδήποτε τοπικές–προσφυγικές ή αγροτικές–αναφορές.

Σημαντική συνιστώσα του όλου χώρου, η φαρμακευτική διαφήμιση του μεσοπολέμου επιτρέπει ποικίλες προσεγγίσεις, καθώς προδίδει το επίπεδο της περιθάλψεως, ανιχνεύει τις αισθητικές προτιμήσεις και κοινωνικές επιλογές, αλλά και σκιαγραφεί τις ενεχόμενες επιχειρήσεις. Μολονότι ανάγουν την ίδρυση στην οθωμανική ή πρώτη μεταπελευθερωτική περίοδο, πολλά από τα φαρμακεία και φαρμακεμπορεία της πόλεως ευρίσκονται υποχρεωμένα να επισημάνουν την παρουσία τους στον ημερήσιο και ειδικό τύπο, είτε ως έμμεση υπόμνηση της εκσυγχρονισμένης τους παρακαταθή-

χης είτε ως απ' ευθείας έκθεση των επιστημονικών περγαμηνών και της *ειλικρινείας* τους. Ούτω επί παραδείγματι οι οίκοι Μ. Αλαλούφ, Α. Αμπραβανέλ και Ι. Κούνιο, Άντζελ και Σαλτιέλ, Δ. Αρδίττη, Κ. Αρσενάκη, Μ. Βαρέλλα, Κ. Γαλατσάνου, Γρ. Γράβαρη, Θ. Δίτσα, Κ. Ζωγράφου, Σ. Καραγκουνίδου, Δ. Κοβαλακίδου, Μ. και Σ. Κοέν, Κ. Κολοτούρου, Κούνιο και Μπουένο, Ν. Κράλλη, Αν. Λυμπεράκη, Α. Μαρόκκο, Δ. Ματαλών, Ι. Μοδιάνο, Α. Μπενιέσσε, Δ. Μπενουζίλιο, Γ. Μπόγα, Α. Μπρούδο, Α. και Σ. Ναχμία, Ε. Νισσίμ, Ευ. Παϊδούση, Α. Παπαγιαννίδου, κληρ. Λ. Παπαγιώργη, Χ. Παπασουλιώτου, Χρ. Πάττωρα, Ι. Πελτέκη, Γ. Πεντζίκη, Α. Ρωσσίδου, Α. Σαδώκ, Σαΐάς και Μόλχο, Α. Σαλώμ, Α. και Ι. Σιακή, Μ. Τιάνο, Δ. Τρέμμου και Β. Δάφφα, Ν. Τρύφωνος, Β. Φρανσές, Κ. Φτίκα, Δ. Χατζόγλου, τέλος η φιλόδοξη *ΕΦΕΜ—επιστημονική φαρμακεμπορική ένωσις Μακεδονίας*, ανώνυμη εταιρεία με έτος ιδρύσεως 1924 και κατατεθέν κεφάλαιο 1.500.000 δρχ. Ενίοτε, άλλωστε, αυτές καθ' εαυτές οι ονομασίες στοχεύουν στον εντυπωσιασμό *—Αμερικανικόν, Μέγα, Κεντρικόν, Βέριτας, Ερυθρός Σταυρός—* ή στην υπενθύμιση του κοινού γενεθλίου τόπου, όπως η *Τυρολόη* του Δ. Μαρούση ή το *ιδρυθέν εν Κωνσταντινουπόλει* φαρμακείο του Κ. Αρσενάκη.

Συνθετότερος αποδεικνύεται εν προκειμένω ο ρόλος των φαρμακεμπορείων. Σημεία συσπειρώσεως του υγειονομικού κόσμου, τούτα διαθέτουν *πλουσίας συλλογάς φαρμακευτικών και χημικών προϊόντων, περαιτέρω φωτογραφικών ή ελαστικών ειδών*, συνάμα δε είναι συμβεβλημένα με ιατρούς, *ειδικούς δι' όλα τα νοσήματα*. Ενδεικτική σκιαγράφηση των απαρχών ενός από τους παλαιοτέρους σχετικούς οίκους θα επιτρέψει να προβάλουν ανάγλυφες οι πολλαπλές αρμοδιότητες: βοηθός στο φαρμακείο του ελληνικού νοσοκομείου και στο ιατρείο του Π. Οικονόμου, κατόπιν δε συνεργάτης του Γ. Πεντζίκη, ο Μιχαήλ Αν. Βαρέλλας αυτονομείται το 1908 με τη σύσταση φαρμακεμπορείου. Η επιχείρηση θα ασχοληθεί με όλες τις πτυχές της περιθάλψεως, καθώς γνωστοί ασκληπιάδες θα ασκήσουν σε ειδικούς χώρους της, ενώ συν καιρώ οι εγκαταστάσεις θα στεγάσουν ίδιο φαρμακείο. Κυρία, εν τούτοις, δραστηριότης παραμένει η εισαγωγή και διακίνηση σε σύνολη τη Βόρειο Ελλάδα πρώτων υλών, ιδιοσκευασμάτων και νοσοκομειακών ειδών, προϊόντων των μεγάλων ευρωπαϊκών εργοστασίων. Συχνή είναι, άλλωστε, η αποκλειστική αντιπροσώπευση αλλοδαπών ή αθηναϊκών *σπεσιαλιτέ*, όπως τα περίφημα καταπότια *Σιγμόλ*, το ορμονικό εκχύλισμα *Λόγκο* ή το διάλυμα *Fattori* κατά της τριχοπτώσεως.

Από τον τύπο της Θεσσαλονίκης δεν ελλείπει η αναφορά στις βιομηχανίες των Αθηνών – *Δαμβέργης, ΧΡΩΠΕΙ, ΚΟΠΕΡ* —αλλά και σε ξένες επωνυμίες— *Bayer, Amsterdamsche Chinine Fabriek, Schering*: πρόκειται πάντοτε περί καταχωρήσεων μεγάλου σχήματος και κεντροευρωπαϊκών προδιαγραφών, στις οποίες η εξαντλητική απαρίθμηση των προϊόντων συμπληρώνεται με συμβατική αναπαράσταση των εργοστασιακών εγκαταστάσεων. Σε χαμηλότερους, άλλωστε, τόνους υπενθυμίζουν την παρουσία τους ορισμένες τοπικές *εταιρείες φαρμακευτικών προπαρασκευών*, όπως η *ΚΟΠΑΤΕΚΟΥ*, παραγωγός *κουφέτων κινίνης και καψών ρητινελαίου*, ή το φαρμακείο Φασιανού, κατασκευαστής *συνθέτων κασέ φερασκίνης*.

Είναι ωστόσο ευνόητο ότι τα ιδιοσκευάσματα, ημεδαπά ή εισαγόμενα, συνιστούν το κύριο αντικείμενο των διαφημιστικών αγγελιών. Ούτω το νορβηγικό μουρουνέλαιο και τα υποκατάστατά του, όπως η *Gaduase*, χαρίζουν *ηλιακάς ακτίνας εις φιάλας*, ενώ στα τονωτικά και *ενδυναμωτικά του σώματος*, αναγκαία για *εννέα εις τους δέκα* νεοέλληνες, καταλέγονται ορμονικά και ηπατικά εκχυλίσματα, επί παραδείγματι τα *Λόγκο* και *Σαρκόλ* της *ΚΟΠΕΡ*, αλλά κυρίως τα σιρόπια κινίνης. Ανάμεσά τους πρωτεύουσα θέση κατέχουν ο *οίνος κίνας Λάμπρου*, χρυσό μετάλλιο στην διεθνή έκθεση των Παρισίων του 1908, η *Ferro China* του ιταλικού οίκου *Bisleri*, προσωποποιημένη σε επιθετικό λέοντα, η δυναμική *Κιναβύνη* της *ΣΠΕΣ*.

Περαιτέρω, νευραλγίες και κεφαλόπονοι αντιμετωπίζονται *ριζικώς* με τη βοήθεια του *Véramone* της *Schering*, της αιωνόβιας *Ασπιρίνης* με τον πασίγνωστο σταυρό *Bayer*, της συγγενούς της *Σαλοξίνης*. Βήχας και βρογχίτιδες απαιτούν τις παστίλλιες *Valda*, το σιρόπιο *Φαμέλ* ή τη *Σιρολίνη* της *Roche*, ρευματισμοί και αρθρίτιδες ανακουφίζονται με συστηματική χρήση του *Solvuric* ή των πεφημισμένων *Sloans Liniments*, τα οποία χειροκροτούνται ως απαραίτητοι *σύντροφοι πάσης οικογενείας, κάθε κυνηγού, κάθε ταξιδιώτου, κάθε σωφέρ, κάθε σπόρτμαν*. Η μαγνησία *Σαν Πελλεγρίνο* διεκδικεί τον τίτλο του καλλιτέρου καθαρτικού του κόσμου, η εντεροβακκίνη *Lumière* προφυλάσσει από τον τύφο και η *Αντιπλασμωδίνη* των

ΕΦΕΜ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΦΑΡΜΑΚΕΜΠΟΡΙΚΗ
ΕΝΩΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑΤΑΤΕΘΕΝ 1.500.000
Έτος ιδρύσεως 1924
ΠΛΟΥΣΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗ ΧΗΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ
31 ΟΔΟΣ ΕΡΜΟΥ 31
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
UNION SCIENTIFICO-PHARMACEUTIQUE
DE MACEDOINE
SOCIÉTÉ ANONYME
Fondée en 1924
Capital versé 1.500.000
ERMOU 31 – SALONIQUE
ΕΦΕΜ

9 εἰς τοὺς 10
Ἔχουν ἀνάγκην
τονώσεως
SARKOL
τὸ πλέον ἐκσυγχρονισμένον τονωτικόν

εργαστηρίων *ΦΑΜΑ* νικά την ελονοσία, η *Agocholine* του *docteur Zizine* εξασφαλίζει σε επιστημονικό ύφος *την φυσιολογικήν παροχέτευσιν των χοληφόρων οδών*, ενώ η *Ουροτροπίνη* της *Schering* συνιστά σκεύασμα υψηλής ποιότητος, την οποία εγγυάται η υπογραφή του διεθνούς οίκου.

Όσον αφορά τα αφροδίσια, διαδεδομένα είναι το *Bismosan* της *Remedia/A. Φράγκος* και η *Γονοσίνη* της *Δάφνης*, αλλά κυρίως τα καταπότια *Σιγμόλ*, *εγκεκριμένα υπό του καθηγητού A. Fournier της γαλλικής ακαδημίας* ως κατάλληλα για την οριστική θεραπεία των *ανθρωπίνων ρακών*. Κατά της συφίλιδος και ποικίλων πνευμονικών παθήσεων συνιστώνται οι αμπούλες *Triod* της *Zambeletti*, παρουσιαζόμενες με αυστηρή αντικειμενικότητα, ενώ συνάμα τη φυματίωση αντιστρατεύονται οι *ορροί εκτάκτου αποτελέσματος* του καθηγητού A. Bruschettini, η οπιούχος *Ζωμίνη* του συναδέλφου του C. Riet *της ιατρικής σχολής των Παρισίων*, τέλος το θρυλικό *Ρέασταρ*, νορβηγική ρητίνη προτεινομένη από την αμερικανίδα Rhea Alker και δοκιμασμένη από τετρακόσιους και πλέον παρισινούς ιατρούς.

Η *Σεδοφυλλίνη* της *ΚΟΠΕΡ* παραπέμπει στην κατευναστική της δράση με την απεικόνιση μιας καρδιάς σε ηρεμία, η δε *Πασσιφλορίνη* ανακηρύσσεται *άνευ φόβου δηλητηριάσεως ή τοξικομανίας ως το φάρμακον των διανοουμένων, καλλιτεχνών, συγγραφέων, καθηγητών, επιχειρηματιών*. Τέλος, ο *Δαμβέργης* περικλείει στις φιάλες του τις αρετές των γνωστοτέρων ιαματικών υδάτων της Ελλάδος, ενώ τα αιθέρια έλαια *Novopin* της γερμανικής *Pharmacosma* προσδίδουν στον λουόμενο *ευεξίαν, υγείαν και χαλάρωσιν*. Η *Glaxo*

ΚΙΝΑ ΛΑΜΠΡΟΥ EXTRA
ΑΠΑΡΑΜΙΛΛΟΣ
ΚΑΙ
ΚΙΝΑ ΛΑΜΠΡΟΥ ήτοι ΟΙΝΟΣ ΚΙΝΑΣ
Ὁ μόνος βραβευθεὶς μὲ ΧΡΥΣΟΥΝ ΜΕΤΑΛΛΙΟΝ
εἰς τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν τῶν ΠΑΡΙΣΙΩΝ τοῦ 1900
...ἐὰν κάμητε χρῆσιν τῆς ΚΙΝΑΣ ΛΑΜΠΡΟΥ...
ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΙΔΙΟΤΗΤΑ τοῦ νὰ ΕΝΔΥΝΑΜΩΝΗ ΤΟ ΣΩΜΑ.
...ΜΕΓΙΣΤΗΝ ΤΟΝΩΤΙΚΗΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑΝ...
Πωλεῖται εἰς ὅλα τὰ καλὰ φαρμακεῖα.

Véramone
SCHERING
calme radicalement les
NÉVRALGIES REBELLES
et ne provoque aucun
symptôme accessoire

ΑΣΦΑΛΕΣΤΑΤΗ ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΤΗΣ ΦΥΜΑΤΙΩΣΕΩΣ
ὡς καὶ ἐν γένει τῶν καταρροειδῶν ἢ πυωδῶν
νοσημάτων τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων διὰ τοῦ
ΡΕΑΣΤΑΡ
Ἤτοι, Ῥητίνης τῆς Νορβηγίας τελείως ἀφομοιωσίμου παρασκευαζομένης κατὰ τὴν μέθοδον καὶ συνταγὴν τῆς Ἰατροῦ
RHEA ALKER U. S. A.
Διασκευή; B. L. PERRAUD, Γάλλου Χημικοῦ.
Μόνος Ἀντιπρόσωπος δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολὴν
Ο κ. Χ. ΑΝΕΜΟΓΙΑΝΝΗΣ
Διευθυν. τοῦ Πανελληνίου Πρακτορείου Δημοσιεύσεων
Γραφεῖα Μέγαρον Λιμένος ὁδὸς Σαλαμῖνος 2.
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

προτείνει ειδικό βρεφικό γάλα, εγγυημένο από ιατρό του Λονδίνου, πατέρα *ευρώστου νηπίου*. Όλα, άλλωστε, τα συμπυκνωμένα ή σακχαρούχα γάλακτα —ολλανδικά, ελβετικά και λομβαρδικά— εστιάζουν την ποιότητα στην θρεπτική τους ισχύ.

Μεταξύ των καλλυντικών κυριαρχούν οι πούδρες, ιδίως η *Tokalon*, *συνιστωμένη υπό τεσσάρων περιφήμων ιατρών*, και οι κρέμες, όπως η *Simon* που *παρατείνει την νεότητα χαρίζοντας δροσερότητα, λεπτότητα και απαλότητα του δέρματος*, η *Aurora* του *E.D. Pinaud* με *την θαυμασίαν δράση*, ή η αντιρυτιδική *Ροδαλίνη Χιονά* με το πολύ παραστατικό όνομα. Με ανάλογο ύφος εισάγονται τα δισκία *Kissinga*, *αγνώστου συστάσεως εχθροί της παχυσαρκίας*, και τα *Σαλτράτ Ροντέλλ*: το πρόβλημα των κάλων ζωντανεύει στην εικόνα ενός βασανισμένου ποδιού με ανθρώπινο πρόσωπο.

Η περιποίηση της κόμης περιλαμβάνει δυναμωτικά —*το αλάνθαστον παραδοσιακό ύδωρ Περού τανίν*, τη *Σιλβικρίνη*, *δώρο ωφέλιμον και ωραίον*, το ιταλικό διάλυμα *Fattori*— και ποικίλες βαφές

ΕΛΒΕΤΙΚΟΝ ΓΑΛΑ ΤΩΝ ΑΛΠΕΩΝ
ΣΗΜΑ "Η ΑΡΚΤΟΣ"
Τὸ παχύτερον καὶ εὐγεστότερον Γάλα τῆς Ἑλβετίας.
Ἡ πρώτη Μάρκα τοῦ κόσμου,
Γενικὴ Ἀντιπροσωπεία
Ἐν Θεσσαλονίκῃ — Ἐδέσσης 2.

ή πομμάδες αμφιβόλου αποτελεσματικότητος, όπως είναι η *Τζιουβαντίνη*, το *Σωζότριχον*, το *Σωσίτριχον*, η *Τριχοθρεψίνη*, το *Φυτρίξ*. Πέραν των δηλώσεων κομψών κυριών, οι *θυγατέρες του εφευρέτου* αυτοπροσώπως αποδεικνύουν του λόγου το αληθές με την επιβλητική τους εμφάνιση. Οι οδοντόπαστες, άλλωστε, είναι ενίοτε ελληνικές, επί παραδείγματι η *Oreodont* του *Δαμβέργη*, συνήθως όμως αλλοδαπές, με γνωστότερες τις *Ravinos* και *Kolynos*: όλες πάντως υπόσχονται ευχάριστη γεύση, αποδεκτή και από τα παιδιά, στοματική υγεία, οικονομία και την ωραιότητα του αστραφτερού χαμόγελου. Αρώματα, τέλος, και σάπωνες εμφανίζουν αξιοθαύμαστη ποικιλία και συχνότατες αναφορές στη σημασία της καθαριότητος και την αξία των εντριβών.

Σε κάπως γενικότερα πλαίσια τα προφυλακτικά *Μπεμπέκα* κρίνονται σωτήρια για τις πολυμελείς οικογένειες, εφ' όσον το άριστα βουλκανισμένο καουτσούκ εγγυάται για την ασφάλεια κατά την χρήση τους, το απολυμαντικό της ατμοσφαίρας *Ρομοζόν* εισάγει τα αλπικά τοπία στο υπνοδωμάτιο, το εντομοκτόνο *Κιλσέκτ* της *Standard Oil* συνδυάζει ευχάριστη οσμή και χαμηλή τιμή, το ομόλογό του *Fly Flu* διακρίνεται για την *ποιότητά* του. Αν, άλλωστε, τα *μηχανήματα δια μάλαξιν* εμφανίζονται μάλλον σπανίως, μεγάλη είναι η προσφορά σε κορσέδες, κηλεπιδέσμους και ζώνες, πάντοτε

O-O-Oh! comme c'est bon!

Les enfants adorent se nettoyer les dents avec la pâte dentifrice "KOLYNOS,, car le goût en est délicieux et laisse dans la bouche une sensation de fraîcheur !

Apprenez-leur à se servir de la pâte "KOLYNOS,, deux fois par jour. Elle détruit positivement des millions de germes de maladies qui laissés à eux-mêmes engendrent la carie les maux de dents et des désordres de de tout l'organisme.

Elle débarrasse la bouche des minuscules fragments de nourriture qui s'incrustent dans les cavités et sont si difficiles à déloger. C'est la pâte hygiénique par excellence.

KOLYNOS

On recommande l'emploi de la pâte "KOLYNOS,, deux fois régulièrement. C'est le seul moyen d'avoir toujours la bouche fraîche dents saines.

Seul concessionnaire pour la Grèce :

MAURICE FARAGGI

Evripidou 4 — ATHENES

Lotion Perou Tannin

ΥΔΩΡ ΠΕΡΟΥ ΤΑΝΙΝ

Αλάνθαστον, αποτελεσματικόν

Δι' όλας εν γένει τας ασθενείας της κόμης.—Προλαμβάνει την τριχόπτωσιν.

Die Töchter des Erfinders

Αἱ θυγατέρες τοῦ εφευρέτου

Γ. αντιπρόσωπος και αποθηκάριος

ΝΙΚΟΣ ΤΡΥΦΩΝ—Θεσ)νίκη

Αμερικανική διαφήμιση σαπουνιού του 1916.

ελληνικής προελεύσεως. Πειστικότατα σκίτσα ομιλούν για την *πρακτικότητα και προνομιούχο αποτελεσματικότητά* τους.

Εν τέλει η εντυπωσιακή ποικιλία των προϊόντων δεν εκπλήσσει, καθώς ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας πόλεως υπό αναδιοργάνωση των κοινωνικών της δομών. Αν η αστική τάξη της Θεσσαλονίκης προσαρμόζεται ήδη με ταχείς ρυθμούς στις ευρωπαϊκές συνήθειες και επιταγές, οι ίδιες αυτές βιομηχανικές και διαμετακομιστικές δραστηριότητες δημιουργούν χειμαζόμενα κοινωνικά στρώματα, στα οποία προστίθενται οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και οι μετανάστες της αγροτικής ενδοχώρας. Ούτω το μουρουνέλαιο ή τα σκευάσματα κατά της πνευμονικής φυματιώσεως και των αφροδισίων συνιστούν σύνηθες αντικείμενο των διαφημιστικών καταχωρήσεων, παραλλήλως όμως τα κατευναστικά και τα *Sloans Liniments* απευθύνονται σε *διανοουμένους, σπόρτμαν και επιχειρηματίες*, τα λουτρά υπόσχονται *χαλάρωσιν και ευεξίαν*, τα εξεζητημένα καλλυντικά πολλαπλασιάζονται. Τούτη η πλούσια παρακαταθήκη, εξάλλου, αρύεται το αδιαμφισβήτητο κύρος της από μόνο το γεγονός ότι *πωλείται εις τα φαρμακεία*, αποκλειστικούς εγγυητές *ακριβούς και επιστημονικής εκτελέσεως των συνταγών* στην Ευρώπη του μεσοπολέμου.

ΚΟΡΣΕΔΕΣ - ΚΗΛΕΠΙΔΕΣΜΟΙ - ΖΩΝΕΣ
"ΒΙΠΑΡΙ„

Τὸ προνομιοῦχον σύστημα «ΒΙΠΑΡΙ» εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ὅλων τῶν ἄλλων συστημάτων, δὲν πιέζει, εἶναι τὸ μόνον πρακτικὸν εἰς περίπτωσιν πτώσεως στομάχου, νεφρῶν, ἐγκυμοσύνης, ὑπερβολικῆς παχύτητος, ὡς καὶ τῆς πλέον ἰδιοτρόπου ἀπαιτήσεως κομψότητος καὶ χάριτος.

ΔΙΑΡΚΗΣ ΕΚΘΕΣΙΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΟΔΟΣ ΕΓΝΑΤΙΑΣ ΑΡΙΘ. 327

ΠΗΓΕΣ

Μία πρώτη μορφή του άρθρου ανακοινώθηκε στο λβ΄ συνέδριο της *Διεθνούς Εταιρείας Ιστορίας της Φαρμακευτικής* (Παρίσι 1995): *πρακτικά* σελ. 243.

Οι παρουσιαζόμενες διαφημίσεις συνιστούν προϊόν ενδεικτικής αναδιφήσεως σε αρχεία φαρμακείων και φαρμακεμπορείων της πόλεως, περαιτέρω στις εφημερίδες *Μακεδονία*, *Φως*, *Le Progrès*, *L' Indépendant* και *Ακρόπολις*, στα περιοδικά *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης* και *Αρχεία της Φαρμακευτικής*, τέλος σε καταλογογραφικά εγχειρίδια όπως είναι ο *Οδηγός της Θεσσαλονίκης* και ο *Νέος Πανελλήνιος Εμπορικός και Βιομηχανικός Οδηγός* του Ν. Ιγγλέση (αμφότεροι του 1915), το *Εμπορικόν Εγκόλπιον Θεσσαλονίκης* του Ι. Βεκρή (1923), ο *Εμπορικός Οδηγός Θεσσαλονίκης και Καβάλας* των Δ. Ρουτζούνη και Β. Μιχαηλίδου (1926), ο *Μέγας Οδηγός της Βορείου Ελλάδος* του Γαβ Γαβ (1936), κατάλογοι της *Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης*.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Γιωργος Αναστασιαδης

ΩΣ ΤΩΡΑ, TERRA INCOGNITA

Αλέξανδρος Δάγκας: Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912–1940.

[Σελίδες: 800, Πίνακες 159, Φωτογραφίες 157]. Έκδοση: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, 1999. Διεύθυνση έρευνας: Ελ. Μπιμπίκου–Αντωνιάδη[1]

Για τρεις τουλάχιστον λόγους είναι σημαντική η μελέτη αυτή, που χρηματοδοτήθηκε και εκδόθηκε από το Ε.Ε.Θ. (ήδη δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Μακεδονία* της 13-7-99 μια πρώτη παρουσίασή της από τον Ε. Χεκίμογλου με χρήσιμες επισημάνσεις):

1. Διότι αποτελεί το πιο πλήρες και τεκμηριωμένο έργο απ' αυτά που διαθέτει η περί Θεσσαλονίκης ιστοριογραφία για την περίοδο του Μεσοπολέμου.
2. Διότι αποδεικνύει με τρόπο πειστικό πόσο γόνιμη μπορεί να αποβεί η συλλογική συνεργασία των επιστημόνων μ' ένα σπουδαίο θεσμό, όπως το Ε.Ε.Θ.
3. Διότι το βιβλίο παρέχει τα ερεθίσματα για νέες ερευνητικές προσεγγίσεις στα γνωστά–άγνωστα τοπία του οικονομικού–κοινωνικού χώρου της πόλης στον 20ό αιώνα.

Το έργο διαρθρώνεται σε τρία μέρη:

α) Στο πρώτο εξετάζεται η οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης στην εποχή του κοινωνικού μετασχηματισμού της, στις αρχές του 20ού αιώνα.

β) Στο δεύτερο διερευνάται ο ρόλος των επαγγελματιών στην ιστορική διαδρομή της πόλης μετά το 1912.

γ) Στο τρίτο καταγράφονται και ταξινομούνται τα επαγγέλματα των κατοίκων της πόλης και ανιχνεύεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας στη Θεσσαλονίκη της περιόδου 1912–1940.

Η συνεισφορά του βιβλίου δεν εξαντλείται μόνο στα κείμενά του και στους πίνακές του με τους χρήσιμους αριθμούς.

1. Το κείμενο διαβάστηκε από τον υπογράφοντα στην εκδήλωση της παρουσίασης του βιβλίου, που έγινε στην αίθουσα του Ε.Ε.Θ. στις 6-10-99.

Η παλαιά διεθνής έκθεση Θεσσαλονίκης, στο πεδίο του Άρεως. Στην εικόνα, διακρίνεται η συμβολή του χειμάρρου (που έρρεε κατά μήκος της σημερινής οδού Καυταντζόγλου και των πολυκατοικιών των αξιωματικών) με την οδό Βασιλέως Γεωργίου. Από το βιβλίο του Αλέκου Δάγκα (συλλογή του ιδίου).

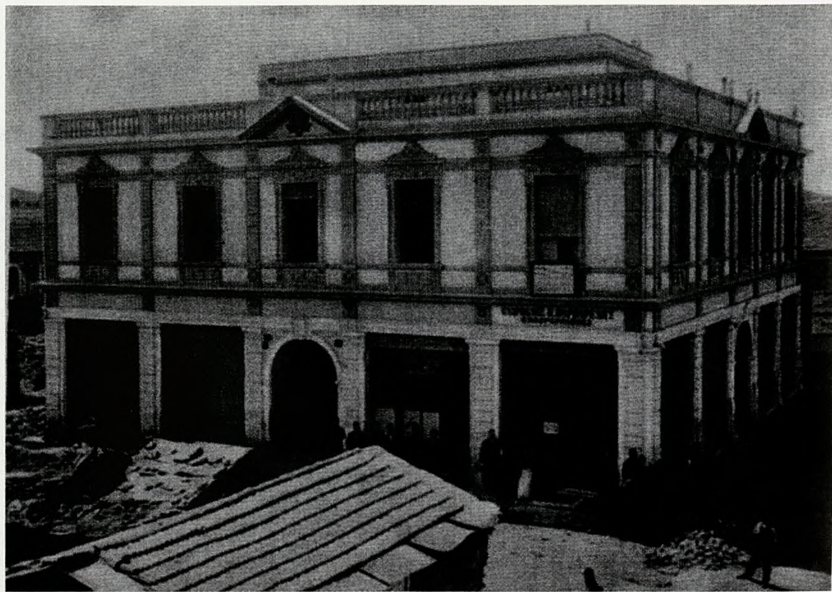
Ο αναγνώστης ανακαλύπτει στις σελίδες του μια σειρά σπάνιων φωτογραφιών και καρτ–ποστάλ, που δεν χρησιμεύουν απλώς ως εικονογραφικός διάκοσμος των κειμένων, αλλά συχνά δένονται μ' αυτά και ως εξαιρετικά οπτικά τεκμήρια προωθούν τις γνώσεις και τον προβληματισμό για την ιστορική, οικονομική και κοινωνική τοπογραφία της πόλης.

Οι εικόνες, λοιπόν, του βιβλίου έρχονται να προστεθούν στις πολλές νέες πηγές που χρησιμοποιεί το έργο: αυστριακά, γερμανικά, αμερικανικά και γαλλικά αρχεία. Στοιχεία από τον τύπο των Βαλκανικών Χωρών (όχι όμως όσα θα περίμενε κανείς και από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης), δημογραφικά δεδομένα και εκλογικοί κατάλογοι στηρίζουν επαρκώς την έρευνα της Οικονομικής Ιστορίας και επιτρέπουν ή επιβάλλουν καινούργιες προσεγγίσεις.

Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται βέβαια στους κλάδους των κατασκευών, της μεταλλουργίας, της ξυλουργίας, της βυρσοδεψίας, της υφαντουργίας, της χαρτοποιίας, και της καπνοβιομηχανίας, αλλά υπάρχει εκτενής παρουσίαση και για τις μεταφορές, τις τηλεπικοινωνίες, τις τράπεζες, τις ασφάλειες, το εμπόριο, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή του επαγγελματικού–βιοτεχνικού δυναμικού της Θεσσαλονίκης και των μεταβολών του στην περίοδο της μεγάλης οικονομικής ύφεσης (1929–1931).

Αν η Πολιτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης στην περίοδο 1912–1940 έχει ακόμη πολλά κενά να καλύψει και αρκετά αμφιλεγόμε-

Το εμπορικό κτίριο Τουρπάλη (Τουρπάλη Χαν), στη σημερινή οδό Καλαποθάκη. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου.

να σημεία να ξεκαθαρίσει, η οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης στην ίδια περίοδο, που ήταν μέχρι σήμερα terra incognita για την επιστημονική ιστοριογραφία, αποκτά την δική της κιβωτό της μνήμης. Αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες ειδικές μελέτες από τον πρωτοπόρο Κ. Μοσκώφ ως τον Ευάγγ. Χεκίμογλου και την έκδοση του Ε.Κ.Θ. για την ιστορική φυσιογνωμία του Εργατικού Κινήματος της Θεσσαλονίκης, που έγινε με την επιστημονική εποπτεία του υπογράφοντος, η σχετική βιβλιογραφία είχε από την εποχή του Γ. Χριστοδούλου (1936!) να εμπλουτιστεί, ιδίως σ' ό,τι αφορά την καταγραφή και την ανάλυση της οικονομικής διάρθρωσης στην πόλη.

Τώρα χρειαζόμαστε μερικές συστηματικές μελέτες για τη διαπλοκή, την αμφίδρομη σχέση Πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας και την κατανόηση των διεργασιών που προσδιόρισαν τις συνειδήσεις, τις νοοτροπίες, τις κυρίαρχες "αξίες" και τις πολιτικές– εκλογικές συμπεριφορές σ' αυτή την πόλη.

Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια προσέγγιση που θα μας παρουσίαζε πώς αντιμετωπίζουν στα κείμενα–μαρτυρίες τους οι συγγραφείς και οι δημοσιογράφοι τους επαγγελματίες της Θεσσαλονίκης, τις οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες της πόλης στα χρόνια του μεσοπολέμου.

Οι στατιστικές εργασίες του βιβλίου πάντως συμβάλλουν στον εντοπισμό των χαρακτηριστικών του πληθυσμού —και κυρίως των επαγγελματιών— στη Θεσσαλονίκη της περιόδου 1915–1940.

Αξιοποιώντας τους προπολεμικούς εκλογικούς καταλόγους, το έργο καταθέτει νέα χρήσιμα στοιχεία και επιβάλλει την επανατοποθέτηση ορισμένων ζητημάτων που έχουν σχέση, επί παραδείγματι, με την κινητικότητα του μουσουλμανικού και του εβραϊκού πληθυσμού στα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1912.

Αξιοπρόσεκτο είναι και το υλικό που περιέχεται στο παράρτημα σχετικά με τη σωματειακή οργάνωση, τη συγκεκριμένη συσσωμάτωση των επαγγελματιών της πόλης — ώριμος καρπός πολύχρονης έρευνας του Αλ. Δάγκα.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει:

α) Για το θαυμάσιο φωτογραφικό παράρτημα που αναφέρεται στην πρώτη Δ.Ε.Θ. (1926) και το υλικό του οποίου προέρχεται από την προσωπική συλλογή του συγγραφέα.

β) Για το κείμενο του Γ. Μαγούλια που έχει ως θέμα τη διαβαλκανική οικονομική συνεργασία και τον σύγχρονο ρόλο της Θεσσαλονίκης.

Τέλος, την συνολική "εικόνα" του βιβλίου συμπληρώνει κατά τρόπο πολύ θετικό η μελέτη του Ευάγγ. Χεκίμογλου για τα επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στην οθωμανική περίοδο. Αν και οι διαθέσιμες πηγές περιορίζουν αρκετά το συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο, ο συγγραφέας καταφέρνει να παρουσιάσει με υποδειγματική γλαφυρότητα μια ιδιαιτέρα χρήσιμη "κάτοψη" των επαγγελματικών κατηγοριών που συναντούμε στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

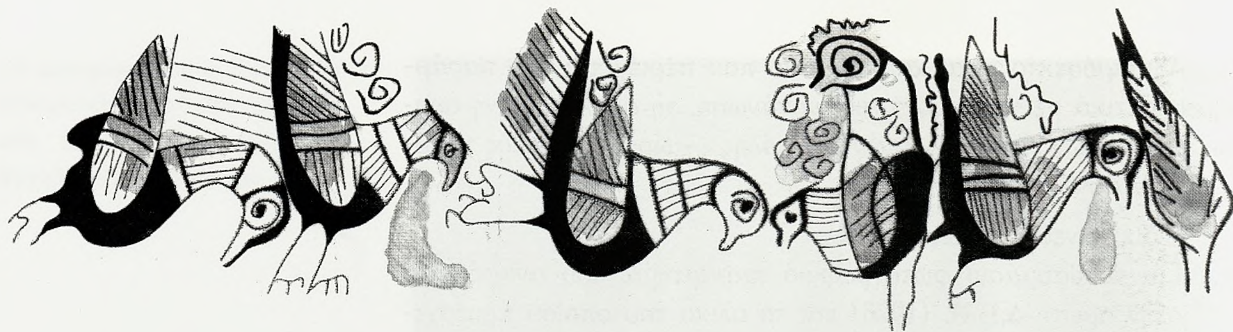
Αξίζουν ασφαλώς συγχαρητήρια σ' όλους τους συντελεστές του έργου, που προβάλλει όχι μόνο τα ουσιώδη της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης, αλλά και την παραγωγικότητα των επιστημόνων της και την ευαισθησία και το όραμα ενός θεσμού που εκφράζει τον επαγγελματικό κόσμο της πόλης, ο οποίος δείχνει ότι έχει πλήρη συνείδηση του ιστορικού βάθους της Θεσσαλονίκης.

Και ως αμετανόητοι "αιθεροβάμονες", αναμένουμε να δούμε σύντομα πώς θα ανταποκριθεί σ' αυτή την ιστορική προσφορά η σύγχρονη κοινωνία, η δημόσια διοίκηση και αυτοδιοίκηση της πόλης, οι μεγάλες Τράπεζες και άλλες οργανώσεις, υποστηρίζοντας ερευνητικά εγχειρήματα που θα καταλήξουν σε αντίστοιχες εκδόσεις.

Οι νέοι πολίτες της Θεσσαλονίκης, τα παιδιά μας, οι επερχόμενες γενιές πρέπει να μάθουν ότι η Ιστορία δεν είναι βέβαια αυτή που "σερβίρεται" ως "λάιτ" νοσταλγική αναπόληση του παρελθόντος (αν και η νοσταλγία αυτή καθ' αυτή δεν είναι αναγκαία αρνητική, όταν δεν είναι επιλεκτική και όταν οδηγεί σε αναπαράσταση του βιωμένου παρελθόντος με "ήχο και φως").

Η Ιστορία μπορεί και πρέπει να είναι ο μηχανισμός της αποκάλυψης, ο κώδικας της αποκρυπτογράφησης, ο προβολέας που φωτίζει τις καταβολές και την εξέλιξη των φαινομένων, των καταστάσεων και των θεσμών που βιώνουμε σήμερα.

Και ταυτόχρονα μπορεί να είναι η απόλαυση που προσφέρει το ιστορικό έργο ως έντυπο "ντοκυμαντέρ" που διασώζει και αναδεικνύει το καθημερινό έπος όλων αυτών που δημιούργησαν, σε χρόνο "ανύποπτο", τις σημερινές δυνατότητες και προοπτικές της πόλης μας.

Αικατερινη Μαυρομιχαλη

7ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου (11–16 Οκτωβρίου) πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου. Το συνέδριο διοργανώθηκε, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, από την Association Internationale pour l'Etude de la Céramique Médiévale en Mediterranée (AIECM2) με τη συνεργασία του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Η επιστημονική συνάντηση υποστηρίχτηκε από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, στο πλαίσιο των προγραμμάτων Ραφαήλ, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, το Μουσείο Μπενάκη, τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, η διοίκηση του οποίου παραχώρησε την αίθουσα συνεδριάσεων με τον εξοπλισμό της.

Το συνέδριο αυτό είναι η συνέχεια μιας σειράς επιστημονικών συναντήσεων, που άρχισαν το 1978 στη Sophia Antipolis με την προτροπή των Laboratoires d'Archéologie Médiévale Mediterranèene d'Aix et de Céramologie de Lyon (C.N.R.S.). Τα συνέδρια που ακολούθησαν στο Τολέδο (1981), στη Σιέννα (1984), στη Λισσαβώνα (1987), στο Ράμπατ (1991) και στην Aix-en-Provence (1995) υποστηρίχθηκαν από την νεοϊδρυθείσα τότε AIECM2, τη μοναδική διεθνή οργάνωση με έρευνα που χαίρει ευρείας αναγνώρισης και με συνεπή δημοσίευση πρακτικών, γεγονός που την τοποθετεί σε ιδιαίτερη θέση στον επιστημονικό κόσμο της μεσαιωνικής κεραμικής. Το συνέδριο αυτό είναι η πρώτη μεγάλη διεθνής συνάντηση για την κεραμική του βυζαντινού κόσμου και της Ανατολικής Μεσογείου, κατά την οποία αυτή ερευνάται ως προς το περιβάλλον της, τις σχέσεις, τις διαφοροποιήσεις και τις αντιστάσεις της με άλλα πολιτιστικά κλίματα που αναπτύχθηκαν στη Μεσόγειο.

Η Θεσσαλονίκη ως η πρώτη πόλη του βυζαντινού κόσμου, αναδεικνύεται σ'ένα σημαντικό κέντρο στην Ανατολική Μεσόγειο για τη μελέτη της μεσαιωνικής κεραμικής. Το βυζαντινό παρελθόν της πόλης αλλά και οι συνεχείς ανασκαφικές έρευνες, που φέρνουν στο φως αξιόλογα κεραμικά ευρήματα, προβάλλουν τη σημασία της ως μεγάλου κέντρου παραγωγής και εμπορίας κεραμικής και συνθέτουν το σκηνικό του συνεδρίου αυτού.

Η οργανωτική επιτροπή, που ορίστηκε με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, αποτελούμενη από Έλληνες και Δυτικοευρωπαίους επιστήμονες, καθόρισε μαζί με τη Διεθνή Επιτροπή της AIECM2, σε δύο συνεδριάσεις στο Aix (1996) και στις Σέρρες (1997), το πρόγραμμα του συνεδρίου σε πέντε μεγάλες θεματικές ενότητες:

1. Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση: η βυζαντινή κεραμική από το 10ο έως το 15ο αι.
2. Μέθοδοι παραγωγής και τρόποι διακίνησης της μεσαιωνικής κεραμικής στη Μεσόγειο.
3. Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, από το Φοστάτ στην Κόρδοβα: 5ος–9ος αι.
4. Η Βόρειος Αφρική, η Ανατολή και η Δύση.
5. Νεώτερα ευρήματα.

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των πέντε θεματικών ενοτήτων παρουσιάστηκαν 4 συνθέσεις και 51 ανακοινώσεις. Επιπλέον, ακολούθησε, στις αίθουσες του Μπέη Χαμάμ/Λουτρά Παράδεισος, η παρουσίαση 30 πινακίδων με κείμενα και εποπτικό υλικό.

Όσον αφορά στην πρώτη θεματική ενότητα, κυριάρχησαν οι εντοπισμοί εργαστηρίων κεραμικής και τοπικών μιμήσεων, η επεξεργασία γνωστών ομάδων κεραμικής, οι αναζητήσεις των σχέσεων μεταξύ της βυζαντινής και της ανατολικής και κυρίως της ισλαμικής κεραμικής, η αναγωγή της εικονογραφίας σε γραπτές πηγές, όπως επίσης και ο εντοπισμός βυζαντινής κεραμικής στη Δυτική Μεσόγειο. Εξετάσθηκαν ζητήματα χρονολόγησης και προβλήθηκε η συνδρομή των αρχαιομετρικών μεθόδων στην τεχνολογία κατασκευής και στη χρονολόγηση των κεραμικών ευρημάτων. Στο πλαίσιο αυτό, βέβαια, διασαφηνίζονται οι εμπορικοοικονομικές, κοινωνικοπολιτικές και κατ' επέκταση οι πολιτιστικές σχέσεις σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο.

Ως προς τις μεθόδους παραγωγής και στους τρόπους διακίνησης της μεσαιωνικής κεραμικής στη Μεσόγειο παρουσιάστηκαν εργαστήρια κεραμικής, ο τρόπος λειτουργίας τους και η διακίνηση κεραμικής σε μικρές και μεγάλες αποστάσεις, έχοντας ως βάση όχι μόνο τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις αρχειακές πηγές αλλά και ιστορικά, κοινωνιολογικά και αισθητικά κριτήρια. Μέσα από τη σύ-

γκριση οι βυζαντινές γραπτές πηγές αποδείχτηκαν ιδιαίτερα ενδεείς σε σχέση με τις πλούσιες και λεπτομερείς δυτικές. Ερευνήθηκαν οι όροι λειτουργίας, οι νομικές και οικονομικές σχέσεις κεραμέων και κράτους και τονίστηκε η ανάγκη ψηφιακής καταλογογράφησης της βυζαντινής κεραμικής για την πληρέστερη ανάλυση και σύγκριση των ευρημάτων. Επιπλέον, τέθηκαν θέματα κοινής ορολογίας, που είναι μια σημαντική προϋπόθεση για την ενοποίηση των σπουδών της μεσαιωνικής κεραμικής στη Μεσόγειο.

Στα πλαίσια του τρίτου θέματος του συνεδρίου "Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, από το Φοστάτ στην Κόρδοβα, 5ος–9ος αι.", διεξήχθη, υπό την προεδρία του J. Hayes, στρογγυλή τράπεζα, κατά την οποία παρουσιάστηκαν ευρήματα της περιόδου αυτής με κύριο στόχο τον εντοπισμό κέντρων παραγωγής και επιδράσεων.

Κατά την παρουσίαση της ισλαμικής κεραμικής στην τέταρτη θεματική ενότητα, πέρα από την πολύχρωμη sgraffito κεραμική των Μαμελούκων της Αιγύπτου, ένα άγνωστο κεφάλαιο με πρωτοποριακές επεκτάσεις, ερευνήθηκαν οι αλληλεπιδράσεις που διαφαίνονται ανάμεσα στην ισλαμική και βυζαντινή κεραμική. Εκτενείς παρουσιάσεις κεραμικής από το Μαρόκο και την Τυνησία προέβαλαν την ανάγκη συστηματικής έρευνας αυτού του πλούσιου και ενδιαφέροντος υλικού.

Τέλος, παρουσιάστηκαν νεώτερα ευρήματα από ανασκαφές στην Ελλάδα: κεραμική όψιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων από την ανασκαφή στις Λουλουδιές Πιερίας και εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική μεσοβυζαντινών χρόνων από το Ηράκλειο.

Η συνύπαρξη θεμάτων από τη Δυτική και Ανατολική Μεσόγειο και από τον κόσμο του Βυζαντίου προκάλεσε έκπληξη και αμηχανία στους συνέδρους, παράλληλα όμως απέδειξε ότι δεν υπάρχουν στεγανά όρια στην παραγωγή και διακίνηση της κεραμικής. Η αμηχανία αυτή πιθανώς οφείλεται στην πολυποικιλία της κεραμικής, που η μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη επέβαλε μέσω των κοινωνικών δομών της, και ταυτόχρονα στην ομογένεια, με μικρές κατά τόπους παραλλαγές, της κεραμικής που το Βυζάντιο διέσωσε μέσω της επανάληψης. Τέλος, αποδείχτηκε απαραίτητη η συνδρομή της σύγχρονης τεχνολογίας στη διερεύνηση θεμάτων που απασχολούν τη μεσαιωνική κεραμική της Μεσογείου.

Το συνέδριο πλαισίωσαν δύο εκθέσεις κεραμικής, που οργανώθηκαν από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, "Βυζαντινή Εφυαλωμένη Κεραμική με εγχάρακτο διάκοσμο από τον Ελλαδικό χώρο", διάρκειας από 11 Οκτωβρίου έως 31 Δεκεμβρίου 1999 και από το Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα, "Η συλλογή Βυζαντινής Κεραμικής του Μουσείου Μπενάκη", διάρκειας από 17 έως 28 Οκτωβρίου 1999.

Βασιλειος Τ. Γιουλτσης

«ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ» ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

Η έκδοση συλλογικού έργου αυτοτελώς και όχι σε περιοδική σειρά, με περιεχόμενο εξειδικευμένες πτυχές του σύγχρονου κοινωνιολογικού προβληματισμού, είναι ένα εκδοτικό γεγονός όχι ιδιαίτερα σύνηθες στον εθνικό, αλλά και στον ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο. Την αιτία θα πρέπει να αναζητήσουμε αρχικά στις ραγδαίες μεταβολές και εξελίξεις των καιρών μας, που πιέζουν τους ειδικούς στη λήψη θέσης και προβάλλουν έτσι επίμονα τον πειρασμό της μονογραφίας. Από την άλλη πλευρά, η έκρηξη των media με την εμφάνιση νέων μορφών περιοδικού τύπου, που εκλαϊκεύει τα πάντα, ευνόησε και ίσως προώθησε την αντικατάσταση του γραπτού λόγου με την τεχνολογικά άψογη γοητεία της εικόνας. Οι δύο τελευταίες λεπτομέρειες φαίνεται ότι συνείργησαν στην παραθεώρηση και παρεμπόδιση της ανάπτυξης (βλ. επιβίωσης) του επιστημονικού περιοδικού τύπου. Υπάρχει όμως και μία άλλη αιτία, που ίσως μετακινεί αλλού τις ευθύνες, αφού, ως γνωστό, η οργάνωση και κυρίως η χρηματοδότηση ενός επιστημονικού συνεδρίου είναι για τους οργανωτές του μια επώδυνη περιπέτεια κι ακόμη πιο επώδυνη είναι η έκδοση των πρακτικών του.

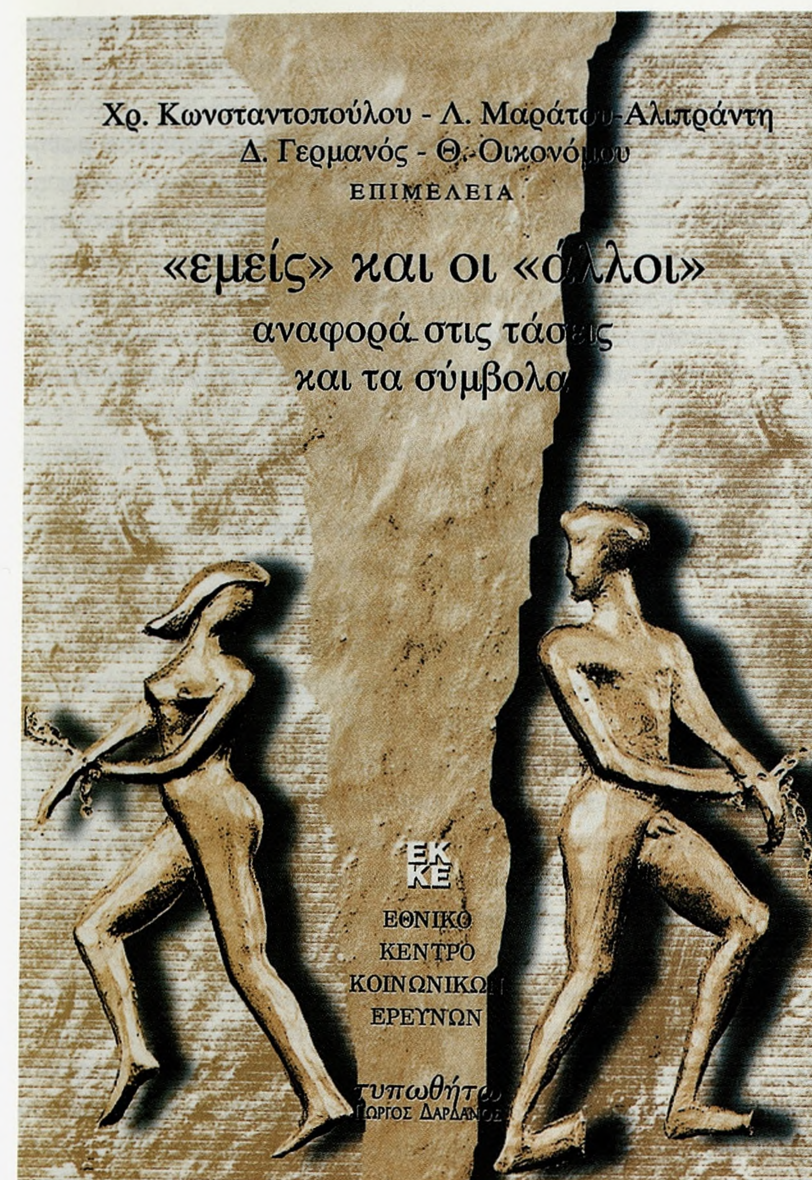
Με κριτήριο αυτές τις πολύ αυτονόητες σκέψεις η έκδοση του *"Εμείς" και οι "Άλλοι", αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, από το ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ και τον εκδοτικό οίκο *τυπωθήτω* ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ είναι ένα πολύ σημαντικό γεγονός για τη μεγάλη οικογένεια των κοινωνικών ερευνητών στη χώρα μας, κι ακόμη πιο πολύ σημαντικό για την όχι και τόσο μεγάλη οικογένεια των Ελλήνων κοινωνιολόγων. Εδώ είναι ανάγκη να επισημειώσουμε με έμφαση την άψογη και δημιουργική συνεργα-

σία όλων των συντελεστών στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, όπου συναντώνται αρμονικά νομικοί, κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι με πολιτικούς επιστήμονες, παιδαγωγούς, διεθνολόγους και ιστορικούς.

Η σημασία της έκδοσης πρέπει να αναζητηθεί στην προσέγγιση του προβλήματος της πολιτισμικής ταυτότητας που αναδύθηκε με ιδιαίτερη οξύτητα ύστερα από την έκρηξη των μικρο–ευρωπαϊκών εθνικισμών και μετά την κρίση των ιδεολογιών την προηγούμενη δεκαετία. Είναι το πρόβλημα που ήδη καλείται να αντιμετωπίσει η νεοελληνική κοινωνία στην εξελικτική της μεταμόρφωση από την άλλοτε σχεδόν μονοπολιτισμική στη σήμερα ευδιάκριτα και αύριο δυναμικά πολυπολιτισμική της έκφραση. Θα προσθέταμε ακόμη και την ευχάριστη εντύπωση από τη δυναμική παρουσία ενός τόσο μεγάλου αριθμού παλαιοτέρων, αλλά κυρίως νέων κοινωνιολόγων σε μια έκδοση με τέτοιο θέμα, και τέτοια επικαιρότητα.

Οι έννοιες όπως ταυτότητα, πολιτισμός, πολιτεία, πολυπλοκότητα, πολυπολιτισμικότητα, παγκοσμιοποίηση, συλλογικότητα, εθνικότητα, κοινότητα, δίκτυα, αυτοδιοίκηση, διαχείριση, αλληλεγγύη, ομοιογενοποίηση, διαφοροποίηση, σχολείο, εκπαίδευση, απόδημοι, γυναίκες, Ελλάδα, Ευρώπη, ορθοδοξία, κράτος πρόνοιας, νεολαία, κοινωνική ενσωμάτωση, συνύπαρξη, αξίες, αλλόθρησκος, ψήφος, ισότητα, κοσμοπολιτικοί μικρόκοσμοι κατέχουν κυρίαρχη θέση στα κείμενα του τόμου, που αποκωδικοποιούν τα σύμβολα επικοινωνίας μεταξύ μας, μας φέρνουν κοντά ή μας αποστασιοποιούν από τους "άλλους" και αποκαλύπτουν τις τάσεις της εποχής μας.

Δεν υπάρχει πρόθεση εισβολής στις λεπτομέρειες των ειδικών θεμάτων του τόμου. Είκοσι εννέα συγγραφείς με είκοσι επτά κείμενα είναι ανέφικτο να παρουσιαστούν σε μια τέτοια ευκαιρία. Και υπάρχουν ανάμεσά τους και εκλεκτοί φίλοι, με τους οποίους μας δένει προηγούμενη μακρά συνεργασία. Για ευνόητους όμως λόγους πρέπει να συγχωρήσουν τη σκόπιμη αποφυγή αναφοράς στο όνομά τους. Φυσικά θα ακούσουν να γίνεται λόγος για το θεματικό επίκεντρο της δικής τους συγγραφικής συμμετοχής, μέσα από τις προσεγγίσεις των τριών τμημάτων του τόμου. Άλλωστε δεν έχουμε μπροστά μας μια οριοθετημένη μονογραφία. Η μονογραφία παρουσιάζεται εύκολα. Οι μονογραφίες από τη φύση τους σε κατευθύνουν εξαρχής στο στόχο–θέμα του συγγραφέα κι η παρουσίασή τους είναι μόνο ζήτημα μεθόδου. Όμως δε συμβαίνει το ίδιο με τους συλλογικούς τόμους. Εδώ έχουμε ένα γενικότερο στόχο, που επιμερίζεται σε ειδικότερες θεματικές λεπτομέρειες, με εξαρχής προδιαγεγραμμένη την ξεχωριστή δική του οπτική προοπτική, πίσω από την οποία βλέπει, κρίνει, συγκρίνει και τελικά αποφαίνεται για το φαινόμενο που είναι ταυτόχρονα και μέγεθος της συλλογικής ζωής. Επιπλέον, υπάρχει και ένα ευρύ πεδίο ερευνητών, καθένας από τους οποίους προέρχεται από διαφορετικό επιστημο-

νικό χώρο, με διαφορετική παιδεία και άλλες γνωσιολογικές εμπειρίες ή απόψεις, που σκύβει, μελετά, αναλύει και τέλος καταθέτει τις θέσεις του και οικοδομεί το μερίδιο της προσωπικής του ευθύνης.

Συμβαίνει να γνωρίζω, κυρίως από το συγγραφικό τους έργο, σχεδόν τους πιο πολλούς από τους συγγραφείς. Είναι, χωρίς καμιά επιφύλαξη, η πιο αντιπροσωπευτική σύνθεση της νέας γενιάς των Ελλήνων κοινωνικών ερευνητών. Αυτό το "αντιπροσωπευτική" δεν είναι ένα φραστικό διακοσμητικό στοιχείο. Υποδεικνύει τη συνυπαρξιακή συνθετότητα όλων των συγχρόνων κοινωνικών τάσεων και ρευμάτων στη χώρα μας, που συμπορεύονται πια δημιουργικά. Άλλωστε, είναι ανάγκη να σημειωθεί με έμφαση ότι η περίοδος των παιδικών ασθενειών πέρασε για τις σχετικές επιστήμες, με όλες τις αρνητικές συνέπειες των μαχητικών συγκρούσεων και ιδε-

ολογισμών που, τελικά, το μόνο που πέτυχαν ήταν να καθυστερήσουν την αυτονόμηση των κοινωνικών επιστημών και την ελεύθερη επιστημονική έρευνα.

Στον τόμο δικαιολογείται εύκολα η εμφανής παρουσία μαθητών της γαλλικής σχολής, αλλά δεν πάνε πίσω το γερμανικό και το αγγλοσαξονικό ρεύμα, ακόμη κι οι μεθοδολογικές αποκλίσεις της πέραν του Ατλαντικού σχολής. Με πολλή χαρά βλέπει κανείς το δυναμισμό της ιταλικής τάσης και ενθουσιάζεται πράγματι από την σλαβική άποψη και παρουσία, που κλείνει μέσα της απόψεις λίγο γνωστών στους πολλούς ονομάτων, αλλά με παγκόσμια αποδοχή και κύρος.

Η εισαγωγική στάση με τον δικαιολογημένο συναισθηματισμό κάπου εδώ πρέπει να κλείσει.

Παίρνοντας στα χέρια έναν τέτοιο τόμο σπάνιες φορές δεν μπαίνουμε στο πειρασμό να διαβάσουμε τα κείμενα με τη δική μας σειρά ενδιαφέροντος. Σ' αυτόν υποχρεώνεσαι ν' αρχίσεις από τις *Ευχαριστίες*. Τα *Περιεχόμενα* δε φαίνεται να εμποδίζουν το πέρασμα στην *Εισαγωγή*, από όπου περνάς αβίαστα στην πρώτη ενότητα, από εκεί στη δεύτερη, για να ολοκληρώσεις τις νέες εμπειρίες σου με την τρίτη. Τελικά αντιλαμβάνεσαι ότι κρατάς στα χέρια σου μια από τις πιο σημαντικές βιβλιογραφικές προσφορές στις κοινωνικές επιστήμες την τελευταία τριακονταετία, σχετικά με τη διανθρώπινη επικοινωνία σε επίπεδο προσέγγισης και εξόδου προς τους "άλλους" μέσα από τη χρήση των πολιτισμικών συμβόλων.

Είναι μια πολυαφετηριακή σύνθεση με πλήθος εμπειρικών στοιχείων, που ανατέμνουν παραδόσεις, πολιτισμούς βιώματα, ακόμη και νοοτροπίες προκειμένου να καταδείξουν τη διαφορά, αυτό που ετεροποιεί, την altera societatis pars, την ταυτότητα του "άλλου". Στην αναζήτηση αυτή έννοιες σαν την παγκοσμιότητα, το διεθνισμό και τη συνύπαρξη, βλέπουμε πόσο πιο έντιμα εκτιμώνται σήμερα σε σχέση με το παρελθόν. Κι αυτές ακόμη οι θεωρητικές αναζητήσεις στους προβληματισμούς της εποχής μας, στα σχήματα της σκέψης και στα ερμηνευτικά πρότυπα, χρησιμοποιούνται με σεβασμό και προσοχή, για να εντοπιστούν τα αυθεντικά στοιχεία των ταυτοτήτων και να κατανοηθούν χωρίς προκαταλήψεις οι συνέπειες των μεταβολών τους στην πρόσφατη φάση προς την παγκοσμιοποίηση. Σ' αυτή τη φάση αναδύονται και τα προβλήματα, με τα ασαφή σημασιολογικά όρια, που δημιουργούν ακόμη κι αντιθέσεις ανάμεσα στο πολιτισμικό και το πολιτιστικό, εμποδίζοντας να δούμε καλύτερα την πορεία των άλλων κοινωνιών και ίσως πιο ειδικά της δικής μας. Θα έλεγε κανείς πως σε μια τέτοια πορεία υποκρύπτεται ένας αδιόρατος ακροβατισμός ανάμεσα στην πραγματικότητα και το μύθο. Υπάρχει δηλαδή ταυτόχρονα μέσα στην κοινότητα και η επιβεβαίωση της ταυτότητας, αλλά κι ο φόβος για τη διατήρησή της. Κι ο φόβος αυτός γίνεται τραγικότερος, όταν

φοβάσαι τους "άλλους" ή οι "άλλοι" αρχίζουν να φοβούνται εσένα.

Σε μια τέτοια προοπτική η πολιτιστική ταυτότητα λειτουργεί αμφίδρομα και ως δικαίωμα και ως απειλή. Οι πολιτισμικοί κολοσσοί στη διεργασία της παγκοσμιοποίησης απειλούν να καταβροχθίσουν τις μικρές ιδιαιτερότητες με εύλογη την εμφάνιση ανταγωνισμού της μικρής κοινότητας με τους μεγάλους "άλλους". Σε έναν τέτοιο μικρο–κοινωνικό ανταγωνισμό η ταυτότητα του ατόμου φαίνεται αμφιλεγόμενη, μετέωρη και γενικά υπό διαρκή αναίρεση και διαπραγμάτευση. Γι' αυτό και η πορεία από αυτήν την ατομική ως τη συλλογική ταυτότητα, και μάλιστα με τα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης, κλείνει μια σειρά σύνθετων εξελίξεων σε πλήθος θεσμικών περιοχών, όπως η οικονομία, η πολιτική ή η κοινωνική ζωή. Πέρα από τις εξελίξεις υπάρχουν κι οι πολυπλοκότητες που μορφοποιούν παράλληλες ή έμμεσες εξαρτήσεις, οδηγούν σε διλήμματα ένταξης και εγγίζουν το μεγάλο πρόβλημα της ελευθερίας.

Αναμφίβολα, στις πολιτιστικές ταυτότητες υπάρχουν πολλαπλές επιδράσεις. Μια τέτοια επίδραση, που όμως δε φαίνεται να οδηγεί σε ρήξη ή αλλαγή πολιτιστικής πορείας, είναι εκείνη που ασκεί διαχρονικά η ορθοδοξία στη σύγχρονη Ελλάδα. Στην περίπτωσή μας η επίδραση δημιούργησε τη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η ταυτότητα του νεοέλληνα.

Στη δεύτερη ενότητα ο αρχικός θεωρητισμός μεταστοιχειώνεται σε προσπάθεια κατανόησης των πολιτισμικών προτύπων μέσα από την οριοθέτηση ενός διαλόγου ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό, στο τοπικό και το παγκόσμιο, στο θεσμικό και το εξωθεσμικό. Μ' αυτή τη δέσμευση φαίνεται πόσο σημαντικά συνδέεται και εξαρτάται η εθνική ταυτότητα από τις πολιτιστικές δραστηριότητες ενός δεδομένου κοινωνικού συνόλου στη πορεία διαμόρφωσης της συλλογικής του ταυτότητας. Υπάρχει, λοιπόν, αλληλεπίδραση που, ενώ δεν είναι διακριτή στα μεγάλα εθνικά σύνολα, εντοπίζεται εύκολα ανάμεσα στο "δικό μου" και το "διαφορετικό", ανάμεσα στο "Εγώ" και τον "Άλλο"· γι' αυτό κι όταν έχουμε αμοιβαιότητα σεβασμού στις διαφορετικότητες, έχουμε ανάπτυξη συναινετικού διαλογικού περιβάλλοντος. Σε ένα τέτοιο κλίμα οι τοπικές εμπειρίες μορφοποιούν την τοπική πολιτισμική ταυτότητα και την φέρνουν κοντά για να την συνδέσουν τελικά με τη συλλογική μνήμη.

Σ' αυτή την ενότητα είναι αναγκαία η ύπαρξη και η χρήση δικτύων επικοινωνίας για την ανταλλαγή απόψεων που θα ανανεώσουν τους κοινωνικούς θεσμούς σε τοπικό κυρίως επίπεδο, αφού σε τέτοιο επίπεδο γίνονται κατανοητά και σεβαστά τα τοπικά χαρακτηριστικά. Εδώ κρίνεται —ή καλύτερα δικαιώνεται— η κατασκευή της πολιτισμικής ταυτότητας των μαθητών ενός λυκείου, όπου αντιληπτικά ερεθίσματα, ρόλοι και σχέσεις απεργάζονται το μοντέλο της δημόσιας ταυτότητας του σύγχρονου μαθητή.

Η τρίτη θεματική ενότητα εισβάλλει στην εκπαίδευση, αλλά και στην πολιτισμική ανάπτυξη των αποδήμων, καθώς επίσης και στην ιδιάζουσα σημασία του ρόλου των γυναικών σε διαφορετικές χώρες του κόσμου. Ενδιαφέρεται ακόμη να προσεγγίσει τη σχέση μεταξύ πολυπολιτισμικών διαφορών και κράτους πρόνοιας, με χαρακτηριστική την περίπτωση της Ελλάδας. Στη σχέση αυτή εξετάζεται η ενσωμάτωση της νεολαίας επί παραδείγματι των Ποντίων που μετανάστευσαν στην Θεσσαλονίκη το '95, μια πόλη όπου κι από το μακρινό παρελθόν τα δείγματα ιστορικών σχέσεων των διαφορετικών κοινοτήτων μαρτυρούν τη σημασία των σχέσεων αυτών στη συγκρότηση των πολιτισμικών ομάδων και κυρίως στην απεικόνιση της πολυπολιτισμικής της ταυτότητας. Αλλά μια και γίνεται λόγος για ομάδες βλέπουμε ότι σε σχετική εισήγηση αναζητούνται οι αξίες και τα θέματα που απασχολούν τις νεανικές ομάδες με τις απορρίψεις και τις αναζητήσεις τους. Ομάδες επίσης είναι κι οι αλλοεθνείς, κι η σημασία της ψήφου τους έχει σημαντικό ρόλο στις εθνικές ανακατατάξεις. Φυσικά, οι ομαδικές διακρίσεις δεν θα μπορούσαν να παραλείψουν την ομαδοποίηση των γυναικών και την αντίστοιχη των ανδρών. Είναι γιατί τα ειδικά προνόμια κάθε ομάδας οριοθετούν τη συμμετοχή της στη διατήρηση της πολιτιστικής της ταυτότητας.

Τελειώνω με δύο λόγια, που πιστεύω ότι εκπροσωπούν τις προσωπικές μου εντυπώσεις. Ο τόμος διαβάστηκε μια κι έξω. Ήθελα ολοκληρωμένη την άποψη, γι' αυτό και δεν διέκοψα πριν να τελειώσω. Τελειώνοντας, έμεινα ενθουσιασμένος. Στις 419 σελίδες του βρήκα απόσταγμα εκατοντάδων βιβλίων και αναγκάστηκα να διερωτηθώ: *Τι καλά θα ήταν τέτοιους τόμους να διάβαζαν οι φοιτητές μας.* Συγχαίρω τους συγγραφείς, τους επιμελητές της έκδοσης, το ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ και τον εκδοτικό οίκο *τυπωθήτω* ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ. Τους σφίγγω ευγενικά το χέρι.

Ε.Ν. ΜΑΝΟΣ επε

ΠΡΑΓΜΑΤΟΓΝΩΜΟΝΕΣ - ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΤΕΣ ΖΗΜΙΩΝ

από το 1955

Cannibal Creative ltd

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ - ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ ΖΗΜΙΩΝ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΠΙΘΑΝΗΣ ΖΗΜΙΑΣ

RISK MANAGEMENT

ΕΠΙΒΛΕΨΕΙΣ ΦΟΡΤΩΣΕΩΝ/ΕΚΦΟΡΤΩΣΕΩΝ

ΑΝΑΚΤΗΣΕΙΣ ΖΗΜΙΩΝ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

Εκτίμηση και Διακανονισμός ζημιών σε όλους τους κλάδους των γενικών ασφαλειών

αυτοκίνητο, φωτιά και λοιποί κίνδυνοι, κλοπή / διάρρηξη, μεταφορές, αστική ευθύνη, απώλεια κερδών, μηχανικές βλάβες, ηλεκτρονικές συσκευές (ΕΕΙ), κατά παντός κινδύνου κατασκευαστών (CAR), κατά παντός κινδύνου συναρμολόγησης (EAR), αλλοίωση περιεχομένου ψυκτικών θαλάμων (DOS), κλπ.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΙΩΣΗΦ 5, 546 22 • ΤΗΛ. 031-229.132 / 267.836 / 226.494 • FAX: 031-267.829
ΑΘΗΝΑ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ 17, 106 71 • ΤΗΛ. 01-36.04.329 / 36.39.985 • FAX: 01-36.12.205
ΙΩΑΝΝΙΝΑ: ΘΕΣΠΡΩΤΩΝ & ΧΑΟΝΩΝ, 452 21 • ΤΗΛ. 0651-49405 / 0944-575040 • FAX: 0651-49408
ΠΑΤΡΑ: ΚΟΡΙΝΘΟΥ 211, 262 21 • ΤΗΛ. 061-622034 / 622084 / 0944-183886 • FAX: 061-622284
KHARKOV, UKRAINIA: 344 'A', KLOCHKOVSKAYA STR, APT # 30 • 310051 KHARKOV, UKRAINIA • TEL/FAX: 00380-572-378.647
ΚΥΠΡΟΣ-ΛΕΥΚΩΣΙΑ: ΕΖΕΚΕΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 14, 1075 ΛΕΥΚΩΣΙΑ • ΤΗΛ. 003572-375980,1 / 003572-435867 • FAX: 003572-375979

Ευαγγελος Α. Χεκιμογλου

Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΠΛΑΝΟΥ ΤΟΠΟΥ

Θεόδωρος Αθ. Γκλαβέρης

"Ο Κάμπος της Θεσσαλονίκης"

Έκδοση Κοινότητας Καλοχωρίου, Θεσσαλονίκη 1998

Μέχρι πριν από λίγα χρόνια, η τοπική ιστορία της περιοχής περιοριζόταν στο χώρο της περιτειχισμένης Θεσσαλονίκης. Αραιές ήταν οι ιστοριογραφικές αναφορές σε σημεία έξω από αυτήν, με αφορμή κυρίως την τοπογραφική ταύτιση κάποιας βυζαντινής μονής ή τοπωνυμίου. Πρώτος ο Βασίλης Δημητριάδης αφιέρωσε συγκεκριμένες προσεγγίσεις στον ευρύτερο, περιβάλλοντα την πόλη χώρο. Έπειτα, ο Σπύρος Λαζαρίδης μας χάρισε την πρωτοποριακή δουλειά του για το σχηματισμό και την εξέλιξη του αστικού φαινομένου γύρω από την οδό Λαγκαδά. Πρόσφατα, ακολούθησαν δύο βιβλία, το πρώτο από τον Περικλή Βακουφάρη, που εξέδωσε ο Δήμος Ελευθερίου Κορδελιού και το δεύτερο από το Δήμο Νεάπολης. Οι εκδόσεις αυτές περιέλαβαν χρήσιμο υλικό για τις ταυτώνυμες περιοχές.

Όμως, ακόμη και οι πιο υποψιασμένοι δεν θα περίμεναν ότι ένας νέος ερευνητής, ο δικηγόρος Θεόδωρος Γκλαβέρης, θα είχε το κουράγιο να προβεί σε ένα συνθετικό ιστοριογραφικό εγχείρημα τόσο μεγάλης κλίμακας, όπως αυτό που επιχειρεί με το βιβλίο του "Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης". Οι δυσκολίες ήταν προφανείς, αλλά ας τις θυμηθούμε: Πρώτον, ήταν απαραίτητος ο έλεγχος ενός τεράστιου βιβλιογραφικού όγκου. Δεύτερο, ο όγκος αυτός εκτείνεται σε διαφορετικά γνωστικά πεδία, από τους επιμέρους κλάδους

ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΟΦΙΜΩΝ Α.Ε.

ΕΝΑΣ ΚΟΣΜΟΣ ΠΟΛΛΕΣ ΑΞΙΕΣ

Ο κόσμος της ΓΕΝΙΚΗΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ είναι χτισμένος σε γερά θεμέλια.
Η μέχρι σήμερα πορεία της, μας επιτρέπει να προγραμματίζουμε το αύριο, κοιτώντας μακριά.
Σήμερα, είμαστε μια μεγάλη εταιρία, μια εταιρία υγιής, κερδοφόρα και ανταγωνιστική.
Και βρισκόμαστε σε αυτή τη θέση επειδή επικεντρώνουμε τις προσπάθειές μας στην ποιότητα, την εμπιστοσύνη και τις αξίες της ζωής.
Κοιτώντας το μέλλον με ρεαλισμό, βλέπουμε τον κόσμο της ΓΕΝΙΚΗΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ να μεγαλώνει και να εξαπλώνεται σε νέες προϊοντικές κατηγορίες και σε νέες αγορές, χωρίς να ξεχνά ποτέ τις αρχικές αξίες της.
Βλέπουμε εσάς, τους πολύτιμους συνεργάτες μας, να κινείστε μαζί μας σε μια συνεχή πορεία επιτυχιών.
Μια πορεία προς το μέλλον, όπου ο κόσμος της ΓΕΝΙΚΗΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ δεν θα είναι μόνο μεγαλύτερος αλλά και πλουσιότερος σε αξίες.

Δρόμος Α5 ΒΙ.ΠΕ.Θ. 57022, Σίνδος Θεσ/νίκη Τηλ.: 031/798. 483-4

της αρχαιολογίας μέχρι τις διάφορες ιστορικές περιόδους και τα προβλήματά τους.

Ο Θεόδωρος Γκλαβέρης πάλεψε έντιμα για την κατάκτηση αυτού του υλικού. Η προσεκτική ανάγνωση του βιβλίου δείχνει ότι ο συγγραφέας ανάλωσε ατελείωτο χρόνο, για να απαντήσει σε ερωτήσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε μία παράγραφο ενός κεφαλαίου. Κι αν πολλές ερωτήσεις παραμένουν ανοικτές, η μεγάλη συμβολή του έργου είναι ότι τις έθεσε συστηματικά και συγκεκριμένα.

Καταρχάς, ο συγγραφέας αφιέρωσε ένα κεφάλαιο για την περιγραφή του γεωγραφικού χώρου, με τον οποίον ασχολήθηκε, προτάσσοντας πολύ ορθά ως βασική γεωγραφική μεταβλητή τα τρία ποτάμια που διασχίζουν το χώρο και καθόρισαν ιστορικά την κοινωνική και οικονομική του εξέλιξη: Τον Λουδία, τον Αξιό και τον Εχέδωρο.

Στη συνέχεια συγκέντρωσε τις πληροφορίες των πηγών για τις πόλεις που συνδέθηκαν, κατά την αρχαιότητα με το συγκεκριμένο τόπο. Ειδικώς το κεφάλαιο αυτό θα έπρεπε να διδάσκεται στα σχολεία της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης.

Στο επόμενο κεφάλαιο πραγματοποίησε μία καταγραφή των κυριότερων αρχαιολογικών ευρημάτων. Η προσπάθεια αυτή είναι αξιόλογη, δεδομένου ότι οι συναφείς αρχαιολογικές ανακοινώσεις περί των ευρημάτων απευθύνονται, εκ της φύσεώς τους, σε ειδικό κοινό. Λείπουν εξάλλου οι δημοσιευμένες συνθετικές αρχαιολογικές εργασίες, που θα αξιολογήσουν το σύνολο των ευρημάτων της περιοχής.

Έπειτα ο συγγραφέας αντιμετώπισε το ζήτημα της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Ακόμη και για την ίδια την πόλη της Θεσσαλονίκης, οι περίοδοι αυτοί παραμένουν σκοτεινές. Οι πηγές, ακόμη και τα δημοσιευμένα acta των αγιορειτικών μονών, είναι δυσπροσπέλαστες στο μεμονωμένο ερευνητή και θα απαιτηθεί συστηματική, συλλογική, διεπιστημονική προσπάθεια για την αξιολόγησή τους.

Ακολουθούν εφτά κεφάλαια για την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Εδώ ο συγγραφέας είχε την πολύτιμη βοήθεια των οθωμανικών πηγών που εξέτασε ο Βασίλης Δημητριάδης, τις οποίες αξιολόγησε εξαντλητικά, και άλλων δημοσιευμένων πηγών όπως η έκθεση Σάρρου. Έχουμε έτσι, χάρη στο βιβλίο που παρουσιάζουμε σήμερα, μία τακτική καταγραφή όλων των γνωστών πηγών σχετικά με τους 37 οικισμούς της περιοχής, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, και με την εκκλησιαστική οργάνωσή τους. Επίσης, περιγράφονται οι μεγάλες αλλαγές που επέφερε η εγκατάσταση του σιδηροδρόμου καθώς και οι όψεις του μακεδονικού αγώνα, ο οποίος ιδιαίτερα συνδέεται με την υπό εξέταση περιοχή.

Ιδιαίτερα γοητευτικό είναι το κεφάλαιο για την απελευθέρωση της περιοχής από τον ελληνικό στρατό, κατά τον πρώτο βαλκανι-

Μακεδονικός Χαλβάς

ΣΤΡΟΦΗ
στη φυσική σας τροφή

Σήμερα, ο Μακεδονικός Χαλβάς είναι η ιδανική τροφή για όλη την οικογένεια. Αγνή, υγιεινή, με την ενέργεια της φύσης. Παράγεται από αγνό σησάμι. Το εκλεκτότερο, που μόνο ο Μακεδονικός Χαλβάς μπορεί να εξασφαλίσει. Πλούσιος σε βιταμίνες, πρωτεΐνες και σίδηρο, βοηθά τον οργανισμό να διατηρεί την καλή φυσική του κατάσταση. Γιατί ο Μακεδονικός Χαλβάς είναι η υγιεινή τροφή για μικρούς και μεγάλους. Οι γεύσεις του είναι μοναδικές. Γνώριμες και αγαπημένες ή καινούργιες και συναρπαστικές, όπως η νέα σειρά με επικάλυψη γνήσιας σοκολάτας! Με βανίλια, κακάο ή καπουτσίνο, με μέλι, καρπούς της φύσης, φρούτα ή ινδική καρύδα! Γεύσεις για όλες τις ώρες. Το πρόγευμα, το σχολείο, τη δουλειά, την παρέα. Απολαύστε την υψηλή ποιότητα του Μακεδονικού Χαλβά καθημερινά. Κάντε στροφή στη φυσική σας τροφή.

Μακεδονικός Χαλβάς
ΦΥΣΙΚΑ ΠΡΩΤΟΣ

ADEL/SAATCHI & SAATCHI

κό πόλεμο και η αναπόληση των καταστάσεων που προέκυψαν κατά την αναμονή της παράδοσης της Θεσσαλονίκης, όλα γεγονότα που διαδραματίσθηκαν στην περιοχή του κάμπου.

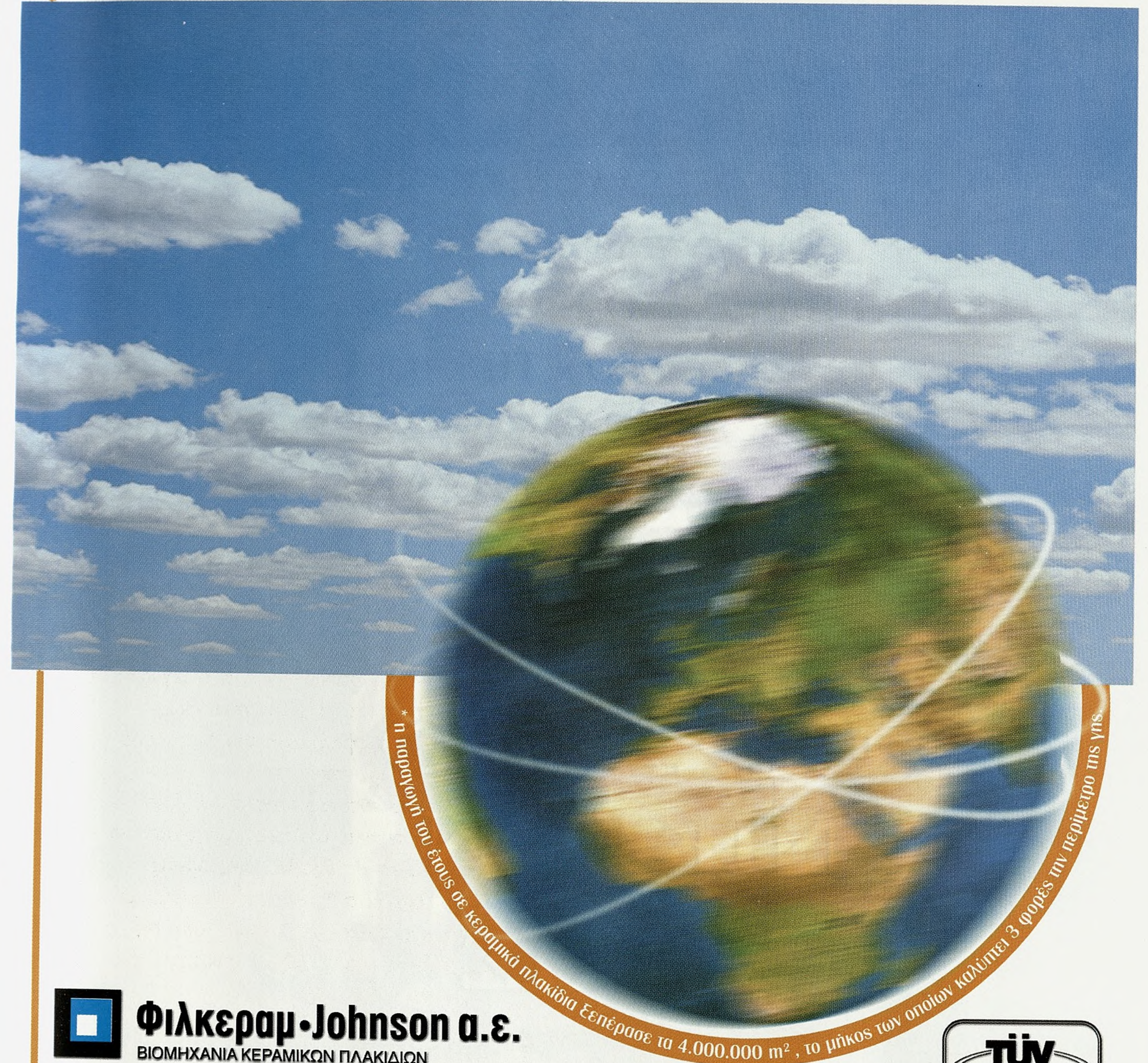
Στη συνέχεια, ο συγγραφέας εισέρχεται στην περίοδο του μεσοπολέμου και της προσφυγικής εγκατάστασης και ασχολείται με τα ιδιαίτερα προβλήματα της περιοχής. Έπειτα, υπομονετικά, καταγράφει τις ειδήσεις που διαθέτουμε για όλους τους οικισμούς της περιοχής, διαφωτίζοντας ιδιαίτερα τον αναγνώστη σε ότι αφορά τις ποικίλες αλλαγές ονομασιών και τις διοικητικές συγχωνεύσεις οικισμών, έναν πραγματικό τραγέλαφο για τον μη επαΐοντα.

Ιδιαίτερη είναι η συμβολή του κ. Γκλαβέρη με το κεφάλαιο του για τον πόλεμο και την κατοχή, όπου καταστρώνει αναλυτικούς πίνακες των κατοίκων της περιοχής που έχασαν ή και έδωσαν τη ζωή τους στην τραγική αυτήν περίοδο.

Τέλος, στα τρία τελευταία κεφάλαια ο συγγραφέας εξετάζει τη σύγχρονη εποχή. Θα ήθελα να σταθώ στο σημείο αυτό και να υπογραμμίσω ότι το συγκεκριμένο κομμάτι του βιβλίου θα έπρεπε επίσης να διδάσκεται στα σχολεία. Για πρώτη φορά και εγώ προσωπικώς συνειδητοποίησα την οικονομική και κοινωνική ταυτότητα του κάμπου, αλλά και το τραγικό βάρος των οικολογικών προβλημάτων που έχουν συσσωρευτεί. Αν πολλοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης πιστεύουν ότι το βασικό πρόβλημα της πόλης τους είναι το κυκλοφοριακό και η έλλειψη χώρων στάθμευσης, η ανάγνωση αυτών των σελίδων μπορεί να τους κάνει να αλλάξουν γνώμη. Ο κίνδυνος για τη Θεσσαλονίκη είναι τα προβλήματα που έχουν συσσωρευτεί στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο της.

Εκείνο όμως που περισσότερο με εντυπωσίασε στο βιβλίο "Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης" είναι οι σχέσεις αγάπης. Ανάμεσα στο συγγραφέα και το αντικείμενό του, τους χιλιάδες ανώνυμους ανθρώπους που πέρασαν από το βαλτώδη αυτόν τόπο. Κι ανάμεσα στο έργο του συγγραφέα και το κοινωνικό περιβάλλον του, όπως δείχνει η χρηματοδότηση της έκδοσης από την Κοινότητα του Καλοχωρίου.

*3 φορές ο γύρος του κόσμου σ'ένα χρόνο

Φιλκεραμ-Johnson α.ε.
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ

Reg.Nº 041008247

ΕΚΘΕΣΙΑΚΑ ΚΕΝΤΡΑ:

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:
Οδός προς γεωργική Σχολή 5ο χλμ.
Τηλ.: [031] 494.247, 494.300
EUROTECH Προέκταση Νέας Εγνατίας, Κόμβος Θέρμης.
Τηλ.: [031] 491.811

ΑΘΗΝΑ:
Κηφισίας 198, Ν.Ψυχικό.
Τηλ.: [01] 67.21.214
Βουλιαγμένης 122, Ελληνικό (έναντι Βάσης Ελληνικού).
Τηλ.: [01] 96.90.338

Η ΦΙΛΚΕΡΑΜ JOHNSON διαθέτει Τμήμα Τεχνικής Υποστήριξης πλαισιωμένο από μηχανικούς και αρχιτέκτονες.
Για οποιαδήποτε επιπλέον πληροφορία τεχνικής ή μηχανικής φύσεως καλέστε μας στα τηλέφωνα : [031] 494.300 & [01] 96.90.338

http://www.philkeram-john... philk@otenet.gr

ΕΣΕΙΣ
ΠΟΥ ΑΓΑΠΑΤΕ
ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΕΝΔΙΑΦΕΡΕΣΤΕ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΡΟΝ, ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ
ΧΑΡΙΣΤΕ ΣΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΣΑΣ
ΜΙΑ ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ
ΤΡΙΩΝ ΤΕΥΧΩΝ
ΣΤΟ ΝΕΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΘΕΣΣΑΛΟ
ΝΙΚΕΩΝ
ΠΟΛΙΣ

ΜΟΝΟΝ 5.000 ΔΡΑΧΜΕΣ

☎ 551.754 • peebe2@otenet.gr

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΡΕΛΛΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ
ΕΛΛΗ ΓΕΩΡΓΙΛΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΑΓΚΑΣ
ΣΤΕΛΛΑ ΚΟΚΚΙΝΗ
ΝΙΚΟΣ ΚΡΙΓΚΑΣ
ΘΑΛΕΙΑ ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ
ΣΑΚΗΣ ΣΕΡΕΦΑΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ
ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΑΙΜΙΛΙΟΣ Ν. ΤΑΧΙΑΟΣ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ
ΒΑΣΙΑΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ISSN 1108-5452